ЗБОРНИК РАДОВА ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА XXVII—XXVIII

UDC 949.5 + 7.033.2 + 877.3 (05) YU ISSN 0584—9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XXVII—XXVIII

BEOGRAD
1989

УДК 949.5 + 7.033.2 + 877.3 (05) YU ISSN 0584—9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXVII—XXVIII

БЕОГРАД
1989

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Републичке заједнице науке Србије и Фонда за научно-истраживачки рад Српске академије наука и уметности.

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СРС, број 413-138/73-02 од 15. II 1973. године, ова књига ослобођена је плаћења посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: Београдски издавачко-графички завод, Београд

SADRŽAJ — TABLE DES MATIERES

Зборник радова Византолошког института, XXVII—XXVIII, 1989.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXVII—XXVIII, 1989

УДК 725.182.033.2(497.11):949:711(093) "653"

ЈОВАНКА КАЛИЋ

ПРОКОПИЈЕВА АΡΣΑ

Познати писац VI века, Прокопије из Цезареје, приказујући градитељску делатност цара Јустинијана I (527—565) наводи у своме делу De aedificiis велики број тврђава које је он обновио или изградио у балканским земљама Царства. Ту су, поред осталих, побројане и оне које су се налазиле у Дарданији. Међу њима је забележена и једна по имену Ἄρσα.[1] У великом броју још увек загонетних рановизантијских тврђава ни стара Арса није избегла судбину заборава. У дубоким преображајима који су захватили Царство убрзо после Јустинијанове смрти, а нарочито током VII и потоњих векова, из основа су измењене друштвене прилике и у областима у којима се налазила Арса. Нестао је поредак коме је она била намењена. Словенско насељавање и устаљивање Срба на територији Царства донело је битно друкчије услове живљења у односу на затечено стање. Тако се Арса могла тражити само у крилу те нове, средњовековне епохе. Да несрећа буде већа, и та је цивилизација доживела катастрофу налетом Османлија. Нова уништења и друкчије градње потпуно су изменили слику античког историјског пејсажа. Тако је Арса, заједно са средњовековним Расом постала неразјашњена историјска тема српске прошлости.

Да би научни проблем и са методолошког становишта био јасан, вреди истаћи прилике нашег времена. Већ одавно не постоји ниједно насеље које би својим *именом* могло да укаже на везу са средњовековним Расом односно старом Арсом. Турска епоха је затрла последње трагове. Одржало се само име реке Рашке, а истоимени модерни град који се развио на месту утока те реке у Ибар, како изгледа, нема везе с нашом темом. Очувала се једино црква св. апостола Петра и Павла, данас позната као Петрова црква код Новог Пазара. Историјски извори казују да се у средњем веку ту налазило седиште рашких епископа.[2] У таквим околностима истраживања су најпре усмерена на подручје које *срūски средњовековни извори* називају Расом. Овом приликом се намерно изоставља читав комплекс питања везан за промене значења назива

[1] Procopii Caesariensis opera omnia, ed. *J. Haury*, vol. IV (De aedificiis), Lipsiae 1914 (1963) 120.

[2] *Љ. Сūојановић*, Стари српски записи и натписи I, Београд 1902, 13, бр. 26; *исūи*, Стари српски родослови и летописи, Београд — Сремски Карловци 1927, 24—27, 47.

„Рас“ током векова. Издваја се само оно што води времену Прокопија из Цезареје.

Анализа расположиве историјске грађе показује да се назив „Раса“, „Рас“ најупорније везује за област око данашње Петрове цркве и манастир св. Ђорђа (Ђурђеви Ступови). Учесталост јављања тога назива у дугом историјском трајању на томе подручју је највећа. Српски писци кад год ближе одређују положај та два храма, увек наводе да се налазе „у Расу“. Тако стоји у делу св. Саве када је реч о манастиру св. Ђорђа, а понавља се редовно у познијим српским родословима и летописима.[3] За цркву св. апостола Петра и Павла се каже **иже ѥст Расса** или **иже ѥсть по срѣдѣ Раса.**[4] Примера за ту појаву има довољно.

Архиепископ Данило II поменуо је Рас и рашку жупу у два наврата у своме делу. Једном је то учинио да ближе одреди положај Дежева — **мѣсто глаголѥмоѥ Дѣжево въ области жоупы рашьскыѥ**, а други пут приликом описа абдикације краља Стефана Драгутина у корист Милутина, где казује како је први своме брату даровао **кралѥвьство въ Расѣ, въ мѣстѣ рекомѣмь Дѣжевѣ.**[5]

Потпунију слику о средњовековном схватању појма „Рас“ пружа нешто каснија повеља краља Стефана Милутина за манастир св. Стефана у Бањској. Повељу је српски владар издао почетком XIV века. Ту се наводи да се *у Расу* налазе села Дежево, Сути (данас Судско село), Бекова, Тушимља, Себемиља и друга, која се јављају у њиховим међама или непосредној околини.[6] Тако се већ јасно назире подручје које обухвата насеља дуж реке Рашке и на простору према планини Голији односно реци Људској (лева притока Рашке).[7] Реч је о територији рашке жупе, како се та област називала у средњем веку.[8]

Прилике постају и нешто разговетније ако се додају подаци из турских пописа, почев од онога из 1455. године до новијег доба. Неки од очуваних дефтера су и објављени тако да су приступачни научној обради. Поред пописа Крајишта Иса-бега Исаковића, корисна обавештења пружају спискови учесника турских похода пред Мохачку битку 1526. године, затим пред офанзиву Турака против Русије 1711. године и други. Међу султановим спахијама који су тада кретали у рат налазили су се и они који су се опремали приходима из рашких села.[9] Сви ти подаци потврђују стање које су оцртали средњовековни извори, понекад и проширују простор. Међу селима рашке нахије турски пописи наводе и један

---

[3] *В. Ћоровић*, Живот Светога Симеона Немање, Списи Св. Саве I, Београд 1928, 153; *Љ. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи 16—18, 24—27, 46—47, 51, 72.

[4] *Љ. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи 16—17, 46 и др.

[5] Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, изд. *Ђ. Даничић*, Загреб 1866, 25—27.

[6] Светостефанска хрисовуља, изд. *Љ. Ковачевић*, Споменик СКА 4 (1890) 3—4, 6.

[7] Уп. *Г. Шкриванић*, Властелинство св. Стефана у Бањској, ИЧ 6 (1956) 184—186.

[8] *М. Динић*, Југозападна Србија у средњем веку. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 79.

[9] *A. Aličić*, Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine, Prilozi za orijentalnu filologiju 25 (1975) 183—186, 190, 198; *В. Скарић*, Попис босанских спахија из 1711. године, Гласник Земаљског музеја 42, св. 2 (1930) 20—22.

број места, која се не помињу у старијим текстовима. Нека од њих за сада нису могла бити идентификована, поред осталог и због начина записивања топонима у османлијским изворима, а делом и због устаљеног метода да се турски облици имена препознају посредством савремене топонимије. За сада остају ван видног поља они топоними који су у међувремену нестали или су толико измењени да их је тешко одгонетнути.[10] Међу подацима из турских извора по својој вредности се издваја онај из 1469. године који казује да се Нови Пазар „друкчије звао шехер Рас".[11]

Расположива историјска грађа, ма како непотпуна и временски неједнако распоређена, ипак јасно показује да се назив „Раса" односно „Рас" најчешће употребљавао за једно уже подручје око дан. Петрове цркве, затим у значењу „рашка жупа" са језгром око поменутих храмова (св. апостоли Петар и Павле, манастир св. Ђорђа — Ђурђеви Ступови) и територијом која се пружала према планини Голији, реци Људској односно Рогатцу.[12] Најзад, од времена Стефана Немање „Раса" добија и једно ново значење. Тим називом се обухвата *цела српска држава* подразумевајући приморске и континенталне делове земље. Тај нови смисао посведочен је податком који је настао у Котору: јануара 1186. године помиње се сатник Јура „tempore domini nostri Nemanne, iupani Rasse".[13]

Према томе, све указује да храм св. апостола Петра и Павла (данас Петрова црква код Новог Пазара), седиште рашких епископа у средњем веку, треба узети за средишњу тачку истраживања. Тиме се подручје интересовања већ знатно конкретније издваја од околних области. Поставља се одмах и питање да ли овакав закључак налази потврду у другим расположивим историјским изворима, или га они могу довести у сумњу.

Несумњиво најдрагоценију групу извора представљају текстови византијског порекла. Међу њима по важности, а и по хронолошком принципу, на прво место долази дело цара Константина Порфирогенита „De administrando imperio". У њему се, као што је познато, налази податак да су за време српско-бугарског рата у IX веку синови кнеза Мутимира допратили пораженог бугарског владара μέχρι τῶν συνόρων, ἕως τῆς ῾Ράσης.[14] Недавно је утврђено да се тај сукоб одиграо 880. године.[15] Очигледно је да се „Раса", која се ту помиње, налазила у пограничној области

---

[10] *H. Šabanović*, Krajište Isa-bega Ishakovića (Zbirni katastarski popis iz 1455. godine), Sarajevo 1964.

[11] *H. Šabanović*, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 118; *H. Čar Drnda*, Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do kraja XVI stoleća, Novopazarski zbornik 8 (1984) 77.

[12] Село Рогатац се помиње у рашкој нахији у турским пописима: *H. Šabanović*, Krajište Isa-bega, 12, 41. Налази се на десној обали реке Људске, дуж пута Нови Пазар — Дуга Пољана — Сјеница (секција Сјеница 4, 1 : 50000). Није циљ овога рада да истражује тачан обим рашке жупе у средњем веку.

[13] *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 22. Уп. *J. Калић*, Назив „Рашка" у старијој српској историји (IX—XII век), ЗФФ XIV-1 (1979) 89.

[14] Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, ed. *G. Moravcsik — R. J. H. Jenkins*, Washington 1967, 154. Уп. Византијски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959, 52, нап. 165 (*Б. Ферјанчић*).

[15] *Љ. Максимовић*, О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију, ЗФФ XIV-1 (1979) 69—76.

између Србије и Бугарске, можда на бугарској страни. Овај податак је досада различито тумачен — једни су у њему видели град, други име области, жупе или име реке.[16] Међутим, за наше разматрање је много значајније то што је у Порфирогенитовом спису сачуван *први средњовековни словенски облик старе Арсе*. Наиме, данас се у стручној лингвистичкој литератури сматра доказаним да је словенски облик „Раса" могао настати једино метатезом ликвида од предсловенског „Арса", и то се убраја у добро знане *ране језичке појаве* у Европи. Оне се везују за прво раздобље живота словенских досељеника у новој средини. У балканским земљама је тај процес окончан током IX века. Примера за ту појаву има доста на широком простору словенског насељавања на територији Царства. Међу познатије аналогије спадају Арсиа > Раша, река у Истри, Арба > Раб, Албона > Лабин.[17]

Већ сама чињеница да се Арса претвара у словенски облик Раса довољно речито говори да је на томе простору дошло до непосреднијих додира досељених Срба и затеченог романског живља. Тај сусрет двеју различитих језичких и културних средина је неспоран и другде, како сведоче, поред осталог, и разне друге појаве из историје нашег језика.[18] Међутим, утицај латинског језика на Србе није свуда био подједнак у балканским земљама. Поред знаних процеса и подручја у којима су се они одвијали треба у даља истраживања у већој мери уврстити и простор рашке жупе. Микротопонимија тога краја и данас чува драгоцену грађу за таква испитивања.

Порфирогенитов податак о Раси у IX веку, записан у царево време (X век) може да послужи и као сведочанство за утврђивање поузданости његових извора информација. Прилагођавање античких топонима језику словенских досељеника је завршено током првих векова њиховог живота на Балкану, нарочито у крајевима које су настанили у већем броју. Тако посматрана вест о Раси у IX веку добија потпунији смисао нарочито ако се упореди са стањем у приморским крајевима дуж обала Јадранског мора, и то са становишта истих и других језичких појава (Арба је у Порфирогенитовом тексту још увек у старом облику, на пример).[19]

Постоји још један византијски извор који битно осветљава старију историју Раса. Реч је о познатој повељи цара Василија II (976—1025)

---

[16] *P. Skok*, Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogenetos, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4 (1928) 225; преглед старије литературе: Византијски извори II, 52. Уп. *М. Динић*, Југозападна Србија у средњем веку, о. с. 79—80.

[17] *P. Skok*, o. c. 225; *исти*, Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima, I, Zagreb 1950, 57; *I. Popović*, Bemerkungen über die vorslavischen Ortsnamen in Serbien, Zeitschrift für slavische Philologie XXVIII-1 (1959) 107; *исти*, Die Einwanderung der Slaven in das Oströmische Reich im Lichte der Sprachforschung, Zeitschrift für Slawistik 4 (1959) 705—721; *исти*, Geschichte der serbokroatischen Sprache, Wiesbaden 1960, 152; *E. Schwarz*, Zur Chronologie der slavischen Liquidenumstellung in den deutsch-slavischen Berührungsgebieten, Zeitschrift für slavische Philologie 4 (1927) 361—369; *G. Schramm*, Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr., Stuttgart 1981, 148; *G. Shevelov*, A Prehistory of Slavic. The historical Phonology of Common Slavic, Heidelberg 1964, 391—421, 634.

[18] *П. Ивић*, Српски народ и његов језик, Београд 1971, 23—24; Историја српског народа I, Београд 1981, 128—129, 131 (*П. Ивић*).

[19] Византијски извори II, 13, 25, са прегледом литературе.

издатој у корист Охридске архиепископије почетком XI века. Ако Порфирогенитовом делу дугујемо *име* Расе, онда царској исправи Василија II треба захвалити за добар део *садржаја* тога назива. Документ је настао у време када је византијски цар црквеном политиком колико и оружјем осигуравао власт на тек покореном подручју Самуилове државе. Такозвану другу повељу (мај 1020. године) цар је издао на тражење тадашњег охридског архиепископа Јована ради разграничења његове дијецезе са суседним црквеним областима. У тексту се набрајају епископије које улазе у састав Охридске архиепископије, а раније су биле под влашћу бугарске цркве у време цара Петра (927—969). Међу њима је наведена и епископија Раса.[20] То несумњиво доказује да је најкасније у X веку у Расу било седиште епископа.

Ако се наведени податак посматра у склопу укупне политике цара Василија II на Балкану, могу се запазити додатне појединости и за локалну историју Раса. Византијски цар је војном силом колико и дипломатским средствима успео да савлада отпор Самуила и његових присталица. Међутим, тек је требало учвршћивати позиције Царства на тим освојеним просторима. Оживљавање црквене организације је несумњиво водило и томе циљу. Цар Василије II је оставио јасна сведочанства о својим схватањима у погледу односа државе и цркве у Византији. Подударност интереса није могла бити оспорена. У томе смислу је решено и питање положаја Охридске цркве после пораза Самуилове државе: она је стекла положај аутокефалне цркве, није укључена у састав Цариградске патријаршије, већ је непосредно потчињена цару.[21]

У сваком случају, цар Василије II је својим повељама одредио обим, положај и права Охридске архиепископије. Упоредна анализа прилика у епископским средиштима именованим у повељама Василија II (Београд, Ниш, Браничево, Липљан, Призрен и друга) показује нека начела византијске политике почетком XI века.[22] Издвојићемо овом приликом пример Београда и Ниша с обзиром на већи степен истражености њихове историје. Оба града су у XI веку имала утврђења у којима су се налазила упоришта византијског војног и управног система. Утврђење у Београду се помиње у историјским изворима поводом угарско-византијског рата, који је избио 1071. године. Браниоци Београда су се у одсудним тренуцима опсаде града повукли у утврђење — arx. Оно се према опису тока борби очигледно налазило у највишим деловима града, што у потпуности одговара топографској слици насеља. Отуда су водили преговоре

---

20 *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 2 (1893) 45.

21 *Ф. Гранић*, Црквеноправне глосе на привилегије Василија II Охридској архиепископији, Гласник Скопског научног друштва 13, Скопље 1934, 5 и д.; *Г. Осшроіорски*, критика на дело В. Н. Златарског, ЛИЧ 1, Београд 1935, 517; Историја српског народа I, Београд 1981, 176 (*Љ. Максимовић*). О односима држава — црква сведочи и акција цариградског патријарха Јевстатија, који је 1024. г. преко својих посланика упућених папи Јовану XIX нудио договор о подели сфера. По томе предлогу Цариград је требало да задржи све што је у државним границама, успостављеним после освајања Василија II, а Рим би добио целокупни Запад: *V. Grumel*, Les régestes des actes du Patriarcat de Constantinople II, Paris 1936, 245, No. 828.

22 *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse, BZ 1 (1892) 257.

с нападачима и отуда су „сишли" у тренутку предаје.[23] Нешто касније, крајем XI века, помиње се посредно и београдска тврђава. Наиме, крсташка војска западноевропских ратника улогорила се 1096. године „изван бедема" Београда, а византијски заповедник тврђаве Никита је у једном тренутку наредио повлачење војске и народа према Нишу.[24] Управо у то време, у другој половини XI века, у Београду се помиње епископ Димитрије судећи по податку на недавно откривеном печату, сачињеном између 1070. и 1090. године.[25] Археолошка истраживања у Београду су потврдила вести о ширењу насеља у XI веку.[26]

У Нишу постоје такође упоредо представници црквене и војне власти. Западноевропски писци помињу утврђење у Нишу у више наврата. Вести о њему преносили су путници и ходочасници који су користили познати друм од Београда преко Ниша према Софији и Цариграду (Via militaris). Крајем XI века се понешто зна и о самом насељу. Испред тврђаве се налазио мост, који је био посебно брањен, а насеље мештана се протезало ван бедема, па је и знатно више страдавало од насиља пролазника, како је то живописно приказано поводом догађаја 1096. године.[27]

Наведени примери дозвољавају да се закључи да се у XI веку уз седиште епископа обавезно налазило утврђење, затечено или обновљено, у сваком случају прилагођено потребама византијског војног и управног поретка. Према томе, податак о постојању епископа у Расу 1020. године недвосмислено сведочи и о оближњем утврђењу, које је обезбеђивало успостављени систем власти. Међутим, подаци из повеље цара Василија II пружају и нешто више. Византија је у његово време обнављала *сшара хришћанска средишша* у освојеним областима. Попут Београда и Ниша, ако следимо изведену анализу, и у Расу се свакако налазило пресловенско хришћанско средиште из римских времена. Недавна археолошка открића у Новопазарској Бањи су сјајно потврдила ову тезу: откривени су остаци ранохришћанске базилике, која је у апсиди имала синтронос.[28]

Према томе, ако су досадашња разматрања тачна, недалеко од епископског седишта у Расу треба тражити одговарајуће утврђење. Пошто је реч о старијем, римском хришћанском центру, то и настанак утврђења у његовој близини треба довести у везу са потребама друштва пресловенског доба. Тиме се враћамо на почетак овог рада и Прокопијев податак о утврђењу по имену Арса (φρούριον Ἄρσα). Он добија свој историјски смисао тек ако се стави у оквир дугог развоја који је конкретно посведочен у нашем случају остацима римске базилике у Ново-

---

[23] Chronicon pictum Vindobonense, изд. *М. Динић*, Грађа за историју Београда у средњем веку, I, Београд 1951, 11—12.

[24] Albericus Aquensis, Historia Hierosolymitana, ed. *Migne* PL 166, col. 392, 394—395.

[25] *W. Seibt*, Das Siegel des Demetrios, Bischof von Belgrad im späteren 11. Jh., Macedonian Studies 1988. Велику захвалност дугујем аутору на послатом рукопису.

[26] *М. Пойовић*, Београдска тврђава, Београд 1982, 43—48.

[27] Albericus Aquensis, Historia, ed. *Migne* PL 166, col. 394—5; Guillelmus Tyrensis, Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, ed. *Migne* PL 201, col. 204 Уп. *J. Калић*, Ниш у средњем веку, ИЧ 31 (1984) 11—14.

[28] *А. Јовановић*, Римски надгробни споменик из Новопазарске Бање, Новопазарски зборник 9 (1985) 33.

пазарској Бањи и вестима о седишту рашких епископа у средњем веку (Петрова црква).

Прокопије је уврстио Арсу међу утврђења која је цар Јустинијан I обновио у Дарданији.[29] Стога је важно да се утврди да ли је област око дан. Новог Пазара, тј. око Петрове цркве спадала у територије које су настањивали Дарданци или још конкретније — да ли је то подручје било у саставу провинције Дарданије да би се ту могла тражити Прокопијева Арса?

О Дарданцима и Дарданији постоји знатна научна литература. Досад су изражена различита мишљења о територији на којој су они живели, укључујући и све промене које су могле настати током времена.[30] За нас је од интереса питање *западне* границе Дарданије. Пошто је та област припојена римској провинцији Горњој Мезији, то се проблем практично своди на утврђивање границе између Горње Мезије и Далмације. Због одсуства одређених вести у делима античких писаца у литератури су заступана различита гледишта. Једна група аутора (H. Kiepert, A. v. Domaszewski, Н. Вулић) није укључивала подручје реке Рашке у провинцију Дарданију односно Горњу Мезију,[31] док други сматрају да то треба чинити. Ову другу групу представљају G. Alföldy, A. Móczy и нарочито аргументовано Ф. Папазоглу.[32] У свом познатом делу о римској провинцији Далмацији J. J. Wilkes повлачи линију разграничења према Горњој Мезији развођем Дрине и Ибра тако да територије дуж река Људске и Рашке остају Горњој Мезији.[33]

Одлучујуће доказе за овај стари научни проблем пружили су епиграфски споменици откривени у околини Петрове цркве (Новопазарска Бања) односно у самој цркви. На једноме од њих помиње се конзуларни бенефицијариј VII Клаудијеве легије, што је у складу с другим чињеницама навело Ф. Папазоглу на закључак да је долина Ибра припадала Дарданији односно провинцији Горњој Мезији. Тако је успостављена западна граница Горње Мезије која се протезала од Мокре Горе у Метохији на север према планини Голији.[34] Она је обухватала целу област око дан. Петрове цркве, па је јасно да се Прокопијева Арса може тражити

---

[29] Procopii Caesariensis opera omnia, o. c., 120.

[30] *F. Papazoglu*, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo 1969 (izd. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH), 143.

[31] *H. Kiepert*, Formae orbis antiqui, Nr. XVII; *A. v. Domaszewski*, Die Grenzen von Moesia Superior und der illyrische Grenzzoll, Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Osterreich-Ungarn 13 (1890), 130, 150—154; *Н. Вулић*, Западна граница Горње Мезије, Глас СКА 160 (1936) 54—58. Уп. и *H. Vetters*, Dacia ripensis, Wien 1950, 6—7, 24.

[32] *G. Alföldy*, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965, 27—28; *A. Móczy*, Pannonia and Upper Moesia, London — Boston 1974, 132; *F. Papazoglu*, The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times, Amsterdam 1978, 187—202; *исти*, Илирска и дарданска краљевина, обј. у кн. Илири и Албанци, Београд 1988, 170—171; Историја српског народа I, 73, 93 (*М. Мирковић*); *M. Mirković*, Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. 6, Berlin — New York 1977, 816—817.

[33] *J. J. Wilkes*, Dalmatia, London 1969, карта; *исти*, The Population of Roman Dalmatia, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II. 6, 769.

[34] *F. Papazoglu*, Le municipium Malvesatium et son territoire, Živa Antika 7 (1957) 122; *исти*, Srednjobalkanska plemena, 149—150.

унутар подручја потоњег језгра рашке жупе. На постојање оближњег римског пута указује присуство римских бенефицијарија у томе крају.[35]

Сам топоним Арса већ дуго изазива недоумице међу истраживачима. Тумачења о могућем етимолошком пореклу су се кретала у разним правцима. Једни су сматрали да га треба везати за Илире, други су у томе препознавали Трачане, неки су топоним Арса приписивали Келтима или старијој преиндоевропској подлози. Типични представници „илирског" односно „трачког" схватања о пореклу Арсе су А. Mayer и Д. Дечев.[36] На закључке су добрим делом утицала и гледишта о могућој распрострањености Илира и Трачана односно одговарајућег ономастичког материјала. Најзад, треба имати у виду и то да је питање порекла Дарданаца у целини још увек нерешено научно питање. У новије време се оно знатно интензивније изучава, нарочито путем археолошких истраживања територије на којој су они живели. То је већ садржај који превазилази оквире наше теме.

На крају, трагање за Прокопијевом Арсом треба окончати у историјском простору старе рашке жупе. Он је сасвим измењен приликама модерног доба. Арса спада у тзв. „мртве елементе" савременог пејсажа новопазарског краја. Међутим, изложена анализа расположиве грађе недвосмислено упућује на закључак да се Арса налазила у близини рашког епископског храма, тј. у околини данашње Петрове цркве. Пошто је Петрова црква само средњовековни изданак знатно старијег хришћанског средишта, то Арсу треба посматрати у склопу с налазима римске епохе у Новопазарској Бањи, нарочито с обзиром на откривене остатке ранохришћанске базилике у њој. По археолошким показатељима, на основу вишегодишњих теренских истраживања, утврђено је да се на означеном простору налази утврђење које својим својствима одговара условима које је Прокопијева Арса морала испуњавати.[37] Даља систематска археолошка ископавања треба да покажу колико су ови закључци тачни и колико зависни од прилика римске епохе.

---

[35] *M. Mirković*, Beneficijarna stanica kod Novog Pazara, Živa Antika 21 (1971), 236—271; *исти*, Beneficiarii consularis на споменицима из Новог Пазара, Новопазарски зборник 9 (1985) 27—32.

[36] *H. Krahe*, Die alten Balkanillyrischen geographischen Namen, Heidelberg 1925) 16; *исти*, Lexicon altillyrischer Personennamen, Heidelberg 1929, 10; *A. Mayer*, Die Sprache der alten Illyrier, I—II, Wien 1957, 1959; *D. Detschew*, Die thrakischen Sprachreste, Wien 1957, 27; *I. Popović*, Bemerkungen über die vorslavischen Ortsnamen in Serbien, Zeitschrift für slavische Philologie 28 (1960) 101—114; *F. Papazoglu*, The Central Balkan Tribes, 195—200 и др.

[37] *J. Калић — Д. Мркобрад*, Утврђени комплекс на Градини код Постења (Нови Пазар), Гласник Српског археолошког друштва 3, (Београд 1986) 205—208.

Jovanka Kalić

ΦΡΟΥΡΙΟΝ ΑΡΣΑ

Φρούριον "Αρσα est mentionné dans le texte "De aedificiis" de Procope de Césarée parmi les forteresses reconstruites en Dardanie par l'empereur Justinien Ier.

La recherche de l'ancienne Arsa imposait l'éclaircissement de certaines questions litigieuses dans l'histoire du territoire auquel elle appartenait (la région de la ville de Novi Pazar en Serbie). Il n'y a pas de consensus dans la littérature scientifique quant aux frontières occidentales de l'espace où vivaient les Dardaniens. A l'époque romaine la Dardanie fera partie de la province de la Mésie Supérieure. H. Kiepert, A. v. Domaszewski et N. Vulić n'avaient pas intégré le bassin de la rivière Raška à la Mésie Supérieure, tandis que A. Móczy, G. Alföldy et surtout F. Papazoglu le font. A en juger d'après le matériel épigraphique F. Papazoglu a pu établir que toute la région de l'actuelle ville de Novi Pazar appartenait à la Dardanie.

Dans sa forme slave Arsa apparait dans l'oeuvre de Constantin Porphyrogénète »De administrando imperio«. Elle est communiquée dans le texte consacré à la guerre serbo-bulgare au IXe siècle. Il y est écrit que les fils du prince serbe Mutimir ont accompagné le prince bulgare μέχρι τῶν συνόρων, ἕως τῆς 'Ράσης. Les linguistes considèrent comme incontestable que l'ancienne Arsa ait donné par métathèse la forme slave »Rasa«.

Parmi les témoignages écrits sur le passé de Ras une place exceptionnelle revient à l'information insérée à la charte de l'empereur Basile II datant de 1020. L'évêché de Ras y est mentionné parmi les diocèses subordonnés à l'archevêché d'Ohrid. Ras était le centre ecclesiastique de la Serbie, comme le savant archevêque Démétrius Chomatianos l'expliquait plus tard dans la lettre, adressée en mai 1220 à Sava, fils du grand joupan de Serbie. Le siège de l'évêque de Ras se trouvait dans l'église des Saintes Apôtres Pierre et Paul, connu aujourd'hui comme l'église de Saint Pierre près de Novi Pazar. C'est également la plus ancienne des églises conservées dans la partie continentale du pays et la seule rotonde en Serbie. A proximité de cet église, dans la région des Bains romaines (aujourd'hui Novopazarska Banja) les fouilles ont révélé des vestiges d'une basilique à trois nefs avec un synthronos dans l'abside. De nombreux autres monuments d'époque romaine indiquent du'un centre régional a dû y exister. L'évêché de Ras, mentionné par Basile II, ne fait que continuer la tradition romaine.

La seule forteresse qui protège toute la vallée de Novi Pazar et de Novopazarska Banja est celle du lieu dit Gradina au village de Postenje. Elle domine un espace considérablement plus grand et du point de vue de la géographie historique sa fonction est celle de la forteresse centrale d'une région. Cette forteresse est située sur un plateau au sommet d'un mont du pourtour de la cuvette, qui abrite encore aujourd'hui l'église de St. Pierre, siège médiévale de l'évêque de Ras aussi bien que l'église romaine à Novopazarska Banja.

Зборник радова Византолошког института, XXVII—XXVIII, 1989.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXVII—XXVIII, 1989

UDC 737.1.033.2

VUJADIN IVANIŠEVIĆ

INTERPRETATION AND DATING OF THE FOLLES OF BASIL II AND CONSTANTINE VIII — THE CLASS A2

Gathering anonymous folles from the region of today's Serbia — the territory that belonged to Byzantine Empire in the beginning of the 11th century and comparing them with the finds from other regions of the Empire — the territories of present Bulgaria, Rumania, Greece, Turkey, Syria and the USSR led us to the new interpretation of the first issue: the Class A2.

Therefore the analysis of the basic issues of anonymous folles — the Class A2 — showed that some varieties formerly ascribed to certain mints, appear in the regions that gravitate to other marked mints (fig. 3), which excludes the possibility of their coinage in the designated regions.

We also noted that so called provincial coinages was represented by a large percentage at a number of localities in Dobrugea and in eastern Bulgaria, with better road and sea links with the capital of the Empire, then the supposed provincial mints. It seems rather unlikely that in such a centralized state, as was the Empire under Basil II, coins of different weight were independently coined thus differentiating from the firm coin to copper pound and coin to nomisma ratio. The above goes to show that the theory of the existence of these mints or, to be more precise, large issues, does not seem to be very positive and that we have a long way to go to the solution of this problem.

Moreover, the main problem — the chronology within the Class A2 — also remains unsolved. We believe that stylistic changes within the Class A2 clearly noted by D. M. Metcalf,[1] their metric resemblances or differences, as well as the important relation between them in the hoards containing only items of Class A2 or later issues, allow their chronological demarcation and establishing the basic issues. The Class A2 was dated in the hitherto published works in the wide range of some 50 years. Thus, in the latest proposed dating, P. Grierson dates the Class A2 in the range between 976 and 1030/5,

---

[1] *D. M. Metcalf,* The Currency of Byzantine Coins in Syrmia and Slavonia, Hamburger Beiträge zur Numismatik 14 (1960), p. 434; *idem,* Provincial Issues among the Byzantine Bronze Coinage of the Eleventh Century, Hamburger Beigräge zur Numismatik 5 (1962), pp. 25—32; *idem,* Coinage in the Balkans 820—1355, Thessaloniki 1965, pp. 41—47; *idem,* Bronze Coinage and City Life in Central Greece circa A. D. 1000, The Annual of the British School at Athens 60 (1965), pp. 1—40; *idem,* Interpretation of the Byzantine "Rex Regnantium" Folles of Class "A" c. 970—1030, Numismatic Chronicle 10^7 (1970), pp. 199—219.

therefore it was coined over 54/59 years.[2] Before him, M. Thompson deduced the same Class to the period between 989 and 1028,[3] under the influence of the former dating of A. Bellinger, who placed the beginning of the issue in 989 — the year of the stabilization of the reign of Basil II.[4] It is only logical to presume that this, for numismatics, exceptionally long period of time saw many stylistic changes both in iconographic image of Christ and paleography of letters, a change of the weight of the folles and change of the rate against the copper pound. Therefore the metric resemblance that accompany certain stylistic groups would represent issues, while the differences between them, would indicate model change and, in the same time, the change of the issue. It could be also presumed that the period of long reigns of Basil II and Constantine VIII and Constantine VIII alone, saw minor monetary reforms of issues of copper coins. They are singled out from the golden coins issues on the basis of percentage of gold in nomisma and shift in accordance with economic and political situation in the Empire.[5] It should be added that in the last 10—20 years of Byzantine numismatic research a very special place belonged to problems of monetary reforms, especially coins issues of the 6th century. This was the explanation for ornaments on the issues of copper coins, from the Anastasius's reform in 498 and on, which marked basic issues.[6] We believe that this numerous ornaments that appear on anonymous folles of the Class A2 should be examined from this aspect. As for the stylistic analysis, we started from the fact that one and the same type of copper coins must have developed in the course of its half-century coinage and circulation, all the more when we have in mind that the flan which bore the image had been changed several times. This approach seems to be of great importance, because it gives us an opportunity to follow all evolution stages of one type of coins, from its appearance, development, to its decline and disappearance. We believe that there is enough elements for the revision of the hitherto made conclusions and for definition of basic issues of folles of Basil II and Constantine VIII and Constantine alone — the Class A2.

We should not forget the importance of the chronology problem within the Class A2 which would give a completely new dimension to this issue of coins in the framework of archaeological units and numismatics research. This would enable not only dating of coin hoards, but also archaeological layers, construction phases, as well development, destruction and decline of settlements and fortifications as well as larger regions, of which we do not have enough historical data. As for the future numismatic research projects they will be directed at the studying of basic issues and possible existence of

---

[2] *P. Grierson*, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection III. 2, Basil I to Nicephorus III (867—1081), Washington D. C. 1973, pp. 649—75.

[3] *M. Thompson*, The Athenian Agora II, Coins from the Roman through the Venetian Period, Princeton 1954, p. 113.

[4] *A. R. Bellinger*, The Anonymous Byzantine Bronze Coinage, Numismatic Notes and Monographs 35 (1928), p. 15.

[5] *C. Morrisson*, La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation, Travaux et Mémoires 6 (1976), pp. 3—47.

[6] *W. Hahn*, Moneta Imperii Byzantini I, Von Anastasius I bis Justinianus I (491—565), Wien 1973.

mints, as well as interpretation of monetary policy of Basil II and Constantine VIII. Even if we only partially succeeded to set the direction of research and ways to shed a light on this interesting episode of Byzantine coinage, we may say our basic aim is reached. We are aware of the fact that the final resolving of this problem is going to take many years of hard work. Publishing of past and future finds, mostly from the clearly defined archaeological layers and hoards is expected to give its further contribution.

While processing the numismatic material we preserved the same methodological approach used by previous authors and is related to the basic numerical analyses and their percentage comparison. In this way we have unified the system by the same methodological approach thus arriving at new conclusions mostly thank to the fact that we examined a larger number of samples from the most parts of the Empire. The circulation of money itself has been examined in a unified way: by percentage comparison of the basic number of issue units.

In the first years of the reign of John I Tzimiskes a new type of folles was introduced, on which secular character of images at the obverse and reverse were replaced by religious ones.[7] This style of coinage was accepted by his successors up to 1092 when it was discontinued by a major reform of Alexius I. In this period — years of the reign of Constantine X — coinage of signed folles was introduced, so from 1059/67 there were two parallel issues of signed and anonymous folles in circulation.

Way from the chronological definition of anonymous folles to their reference to certain rulers was very long and was developed long with methods of numismatic research.[8]

One of the very numismatists who approached the problem of the Class A with a great deal of enthusiasm and unfortunately, remained solitary, was D. M. Metcalf, who tried to resolve the problem of differences in style of the first Class of anonymous folles.[9] By studying of an enormous quantity of material from Athenian Agora and Corinth and comparing it with available material from the territory of the central Balkans and south-east Turkey he tried to place mints by classifying folles of Class A2 on the basis of stylistic and metric resemblance. Using this method, he described several groups, three of which were defined more closely: Central Greek, metropoitan and provincial. The first group was ascribed to a mint in Central Greece, because of its large share in the material from Athenian Agora and Corinth, compared to other surveyed territories.[10] The second group, related to the capital was singled out for its mature style of depiction, the heaviness of its items and its small share in the provinces — facts which made him ascribe them to Constantinople. At the same time, he assumed that this group, observed at various locations in the capital, would yield high numerical values.[11] He

---

[7] John Scylitzes, Synopsis Historiarum XIX; ed. *Thurn*, Berlin/New York 1973, p. 311.

[8] A summary will be found in: *P. Grierson*, DOC III. 2, pp. 634—47.

[9] See note 1.

[10] *D. M. Metcalf*, Bronze Coinage and City Life..., pp. 1—40.

[11] *Idem*, Interpretation of the Byzantine..., pp. 202—4.

defined the third group — namely, provincial coinage — as inferior in style and in weight of the coins to the previous two groups. Here, in one of his work, he defined the Thessalonika mint because of the great number of samples to be found in the area of Sremska Mitrovica (Mačvanska Mitrovica).[12]

In this way, D. M. Metcalf attempted to solve the enigma of the large number of varieties of Class A2. Nevertheless, he stressed in a number of his articles that some of these groups, such as the provincial (Thessalonika) group in his categorization, could belong to later issues of this coinage. This conclusion relies upon the content of certain hoards deposited after Class A2 was no coined,[13] which will be used here for rough dating of folles issues of Basil II and Constantine VIII (fig. 2). Other authors, who took an impartial view of the problem tended to be skeptical about solution offered by D. M. Metcalf, observing that these varieties could well constitute chronological issues.[14] Therefore, basing ourselves upon the existing works and interpretations of the Class A2 as well as later findings and the results of their analysis, we shall try a new approach to the problem. It will focus mainly on determining the basic chronological issues of the Class A2.

INTERPRETATION OF THE CLASS A2

It is established that the Class A2 is characterized by a great number of varieties, marked by numerous ornaments (fig. 1). Analysis of the available numismatic material from a smaller number of sites gave rise to the interpretation that the wealth of ornaments is due to the great number of mints. Comparing the findings, this time from a larger number of sites, we established that the previously classified issues of coins, related to specific mints appeared frequently even outside the sites they "normally" gravitate to. Therefore, Metcalf's Central Greek group accounts for a large share of coins to be found in Niš, Preslav, Sardis and Antioch, while a large number of "Thessalonika" issue found mainly in Sirmia, also exists at certain sites in Bulgaria, Dobrugea, Syria and the Caucasus. Metropolitan issues were scattered evenly over whole territory of the Empire (fig. 3 and 4). Attempts have been made to select whole issues and to assign them to local mints either on the basis of its presence at the sites of certain regions or their inferior style compared to other issues. Consequently V. E. Metcalf ascribed the Class A1 to the Central Greek mint having denied the Central Greek origin of certain varieties of the Class A2.[15] This too, can not be accepted considering that the Class A1 is frequent also outside the central Greece — in the Preslav region.

On the other hand, in Balis, in relative vicinity of Antioch prevalent are the issues of the so called provincial (Thessalonika) mint,[16] which also

---

[12] *Idem*, Coinage in the Balkans..., p. 45.

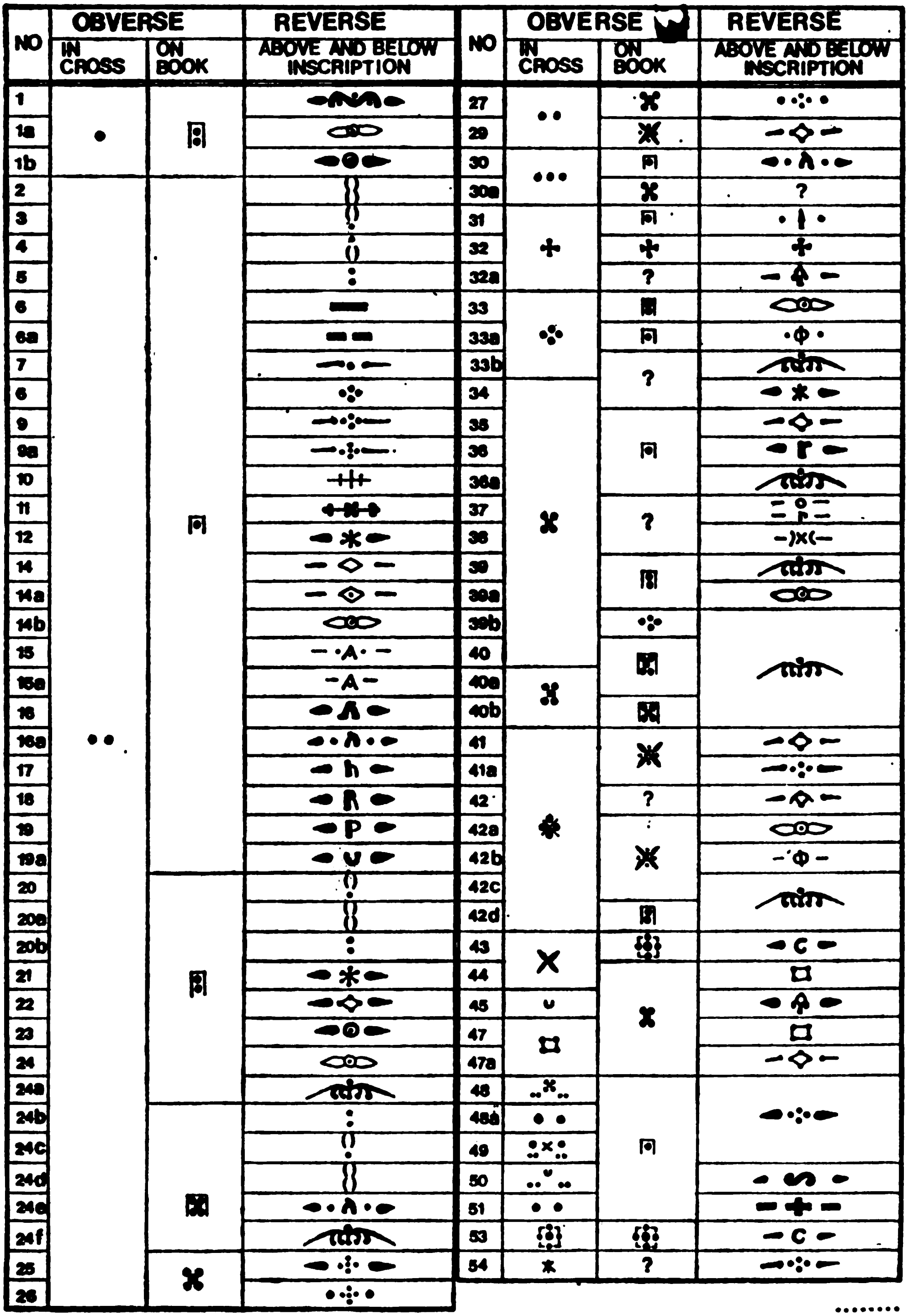
[13] *Idem*, Interpretation of the Byzantine..., p. 208.

[14] *C. Morrisson*, Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque nationale, Tome II (711—1204), Paris 1970, p. 585; *P. Grierson*, DOC III. 2, pp. 644—6.

[15] *W. E. Metcalf*, Early Anonymous Folles from Antioch and the Chronology of Class A, American Numismatic Society Museum Notes 21 (1976), pp. 124—8.

[16] *G. Hennequin — Abū-l-Faraj al-'Ush*, Les monnaies de Bālis, Damas 1978, pp. 8—9, nos. 66—71: All third issue.

Fig. 1. Class A2 — Varieties

prevail in the immediate neighborhood of Preslav at Patleina,[17] although, as we have seen the majority of finds in Antioch and in Preslav are accounted for by Central Greek issues. These differences are due to different periods in which discovered edifices, settlements or their parts was built, existed or were destroyed. The same is true for Niš, where the circulation of coins is different from the one in areas of Prahovo and Pernik (fig. 3 and 4).

In view of the above it emerges more clearly, that at this stage of research, the idea about a variety of mints have to be rejected. We believe that the differences within the already classified stylistic groups are, in fact, due to the chronology of issues. The high percentages of coins on surveyed sites result from certain historical events and the times of when they came into being, lived and were destroyed, or from general monetary developments. That these stylistic groups constitute chronological issues is also testified to by the fact that fifty years, over which a single type of coin was produced — which, in numismatic is, no doubt, a long time — saw stylistic changes in style and weight, of coins, in this case, due to the nomisma. On the other hand, in this period frequent changes in the percentage of gold triggered changes in nomisma itself[18] — a fact that speaks of favor of the theory that there had been minor monetary reforms under Basil II.

The above analysis inspired us to try to give a new interpretation of the Class A2. Thus, basing ourselves upon the content of hoards, stylistic and iconographic features, weight and individual finds of the Class A2 as well as their juxtaposition, we singled out four chronological issues and dated them roughly, lacking sufficient elements for a complete chronological classification.

Elaborating upon the dating of the Class A2 issues we shall take a closer look at the very beginnings of the mintage of anonymous folles. No doubt, the Class A1 belongs to the first issue of anonymous folles, the coinage of John I Tzimiskes. Its scarcity in the hoards which contain anonymous folles of the Class A2 and latter issues as well as instances of its recoining on top of the 10th century rulers' folles, most of Nicephorus II, places its mintage in the epoch of John I Tzimiskes. On the other hand, iconographic resemblances in the depiction of the Christ's image and paleography of the letters are similar in the style to those on the Nicephorus II coins. First and foremost this is the depiction of Christ's face which is reduced on the Class A1 as was the custom in the 10th century to a triangular with only a hint of the main features on the head inside. The beard is pointed while the upper part of the body is depicted inside trapezoid basis. As for the tunic and the himation they are represented, like the head, in one plane, in a linear fashion. The letters of the inscription are small, narrow and carved superficially, like this on the Nicephorus II folles. Thus the letters b, S, I, L, E and R are almost identical, while the others undergo transformation to follow the change in the inscription.

---

[17] *J. Gospodinov*, Razkopkii v' Patleina, Izvestiya na B'lgarskoto Arkheologichesko Druzhestvo 1914. IV, p. 119, fig. 82.1—3.

[18] *C. Morrisson*, La dévaluation de la monnaie byzantine..., pp, 3—47.

Fig. 2. Hoards containing the Folles of the Class A2

HOARD		CLASS						LATEST COIN	TOTAL
		A1	A2-ISSUE 1st	2nd	3rd	4th	?		
ATHENS-AGORA / 1933 Section Z	19	3	3					CLASS A2	6
CORINTH / 1936	20	1	52					-"-	53
ATHENS-AGORA / 1936 Section P	21		5					-"-	5
ATHENS-AGORA / 1951 Section P	22		4					-"-	4
ATHENS-AGORA / 1936 Section P	23		6					-"-	6
CORINTH / 1938	24		11				1	-"-	12
BRANIČEVO	25		6					-"-	6 (?)
ATHENS-AGORA / 1934 Section B	26		10	6			1	-"-	17
CORINT-AGORA / 1936	27		2	3			3	-"-	8
MAČVANSKA MITROVICA / 1971	28			3	4		2	-"-	10
MAČVANSKA MITROVICA / 1903	29				4			-"-	4
REKA DEVNA	30		+	+	+	+		-"-	888
SPARTA	31					2		NICEPHORUS BRYENNIUS (1077–1078)	19
PLOPENI	32		4		22	6	12	ALEXIUS I (1081–1118)	88
EASTERN TURKEY	33				11	5	4	-"-	184
CORINTH– ST. JOHN'S AREA / 1938	34				2	1		-"-	?
DROSATON–EVPALION	35	1 (?)			3	3	5	JOHN II (1118–1143)	34
MARDIN	36	24 (?)	188	69	510	451	579	MUKH-UD-DIN JAHAN SHAH 1227/8	13500
DIYARBAKIR	37			2	3	4	4	ABU SA'ID (1316–1356)	140

---

19 *D. M. Metcalf*, Bronze Coinage and City Life..., pp. 9—39, nos. 12—4, 198—9, 393:

20 *Ibid.* pp. 18—21.

21 *Ibid.* pp. 9—40, nos. 178—9, 216—7, 277.

22 *Ibid.* pp. 9—40, nos. 220, 304—5, 424:

23 *Ibid.* pp. 9—40, nos. 173, 235, 256, 347—8, 172.

24 *Idem*, Interpretation of the Byzantine..., p. 209.

25 *V. Ivanišević*, Vizantijski novac iz zbirke Narodnog muzeja u Požarevcu, nos. 68—71, 73—4 (work in progress).

In determining the chronology of the Class A1 we should not forget the data provided by D. M. Metcalf who was the only one to take note of the archaeological status of the coin finds, namely of the fact that these issues were often discovered in the same layers as the 10th century coins.[38] By analyzing the charts of the Class A1 of the sites where their numerical values are high (Corinth, Athenian Agora and Preslav), we see that these high numerical values are also typical for the following, first issues of the Class A2 (fig. 3 and 4). That this hoarding together is not fortuitous is also denied by numerous finds of those issues in the layers of Athenian Agora as well as their ratio in the hoards (fig. 2). The Class A1 is to be found exclusively with those from the first issue of the Class A2.

Scarcity of the Class A1 in the circulation of individual finds, except in a specific archaeological context, can be explained by monetary reasons. The small weight of the Class A1 compared to the Class A2 caused it to be withdrawn from circulation for smelting and coining heavier folles. Note that this process could have taken place parallel with the coinage of the Class A2, where recoining of issues was not known, which is to say, over as long as 50 years.

The large number of varieties of the Class A2 was divided according to their stylistic and metric features into four groups which were designated as major chronological issues in the coinage of folles of Basil II and Constantine VIII. By comparing them in the hoards, however few, we reached a pattern which was later confirmed by the use of various other criteria. The first thing to go by as the development of the iconographic depiction of Christ and the paleography of letters which in the first issue of the Class A2 come close to those of the Class A1. The stylistic features of the fourth, i.e. the

---

26 *D. M. Metcalf*, Bronze Coinage and City Life..., pp. 9—39, nos. 110—1, 240—3, 309—11, 369, 524, 529—30, 533—4, 544, 657.

27 *D. M. Metcalf*, Interpretation of the Byzantine..., p. 209.

28 *V. Popović*, Un trésor de folles byzantins anonymes de Mačvanska Mitrovica, Sirmium VIII, Belgrade—Rome 1978, pp. 194—5.

29 *D. M. Metcalf*, The Currency of Byzantine Coins..., p. 434, nos. 12—5.

30 *M. Mirchev*, Kolektivni monetni nakhodki, Izvestiya na Narodniya Muzei Varna 17 (1966), pp. 148—51.

31 *J. M. Cook and R. V. Nicholls*, "Laconia", Annual of the British School of Archaeology at Athens 45 (1950), pp. 294—5, nos. 27—45; *D. M. Metcalf*, Coinage in the Balkans..., pp. 43, 45.

32 *E. I. Dimian*, Cîteva descoperiri monetare pe teritoriul R. P. R., Studii şi cercetări de numismatică 1 (1957), pp. 189—216; *D. M. Metcalf*, op. cit. pp. 45, 53.

33 *R. J. Hebert*, Concerning Tenth to Twelfth Century Byzantine Folles with Islamic and Other Countermarks, Numismatic Circular 82/3—5 (1974), pp. 94—6, 140—1, 189—90.

34 *D. M. Metcalf*, Interpretation of the Byzantine..., p. 208.

35 *Idem*, Coinage in the Balkans..., 45.

36 *N. M. Lowick, S. Bendall, P. D. Whitting*, The "Mardin" Hoard, London, 1977, pp. 20—1, 13—4.

37 *H. Weller*, Turkic Countermarks, Numismatic Circular 83/12 (1975), pp. 476—7.

38 *D. M. Metcalf*, Interpretation of the Byzantine..., p. 202.

last one are very similar to those of the Class B, which were precisely to ones to be recoined most frequently on top of this issue.

Another criterion are the ornaments whose development and continuity can be followed from the first issue to the forth (the last) one as well their transition to the Class B. This analysis of the folles helped us to trace the apparent succession of the most complicated, second issue and the easiest, third issue within the Class A2 since we noticed that certain coins of the second issue were clipped and thus reduced to the value of the issue in circulation. Then we considered similarities in weight of the last issue of the Class A2 and B, whereby the latter suffered a certain drop of value which is logical considering the concurrent reduction in the percentage of gold in the nomisma of Roman III.[39]

ISSUES OF THE CLASS A2

The first issue of the Class A2 includes the following varieties: 2—5, 7—9, 20 and 24b (D. M. Metcalf's III group, so called Central Greek). It contains also the varieties 9a, 20a, 20b, 24c and 24d.[40] (fig. 1 and 6). Its place in the hoards designates it as the first mintage of the Class A2 (fig. 2). Although these hoards originate from the areas of Athenian Agora and Corinth, they do not reflect the work of the mint, but a specific historical event. The hoards, or more exactly, group finds were discovered, as we can see, in the layers of conflagration and possible demolitions which would make this factor decisive in the creation of the picture of money circulation at Athenian Agora and Corinth.[41] Furthermore, these issues were frequent in the regions of Niš, Preslav, Sardis and Antioch (fig. 3 and 4), which excludes their coinage in Central Greece. Stylistic features also indicate the continuity with the previous issue, the Class A1.[42] Christ's image undergoes certain transformation, but essentially very close to the previous one. Increase of the weight of folles as well as their size leads us to the enlargement of the image itself. Basic features of the face had become softer, oval, with more plastically modelled details of the face. Upper trunk, chest and arms are rectangular with narrow shoulders slightly lifted while the line of his right hand bearing the Gospel is clear and emphasized. As to the letters, they resemble those of the Class A1, small and narrow with stressed space between them. The letters gradually became larger. As we can see the development line of transformation of one type of coins, in this case, the first issue of Class A2 contains a number of elements of the previous one. We should add that this issue, by its stylistic features is the only possible successor of the Class A1. As to the

---

[39] *C. Morrisson*, La dévaluation de la monnaie byzantine..., p. 34—5, fig. 1.

[40] *D. M. Metcalf*, Bronze Coinage and City Life..., pp. 1—40; *idem*, Interpretation of the Byzantine..., p. 203.

[41] *Idem*, Bronze Coinage and City Life..., pp. 1—40.

[42] *E. I. Dimina*, Cu privire cronologia şi atribuirea monedelor anonime bizantine de bronz, Studii şi cercetări de numismatică 3 (1960), pp. 197—221: The autor wrongly put the Class A2 before the Class A1.

varieties they are stylistically very close, with minor differences of image and certain letters. Varieties 7, 9 and 9a are somewhat different and closer to the second issue. Besides, varieties within issues are very close to weights which vary between 12,40 and 13,54 grams. In our opinion, they were marked by ornaments on the obverse and reverse sides, with the difference that those at the reverse, at least in the first coinage, marked the issue. This results from the fact that within the ornaments of the first issue their continuity and development is easily traced as well in relation to the initial issue of the anonymous folles (Class A1). In the first issue of the Class A2 the basic marking consisted of dots combination without or with lines which creates a raw of simple ornaments (fig. 6).

The second issue consist of the following varieties: 1, 6, 10—19a, 21—23, 36—38 and 48—50 (D. M. Metcalf's II group, so called metropolitan), 25—27 (V group), 34? (VII group), 31 (part of the VIII group, so called provincial)[43] and 1b, 6a, 24e, 30, 33a, 35 and 40a. This issue is a successor of the previous one, on the basis of its stylistical properties and its grouping in hoards. Although the greatest number of the varieties, the issue is scarce both in hoards and in finds. For that reason we had to consider it as a whole, without division of issues within itself. Otherwise, they are characterized by a large number of ornaments.

The increase of the surface of the flan led to image development on the folles of the Class A2, which brings us to the finest, in artistic sense, Christ's image on cooper coins. By increasing of the surface on which the image was to be imprinted free space was created that needed to be filled. Therefore the image of Christ was enlarged, his face broadened and more plastic while the upper chest was widened, to fill almost the entire lower surface of the flan. The seriousness of the treatment of the image is evident in the right shoulder and prominent with the folds of the dress depicted very plastically. In this emphasizing of the shoulder, the line of the right hand — clearly visible in the first issue — gradually fades out to be substituted by the folds of the tunic. The size of the nimbus is also increased and its arms are now richly ornamented to balance the image. The same is true of the cover of the Gospel. The image on the obverse as well as the letters on the reverse are enlarged to fill empty space. The carving is also deeper, while at a latter stage the image and the letters become higher (varieties 1, 40a). As for the space above and below the inscription, it is filled with wide ornaments, which besides marking the issue, serve to balance the image of the reverse.

This large group, compared to other issues, is also unique in its weight, which ranges from 13 to 18 grams (fig. 5). Average weight of this group in only individual varieties of the first issue of the Class A2 reach this group's average weight. We believe that numerous ornaments within this coinage characterize also various issues of coins and their weights. But this, like the order of varieties, can be established only by analyzing a far larger number of hoards then we have at our disposal today.

---

[43] *D. M. Metcalf*, Interpretation of the Byzantine..., pp. 203—4.

Fig. 3. Proportions of Issues of the Class A from some Sites (expressed in percentage)

SITE	CLASS A1	A2-ISSUE 1st	2nd	3rd	4th
MAČVANSKA MITROVICA 44		3.6	7.2	71.4	17.8
BELGRADE 45		28,6	7.1	35.7	28.6
BRANIČEVO 46		20.8	16.7	45.8	16.7
PRAHOVO 47	12.5	12.5	12.5	50	12.5
NIŠ 48		54.5	9.1	27.3	9.1
PERNIK 49	9.1	18.2	27.3	45.4	
PRESLAV 50	30	38	18	8	6
TCHERVEN 51		25		75	
ODARTSI 52			33.3	41.7	25
CAPIDAVA 53	7.7(?)	15.4	23.1	38.4	15.4
PĂCUIUL LUI SOARE 54		20.7	13.8	48.3	17.2
ISACCEA 55		10	20	60	10
ATHENS 56	18	61	7	8	5
CORINTH 57	23	54	12	6	4
SARDIS 58	8.3(?)	58.3	16.7	4.2	12.5
SOUTH-EASTERN TURKEY 59	2	18	14	28	37
ANTIOCH 60	0.8	40.5	22.2	19	17.5
ANAKOPIA 61		20		60	20

[44] *D. M. Metcalf*, The Currency of Byzantine Coins. . . , p. 434, no. 16; *V. Popović*, Catalogue des monnaies byzantines du Musée de Srem, Sirmium VIII, Rome—Belgrade 1978, pp. 186—8, nos. 53—78; Archaeological Museum Zagreb no. 1585, obverse?, reverse [illegible] 10,5 gm. and no. 1591, var. 42b 10,45 gm.; National Museum Šabac no. N/1244, var. 39/40 8,41 gm.

[45] *V. Ivanišević*, Vizantijski novac sa Beogradske tvrđave, Numizmatičar 10 (1987), pp. 101—2, nos. 41—53; Museum of Belgrade no. 2340, var. 14b/24 10,37 gm., nos. 7256 and 7255, obverse?, reverse — ◇ — 9,95 and 5,52 gm.; National Museum Belgrade no. 900, obverse ?, reverse — ◇ — 7,40 gm.

The third group has much fewer varieties 24, 33, 39—40 (D. M. Metcalf's IV group, in some works interpreted as the "Thessalonika" group)[62] and 1a, 14b, 24a, 24f, 33b, 36a, 39a, 39b, 40b (fig. 6). This issue, although the poorest in varieties, is the most frequent in hoards and in individual finds which is due to monetary factors. Direct decrease of the weight of this issue — in some cases by as much as 50% — resulted in more pieces to be coined out of one copper pound. This influenced the picture of money circulation (fig. 4) where we regrettably had to analyze a number of items from a wider range of issues, which are not, in fact, equal in value. We note also that samples of this issue are rather numerous in hoards from the second half of the 11th century (fig. 2).

The varieties of this issue, even in style and metrology, underwent a reduction in weight entailing the corresponding reduction in size of flan's which, in some items, was achieved by clipping. Thus, Christ's image and the inscription are schematized and reduced to one plane, often covering the

---

[46] *V. Ivanišević*, Vizantijski novac iz zbirke..., nos. 66, 72, 75—91; Museum of Belgrade (coins bought from a dealer from Požarevac), var. 1 19,95 gm., var. 8 14,83 gm., var. 41 8,85 gm., var. 47 11,00 gm., var. 1—54 19,30 gm.; Historical Museum of Serbia no. 554, var. 14/22/29 7,10 gm.

[47] Museum of Krajina — Negotin, no. 50 Class A1, restruck on the follis of Constantin VII DOC 26, no. 47 Class A2 var. 8, no. 51, var. 8 8,81 gm., no. 53, obverse ?, reverse ~~nhs~~ no. 63, var. 26?, nos. 52 and 64, var. 36/39/39b/40, no. 56, var. 41.

[48] National Museum Niš, nos. 218 and 96, var. 3/20/24c 13,00 and 12,60 gm., no. 129/2, var. 3/20/24c, no. 95, var. 3/5/20/20b/24c/24b 12,80 gm., no. 115, var. 4 8,50 gm., no. —, var. 16a/24e/30 20,23 gm., no. 190, var. 24 8,60 gm., no. 129/1, var. 40a—b 7,60 gm., no. 123, var. 45 11,50 gm., nos. 89 and 97, var. 1—54 15,40 and 15,40 gm.; National Museum Belgrade no. —, var. 24? 6,03 gm.

[49] *I. Yurukova*, Numizmatichni i sfragistichni pametnitsi 867—1195/1203, Pernik 2, Sofia 1983, pp. 142—3.

[50] *I. Jordanov*, Moneti ot razkopki na v'trshnite krepostni steni na Veliki Preslav, Pliska—Preslav 4, Sofia 1985, pp. 201—4.

[51] *V. Dimova*, Monetite ot tsitadelata, Srednovekovniyat Tcherven 1, Sofia 1985, p. 276, nos. 10—16, p. 284, no. 5.

[52] *A. Krżyzanawska*, Monety rzymskie i bizantyjskie znalezione w czasie wykopolisk na gradzisku w Odercy Bulgaria, Slavia Antiqua 29 (1983), pp. 193—200, nos. 38—52.

[53] *G. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu*, Capidava I, Bucureşti 1958, pp. 238—41, nos. 1—11, 13—14.

[54] *P. Diaconu, D. Vîlceanu*, Păcuiul lui Soare I, Bucureşti 1971, pp. 189—91, nos. 56—91.

[55] *A. Vertan, G. Custurea*, Descoperire monetare în Dobrogea, Pontica 17 (1984), pp. 249—50, nos. 924—45.

[56] *D. M. Metcalf*, Bronze Coinage and City Life..., p. 15.

[57] Ibid.

[58] *G. E. Bates*, Byzantine Coins: Archaeological Exploration of Sardis, Cambridge 1971, pp. 128—30, nos. 1131—58.

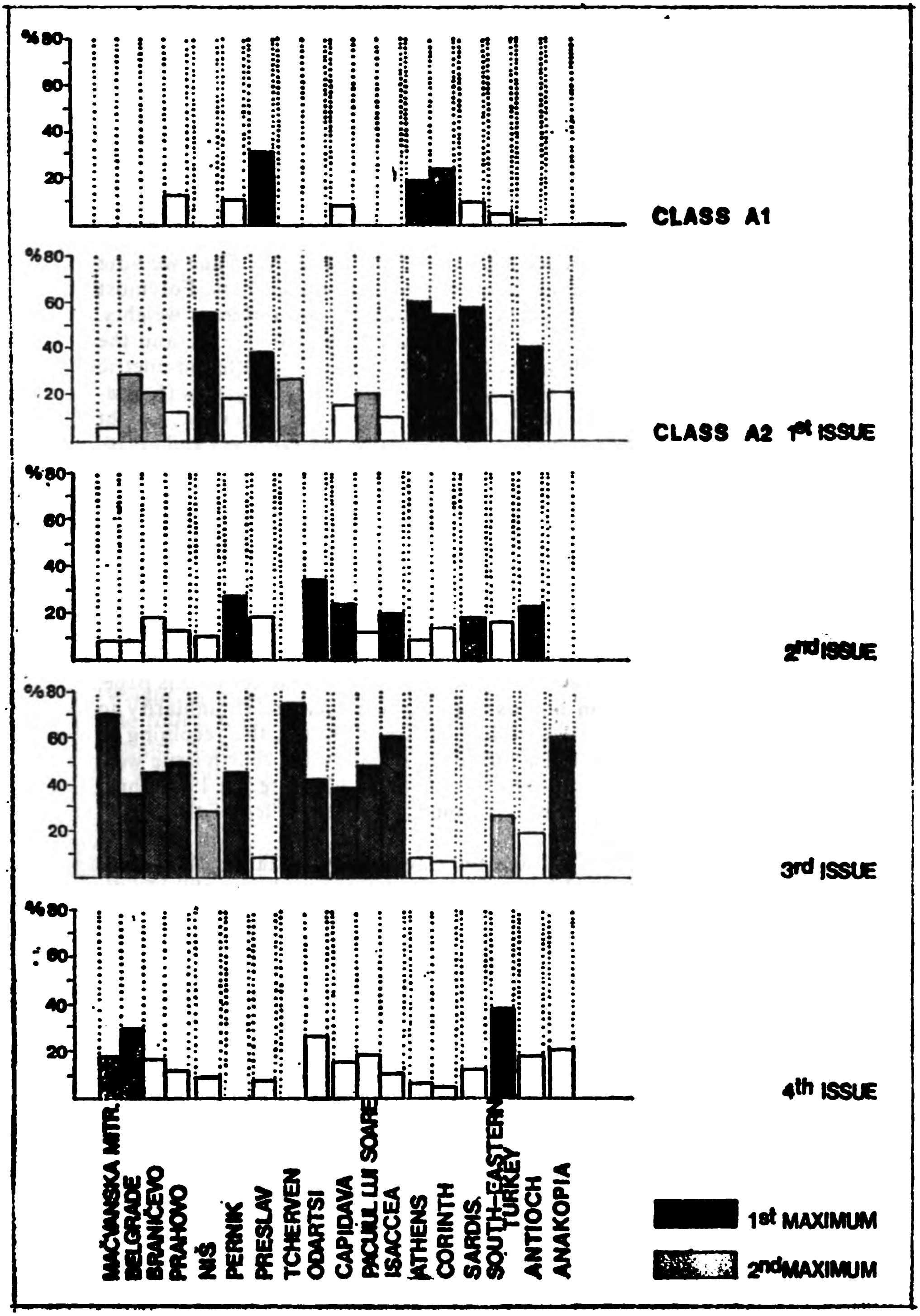
[59] *D. M. Metcalf*, Interpretation of the Byzantine..., pp. 215—6.

[60] *W. E. Metcalf*, Early Anonymous Folles from Antioch..., pp. 113—20, nos. 1—163.

[61] *K. V. Golenko*, Monet'i iz razkopok Anakopilskoĭ kreposti v 1957—1958 g. g., Vizantiĭskiĭ Vremenik 24 (1964), p. 162, nos. 5—11.

[62] *D. M. Metcalf*, Coinage in the Balkans..., p. 45; Idem, Interpretation of the Byzantine..., p. 203.

Fig. 4. Histogram showing Proportions of Issues of the Class A from some Sites

whole flan. This is best seen in treatment of the himation and tunic as well as arms, which are only hinted at and hardly recognizable. The letters, unlike those from the previous issues, become thinner and higher, occupying the whole surface. They are often uneven in height, while the empty space above and below the inscription is filled by ornaments, occupying the entire empty space. This issue records only two ornaments on the reverse: ornaments , which developed from the sign of the previous issue and ornament which like the first one derives directly from the previous issue (varieties 40a).

In this period of the copper coinage of Basil II, the reduction of weight, took place, which can be seen in the issues of this group and in the clipping of the folles of the preceding i.e. second issue of the Class A2. Thus we note that the certain issue are clipped much more frequently then others. Foremost among them was varieties 1, for which we established two different weights. Thus, six of the analyzed samples weight on the average 7,06 grams, and the other eight 16,97 grams, which constitute two completely different metric values. Samples of 40a also have their average weight of 13,15 grams (6 samples) while the varieties 40b, 40 and 39 which are stylistically very close, weight on the average 8,45 grams (5 samples), 10,78 grams (44 samples) and 10,10, grams (23 samples), respectively. This goes to support the theory on the continuity of these issues and a slump in weight of the folles at one period, and a minor financial crisis that hit the state of Basil II. This could have been caused by the many wars waged on two fronts — the east and the west of the Empire.

In the fourth and the last issue, we included the varieties 29, 41, 43—47 (D. M. Metcalf's VI group), 51? (IX group), 32 (a part of the VIII group),[63] and 30a, 32a, 41a, 42, 42a, 42b, 42c, 42d, 47a and 53. Some varieties among them are transitional, (fig. 6). The basis for establishing the order of this issue, apart from the arrangement in hoards (fig. 2), was their great similarity to the following group of anonymous folles, i.e. Class B, and the recoining of the Class B over Class A2, for which purpose the flan of the fourth issue were used most frequently. Thus, in a hoard from Sparta, discovered in 1949, three out of 8 samples of the Class B were recoined over the folles of the fourth issue of the Class A2.[64]

The coins are slightly heavier and the flans somewhat larger. The treatment of the image of Christ and iconography of letters are better than in the previous group and come closer to the style of the second issue whose samples serve as a model to this issue. There is a similarity in the treatment of the image of Christ, except for the fact that it is more linear, given in one plane. The purity of style reflected in some varieties uniform depiction of the hair and beard, as well as the tunic and himation, which are simplified, compared to the second issue. The lower part of his right arm is completely gone. The letters they, unlike in the previous (third) issue, are even, finely cut, tall and narrow. It is noteworthy that these letters are similar to, and sometimes identical with those on the legend of the reverse of the Class B, such as b, A, L, etc...

---

[63] Ibid. pp. 203—4.

[64] *J. M. Cook and R. V. Nicholls*, "Laconia"..., pp. 294—5; *D. M. Metcalf*, Coinage in the Balkans..., p. 45.

In this issue, in addition to ornaments from the previous issue –◇– , , and (transitional group), we find, although in few issues, completely new ornaments which constitute the main feature of this issue. The introducing of the fourth issue led to an increase of the folles' weight, which, at the time of their minting was even and ranged from 11 to 10,13 grams (fig. 5).

Christ's image on the folles of Class B and the inscription letters on the reverse developed directly from the fourth issue of the Class A2. Here we note a striking resemblance in the treatment of the image of the Saviour, the ornaments of the Gospel and the nimbus, which find their direct patterns in the varieties 47 of the Class A2.

METROLOGY OF THE FOLLES OF THE CLASS A2

To interpret the metrology of the folles of the Class A2, we calculated the average weight of folles, taking the value of items from the following catalogues: the British Museum Catalogue,[65] the Catalogue of the Bibliotheque Nationale, Paris,[66] and the Catalogue of the Dumbarton Oaks Collection,[67] and those from larger sites: Antioch, Preslav, Mačvanska Mitrovica, Belgrade, Braničevo, Prahovo and Niš. While aware of the fact that the values obtained in this way do not completely correspond to reality, we believe that this will help us at least to certain extent, shed some light upon metrology of the folles of John I Tzimiskes, Basil II and Constantine VIII (Class A1 and A2). We note that our metrology deliberations refer to the more frequently quoted pound of 317 grams.[68]

Release into circulation of anonymous folles did not bring a raise of weight as might have been expected but an associated drop in the value of the folles, which resulted in a smaller weight and a change in the rate of the copper pound. Thus, we fixed the average weight of the folles of Class A1 at 6,40 grams, which would rate it 1/48 against the copper pound (6,60 grams). Folles of the Class A1 of John I Tzimiskes were minted at a higher rate then the folles of Nicephorus II, whose issues had a greater average weight. The weight of the first and second type of folles of Nicephorus II was fixed at 7,26 grams and 6,68 grams respectively.[69] As we know, on the basis of the content of gold, that the value of the nomisma reached its peak under Nicephorus II, and that it dropped under John I Tzimiskes, then the fall of the weight of folles seems only logical.[70]

---

[65] *W. Wroth*, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, London 1908, pp. 477–9, nos. 8–37, pp. 488–9, nos. 21–40, p. 493, nos. 10–3, p. 495, nos. 4–6.

[66] *C. Morrisson*, BNC II, pp. 596–8, nos. 41/Cp/AE/01–65.

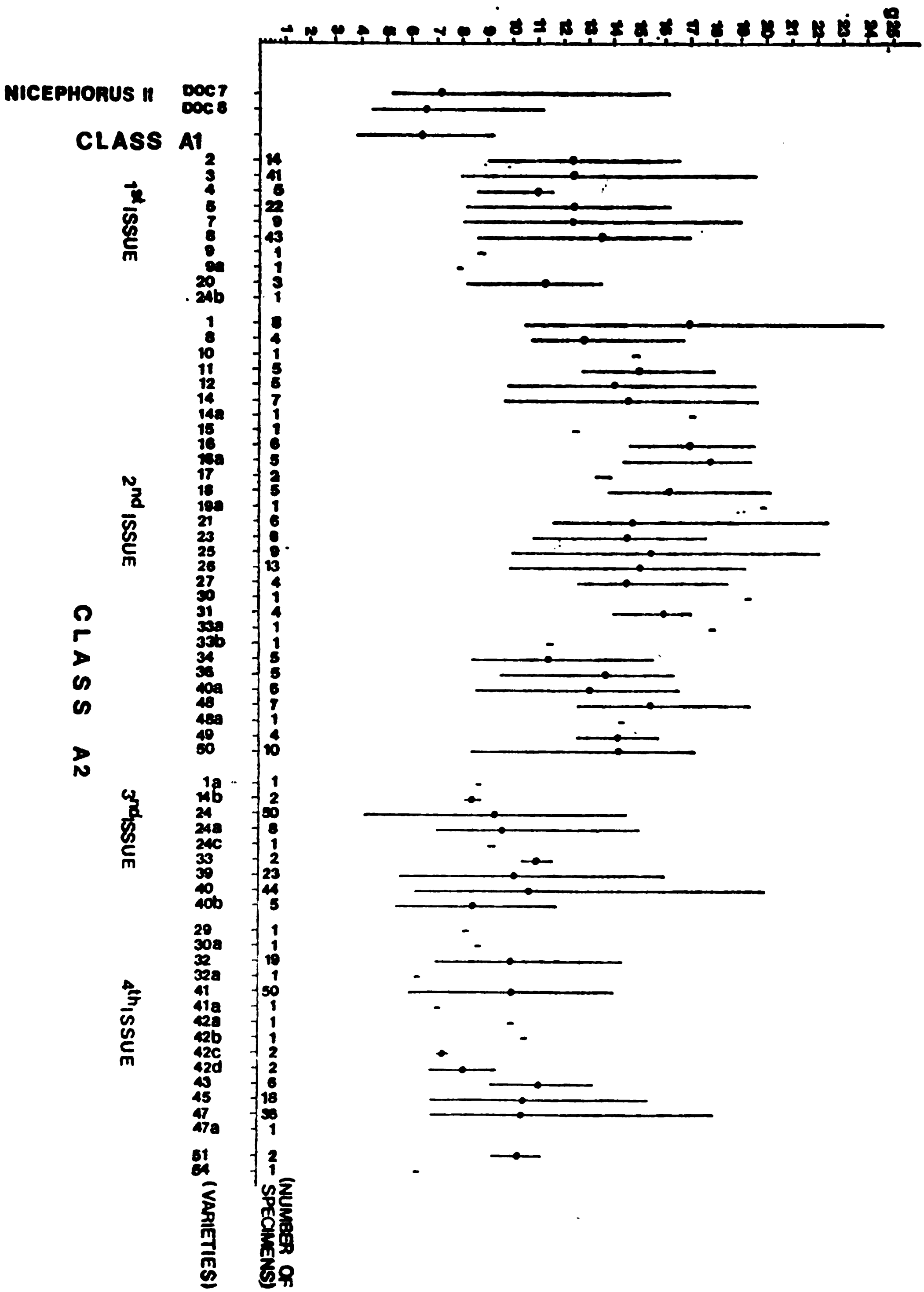
[67] *P. Grierson*, DOC III. 2, pp. 586–8, nos. 7.1–15 and 8.1–9, pp. 648–75.

[68] *M. F. Hendy*, Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261, Dumbarton Oaks Studies XIII, Washington D. C. 1969, p. 5.

[69] *P. Grierson*, DOC III. 2, pp. 586–8, nos. 7.1–15 and 8.1–9.

[70] *C. Morrisson*, La dévaluation de la monnaie byzantine..., pp. 32–3, fig. 1.

Fig. 5. Average weights

Introducing of the first issue of the Class A2, marked a reform that resulted by increasing the weight of folles. The resulting average values of the main issues vary between 12,40 and 13,54 grams, which basically defines its rate against the pound at 1/24 (13,20 grams) i.e. from 1/22 to 1/26. Thus, the differences in value of the first issue of the Class A2 could be interpreted as different issues over a long period of its coinage, where each of the issues was marked by specific ornaments. In our opinion the rise of folles value in this period was aimed at providing a substitute for a part of the payments in gold, thus easing the pressure on a weak nomisma lesser in value then the nomisma of Nicephorus II and John I Tzimiskes.[71] The second issue produced a larger number of varieties, whose weight ranged between 17,90—17,08 grams (varieties 16a and 16) and 12,84 grams (varieties 6). These issues, marked by numerous ornaments, had different rates against the copper pound: 1/18, 1/20 and 1/22. The increase of folles weight in the second issue at different rates led to an increase of their value, which was uneven. As we do not have enough hoards to establish the sequence of varieties within the second issue, we are not in a position to define ratios within different weights, or reasons for their frequent changes. A likely explanation of this process could be certain money market speculations by the treasury, which in essence, ought to have been aimed at attracting nomisma into treasury. This, in its turn, led to a decrease of folles value and weight in their third issue.

The third issue of Class A2 was marked by a depreciation of the folles and a drastic reduction of its weight which went down to range from 10,68—9,94 grams to 9,36 grams, where the above values are accounted for by the coins of the second issue. We noted that many coins of this issue were clipped and their weight reduced like individual samples from the second issue, where we register different values within one varieties. There are two values in the varieties 1. In the first value average weight of eight weighed coins was 16,90 grams, whilst in the second it amounted to 7,06 grams for the six coins, which is a sharp decrease. The third issue, too, yielded certain samples weighing as much as 16,05 grams and even 19,90 grams, which defines them as the coinage of the second issue (fig. 5). Coinage rate of this issue was 1/30 against the copper pound, or 1/28—1/32. In the varieties 40b we find the rate of 1/36.

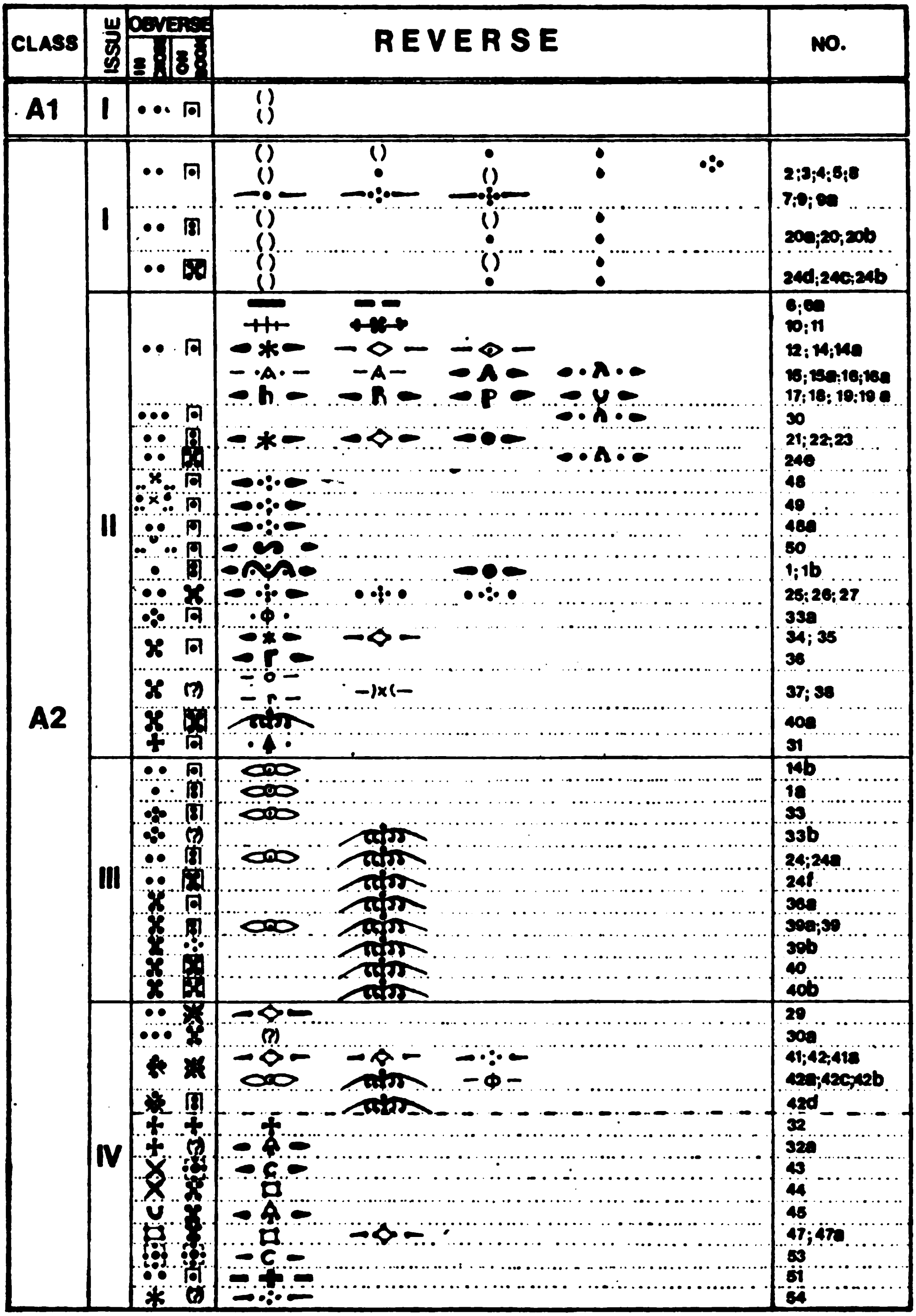
The fourth issue is the most constant mintage of Class A2. It is characterized by a stable weight of folles ranging between 11,04 and 10,13 grams, which provides for a rate of 1/30—1/28 where the second value is the principal one. Apparently, it is with this issue, that the minor monetary crisis in the mintage of folles of Basil II was surmounted. It is responsible for the increase of their weight and its harmonization in all stages in the coinage of this issue (fig. 5).

MARKS-ORNAMENTS ON THE FOLLES OF THE CLASS A2

The wealth of ornaments on the coins of the Class A2 marked the issues of coins. The aim of their marking, apart from identifying the basic issues, was to designate their value against copper pound and nomisma, whose res-

71 Ibid. pp. 32—3, fig. 1.

Fig. 6. Marks of Issues

pective rates are, regrettably, not to be found in historical records. Similar marking of monetary issues has been carefully studied on the copper coins of the 3rd, 4th and 6th centuries. Thus, the studies of folles of the 6th century, their ornaments, weight and their relation with other issues helped establish a whole series of issues minted at various rates of copper pound as well as changes in value against the gold standard. Ornaments also served to date according to the lustrums.[72] A similar method was used to differentiate between issues of the 12th century coins,[73] as well as issues of perpers of the 13th and 14th centuries: We note that Pegolloti states the precisely defined purity of individual types of perpers. Thus, for instance, the purity of perpers of Andronicus II Inginocchiati is 15,5 carats, of vecchi 3 santi — 13,5 carats, of nuovi di rosa e di stella — 11,75 carats etc. In this way, the values of individual perper issues were precisely designated by marks.[74]

We are convinced that ornaments served the same purpose, i.e. to mark issues in the Class A2, too, all the more so because they follow the logical séquence. Thus we see, apart from the fact that they developed by stages, ornaments of the major issues appear only in specific issues, to mark them (fig. 6). The best example of this is found in the first issue, where a combination of dots coupled with or without a combination of lines serves to mark the issue. The great number of ornaments in the second issue seems to mark numerous and varying issues and weights. In the third issue, ornaments are reduced to only two marks, to be substituted by completely new ones in the fourth, both on the obverse, on the nimbus and the cover of Gospel and on the reverse.

The final solution of this problem requires an analysis of a large number of hoards.

DATING OF ISSUES OF THE CLASS A2

We are of the opinion that the Class A2 should be assigned to the long reign of Basil II and the short one of his brother Constantine VIII. This belief is based on several reasons. The first reason is the fact that the Class A1 is ascribed to John I Tzimiskes, who initiated the minting of anonymous folles. The second argument is the definition of the Class B as coinage of Roman III Argyrus who introduced completely new images on his gold and silver coins which gives us reason to think that he also changed the type of copper coins which was minted for almost 60 years (976—1028).[75]

The Class A1, the folles of John I Tzimiskes, was coined from 969 to 976, though do not exclude the possibility that the second part of his reign, after original coinage of the light folles, saw the beginning of mintage of a heavier folles — the first issue of the Class A2.

---

72 *W. Hahn*, MIB I.

73 *M. F. Hendy*, Coinage and Money. . . .

74 *F. B. Pegolloti*, La Pratica della Mercantura (Ed. A. Evans, Cambridge 1936, pp. 288—9): *M. F. Hendy*, Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300—1450, Cambridge 1985, p. 527.

75 *P. Grierson*, DOC III. 2, pp. 711—9, plate 56—6.

Coinage of the first issue begins in the first years of Basil II and, judging by the hoards, continued for many years up until 1001 i.e. 1002 — the year of new indiction, when, according to Bellinger dating, the coinage of a new, fourth group of nomisma histamenon (?1001—1005)[76] and miliaresion (989—1025)[77] was introduced. Common to all these nominals is the introducing of new, considerably wider flan, on which gold, silver and copper coins were impressed. Their introduction played, in our opinion, more of a psychological role, to which conclusion we came by analyzing the histamenon nomisma where the percentage of gold was reduced despite the fact that the flan itself became larger. The increase in the size of flan suggested, if not an increase of value, then at least its sustainment of the previous level.[78]

Big concentration of the first issue in Athens and Corinth, as well as the multitude hoards and group finds, some of them in the layer of fire, might be linked, to our opinion, with a specific historical event. They might have been deposited, for instance, to be preserved from approaching armies of Samuel, which, by 997 came as far as Peloponnesus.[79] On the other hand considerable concentration of the same issue at Preslav and Antioch might be associated with the Byzantine offensive in this region at the end of the 10th century, in the course of which Preslav was conquered in 1001,[80] and the difficult situation in Syria in 999.[81] The concentration of this issue in Niš could be connected with the attack of the Byzantine army led by Leon Melisinus on the fortress of Niš in 985.[82] The above assumptions on the possible causes of the concentration of the first issue in Athens, Corinth, Preslav, Antioch and Niš must be regrettably remain in the realm of supposition since we lack the exact data on circumstances and context of their discovery as well as information on monetary circulation in gravitating areas.

We date the beginning o the coinage o the second issue to 1002, and its termination — roughly to 1010/5. The reason for such rough dating — of the end of mintage is the scarcity of hoards (only two known to us), which we failed to connect with specific historical event, that could help define more closely the period of mintage. We suppose that this issue was minted for a relatively short time since its share both at hoards and in individual coin finds, is small (fig. 2 and 3).

The third issue, although the most common in the finds and hoards was dated to a relatively shortest period of time, from 1010/5 to 1020/5. This issue was placed in a shorter chronological period since its importance in coin finds is not due to long mintage, but to certain monetary factors such as inflation. Thus, the reduction of folles weight in the third issue provided for the minting of a greater number of folles out of one copper pound, which

---

[76] Ibid. p. 607.

[77] Ibid. p. 611.

[78] *C. Morrisson*, La dévaluation de la monnaie..., p. 34, fig. 1.

[79] Vie de saint Nicon Métanoite (Ed. *Lambros*, Νέος Ἑλληνομνήμων 3 (1960), pp. 174—5): *L. Bréhier*, Vie et mort de Byzance, Paris 1969, pp. 189—90; Fontes byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes III, Beograd 1966, pp. 36—8.

[80] *G. Ostrogorski*, Istorija Vizantije, Beograd 1959, p. 294.

[81] Ibid. p. 293.

[82] Fontes III, pp. 17—8, n. 10: Commentary *J. Ferluga*.

influenced the whole picture of money circulation i.e. of folles of the third issue. This circulation was very intensive on a number of localities throughout the Byzantine Empire, with the exception of those where the circulation of other issues was increased, such as Athens or Corinth. It resulted from the increase of money supply in circulation. The only possible criterion for dating this issue are two hoards from Mačvanska Mitrovica, discovered in 1903 and 1971, which are concluded with the third issue of the Class A2 (fig. 2). The reason for their depositing could have been battles for Sirmium in 1018.[83]

We dated the fourth issue to the period between 1020/5 and 1028, with the proviso that the varieties 45 and 47 — the closest and most similar to the Class B — is ascribed to Constantine VIII.[84] This issue of coins, judging by the hoards and individual finds had not been circulating for long. If we take a look at the percentage ratio of the Class A2 (fig. 3 and 4), we note that its values are always small with the exception of money supply from the south-east. Turkey, where we might be dealing with hoards, apart from accidental finds which is all the more likely, because numerical values across issues grow with time.[85] It is to this period that the hoard of the Reka Devna in Bulgaria, which could be connected with the Pecheneg invasion of the Byzantine Empire in 1027, belongs. This hoard contained all issues of the Class A2. It should be stressed here that this large hoard lacks the two most major varieties 5 and 8, of the first issue.[86]

The end of the coinage of the Class A2 was defined on the basis of the introduction of a new type of folles by Romanus III Argyrus, of the Class B.

NEW VARIETIES OF THE CLASS A2

The number of varieties was completed in the course of the collecting and processing of the Class A2. The largest number of varieties was recorded by D. M. Metcalf: 1b, 9a, 20a, 20b, 24a, 24c, 24d, 24e, 24f, 36a, 39a, 39b, 44, 48a and 53.[87] Varieties 9a, 24a and 24f have been confirmed by numismatic finds from serbian Danube region,[88] whereas varieties 44 has been reinscribed into the catalog since it was also present in the big hoard from Reka Devna.[89] In addition to this samples varieties 48a was reproduced in the Catalogue of the Dumbarton Oaks Collection as varieties 9,[90] which, in fact, exists in the hoard from Corinth/1936, as well as in the rest of the material.[91]

---

[83] John Scylitzes (Ed. *Thurn*, p. 365 sq.): Fontes III, pp. 136—40.

[84] Same *W. Wroth*, BMC, pp. 492—3.

[85] *D. M. Metcalf*, Interpretation of the byzantine..., pp. 215—6.

[86] *M. Mirchev*, op. cit. 148—51.

[87] *D. M. Metcalf*, op. cit., pp. 204—7.

[88] Var. 9a and 24a: *V. Ivanišević*, Vizantijski novac iz zbirke..., nos. 75, 79—80; Var. 24f: *V. Ivanišević*, Vizantijski novac sa Beogradske tvrđave..., p. 102, no. 47.

[89] *M. Mirchev*, op. cit., pp. 148—51.

[90] *P. Grierson*, DOC III. 2, p. 654, plate 50.9.

[91] *D. M. Metcalf*, Bronze Coinage and City Life..., pp. 32, 20, no. 53, plate 2.53.

The Mardin hoard also provides new material, varieties 30a, 41a and 47a, as well as 37, which, like varieties 44 was reentered in the inventory.[92]

In the material from Mačvanska Mitrovica (Sirmium), in addition to the varieties 24a, we find the varieties 42c. V. Popović notes also one possible varieties with an X in the Gospel, •• in the nimbus and — ◇ — on the reverse which was not included in the catalogue, because the author considered it arguable.[93] Varieties 42c was recorded in the material from Braničevo.[94]

The Belgrade National Museum collection includes varieties 42d, of which there are two samples.[95]

In addition to the above-mentioned new varieties, we also included in the inventory the so called imitations of the Class A2 DOC varieties 52, which were classified as 33b (DOC 52.1) and 54 (DOC 52.4). In this way we unified the catalogue of the varieties of the Class A2. Thus, DOC 52.3 belongs to the hitherto rare varieties 29[96], which the collection of Belgrade National Museum also contains.[97]

Apart from the arguable sample from Mačvanska Mitrovica which we did not include, there are two more samples indicated by Ratto in his catalogue which gives only data of two reverses ••• and – ෆ – .[98] The last ornament could represent a motif of tendril, which was often cut out summarily and in the schematized way.

We believe that the Class A2 over the half century of its minting must have undergone transformations and follow the development of economic relations, which the hitherto works understand as static. Thus, on the basis of stylistic and metric resemblances and differences within the Class A2 and ratios of issues in hoards and individual finds, we singled out four chronological issues. These were dated only roughly lacking sufficient elements to define them more precisely.

The first issue (976—1001) which, judging by the hoards, is the most ancient, contains a lot of parts of the previous issues of folles, especially of those of Class A1 (969—976). This issue, like the others offers a harmonized stylistic and metric picture, its basic rate against the copper pound being 1/24. Its concentration in certain areas and sites apparently resulted from specific historical events, as was the case of Athenian Agora and Corinth. Here, it is accompanied by numerous hoards of coins of this issue, which along with the finds of these coins in the layers of destruction, speak of the troubled times in this region. A possible reason for their depositing was the invasion of Samuel's army of Greece, down to Peloponnesus. Considerable representation of this issue in addition to their important weight is indicative of its long coinage.

---

92 *N. M. Lowick, S. Bendall, P. D. Whitting*, The "Mardin" Hoard. . . ., pp. 20—1, 56—7, plate I.

93 *V. Popović*, Catalogue des monnaies byzantines. . . ., pp. 186—7, nos. 62, 70, 55.

94 *V. Ivanišević*, Vizantijski novac iz zbirke. . . ., no. 87.

95 National Museum Belgrade no. —.

96 *P. Grierson*, DOC. III. 2.

97 National Museum Belgrade no. – .

98 *D. M. Metcalf*, Interpretation of the Byzantine. . . ., p. 205.

The second issue (1001—1010/5) is an interesting phenomenon in terms of the ratio and value of coins. Varieties of this issue of varying weight and marks are the most common among all these issues of the Class A2. They were minted at a varying rate against the copper pound — 1/18, 1/20 and 1/22, which in our opinion, led to the distortions of the money market and eroded the credibility of cooper coins, so the last varieties of this issue were clipped and their weight reduced to smaller weights. As a result, the weight of the folles in the following issue went drastically down.

The third issue (1010/5—1020/5), although with few varieties constitutes the most numerous issue of the Class A2. Its increased minting is directly linked with monetary factors, where most probably at the beginning the value of folles was maintained while their weight was reduced: This resulted in the great minting of this issue. A great number of folles (1/30, less often 1/28, but also 1/36) out of one copper pound made this issue predominant in the circulation.

The introduction of the fourth issue (1020/5—1028) confirms that the value of copper coins was stabilized by harmonizing the value of the folles and a slight increase in the weight. The stable weight of folles of the fourth issue goes to support also the theory that the value of the third issue was unstable. The metrology of the last issue of the Class A2 (rate 1/30, and 1/28) and its stylistic features were taken over by new issues of anonymous folles — the Class B.

The question of provincial mints of copper coins remains open. We also allow the possibility that certain were minted, but in smaller series. We believe, however, that there are still not sufficient facts for ascribing any issue of copper coins of this period to provincial mints. The fact is that there is issue of either signed or anonymous folles of later years up to the end of the 11th century, which enables us to follow the continuity of coinage of one provincial mint, the differences or similarities in their style, the pattern of their distribution within the individual finds and hoards, or mint marks which are the main criterion for assigning an issue to a particular mint. We therefor leave this question open.

We are assured that future research shall to a great extent fill the lacuna in and even revised our own studies which were geared to interpret one of the most interesting and still insufficiently well-known episodes of Byzantine numismatics.

Translated by *Savo Gačić*

Вујадин Иванишевић

ТУМАЧЕЊЕ И ДАТИРАЊЕ ФОЛА ВАСИЛИЈА II И КОНСТАНТИНА VIII — ВРСТЕ А 2

Аутор анализира једну посебну врсту бакарних византијских новаца (фола) из краја X и првих деценија XI века, која је дсста заступљена и у налазима са територије Балканског полуострва. Ти анонимни бакарни новци чине посебну појаву у византијском монетарном систему: прва њихова група, тзв. А 1, искована је за владе цара Јована Цимиска (969—976), а група А 2 за владе царева Василија II (976—1025) и Константина VIII (1025—1028). Детаљном анализом нађених примерака групе А 2, а полазећи од њихове тежине, количине бакра, иконографских елемената и орнамената, аутор је издвојио њихове врсте које је и хронолошки одредио. Његова особита заслуга је што је настанак појединих врста и распрострањеност њихових налаза тумачио конкретним историјским збивањима, пре свега освајањима цара Самуила (976—1014). Прва група врсте А 2 искована је у првим деценијама владе цара Василија II до 1001/2. године, друга између 1001/2. и 1010/5, трећа од 1010/15. до 1020/25, и четврта између 1020/25. и 1028. године.

1

2

3

4

5

6

1. Class A2 — varieties 3.
2. Class A2 — varieties 5.
3. Class A2 — varieties 8.
4. Class A2 — varieties 11.
5. Class A2 — varieties 14/22.
6. Class A2 — varieties 24.

No. 1—2, 4, 6, 8—9 and 11 — found in Belgrade: *V. Ivanišević*, Vizantijski novac sa Beogradske tvrđave, Numizmatičar, 10, 1987, 88—107, no. 41—42, 44 and 46—49.
No. 3, 5 and 10 — found in Braničevo: *V. Ivanišević*, Vizantijski novac (491—1092) iz zbirke Narodnog muzeja u Požarevcu, Numizmatičar, 11, 1988 (in Print), no. 71, 76 and 83.
No. 7 and 12 — found in Sirmium: *V. Popović*, Catalogue des monnaies byzantines du Musée de Srem, Sirmium, VIII, 1978, 181—193, no. 62 and 70.

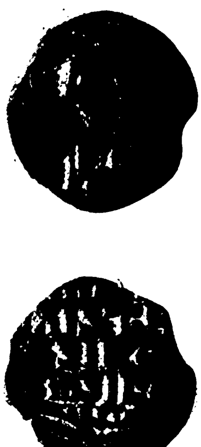
7

8

9

10

11

12

7. Class A2 — varieties 24a.
8. Class A2 — varieties 24f.
9. Class A2 — varieties 39.
10. Class A2 — varieties 39.
11. Class A2 — varieties 41.
12. Class A2 — varieties 42c.

Зборник радова Византолошког института, XXVII—XXVIII, 1989.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXVII—XXVIII, 1989

UDC 877.3—94.091

KENNETH SNIPES

THE *CHRONOGRAPHIA* OF MICHAEL PSELLOS AND THE TEXTUAL TRADITION AND TRANSMISSION OF THE BYZANTINE HISTORIANS OF THE ELEVENTH AND TWELFTH CENTURIES

The *Chronographia* of Michael Psellos, one of the finest and most original works of Byzantine historical literature, has been widely used and extensively quoted by modern historians since its rather surprisingly late publication by Constantine Sathas in 1874.[1] Its lively narrative and gossipy account of events at the Byzantine imperial court in the eleventh century make the *Chronographia* immediately more appealing to modern readers than the dry and often monotonous accounts of the succession of rulers and battles found in many other medieval Greek historians and chroniclers. "The fact that the *Chronographia* of Michael Psellos survives in only one manuscript is strange when one considers how popular it ought to have been with the Byzantine reading public," observed one scholar recently.[2] But is Psellos' popularity as an historian in the twentieth century in any way indicative of a similar popularity and wide readership for the *Chronographia* during the Byzantine period? Was the *Chronographia* frequently copied and widely read in the Middle and Late Byzantine periods? The answer to this question is of more than purely antiquarian interest, because it should influence our approach to the text of the *Chronographia* in several ways. As a general rule, for example, if a work of Byzantine literature has survived in only one manuscript, it can reasonably be assumed that very few intermediary copies have separated this manuscript from the author's original text. This should reduce the probability of textual corruption, compelling us to use the greatest caution when making corrections and emendations to the text other than correcting obvious orthographical mistakes or simple copying errors.[3] It would be helpful, therefore, to know approximately how many copies separate Psellos' original text of the *Chronographia* from the only surviving manuscript of the complete text, *Parisinus*

---

[1] *K. N. Sathas*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη. Bibliotheca graeca medii aevi, vol. 4. Pselli Historia Byzantina et alia opuscula, Athens—Paris 1874. The late appearance of the first printed edition of the *Chronographia* is surprising when compared with the early editions of the *Chronicle* of Zonaras, the *History* of Nicetas Choniates, and sections of the *History* of Nicephoros Gregoras, all of which were printed in the sixteenth century. For earlier unsuccessful attempts to produce an *editio princeps* of the *Chronographia*, see *K. Snipes*, The *Chronographia* of Michael Psellos: the "Lost" Translation of Combefis and the Apographon Hase, in The 17th International Byzantine Congress. Abstracts of Short Papers, Washington, D. C. 1986, 325—326.

[2] *D. M. Nicol*, History 56 (1971) 435, reviewing *A. Gadolin*, A Theory of History and Society, with special reference to the *Chronographia* of Michael Psellus, Stockholm 1970.

[3] *L. G. Westerink*, L'édition des textes byzantins, in Nicétas Magistros. Lettres d'un exilé (928—946), Paris 1973, 13.

graecus 1712, a manuscript now datable on palaeographical evidence to the second half of the twelfth century. The question of the provenance of this manuscript is also of great interest, not only to philologists and historians, but also to historians of Byzantine art. The Constantinopolitan origin of *Paris. gr.* 1712, for which I will argue in this paper, has already become a factor in the debate over the recently postulated Cypro-Palestinian origin of the so-called "Family 2400" group of Middle Byzantine illuminated manuscripts by Annemarie Weyl Carr and the script identified by Paul Canart as the "Palestino-Cypriot minuscule with low epsilon ligatures".[4]

Although several scholars have speculated about the origin, composition, and chronology of the *Chronographia*,[5] very little has been written about the audience for which Psellos wrote, or the transmission of the text from the time of its composition in the eleventh century until its publication by Sathas in the nineteenth century. This paper will examine the manuscript tradition and transmission of the *Chronographia* within the wider perspective of the manuscript tradition and transmission of the other Byzantine historians and chroniclers of the eleventh and twelfth centuries. It will suggest that, on the contrary, it is not surprising that the *Chronographia* has survived in only one complete manuscript. Psellos has many more readers today than he had in his own lifetime. In spite of the popularity of the *Chronographia* among readers of today and the great reputation which Psellos enjoyed throughout the later Byzantine period as a prodigious scholar and model of Attic prose style to be imitated, it appears likely that his masterpiece, the *Chronographia*, was read by only a handful of aristocratic readers in Constantinople during the eleventh and twelfth centuries, and then remained virtually unknown until its rediscovery by Sathas in the nineteenth century.[6]

Before using any Byzantine text as an historical source, some attempt should be made to determine the circumstances of its composition and the audience for which it was originally intended, bearing in mind some general observations about books and readers in Byzantium. The Byzantines, while

---

[4] *A. Weyl Carr*, Byzantine Illumination 1150—1250: The Study of a Provincial Tradition, Chicago 1987, cites the extensive bibliography. For the distinctive script of these manuscripts, see *P. Canart*, Les écritures livresques chypriotes du milieu du XIe siècle au milieu du XIIIe siècle et le style palestino-chypriote 'epsilon', Scrittura e civilità 5 (1981) 17—76, and *E. Gamillscheg*, Fragen zur Lokalisierung der Handschriften der Gruppe 2400, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 37 (1987) 313—321. The identification of the script of *Paris. gr.* 1712 as that of the so-called "Karahissar" script (the name then generaly given to the script of the Family 2400 manuscripts) was first made in my Oxford D. Phil. thesis, The *Chronographia* of Michael Psellos; Prolegomena to a New Edition, Oxford 1978, 108—159, which includes a complete analysis of the script. See also my paper, The Scripts and Scribes of *Parisinus graecus* 1712, in Griechische Paläographie und Kodikologie. II. Internationales Kolloquium. Vorrésumés der Referate, ed. *D. Halfinger*, Berlin 1983, 61—62, and the complete version of the paper to appear in Akten des II. Internationales Kolloquium Griechische Paläographie und Kodikologie, Rome 1989.

[5] *J. Sykutris*, Zum Geschichtswerk des Psellos, BZ 30 (1929—30) 61—67; *J. Hussey*, Michael Psellus, the Byzantine Historian, Speculum 10 (1935) 81—90; *R. Anastasi*, Studi sulla 'Chronographia' di Michele Psello, Catania 1969, 7—68; and *Ja. N. Ljubarskij*, Mihail Psell, Moscow 1978, 175—229.

[6] "It is now twenty-five years since I rescued from oblivion Michael Psellus, the most Attic of the Byzantine historians", writes *Sathas* in the Preface to his second edition of the *Chronographia*, The History of Psellus, London 1899, vi.

condemned by historians since Gibbon for their low cunning and treacherous character, have been endowed with a degree of literacy and a general level of education which is not supported by the surviving evidence. It is true that Byzantium produced a number of extraordinary scholars and literary figures, but there is no basis for a belief in widespread literacy or a large reading public. It is probably true to say that after the ninth century, Constantinople was the only city in the Byzantine Empire with a sizable reading public.[7] Literature, other than Biblical texts and commentaries, was read by only a small group of educated civil servants and clergymen in the capital, and institutionalized secondary education appears to have been limited almost exclusively to Constantinople. According to a recent estimate, perhaps only two or three hundred pupils in the entire Byzantine Empire received a higher education each year.[8] Therefore, it would appear that no secular literature was written for a wide audience, since no such audience existed. For whom, then, did Psellos write the *Chronographia* and who would have read it?

Byzantine historical texts, like Byzantine literature in general, can be divided roughly into two classes. The two classes are differentiated by the level of language employed by the author, an archaic or Atticizing Greek in formal writing and a mixture of vernacular and Biblical *koine* forms in works of a more popular nature.[9] The choice of language was increasingly dictated by the audience for which a particular work was intended, as the gulf between the spoken language and the ideal, artificial language of the Atticists widened.[10] Works written in the classicizing Hochsprache were accessible only to a steadily diminishing audience of educated priests and bureaucrats, while literature in the Byzantine *koine*, usually of a religious or utilitarian character, was directed primarily towards the lower ranks of the clergy and poorly educated monks.

Karl Krumbacher was the first modern scholar to divide the historians and chroniclers according to this fundamental division of Byzantine litera-

---

[7] *R. J. H. Jenkins*, The Hellenistic Origins of Byzantine Literature, DOP 17 (1963) 40.

[8] *P. Lemerle*, Le premier humanisme byzantin: Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle, Paris 1971, 256—257. This rather startling statement is confirmed by *I. Ševčenko* in his review of *Lemerle* in The American Historical Review 79 (1974) 1533: "This figure seems woefully small, but I have no arguments suggesting that in fact it was larger."

[9] *C. Mango*, Byzantine Literature as a Distorting Mirror. An Inaugural Lecture delivered before the University of Oxford on 21 May 1974, Oxford 1975, p. 4, makes the fundamental, but often ignored distinction between what he terms "highbrow" and "lowbrow" literature. "The two groups are differentiated by language — ancient Greek in the former, contemporary or Biblical Greek in the latter." *Mango* also points out that the two groups of writings are addressed to different social clases. *M. J. Jeffreys*, The Literary Emergence of Vernacular Greek, Mosaic 8 (1975) 173, divides Byzantine literature according to three linguistic levels: literature which follows the tradition of the Atticist movement, literature in the Byzantine *koine*, and works written in popular or vernacular Greek.

[10] *E. Kriaras*, Diglossie des derniers siècles de Byzance: naissance de la littérature néo-hellénique, *J. Irmscher*, Erwägungen zur Entstehung der neugriechischen Literatur, and *A. Mirambel*, Diglossie des derniers siècles de Byzance, in Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 1966, 283—313. See also *R. Browning*, The Language of Byzantine Literature, in The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture, ed. *S. Vryonis, Jr.*, Malibu 1978, 103—133.

ture.[11] Form, language, and content all suggest that the historians and chroniclers wrote for different audiences. The public for whom the historians wrote was an educated public, consisting chiefly of the circle of intellectuals around the imperial court in Constantinople, the higher orders of the clergy, and the highest ranks of the official government bureaucracy. They alone would have possessed a knowledge of literary Greek sufficient to allow them to read these works. On the other hand, the chroniclers, writing in the much less complicated *koine*, wrote primarily for monks seeking pious instruction touching the events of secular history, although other more educated readers might also have found in the chronicles a convenient and brief summary of world history.[12] The historians and chroniclers can be further distinguished by the content of their work. The historians, like their models, the great historians of ancient Greece, ordinarily described a period of history in which they themselves had lived.[13] They wrote about events in which they had participated or had witnessed personally, or events about which they had been able to obtain information from other eyewitnesses. In contrast, the chroniclers, who had no exact counterpart or model in ancient Greek literature, surveyed the history of the world, beginning with the Creation and moving rapidly through Greek and Roman history to contemporary events. The authors of these chronicles were usually monks, compiling handbooks of universal history for a wider audience of other monks and pious laymen. The historians, on the other hand, were usually high civil officials, ecclesiastical dignitaries, or members of the imperial family writing for and being read by an audience of their peers.

While it is important to separate these two basic types of historical writing in Byzantium by attempting to characterize the audience for which the histories and chronicles were written, it is also important to examine what the Byzantines themselves thought about the writing of contemporary history. The attitude of the Byzantines to their own literature is a subject which has received very little attention. Cyril Mango's distinction between "highbrow" and "lowbrow" literature is also evident in the form and content of Byzantine historical texts. "Highbrow" literature, written in an artificial, Atticizing language, was usually preceded by a prologue in which the author identified himself and stated briefly his purpose for writing the work which followed. It served as the Byzantine equivalent of the modern copyright. Even a technical treatise of a purely practical nature, which would not ordinarily be considered a work of literature in the purest sense, could pass into the realm of literature by the addition of a short introduction or prologue in the classical manner. It was the form of the work which counted more than its subject.[14] "Lowbrow" literature, on the other hand, was viewed by the Byzantines in

---

[11] *K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Litteratur², Munich 1897, 219—408.

[12] *J. B. Bury*, review of *Krumbacher*, Geschichte¹ in The Classical Review 5 (1891) 319.

[13] *R. J. H. Jenkins*, The Hellenistic Origins (above n. 7) p. 50, failed to see this aspect of "imitation" of the classical Greek historians by Byzantine historians. "It is remarkable that the greater number, including most of the best, of Byzantine historians, chose recent events for their theme, and were themselves men with practical experience of affairs." Surely, the combination of practical experience and writing about contemporary events is a feature of the greatest masterpieces of historical writing from ancient Greece.

[14] *L. G. Westerink*, L'édition des textes byzantins (above n. 3) p. 10.

an entirely different light. These works were subject to what one might term a "living" transmission. Each copyist felt completely at liberty to make any changes, additions, or omissions to these works, or to use material from them without acknowledgement in his own composition. Details might be added to elaborate a saint's life, or events might be omitted from a chronicle.

The Byzantines considered a history (ἱστορία) to be a work of literature, and the basic integrity of the text of a formal *historia* was maintained in most cases. Epitomes and simplified versions of the historians were produced during the later period, but the shortened or modified version would retain the name of the original author of the history. A chronicle (χρονικόν) was more properly a technical manual. It provided a basic outline of events with a minimum of comment. The chronicler took information freely from his predecessors, often copying entire passages verbatim; his own chronicle would later be pillaged by his successors. The historians, like the chroniclers, often copied from each other without acknowledgement. The historians Nicephoros Bryennios and Anna Comnena, as well as the chronicler John Zonaras, copied passages from Psellos without naming or acknowledging him as their source.[15] The historians, however, who were concerned primarily with events which occurred during their own lifetime, had much less occasion to use information from previous historians.[16]

During the eleventh and twelfth centuries there was an extraordinary flowering of historical writing of the highest quality in Byzantium. If Byzantine literature in general will not bear comparison with the greatest works of classical Greek literature, the *Chronographia* of Psellos and the *Alexiad* of Anna Comnena are literary and historical works of the first rank, far superior in style and interest to the monastic chronicles of medieval Europe.[17] Beginning in the tenth century with the historian Leo the Deacon, whose *History* covers the years 959 to 976, there is a continuous line of outstanding historians who recorded the main events of Byzantine history in an unbroken narrative extending to the capture of Constantinople by the armies of the Fourth Crusade in 1204. These historians, Leo the Deacon, Michael Psellos, Michael Attaleiates, Nicephoros Bryennios, Anna Comnena, John Kinnamos, and Nicetas Choniates, form a group which, when considered as a whole, should help us to understand more completely the work of the individual historians of this period. They all composed their histories in an "Attic" style at varying levels of complexity and with varying degrees of expertise.[18] They

[15] See *O. Lampsides*, 'Η Χρονογραφία τοῦ Ψελλοῦ πηγὴ τῆς 'Επιτομῆς τοῦ Ζοναρᾶ, Athens 1951, and *S. Linnér*, Psellus' *Chronographia* and the *Alexias*. Some Textual Parallels, BZ 76 (1983) 1—9. The quotations from Psellos in Nicephoros Bryennios are identified in the edition of *P. Gautier*, Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor (CFHB IX), Brussels 1975, but have never been the subject of a special study.

[16] Anna Comnena, however, in a passage describing the military campaigns of the Pechenegs, says that their disregard of the seasons was one of the most annoying features of their raids. This passage, *Alexiad* VII.i.2 (*Leib* II, p. 89) is copied almost verbatim from Psellos' *Chronographia* I.xxv (*Renauld* I, p. 15). This passage is discussed by *C. Neumann*, Über zwei unerklärte Völkernamen in der byzantinischen Armee, BZ 3 (1894) 377—378.

[17] *V. Grecu*, La valeur littéraire des oeuvres historiques byzantines, Byzantinoslavica 13 (1952—53) 252—270.

[18] The standard work on Atticism is *W. Schmid*, Der Attizismus in seinen Hauptvertretern, 4 vols., Stuttgart 1887—1897. *S. Psaltis*, Grammatik der byzantinischen Chroniken, Göttingen 1913, discusses the language of the Byzantine historians and chroniclers.

are related not only at the purely stylistic and linguistic levels, but they all share a common philosophy of history, repeated over and over again in the elaborate prefaces to their works. They wrote to record the events of their time, not only for the benefit and instruction of succeeding generations, but "so that things worthy of record may not, through the passing of time, be buried in the depths of oblivion".[19] These historians were influenced by each other as much as they were by any classical model. And they did not write in isolation. Psellos began his *Chronographia* with the death of the Emperor John Tzimiskes in 976, the point at which Leo the Deacon had ended his *History*.[20] Anna Comnena's *Alexiad* is a continuation of the *History* of her husband Nicephoros Bryennios, only four books of which had been completed before his untimely death.

In addition to these historians who wrote *historiai* in the strict sense, there were four important chroniclers whose works have survived from this period, John Skylitzes, George Cedrenus, John Zonaras, and Michael Glycas. Skylitzes and Zonaras wrote historical works which were, in a sense, midway between the formal Atticizing accounts of the historians and the brief, popular surveys of the typical Byzantine chronicle. The verse chronicle of Constantine Manasses, an introduction to world history composed in the Byzantine fifteen syllable or 'political' verse,[21] is a third type of historical work written during the twelfth century. Psellos himself states in the *Chronographia* (VI.73) that his aim has been to steer a middle course between the ancient historians and the historians of his own day.

It is notoriously difficult to define the term "Attic" as applied to Byzantine literature, or to understand exactly what the Byzantines themselves meant by this term. *G. L. Kustas*, The Function and Evolution of Byzantine Rhetoric, Viator 1 (1970) 64—65, makes the important observation that the definition of the term "Attic" changes throughout the Byzantine period, but the basic distinction is between ἀττικῶς (or ῥητορικῶς) and κοινῶς. This basic distinction is discussed by *G. Böhling*, Untersuchungen zum rhetorischen Sprachgebrauch der Byzantiner mit besonderer Berücksichtigung der Schriften des Michael Psellos (Berliner Byzantinische Arbeiten 2), Berlin 1956, 3ff. For a discussion of "Attic" in the twelfth century, see the discussion of *P. Wirth*, Untersuchungen zum byzantinischen Rhetorik des zwölften Jahrhunderts, Munich 1960. Psellos himself became a model of the "Attic" style for writers of the later Byzantine period. *Kustas*, p. 65, remarks that "if Homer *and* Demosthenes *and* Chrysostom *and* Psellus are Attic, the word has come by the twelfth century to refer to any author worthy of imitation, contemporary or ancient."

19 These prefaces are modelled after the introductory remarks of the classical Greek historians. *A. J. Toynbee*, Greek Historical Thought from Homer to the Age of Heraclius, London 1924, gives the prefaces of the major Greek historians, from Herodotus to Theophylactus Simocatta. For the prefaces to Byzantine historians, see *H. Lieberich*, Studien zu den Proömien in der griechischen und byzantinischen Geschichtschreibung II. Die byzantinischen Geschichtschreiber und Chronisten, Munich 1900.

20 Book I of the *Chronographia* begins, after a lengthy title (which may not be by Psellos), in the center of fol. 322^v in *Paris. gr.* 1712, Ὁ μὲν οὖν βασιλεὺς Ἰωάννης ὁ Τζιμισκῆς, πολλῶν καὶ ἀγαθῶν αἴτιος τῇ Ῥωμαίων ἡγεμονίᾳ γενόμενος καὶ αὐξήσας ταύτην εἰς δύναμιν, οὕτω καταλύει τὸν βίον. (Thus the emperor John Tzimisces died. He had been the cause of much good for the Roman Empire and had increased its power.) This is immediately preceded in the manuscript by the end of the *History* of Leo the Deacon, which ends at the top of fol. 322^v. See *W. Fischer*, Beiträge zur historischen Kritik des Leon Diakonos und Michael Psellos, Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 7 (1886) 63—74.

21 The *Synopsis historike* of Manasses is discussed by *M. J. Jeffreys*, The Nature and Origins of the Political Verse, DOP 28 (1974) 158.

A discussion of the transmission of the historical works of the eleventh and twelfth centuries should begin with an examination of the manuscripts of each author which have survived from the Byzantine period, as well as some attempt to determine whether there were other manuscripts which have now been lost. It seems unlikely that any of the historians and chroniclers of the eleventh and twelfth centuries has survived in the author's original autograph.[22] Bandini, however, thought that the twelfth-century manuscript of the *Alexiad* in the Laurentian Library in Florence, *Plut.* LXX, 2, might have been written by Anna Comnena herself,[23] and N. Panayotakis believes that *Paris. gr.* 1712, which contains both the *History* of Leo the Deacon and the *Chronographia* of Psellos, is a copy of a handbook of history compiled by Psellos himself, beginning at the Creation with the *Chronicle* of Symeon.[24]

The first two editors of the *Chronographia*, Constantine Sathas and Emile Renauld, showed little interest in the textual tradition of Psellos' history, stating simply that the work survives in a single manuscript, *Paris. gr.* 1712 and devoting a paragraph or two to a superficial or, in the case of Renauld, an incorrect, description of the contents of the manuscript.[25] Is it unusual that the *Chronographia* should have survived in only one manuscript? If we make a brief survey of the surviving manuscripts of the other Byzantine historians of the eleventh and twelfth centuries, it becomes clear immediately that it is not unusual. Only the *History* of Nicetas Choniates has been preserved in more than one manuscript dating from the Byzantine period. This is in striking contrast to the larger number of manuscripts of the chroniclers of the same period which have survived, especially of the verse chronicle of Constantine Manasses.[26]

The *History* of Leo the Deacon has survived, along with the *Chronographia* of Psellos, in only one complete manuscript, *Paris. gr.* 1712, a manuscript dating from the second half of the twelfth century.[27] The *History* of

---

22 *H.-G. Beck*, Überlieferungsgeschichte der byzantinischen Literatur 1, Die historische Literatur, in Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur I, ed. *H. Hunger* et al., Zurich 1961, 423—450.

23 *A. M. Bandini*, Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Laurentianae II, Florence 1768, cols. 656—657, "Codex Graecus membranaceus Ms. in 4° maiori, Saec. XII. omnium praestantissimus, quem vel descriptum, vel approbatum ab ipsa Anna doctissimus Langius suspicatur." This manuscript, however, has not been accepted as Anna's autograph by subsequent editors of the *Alexiad*. See *B. Leib*, Contribution à l'étude des manuscrits et du texte de l'*Alexiade* d'Anne Comnène, in Mélanges Charles Diehl I, Paris 1930, 191—199.

24 *N. M. Panayotakis*, Λέων ὁ Διάκονος, Athens 1965, 57.

25 *E. Renauld*, Michel Psellos. Chronographie, ou histoire d'un siècle de Byzance (976—1077) I, Paris 1926, p. lxi, n. 1, says incorrectly that the manuscript also contains the works of Attaleiates and Skyltizes!

26 Incomplete lists of the manuscripts of the historians and chroniclers of the eleventh and twelfth centuries are found in *M. E. Colonna*, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo I, Storici profani, Naples 1956, and *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica[2] I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Berlin 1958. For the manuscript tradition of Manasses, see the numerous articles by *O. Lampsides* collected in Δημοσιεύματα περὶ τὴν Χρονικὴν Σύνοψιν Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ, Athens 1980.

27 *Paris. gr.* 1712, fols. 272^{v}—322. *H. Omont*, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale II, Paris 1886, 128. *N. M. Panayotakis*, Λέων ὁ Διάκονος (above n. 24) 85—103, discusses a sixteenth-century manuscript, *Escorial* Y-I-4, first noticed by *C. de Boor*, Weiteres zur Chronik des Logotheten, BZ 10 (1910) 81—85. *De Boor* thought the manuscript contained only an epitome of Leo's *History*, but *Panayotakis* shows that the manuscript contains the entire text of the *History*, copied from *Paris. gr.* 1712. For

Michael Attaleiates has survived in two manuscripts, *Coislin* 136 of the twelfth century[28] and *Escorialensis* T-III-9 of the fourteenth century.[29] The *History* of Nicephoros Bryennios has survived in no manuscript, the manuscript used by Pierre Poussines for the *editio princeps* of 1661 having since disappeared.[30] The *Alexiad* of Anna Comnena is preserved in two manuscripts dated traditionally to the twelfth century, *Laur. Plut.* LXX, 2[31] and *Coislin* 311.[32] The

---

a description of this manuscript, see *G. de Andrés*, Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de El Escorial II, Madrid 1965, 83—86. Two other manuscripts in Paris were copied by *F. Combefis*, *Arch. Nat.* 2287 (M, 829) — 2288 (M, 830) in the seventeenth century, preparatory to his projected edition of Leo for the *Paris Corpus*, and by *C. B. Hase*, *Suppl. grec* 858, the printer's copy made in 1819 for his *editio princeps* of Leo. For *Combefis*' papers and his plans to edit Leo, see *Panayotakis*, pp. 103—110, and Catalogue des manuscrits conservés aux Archives nationales, Paris 1892, 348—349. *Suppl. grec* 858 is described by *H. Omont*, Inventaire sommaire des manuscrits du Supplément grec de la Bibliothèque Nationale, Paris 1883, 92; *Panayotakis*, pp. 110—116; and *I. Ševčenko*, The Date and Author of the So-called Fragments of Toparcha Gothicus, DOP 25 (1971) 115—188.

28 Paris, *Coislin* 136, fols. 167ᵛ—239ᵛ. *R. Devreesse*, Bibliothèque Nationale. Département des manuscrits grecs II. Le fonds Coislin, Paris 1945, 127—128.

29 *Escorial* T-III-9, fols. 268—363. See *P. A. Revilla*, Catálogo de los códices griegos de la Biblioteca de El Escorial I, Madrid 1936, 520—522. This manuscript may have been copied directly from *Coislin* 136. See *A. Pertusi*, Per la critica del testo della Storia di Michele Attaliate, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft 7 (1959) 59—73, and *A. Thurn*, Textgeschichtliches zu Michael Attaleiates, BZ 57 (1964) 293—301.

30 *Tolosanus deperditus*. "Liber erat e charta lintea perantiquus, et manus transmarinae...", Nicephori Bryennii comment. de reb. Byzantinis. Gr. et lat. stud. *Pt. Possini*, Paris 1661, Praefatio, reprinted in Nicephori Bryennii Historiarum (above n. 15) 43—46. This manuscript contained the *Alexiad* of Anna Comnena and another work, "ἀνεπίγραφον, ἀνώνυμον, ἀκέφαλον; quippe cuius primum folium et Operis titulum, et nomen Autoris, et initium Prooemii verisimiliter complexum, non comparebat, non plus tamen uno folio deesse, nota secundi numeri primo foliorum quae restabant, praefixa monstrabat, ex quo aliae similiter pagellae ad finem usque spissi Codicis, suos invicem haerentes, et perpetua serie sine ullo hiatu continuatos numeros habebant figuris Saracenicis expressos." *Poussines*, who had published the *Alexiad* in 1649, immediately recognized this *akephalon* as the *History* of Nicephoros Bryennios, described by Anna Comnena in the Preface to the *Alexiad*. *Gautier*, pp. 33—38, briefly discusses the history of the discovery and disappearance of the manuscript. Both *A. Reifferscheid*, Annae Comnenae Alexias, Leipzig 1884, p. vii, and *Leib*, in the preface to his edition, vol. I, p. clxx, propose the theory that this manuscript has survived in part (the *Alexiad*) as *Coislin* 311. But *Coislin* 311 (*Devreesse*, Le fonds Coislin [above n. 28] 300—301) is of parchment (not *charta lintea*), and the Arabic numbers begin on the first folio of the first surviving quire, which is the fourth quaternion of the original manuscript. A second manuscript of Bryennios was destroyed by fire in 1671, *Escorial* B-II-12, which contained both the *History* of Bryennios and the *Alexiad*. It was part of the library of Hurtado de Mendoza and entered the Escorial Library in 1576. See *G. de Andrés*, Catálogo de los códices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de El Escorial, El Escorial 1968, 46, n. 87, "recens, chartaceus, in folio, ff. 367." It was probably a late copy.

31 Florence, *Laur. Plut.* LXX, 2. See *A. M. Bandini*, Catalogus (above n. 23) cols. 656—657.

32 Paris, *Coislin* 311. See *Devreesse*, Le fonds Coislin (above n. 28) 300—301. *Leib*, Contribution (above n. 23) 191—199, discusses the complex textual tradition of the *Alexiad*. In addition to the two twelfth-century manuscripts, *Laur. Plut.* LXX, 2 and *Coislin* 311, there are three other manuscripts in the Vatican Library: *Vat. gr.* 1438 (16th century), copied from *Coislin* 311, or from an identical manuscript; *Barberini gr.* 235—236, copied from *Vat. gr.* 1438; and *Ottobonianus gr.* 137+131 (137 contains the first five books, 131 contains the other ten books) of the seventeenth century, copied from *Vat. gr.* 1438. See *E. Feron* and *F. Battaglini*, Codices manuscripti graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae, Rome 1893, 75 and 78. Another late manuscript (16th c.), not known to *Leib*, is in Tübingen, *Bibl. Univ.* Mb 11. See *W. Schmid*, Verzeichnis der griechischen Handschriften der Königlichen Universitats bibliothek, published as an appendix to Verzeichnis der Doktoren

History of John Kinnamos has survived in one manuscript, *Vat. gr.* 163, written in the thirteenth century.[33] The only exception to this extremely limited transmission of the historians is the *History* of Nicetas Choniates, which has survived in over a dozen manuscripts dating from the period before the fifteenth century.[34] In stiking contrast, the four chroniclers have all been preserved in more than two manuscripts dating from the Byzantine period. Judging by the surviving manuscripts, the chronicles of Skylitzes,[35] Cedrenus,[36] and Zonaras[37] were considerably more popular than the work of Glykas,[38] and the *Synopsis historike* by Manasses was extremely popular in the later Byzantine period.[39]

Another possible barometer of popular taste would be those works of Byzantine literature which were translated into Slavonic beginning in the tenth century. These were primarily saints' lives, homilies, liturgical books, and chronicles. What Cyril Mango has termed "highbrow" literature, which would have included the historians who wrote in an "Attic" Greek, had no practical or popular appeal to the monastic translators who translated these Byzantine works into Slavonic. On the other hand, Manasses and six other

---

welche die Philosophische Fakultät in Tübingen im Dekanatsjahre 1901—1902 ernannt hat, Tübingen 1902, 25—29. This manuscript contains Bks. I—VIII in a mutilated version. Two manuscripts are recorded by Janos Lascaris at the end of the fifteenth century, according to *K. K. Miller*, Neue Mittheilungen über Janos Laskaris und die Mediceische Bibliothek, Zentralblatt für Bibliothekswesen 1 (1884) 387 and 390. The first, described as "Libellus historicus de Alexio imperatore" is probably *Laur. Plut.* LXX, 2. The second manuscript, which was in Corsica, is described by Lascaris as "Αννα 'Αλεξίου θυγάτηρ τὰς ἀνδραγαθίας τοῦ πατρὸς ἀναγράφουσα. The so-called *Apographum Gronovii* in Leyden was copied by J.-F. Gronov during a stay in Italy in 1641. See *J. Geel*, Lugduno Batavae accesserunt, Leyden 1852, p. 20, MS. 61. It was copied from a manuscript which belonged to Lucius Holstein (probably copied from *Coislin* 311), with additions and corrections from a manuscript in Florence (no doubt *Laur. Plut* LXX, 2). Three other manuscripts are known to have been destroyed by fire: two manuscripts, B-II-12 and Γ-II-10, were destroyed in the Escorial fire of 1671, both "recens" (*de Andres*, Codices desaparecidos [above n. 30] 46 and 78—79), and Kalabryta, *Mega Spelaion* 102, 17th century, destroyed in 1934. See *N. A. Bees*, Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, I, Leipzig and Athens 1915, 96—98. This manuscript was not known to *Leib*.

[33] *Vat. gr.* 163, fols. 221—268ᵛ. See *I. Mercati and P. Franchi de'Cavalieri*, Codices Vaticani graeci I, Rome 1923, 185—187. The manuscript tradition of Kinnamos is discussed by *G. Moravcsik*, Συμβολαὶ εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῆς 'Επιτομῆς 'Ιωάννου τοῦ Κιννάμου, Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου, Athens 1935, 311—314, reprinted in *Moravcsik*, Studia Byzantina, Amsterdam 1967, 293—296. Four later manuscripts are all copied from *Vat. gr.* 163: *Neopolitanus* III B 26, fols. 11—146 (16th c.); *Barb. gr.* 167 (17th c.); *Barb. gr.* 242, fols. 1—309 (17th c.); and Athos *Lavra* 1866 (Ω56), fols. 197—211 (dated 1791).

[34] The textual tradition of Nicetas Choniates does not follow the pattern set by Leo the Deacon, Psellos, Attaleiates, Bryennios, Anna Comnena, and Kinnamos. The complicated transmission of Choniates is discussed, with stemma, by *J. A. van Dieten*, Nicetae Choniatae Historia (CFHB), Berlin 1975, xix-ci.

[35] *J. Thurn's* CFHB edition, Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, Berlin 1973, is based on a collation of 13 primary manuscripts. For the textual history of Skylitzes, see *H. Thurn*, Zur Textüberlieferung des Skylitzes, BZ 59 (1966) 1—4.

[36] See *R. Maisano*, Sulla tradizione manoscritta di Giorgio Cedreno, Rivista di studi bizantini e neoellenici N. S. 14—16 (1977—1979) 179—201.

[37] *T. Büttner-Wobst*, Studien zur Textgeschichte des Zonaras, BZ 4 (1895) 202—244 and 594—597, and *U. P. Boissevain*, Zur handschriften Überlieferung des Zonaras, BZ 4 (1895) 250—271, with an additional note by *K. Krumbacher* on p. 513.

[38] The manuscripts of Glykas are discussed by *Moravcsik* (above n. 26) 431—432.

[39] See *Lampsides* (above n. 26).

Byzantine chroniclers (Malalas, George Syncellus, Nicephoros, George Hamartolos, Symeon the Logothete, and Zonaras), were translated into Slavonic.[40] The chronicle of Malalas, the first chronicle to be translated,[41] like the other Byzantine chronicles was in reality a popular history of Christianity. These chronicles usually began with Adam and gave a short account of Jewish history based on information from the Old Testament. They summarized briefly the history of ancient Greece, becoming more detailed during the period of the Roman emperors, and finally concentrated on Byzantine history. In spite of the modern assumption that the Byzantines were interested in all aspects of ancient Greek history and culture, the *Chronicle* of Zonaras, for example, does not mention Pericles, Themistocles, or Leonidas, and dismissed Xerxes and the Persian Wars in one sentence.[42]

The survival of the Atticizing historians of the eleventh and twelfth centuries in one or two manuscripts is not simply an accident of history. It is possible to form a relatively clear picture of the reading habits of the Byzantines in the Middle and Late Byzantine periods by examining the contents of Byzantine libraries, both monastic libraries and the few private collections of manuscripts which existed.[43] Only the wealthiest members of society were able to own their own books. Books were extremely expensive; the production of books was slow and subject to shortages of writing materials.[44] The price of a book was incredibly high in relation to the salary of the average civil official, probably the most important "book-buying" segment of Byzantine society.[45] The annual pension (ῥόγα) of dignitaries in the middle of the eleventh century ranged from twelve nomismata for a *spatharios* to forty λίτραι (2880 nomismata) for a *curopalates*.[46] Another segment of Byzantine society which might be expected to purchase books would be those engaged in education. The professor of law, διδασκάλος τῶν νόμων or νομοφύλαξ, in the reorganized school of law during the reign of Constantine IX Monomachos (1045) received a yearly salary of four *litrai* (288 nomismata), along

---

40 The most important work on the Old Slavonic translations of the Byzantine chronicles is *M. Weingart*, Byzantské kroniky v literatuře církenvněslovanské I—II, Bratislava 1922—23, summarized by *M. T. Laskaris*, Αἱ Βυζαντιναὶ χρονογραφίαι ἐν παλαιοσλαβικῇ λογοτεχνίᾳ, ΕΕΒΣ 2 (1925) 330—341, and by *Weingart*, Les chroniques byzantines dans la littérature slave ecclésiastique, in Orient et Byzance 4, Paris 1930, 50—65.

41 *Z. V. Udaltsova*, La chronique de Jean Malalas dans la Russie de Kiev, Byzantion 35 (1965) 575—591.

42 *C. Mango*, Byzantium and Romantic Hellenism, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 28 (1965) 32.

43 *N. G. Wilson*, The Libraries of the Byzantine World, GRBS 8 (1967) 53—80, reprinted with Addenda et corrigenda in *D. Harlfinger*, Griechische Kodikologie und Textüberlieferung, Darmstadt 1980, 276—309.

44 *N. G. Wilson*, Books and Readers in Byzantium, in Byzantine Books and Bookmen. A Dumbarton Oaks Colloquium, Washington 1975, 1—15, and *J. Irigoin*, Les conditions matérielles de la production du livre à Byzance de 1071 à 1261, XVe Congrès International d'études byzantines, Rapports et co-raports II, 3, Athens 1976.

45 The salaries of civil officials during the eleventh century are discussed by *H. Antoniadis-Bibicou*, Démographie, salaires et prix à Byzance au XIe siècle, Annales 27 (1972) 215—246.

46 *Antoniadis-Bibicou* (above n. 45) 223. See also *G. Ostrogorsky*, Löhne und Preise in Byzanz, BZ 32 (1932) 293—334, and *H. Bibicou*, Une page d'histoire diplomatique de Byzance au XIe siècle: Michel VII Doukas, Robert Guiscard et la pension des dignitaires, Byzantion 29—30 (1959—60) 43—75.

with certain other subsidies and benefits, the value of which we cannot easily assess.[47] Among the lower members of society, the annual salary of the medical personnel of the hospital attached to the Pantocrator in Constantinople ranged from seven and a half nomismata (plus a food allowance) for the chief physicians and surgeons to two or three nomismata for the pharmacists and medical assistants.[48] Psellos himself, however, was extremely wealthy, holding the rank of *hypertimos* with an annual pension of twenty *litrai* (1440, nomismata) and received the revenue from scores of monasteries and villages.[49]

It is difficult to estimate the average cost of a manuscript in the eleventh and twelfth centuries. We know how much Arethas paid for four of the surviving manuscripts from his library, and these prices are commonly cited as examples of the price of books in Byzantium.[50] Although the economy was fairly stable during the ninth and tenth centuries, the monetary reforms and the debasement of the coinage in the eleventh century make the comparison of book prices from the ninth century with salaries of the eleventh century a potentially invalid comparison.[51] Fortunately, we know the prices of a number of books produced during the later period, and specimen pages of several of these manuscripts have been published, enabling us to judge the quality of the scripts for which these amounts were paid. Two dated manuscripts from the eleventh and twelfth centuries in the Monastery of St. John on Patmos have scribal notes indicating the price which was paid for the copying of the manuscripts. *Patmos* 245 (Symeon Metaphrastes, Menologion for January) was written in 1057 by Symeon the Monk. A note following the subscription on fol. 196^{r} says that Symeon, commissioned by the patrician Pothus to produce a complete menologion, had been paid 150 nomismata for the first seven volumes.[52] This would be an average of just under 20 nomismata per volume. *Patmos* 218, a Sticherarion dated 1166, cost 12 nomismata plus an extra 6 nomismata for the addition of the musical notation.[53] Clearly, these prices are far beyond the reach of the ordinary person in the eleventh and twelfth centuries.

---

47 *A. Salač*, Novella constitutio saec. XI medii quae est de schola iuris Constantinopoli constitutuenda, Prague 1954. See also, *P. Lemerle*, "Le gouvernement des philosophes": l'enseignement, les écoles, la culture, in Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977, 193—248.

48 *P. Gautier*, Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator, REB 32 (1974) 98—105 (salaries of the hospital personnel).

49 *H. Ahrweiler*, Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe—XIe siècles, ZRVI 10 (1967) 1—27, reprinted in *H. Ahrweiler*, Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, London 1971.

50 *Wilson*, Books and Readers (above n. 44) 3—4, and *E. Zardini*, Sulla biblioteca dell' Arcivescovo Areta di Cesarea (IX—X secolo), in Akten des XI Internationalen Byzantinistenkongress, Munich 1960, 671—678.

51 *P. Grierson*, The Debasement of the Bezant in the Eleventh Century, BZ 47 (1954) 379—394, and *M. Hendy*, Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081—1261, Washington 1961.

52 *A. D. Komines*, Facsimiles of Dated Patmian Codices, trans. *M. Naoumides*, Athens 1970, p. 21 and pl. 8.

53 Dated Patmian Codices, p. 25 and pl. 14, reproducing fol. B^{r}, which contains part of a dedicatory note by the monk Athanasios, son of Papias, who presented the manuscript to Patmos. He gives the sums spent for the parchment, the writing of the text, the binding, and the addition of musical notation.

The will of Psellos' wealthy contemporary, the provincial magnate Eustathios Boilas contains a list of his books. The will, preserved in *Coislin* 263, fols. 159ᵛ—169ᵛ, is dated 1059, and lists about fifty volumes.[54] Over three-fourths of the manuscripts were theological or liturgical in content, but the collection also included the novelist Achilles Tatius, the Fables of Aesop, a grammar book, and a book on the interpretation of dreams. Only two entries in the list of books refer to works of an historical character, ἕτερον [βιβλίον] ἔχον τὰ Περσικὰ καὶ διάφορα and χρονογράφοι δύο. Another provincial magnate, Kekaumenos, who in his intellectual outlook, might be regarded as a paradigm of the average Byzantine, wrote a *Strategikon* sometime during the period 1075—1078.[55] This work, like the library of Boilas, shows little evidence of classical Greek literature, or interest in contemporary Byzantine historians. On the other hand, Kekaumenos continually quotes from the Old and New Testaments. His own personal reading had probably not extended much beyond works of Biblical content.[56]

Two important documents establishing monastic institutions by wealthy contemporaries of Psellos in the eleventh century include lists of the books which were presented to the monasteries. The Brebion, included in the *Diataxis* of Michael Attaleiates, which established the Monastery of Christ Panoiktirmonos in Constantinople and an almshouse *(ptochotropheion)* in Rhaidestos in Thrace, was drawn up in 1077.[57] The short list of books in the monastery at Constantinople includes two historical works, ἕτερον βομβύκινον χρονικὸν ἐκτεθὲν παρὰ τοῦ κτήτορος and ἕτερον βιβλίον σωμάτιον λιτόγραφον, ἡ Ἅλωσις τῆς Ἱερουσαλήμ. If the χρονικὸν ἐκτεθὲν παρὰ τοῦ κτήτορος refers to the *Historia* of Attaleiates, this is the only mention of an historian of the Atticizing group in any of the surviving books lists from the Byzantine period.[58] It would, of course, be natural for Attaleiates, the founder of the Monastery of Christ Panoiktirmonos, to present a copy of his history to his monastery, even though the monks would probably not be interested in the work as a literary or historical work. It would occupy a place of honor in the monastery library as a work written by the founder. It is also possible that Atta-

[54] *S. Vryonis*, The Will of a Provincial Magnate, Eustathius Boilas (1059), DOP 11 (1957) 263—277, and *P. Lemerle*, Le testament d'Eustathios Boilas (avril 1059), in Cinq études (above n. 47) 13—63.

[55] *G. G. Litavrin*, Sovety i rasskazy Kekavmena, Moscow 1972.

[56] *G. Buckler*, Writings Familiar to Cecaumenos, Byzantion 15 (1940—41) 133—143.

[57] *W. Nissen*, Die Diataxis des Michael Attaleiates von 1077, Jena 1894, and *P. Lemerle*, Le diataxis de Michel Attaliate (mars 1077), in Cinq études (above n. 47) 65—112.

[58] *Nissen* (above n. 57) believes that his χρονικὸν ἐκτεθὲν παρὰ τοῦ κτήτορος refers to the *Historia* of Attaleiates. He notes that the title of the *Historia* is written Ἱστορία ἐκτεθεῖσα, using the same participle in the feminine form. The other historians and chroniclers of the eleventh and twelfth centuries use συγγραφεῖσα (Skylitzes), συλλεγεῖσα (Cedrenus and Zonaras), and πονηθέν, πονηθεῖσα (Psellos, Anna Comnena, and Kinnamos). On fol. 151ᵛ of *Vat. gr.* 157 (an 11th c. MS of the *Aethiopica* of Heliodoros), an owner of the manuscript in the 13th c. entered a list of his books. The list, which is now largely illegible, includes a volume designated simply as Μιχαὴλ τὸν Ἀτταλειάτην. This may refer to the *History* of Attaleiates, but it could also refer to his compendium of law, Πόνημα νομικὸν ἤτοι σύνοψις πραγματική, ed. *J. and P. Zepos*, in Jus graecoromanum 7, Athens 1931, 411—497.

leiates, like Psellos, wrote a simpler chronicle which has not yet been identified, or has been lost.[59]

The typikon of the grand domestic Gregory Pakourianos for his Monastery of the Theotokos at Petritzos (Bačkovo) in the province of Thrace was written in 1083.[60] This monastery was founded by Pakourianos expressly for Georgians, and Greeks were excluded. The library of thirty volumes, listed at the end of the typikon, is almost exclusively liturgical or Biblical in content. There were a few patristic texts, like the *Ethica* of St. Basil, two copies of John Climacus, Theodore Studites, and the miracles of St. Symeon. Louis Petit, in the commentary to his edition of the typikon, confesses that the list of books is meager, but adds that "one must remember that Pakourianos was a Georgian and a soldier by profession".[61] Petit's apology was unnecessary. This was precisely the content of the average monastic library in the Byzantine Empire throughout its history; only the large urban monasteries, or exceptional establishments like the Monastery of St. John on Patmos, had collections of books which went beyond the purely functional liturgical books needed for the daily services of the monastery, or devotional and doctrinal works.[62]

The Monastery of the Theotokos τῆς Ἐλεούσης at Stroumnitza in Macedonia was founded during the reign of Alexios Comnenos in 1085. An inventory of the monastery's icons, manuscripts, official documents, and liturgical objects and vestments was compiled by the higoumenos Meletios in 1449.[63] This inventory, signed by the twenty-three monks of the monastery, lists sixty-eight books. Fifty-four of these manuscripts were liturgical books; the remaining fourteen books were hagiographical or patristic texts. No secular texts are listed among the monastery's manuscripts.

The libraries of these three monastic foundations of the eleventh century, one in Constantinople and two in the provinces, are duplicated in almost

---

[59] *N. G. Wilson*, Libraries (above n. 43) 64, says cautiously that the book was "a chronicle composed by the founder himself." For the newly discovered *Historia syntomos* of Psellos, see *K. Snipes*, A Newly Discovered History of the Roman Emperors by Michael Psellos, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/3 (1982) (XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/3) 53—61.

[60] *P. Lemerle*, Le typikon de Grégoire Pakourianos (décembre 1083), in Cinq études (above n. 47) 113—191. Georgian version edited by *M. Tarchnisvili*, Typikon Gregorii Pacuriani (CCO 143—144), Louvain 1954, and *S. Kaukhchishvili*, Typikon Gregorii Pakuriani, Tbilisi 1963.

[61] *L. Petit*, Typikon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétritzos (Bačkovo) en Bulgarie, (VV Prilojenie 11), St. Petersburg 1904, xvi—xvii.

[62] *A. Guillou*, Production and Profits in the Byzantine Province of Italy (Tenth to Eleventh Centuries): An Expanding Society, DOP 28 (1974) 101, gives a table of percentages for the types of books copied (and read) in southern Italy during this period, based on his study of medieval inventories and the contents of modern libraries. 77% of the manuscripts were liturgical books, 7% were the works of Sts. Basil and John Chrysostom, etc. Only 3% were secular works, with 2% of these being grammars and lexica and 1% copies of classical texts (primarily Homer and Galen). Included in this last 1% is one unidentified chronicle.

[63] *H. Omont*, Inventaire du trésor et la bibliothèque du monastère de Stroumnitza, in Mélanges Henri Weil, Paris 1898, 309—320, who incorrectly dates the inventory to 1344. He is corrected by *L. Petit*, Le monastère de Notre Dame de Pitié, IRAIK 6 (1900) 1—153.

every surviving monastic library catalogue from the Byzantine period.[64] It is not difficult to reconstruct the contents of a "typical" Byzantine monastic library. A dozen or so lists or inventories, compiled before the sixteenth century, of the libraries of Byzantine monasteries, large and small, have survived.[65] These lists range from the detailed catalogues of the library at Patmos to a short note scribbled in an eleventh-century gospel book listing the half-dozen liturgical books which belonged to the Monastery of the Medikion on the southern shore of the Sea of Marmara, a monastery which once belonged to Psellos by way of *charistike*.[66] Other collections can be partially reconstructed by assembling all the manuscripts scattered throughout the major European and American collections which contain the *ex libris* of a particular monastery.[67]

The predominantly liturgical-theological character of Byzantine monastic libraries did not change after the eleventh century. It is possible to trace the development of one monastic collection, the library of the Monastery of St. John the Theologian on Patmos, by comparing a group of catalogues from the library which were compiled at various times from the twelfth to the fifteenth century. The monastery was founded in 1088 when Alexios Comnenos granted the island of Patmos to St. Christodoulos. The growth of the monastery's library is paralleled by the monastery's growth, both in the number of its inhabitants and in the extent of the monastery's wealth and landholdings. The number of manuscripts increased, but the high percentage of liturgical and theological works remained essentially unchanged. The earliest catalogue dates from October 1103, during the tenure of Joseph Iasites, the successor of St. Christodoulos, as higoumenos.[68] This short list, eight lines writ-

[64] The most comprehensive study of the libraries of Byzantine monasteries is the unpublished doctoral dissertation of *O. Volk*, Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien, Munich 1954, available only on microfilm from the Universitätsbibliothek, Munich.

[65] There are many more lists and inventories of books than one might expect from the brief list in *Krumbacher*², pp. 509—510. A more recent list of the surviving Byzantine library catalogues and lists of books is given by *J. Bompaire*, Les catalogues de livres-manuscrits d'époque byzantine (XIe—XVe s.), in Byzance et les Slaves. Mélanges Ivan Dujčev, Paris 1979, 59—81.

[66] On the Monastery of Medikion, see *A. Hergès*, Les monastères de Bithynie. Medicius, Bessarione 5 (1899) 9—21; *C. Mango and I. Ševčenko*, Some Chruches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara, DOP 27 (1973) 240—242 and 274—276; and *R. Janin*, Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris 1975, 165—168. The list of liturgical books is published by *J. Heiberg*, Ein griechisches Evangeliar, BZ 20 (1911) 498—508, from a gospel book now in Horsens, Denmark.

[67] *L. Polites*, Ein Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν, BZ 51 (1958) 17—36 and 261—287; *J. Irigoin*, Pour une étude des centres de copie byzantins, Scriptorium 12 (1958) 208—227 and 13 (1959) 177—209; *F. Halkin*, Manuscrits Galésiotes, Scriptorium 15 (1961) 221—227 (with a supplementary note on *Paris. gr.* 857 by *N. Wilson*, pp. 318—319); *B. L. Fonkič*, Biblioteka Lavri Sv. Afanasija na Afone v X—XIII vv, Palestinskij Sbornik 17 (1967) 167—175; *H. Kakoulidis*, Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Προδρόμου Πέτρας στὴν Κωνσταντινούπολη, Ἑλληνικά 21 (1968) 3—39; and *L. Polites*, Das Skriptorium und die Bibliothek des Prodromos-Klosters bei Serres, in Wandlungen. Studien zur antiken und neueren Kunst, Waldsassen Bayern 1975, 278—295.

[68] *E. Vranoussi*, Πατμιακὰ Γ', Ὁ καθηγούμενος τῆς μονῆς Πάτμου Ἰωσὴφ Ἰασίτης καὶ ἡ ἀρχαιοτέρη ἀναγραφὴ χειρογράφων τῆς μονῆς, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ser. 4, 4 (1964—65) 345—353.

ten on a small scrap of paper, enumerates the volumes in the small library of the monastery shortly after its foundation. All the volumes were liturgical or Biblical texts and commentaries. Although the monastery numbered about 150 monks under the higoumenos Arsenios at the end of the twelfth century, there were only seventy-five monks in the monastery in 1157. The number of monks was almost certainly less in 1103.[69]

The second booklist dates from September 1201, during the tenure of Arsenios as higoumenos.[70] The catalogue lists 330 volumes, 267 parchment manuscripts and 63 paper manuscripts. In the introduction to his edition of this list, Diehl remarks that "the contents of this library hardly meet the expectations aroused by the number of volumes".[71] Liturgical manuscripts and works of the Church Fathers far outnumber secular works; there are no works of classical literature, except one manuscript of the *Categories* of Aristotle. Only about a dozen secular works are listed among the 267 manuscripts. These books are almost all practical handbooks: two grammar books, a lexicon, two medical handbooks, and a *seismobrontologion*. There are two copies of the romance of Barlaam and Joasaphat, and four historical works: Josephus, a work by "Eustathios" described as a commentary on the *Jewish Antiquities* of Josephus, and two chronicles. Of the 63 paper manuscripts, only five or six are secular works: a lexicon, an unspecified work of Aristotle, and three historical works, including the *Chronographia* of the Patriarch Nicephoros and the chronicle of Skylitzes.

A third catalogue, dated November 1307, is copied on the verso of a thirteenth-century copy of two documents dating originally from the eleventh century. This list is almost illegible and has not yet been published.[72] It lists the following secular works: a manuscript of Aristotle, a chronicle about Basil II (τοῦ Βουλγαροκτόνου), another chronicle extending from Creation to the reign of John Tzimisces, and a chronicle by Eustathius. Another unpublished catalogue of the fourteenth century (1382) lists only about 300 manuscripts, a decline in the number of manuscripts in the monastic library since the list of 1201. A much later list from the sixteenth century (ca. 1582) describes 62 manuscripts which the compiler thought to be "noteworthy" (ἀξιολογωτέρων).[73] Twenty-two of these manuscripts do not appear in the earlier published lists of 1103 and 1201. Seven of these twenty-two new manuscripts

[69] *F. Miklosich and J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi 6, Vienna 1890, 131 and 108—110. *R. Janin*, Le monachisme byzantin au moyen âge commende et typica (X^{e}—XIVe siècle), REB 22 (1964) 29—31, estimates, on the basis of information from fourteen typika, that the average Byzantine monastery had only a few dozen monks.

[70] *C. Diehl*, Le trésor et la bibliothèque de Patmos au commencement du 13e siècle BZ 1 (1892) 488—525.

[71] *C. Diehl*, Le trésor, 498.

[72] I am grateful to Professor N. Oikonomides for making this unpublished document available to me.

[73] This list, preserved in *Vat. gr.* 1205, fols. 82—84, has been published four times: *A. Mai*, Novae patrum bibliothecae VI, 2, Rome 1853, 537—539; *Migne*, PG 149, cols. 1047—1052; *W. Studemund*, Das Inventar der Bibliothek des Klosters St. Johannis auf der Insel Patmos im sechzehnten Jahrhundert, Philologus 26 (1867) 167—173; and *G. Mercati*, Il catalogo dei codici più notevoli di Patmo e le copie Lolliniane nella Vaticana, in Per la storia dei manoscritti greci di Genova, di varie badie Basiliane d'Italia e di Patmo (Studi e testi 68), Città del Vaticano 1935, 117—148.

are secular works. Three of them are works of classical literature, manuscripts of Plato, the *Cyropaedia* of Xenophon, and Diodorus Siculus, and there are three Byzantine historical works. All three historical works are either insufficiently or incorrectly identified in this list. The *History* of George Pachymeres is described as written by "a certain George from Constantinople", the verse chronicle of Manasses is incorrectly identified as by "a certain Nicephoros", and the *Chronicle* of Zonaras is listed as "ἀνεπίγραφον". The works can be identified and properly ascribed only on the basis of the description of each work which follows the name of the "author". This description includes the *incipit* for each of the three historical works. This carelessness of attribution is a striking example of the casual manner with which the Byzantines approached the works of their own historians and chroniclers.

A similar picture emerges from the evidence for monastic libraries on Mt. Athos and in Southern Italy during the Byzantine period.[74] No medieval catalogues of the manuscripts in the monasteries on Mt. Athos have been preserved, and it is difficult to reconstruct the contents of these libraries on the basis of modern catalogues. However, a recent survey of the classical manuscripts in the Athos libraries, based on the existing modern catalogues, shows that less than five per cent of the total number of manuscripts are of classical authors, and a large number of the manuscripts date from the period after the sixteenth century.[75] A similar survey of the manuscripts of the historians of the eleventh and twelfth centuries in the Athos libraries[76] produced only one eighteenth-century manuscript containing part of the *Epitome* of Kinnamos, probably copied from an earlier printed edition.[77] Of the manuscripts of these historians in other libraries, only *Coislin* 136 appears to have been in the library of the Lavra sometime after 1358, when, according to a note on the verso of the first folio, the manuscript was in Constanti-

---

74 *S. Y. Rudberg*, Les manuscrits à contenu profane du Mont-Athos, Eranos 54 (1956) 174—185; *S. Borsari*, Sulla cultura letteraria nei monasteri bizantini del mezzogiorno d'Italia, Archivio storico per la Calabria e la Lucania 18 (1949) 141—146; *Wilson*, Libraries (above n. 43) 72—77; and *Guillou*, Production and Profits (above n. 62) 101—102.

75 Although secular manuscripts were never very numerous in the libraries on Mt. Athos, the small percentage of these manuscripts (about 5%) is due partly to the large number of secular manuscripts from Athos now in other libraries. As Rudberg points out (pp. 174—175), every major collection in Europe contains manuscripts which were once on Athos.

76 Based on information from the following catalogues: *S. P. Lambros*, Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos I—II, Cambridge 1895—1900; *Spyridon Lavriotis and S. Eustratiades*, Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Laura on Mount Athos (Harvard Theological Studies XII), Cambridge 1925; *S. Eustratiades and Arcadios of Vatopedi*, Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mount Athos (Harvard Theological Studies XI), Cambridge 1924; *L. Polites and M. I. Manousakas*, Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἁγίου Ὄρους (Ἑλληνικά, Παράρτημα 24), Thessaloniki 1973; and supplementary bibliography in *M. Richard*, Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs, Paris 1958, and Supplément I (1958—1963), Paris 1964.

77 Athos *Lavra* 1866 (Ω56), fols. 197—211 (dated 1791). *Spyridon Lavriotis and S. Eustratiades*, Catalogue (above n. 76) 337—338, no. 23. fol. 197, Ἐκ τῆς χρονικῆς, βίβλου Ἰωάννου τοῦ Κινάμου Γραμματικοῦ χρηματίσαντος ἐπὶ τῆς βασιλείας Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ. *Moravcsik*2 (above n. 26) p. 326, "stammt wahrscheinlich aus einer gedruckten Ausgabe."

nople.[78] It would be impossible to estimate the number of manuscripts of the Byzantine historians which were in the libraries of Athos, but there is no evidence of a particular interest in historical studies among the Athonite monks.[79]

Another historical manuscript, *Vaticanus graecus* 163, containing the *Epitome* of Kinnamos and the *History* of Nicetas Choniates, was in Constantinople from 1391, when it was purchased by John Chortasmenos, until sometime after the capture of the city by the Turks in 1453.[80] Chortasmenos, a *notarios* of the Patriarchate in Constantinople and later Metropolitan of Selymbria, was a collector and copyist of manuscripts, and a member of the small intellectual elite of the capital city. Although there is no list of the contents of Chortasmenos' private library, at least fifteen manuscripts can be identified which either belonged to Chortasmenos or were copied by him. These manuscripts include works by Plutarch, Lucian, Euripides, and other classical authors, with a number of Byzantine commentaries. Only one or two manuscripts, dating from the period during which Chortasmenos was Metropolitan of Selymbria, are of theological or liturgical content. The library of Chortasmenos, in contrast to the monastic collections, was a mixture of classical Greek texts and contemporary Byzantine literature, including a collection of Byzantine historical writings in *Vat. gr.* 163.[81]

Another private collector in the thirteenth century, the owner of *Vat. gr.* 157, an eleventh-century copy of the *Aethiopica* of Heliodorus, may have owned a manuscript of the *History* of Attaleiates.[82] On folio 151 verso, he lists among his books, μιχαὴλ τὸν ἀτταλειάτην. Although it is possible that this refers to Attaleiates' treatise on law, Πόνημα νομικόν, the simple designation "Michael Attaleiates" would be more appropriate for a work of literature, like the *History*, than for a technical treatise.[83] These three manuscripts, *Coislin* 136, which was bought in Constantinople, *Vat. gr.* 163, which belon-

---

[78] *B. de Montaucon*, Bibliotheca Coisliniana, olim Segueriana, Paris 1715, p. 206, "In folio vacuo ante initium leguntur haec. MCCCLVIII. die II. de Maio in Constantinopoli compre questo libro de Cronicha..." See *Devreesse*, Catalogue (above n. 28) 127—128. A note on fol. 1 reads, βιβλίων τῶν κατοιχουμένων τῆς λάβρας τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου.

[79] *A. Boltz*, Die Bibliotheken der Klöster des Athos nach dem Rechenschaftsbericht des Prof. Dr. Spyridon Lambros an die griechischen Kammern, Bonn 1881.

[80] For the history of this manuscript, see *J. A. van Dieten*, Nicetae Choniatae Historiae (above n. 34) xxiii—xxv. For the career of Chortasmenos, see *H. Hunger*, Johannes Chortasmenos, ein byzantinischer Intellektueller der späten Palaiologenzeit, Wiener Studien 70 (1957) 153—163, and Johannes Chortasmenos (ca. 1370—ca. 1436/37) (Wiener Byzantinistische Studien VII), Vienna 1969.

[81] In addition to the *Epitome* of Kinnamos, *Vat. gr.* 163 contains an anonymous chronicle (from the Creation to Romanos, son of Constantine Porphyrogenitos). This chronicle is discussed by *C. de Boor*, Zur Chronik des Pseudo-Polydeukes, BZ 2 (1893) 563—568; *K. Praechter*, Die römische Kaisergeschichte bis auf Diokletian in cod. *Paris.* 1712 und cod. *Vatic.* 163, BZ 5 (1896) 484—537; and *D. Serruys*, Recherches sur l'Epitomé, BZ 16 (1907) 5—51. This chronicle is followed by the verse chronicle of Manasses, the history of Nicetas Choniates, Kinnamos, and the history of George Akropolites.

[82] Codices Vaticani graeci I (above n. 33) 179—180.

[83] *Wilson*, Books and Readers (above n. 44), p. 7, believes this refers to the *History*. On the distinction between works of literature and practical manuals in Byzantium, see the remarks of *Westerink*, L'édition des textes byzantins (above n. 3) 9—12.

ged to a high dignitary in Constantinople, and the Attaleiates manuscript listed by the owner of *Vat. gr.* 157, all lead us to the private collections of individuals, probably in the capital city, as the most important milieu in which the Byzantine historians were read and preserved.

In addition to these private collections in Constantinople, there is some evidence that the Byzantine emperors and their families were interested in historical writing and the preservation of historical manuscripts. The Spanish traveler Pero Tafur, who visited Constantinople in 1437, describes a room in the imperial palace in which he saw manuscripts, some of which he called "estorias".[84] According to Tafur, there was an open loggia at the entrance to the palace with stone benches and tables. "Here", he writes, "are many books and ancient writings and histories, and on one side are gaming boards, because the emperor's house is always well supplied".[85] This description hardly suggests a large or well-organized imperial collection in the fifteenth century. The presence of "tableros de juegos" in the same room makes it difficult to imagine this room as more than a place where books belonging to the imperial family were stored. It was not an "imperial library" in the modern sense of the word, and on the basis of the surviving evidence, it is difficult to believe that the later emperors even attempted "to maintain an almost complete library of known literature".[86] The only manuscript which contains the inscription βασιλικὴ βιβλιοθήκη, *Paris. gr.* 1115, is a collection of theological writings copied in 1276, including a florilegium on the subject of icons.[87] It is a typical Byzantine compendium of excerpts, and the colophon on fol. 306^{v}, ἐναπετέθη ἐν τῇ βασιλικῇ βιβλιοθήκῃ could mean simply that the manuscript belonged to the emperor's private collection.

The writing of history in the eleventh and twelfth centuries clearly centered around the imperial court in Constantinople. The Princess Anna Comnena and her husband, the Caesar Nicephoros Bryennios, wrote histories in the "high" Attic style in honor of Alexios Comnenos. Michael Attaleiates, a high legal official during the reigns of Romanos IV and Michael VII, dedicated his *History* to the Emperor Nicephoros III Botaneiates, and both Psellos and Kinnamos were also imperial officials. Psellos ends the *Chronographia* with a long eulogy of Michael VII Doukas, and he says that Michael himself provided the material for his own reign.[88] Even the popular verse chronicle of Manasses was written at the request of Irene, the wife of the Sebastocrator Andronikos Comnenos, elder brother of the Emperor Manuel I.[89]

---

[84] *C. Diehl*, Un voyageur espagnol à Constantinople au XVe siècle, in Mélanges Gustave Glotz I, Paris 1932, 319—327, and *A. Vasiliev*, Pero Tafur, a Spanish Traveler of the Fifteenth Century and His Visit to Constantinople, Trebizond and Italy, Byzantion 7 (1932) 319—327.

[85] Andanças é viajes de Pero Tafur (Colección de libros españoles raros o curiosos 8), Madrid 1874, 180. English version by *M. Letts*, Pero Tafur. Travels and Adventures, New York 1926, 145.

[86] As does *Wilson*, Libraries (above n. 43) 55.

[87] *C. Mango*, The Availability of Books in the Byzantine Empire, A. D. 750—850, in Byzantine Books and Bookmen, Washington 1975, 33—34, discusses this manuscript and gives further bibliography.

[88] *Chronographia* VII (Μιχαὴλ Ζ'), 11. *Renauld* II, 177—178.

[89] *Jeffreys*, Origins of Political Verse (above n. 21) 157—158.

There must have been a manuscript of the *Chronographia* in the palace library in the twelfth century from which Anna Comnena, Nicephoros Bryennios, and Zonaras, another imperial official, made excerpts for their own histories. A great deal has been written, on the basis of very little evidence, about the Byzantine imperial library.[90] There is no doubt that an official imperial library existed in Constantinople during the early Byzantine period,[91] but the evidence, primarily from the period before the eighth century, can hardly be used to prove the existence of a large imperial library in the eleventh and twelfth centuries, or still less in the centuries after the Fourth Crusade. There was probably a private collection in the palace of books belonging to the imperial family, but it was open only to the highest members of the imperial hierarchy.

The manuscript of the *Chronographia* read by Anna Comnena, Nicephoros Bryennios, and Zonaras would have been accessible to very few readers outside the imperial court circle. If the library of the Monastery of Medikion was typical of the collections in the monasteries of which Psellos was patron, it would seem unlikely that Psellos, like Attaleiates, would have presented copies of his history to these monasteries.[92] A few copies of the *Chronographia* may have circulated among his more learned friends, but even his contemporary Attaleiates does not appear to have read the *Chronographia*.[93] Although Psellos was regarded as the foremost scholar of the eleventh century and a master of prose style by later Byzantine scholars, he was not remembered as an historian. The enigmatic criticism of another contemporary historian John Skylitzes that in his historical writings Psellos "merely records a list of the emperors, saying who succeeded whom, and nothing more", refers not to the *Chronographia*, but to another previously unknown historical work by Psellos, his *Historia syntomos*, preserved in *Sinai. gr.* 1117 (482).[94] It is not really surprising that, after the three historians of the twelfth century, Anna Comnena, Bryennios, and Zonaras, there is no mention of Psellos' *Chronographia* until it is quoted by Dositheos, Patriarch of Jerusalem, at the beginning of the eighteenth century.[95]

---

90 Most recently by *K. A. Manaphes*, Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθῆκαι αὐτοκρατορικαὶ καὶ πατριαρχικὴ, καὶ περὶ τῶν ἐν αὐταῖς χειρογράφων μέχρι τῆς ἁλώσεως (1453) (ΑΘΗΝΑ. Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων 14), Athens 1972, 21—40. A more realistic account, based solely on the information in the sources, is given by *R. Janin*, Constantinople byzantine[2] (Archives de l'Orient chrétien 4a), Paris 1964, 161—162.

91 *C. Wendel*, Die erste kaiserliche Bibliothek in Konstantinopel, Zentralblatt für Bibliothekswesen 59 (1942) 193—209.

92 A list of these monasteries cited by Psellos in his correspondence is given by *Ahrweiler*, Charisticariat (above n. 49) 24—27.

93 The *History* of Attaleiates discusses the years 1034—1079, but according to *Moravcsik*[2] (above n. 26) 438, the *Chronographia* was not used as a source by Attaleiates.

94 *K. Snipes*, A Newly Discovered History (above n. 59) 55.

95 *Dositheos* (1641—1707) quotes from the *Chronographia* in his Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων (Bucharest 1715), p. 747. This passage is cited by *Sathas* in the preface to his second edition of the *Chronographia* (above n. 6) as evidence that the *Chronographia* must have been in Jerusalem at the end of the seventeenth century. Dositheos, however, spent much of his life in Constantinople, and he could have consulted a MS of the *Chronographia* there. See *A. Palmieri*, Dositeo, patriarca greco di Gerusalemme, Florence 1909.

Кенеш Снајйс

ХРОНОГРАФИЈА МИХАЈЛА ПСЕЛА, РУКОПИСНА ТРАДИЦИЈА И ПРЕНОШЕЊЕ ВИЗАНТИЈСКИХ ИСТОРИЧАРА У XI И XII ВЕКУ

Аутор је један од најбољих познавалаца византијске књижевности XI века, а посебно историјског списа славног хуманисте и филозофа Михајла Псела. У овом раду пре свега проучава једно важно питање из кулурног живота Византије XI и XII века: степен читаности и путеве ширења дела учене књижевности у које је спадало и историјско дело Михајла Псела посвећено времену од 976. до 1078. године. Аутор констатује да је читалачка публика у Византији XI и XII столећа била малоброја, што је условљавало и скромне могућности преписивања рукописних књига и сиромаштво оновремених библиотечких фондова. Историјско дело Михајла Псела сачувано је само у једном препису, на основу чега аутор закључује да је било чувано у царској библиотеци, која је имала приватан карактер и у коју је само мали број људи имао приступ. Историјски спис Михајла Псела је мало читан у царству XI и XII века, па стога и није остао запамћен у византијској и историографској традицији.

An earlier and much abbreviated version of this article was read at the Ninth Annual Byzantine Studies Conference at Duke University, Durham, North Carolina, on November 4, 1983. A short summary of that paper appeared as The Textual Tradition and Transmission of the *Chronographia* of Michael Psellos, in Ninth Annual Byzantine Studies Conference. Abstracts of Papers, Durham, N. C. 1983, 17—18. While I was preparing my D. Phil. thesis, The Chronographia of Michael Psellos; Prolegomena to a New Edition, Oxford 1978, Robert Browning, Cyril Mango, and Nigel Wilson, read earlier drafts of this article and made many valuable suggestions. Additional research on the textual tradition of the *Chronographia* was completed during May — August 1987 at the Vizantološki Institut as a Fulbright Research Fellow. I am grateful to the Council for International Exchange of Scholars and the Yugoslav-American Commission for Educational Exchange, and to Professor B. Ferjančić, Director of the Institut, and Drs. I. Nikolajević, N. Radošević, G. Subotić, and Mr. R. Radić for invaluable assistance while working at the Institut. Finally, I would especially like to thank Miss Radica Popović, who cheerfully and patiently provided daily instruction in srpskohrvatski.

Зборник радова Византолошког института, XXVII—XXVIII, 1989.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXVII—XXVIII, 1989

УДК 949.5.02 (093)

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

СТРАТЕГ ТРАЈАНУПОЉА

Усйомени
йрофесора Ф. Баришића

Невелика, али занимљива збирка византијских печата, која припада Музеју Српске православне цркве у Београду, садржи и један примерак (No 2305) који би могао имати општији значај за проучавање провинцијске администрације Царства у XI веку.[1] У питању је функционерски оловни печат уобичајених димензија и изгледа за то време (сл. 1). Нешто издуженог овалног облика, печат има промер од 26 mm (поље 24 mm) и тежину од 13,70 gr. Његова оштећеност, на жалост, ствара велике тешкоће приликом реконструкције текста, и то управо географске компоненте. Наиме, печат је понегде врло оштећен, не само по ивицама, него местимично и у дубину поља, нарочито са доње стране реверса.

Тако би се реконструкција представе и текста могла ограничити на следеће:[2]

Ав. Попрсје св. Николе који благосиља десницом. У левој руци трагови (истрти) Јеванђеља. Легенда: (ὁ ἅγιος) Νικό|λ(α)ο(ς)

Рв. †Νηκο|[λ]άῳ (πρωτο)σπα|θ(αρί̣ῳ) (καὶ) στρατ|[ηγῷ] τῖς Τρ̲|· ·ο̲· ·

Главну тешкоћу за коначну класификацију печата представља, разуме се, нечитљивост при крају текста на реверсу. Ако узмемо, на основу типологије, да је Николин печат највероватније настао у другој или трећој четвртини XI века,[3] онда је на први поглед једина тема, као традиционално стратегово подручје, чије име почиње са ТР, била тема Триадица (Сердика).[4] Међутим, у време о коме је реч, темом Триадица,

———

[1] Увид у византијске печате Музеја омогућио је његов управник, г. Светозар Душанић, на чему нека и на овом месту буде изражена моја топла захвалност.

[2] Приликом реконструкције текста коришћене су следеће међународне ознаке:
α — делимично уништено слово
α̣ — слабо читљиво слово
[α] — ишчезло и реституисано слово
(α) — скраћивање чије је значење несумњиво.

[3] Према мишљењу W. Seibt-a, израженом у писму од 5. јула 1988. године.

[4] О овој теми в. *Hélène Glykatzi-Ahrweiler*, Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe—XIe siècles, Bull. Corr. Hell. 84 (1960) / = Var. Repr., London 1971, VIII/60, 65, 87.

као и другим значајнијим темама, управља намесник са апелативом дукс.[5] Трагање, стога, очевидно ваља усмерити другим правцем. Једна срећна околност омогућила је да ово трагање брзо буде доведено до поузданог краја.

Печат протоспатара и стратега Николе сачуван је, наиме, на нашем подручју у још једном примерку.[6] Објавио га је, пре више година, Владимир Мошин (сл. 2),[7] али уз потпуно погрешно читање: †Νικολάῳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ, τῷ κατεπάνῳ.[7a] На страну крајње неуобичајена комбинација наведених апелатива, упоређивање обају печата показује да се ради о комадима произишлим из истог калупа — вулотириона. Према томе, ум. τῷ κατεπάνῳ треба на првом печату прочитано τῖς (за печате релативно уобичајена ортографија члана женског рода у генитиву) Τρ... допунити ишчитавањем другог печата. Како они нису оштећени на подједнак начин, на другоме се уместо ТР назире (делимично) само Т, али се у реду који следи лако чита група слова АНО, тамо где се на првом печату препознаје само једно О. Кад се обједини читање са оба примерка, једино могућно решење је τῖς Τρ|[αΐ]ανο(υπόλεως).[8]

Ако је овим резултатом посао сигилографа завршен, са историчарем није исти случај. Јер, постојање стратега у Трајанупољу до сада није било познато, тако да се поставља питање статуса овог града у провинцијској администрацији XI века. Иако директан одговор није могућ, нека посредна изворна сведочанства у извесној мери омогућавају увид у стварну ситуацију.

Трајанупољ, наследник античког Дорискона, смештен на путу Via Egnatia, близу ушћа Марице, а између јужних обронака Родопа и морске обале, имао је због повољног стратегијског положаја улогу важног утврђеног упоришта.[9] Та улога потврђивана је повремено од најранијих

---

[5] *Cf. Glykatzi-Ahrweiler*, loc. cit., *N. Oikonomidès*, L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle, 1025—1118, TM 6 (1976) 148; *G. Zacos — A. Vegléry*, Byzantine Lead Seals, I/3, Basel 1972, No 2697 bis.

[6] Услови и место налаза ниједног од ових двају примерака нису познати. Печат из Музеја Српске православне цркве налазио се претходно у приватној збирци некадашњег колекционара Хинка Ладерера (податак г. Св. Душанића), али није било могућно утврдити одакле је доспео у његове руке. Други примерак дуго (бар до 1972) је био у (такође) приватној колекцији Јураја Краснова (податак др Вл. Мошина), пошто се претходно налазио код неког колекционара из Босне, али његова садашња судбина није ми позната.

[7] *V. Mošin*, Pečati Nikole protospatara, zadarskog stratega i kapetana Dalmacije, Numizmatičke vijesti XIX/30 (1972) 17—22.

[7a] Isto, 19. Издавач је покушао да препозна и аналогију овог печата у *V. Laurent*, Les sceaux byzantins du Médailler Vatican, Città del Vaticano 1962, № 147 (et. tab. XLVII, Ø 21 mm). Очевидно је, међутим, да је овде у питању печат, чији калуп нема никакве сличности са овде испитиваним комадима.

[8] Овакво решење, које је сада извесност, наслутио је још одавно W. Seibt у својој белешци о Мошиновом издању (BZ 68, 1975, 284), иако му примерак који овде објављујемо није могао бити познат.

[9] О Трајанупољу и његовој историји уп. (са релевантним изворима и литературом) *Д. Закитинос*, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΣπ 22 (1952) 161—162; *A. Carile*, Partitio terrarum imperii Romanie, Studi Veneziani 7 (1965) 270; *Cathérine Asdracha*, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles, Athènes 1976, 118—120.

Слика 1. — „Београдски" печат

Слика 2. — „Загребачки" печат

дана византијске историје, па све до збивања која су уследила IV крсташком рату, кад је град најпре послужио као база латинским освајачима, а 1206. претрпео тешка разарања од руке бугарског владара Калојана.[10] Иако касније обновљен, Трајанупољ је изгубио свој некадашњи значај, да би у XIV веку сасвим запустео, тако да је 1343. године Јован Кантакузин могао да се на лицу места увери у непостојање урбаног живота.[11]

Важност Трајанупоља потврђена је раним уздизањем његовог епископа у ранг митрополита. Основана вероватно већ у V веку, митрополија је за царевања Лава VI (886—912) заузимала истакнуто 37. место у хијерархији цариградске патријаршије, а под њеном јурисдикцијом је било неколико епископских центара Тракије и Родопа: Димотика, Макрис, Мосинопољ, Анастасиупољ, Поре, Ксанти, Перитеорион, Теодорит.[12] Разуме се, из ове околности не може се аутоматски извлачити закључак о високом месту Трајанупоља на административној лествици државне управе, будући да није постојао стриктни хијерархијски паралелизам у лаичкој и духовној сфери, али се може са сигурношћу претпоставити да је представљао административни центар од извесног значаја. Присуство стратега то јасно показује.

На жалост, из времена које нас овде интересује постоји само један податак од значаја за разматрање статуса Трајанупоља. На надгробној плочи патрикија Николе Валцерија, са урезаним датумом 18. јануар 6577 (1069) стоји да је покојник био рођен „ . . . ἐν Τραϊανουπόλει θέμα Μακεδονίας".[13] Тема Македонија овог времена, као што је познато, у званичним актима се обично наводи као тема Македонија—Тракија, на чијем се челу налази κριτής-πραίτωρ.[14] У саставу те теме налазио би се, дакле, Трајанупољ са својим стратегом. Стога се овај функционер може упоредити са оним бројним стратезима XI века, постављеним у својству војних команданата на чело појединих градова са непосредном околином, као саставних делова већих јединица које су још увек називане темама.[15]

Међутим, такви градови већ у XI веку немају идентичну судбину у административној структури Царства. Неки међу њима, попут Скопља, Теодосиупоља или Едесе добијају намесника са титулом дукса, што је могло, рецимо у случају Скопља, да претходи уздизању града у ранг теме.[16] Други, пак, градови кроз овакве промене нису пролазили, тако да је у статусу византијских градова — провинција у XI и XII веку владало прилично шаренило.[16a] Што се тиче Трајанупоља, нема ниједног

---

[10] Cf. *Asdracha*, op. cit., 119, 238.

[11] Ioannis Cantacuzeni imperatoris historiarum libri IV, cura *L. Schopeni*, II, Bonnae 1831, 415.9—10.

[12] Cf. *Asdracha*, op. cit., 119, 119 n. 2 (комплетан преглед извора). Посебно о каснијој судбини митрополије Трајанупоља в.: *eadem*, Les Rhodopes au XIVe siècle: administration et prosopographie ecclésiastique, BNJ 23 (1979) 3, 13sq.

[13] В. најпотпуније издање натписа (са позивањем на старија): *St. Maslev*, Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža Kŏj, BZ 51 (1958) 114. Надгробна плоча нађена у непосредној близини старог Трајанупоља, а данас се налази у Националном музеју у Софији (инв. бр 1750).

[14] Cf. *Glykatzi-Ahrweiler*, op. cit., 73, 75 sq.

[15] Cf. ib., 48, 90.

[16] Ibid., 48.

[16a] Ibid., 90 sq.

изворног податка из XI века који би у овом контексту ближе одредио његово место. Тек крајем XII и почетком XIII века Трајанупољ поново искрсава у изворним текстовима, повељи Алексија III Млечанима 1198. и Partitio terrarum Imperii Romanie из 1204, као рангирана урбана агломерација: Pertinentia (de) Macri et Traianopoli.[17]

Уочено је већ одавно да pertinentia из поменутих латинских текстова представља пандан или својеврсну транскрипцију грчког термина ἐπίσκεψις из византијских текстова.[18] Али, док се за ἐπίσκεψις са извесношћу може закључити да не припада административној терминологији византијске државе,[19] израз pertinentia понекад се односи и на агломерације које се у нешто ранијим византијским текстовима третирају на више-мање одређен начин као административне јединице. При томе, никако није реч о неком одређеном њиховом типу. Тако, на пример, pertinentia de Achelo у византијским изворима је тема (претходно друнгос) Ахелој, исто као што је то случај и са Алмиросом у Тесалији.[20] С друге стране, понека pertinentia била је за Византинце релативно значајан град, али без придавања назива теме: Неопатре, Арта, Мадитос.[21] Међу таквим пертиненцијама било је и оних које очевидно превазилазе подручје једног града — Gallipoli, Laçu et Laccu,[22] попут оне која је овде предмет пажње — Macri et Traianopoli.

Разуме се, цитирани изворни подаци из времена око IV крсташког рата не могу бити непосредно коришћени за залажење у питања организације провинцијске управе XI века. Али, целина њиховог казивања о појави званој pertinentia потврђује познату чињеницу да су неки основни принципи ове организације подједнако актуелни у два последња столећа пред пропаст Царства 1204. године.[23] Стога у Трајанупољу и његовом стратегу из времена око средине XI века можемо препознати не само један град са његовим војним гувернером, него и војно-адми-

---

[17] *G. L. F. Tafel — G. M. Thomas*, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, Wien 1856, I, 482 (повеља Алексија III); *Carile*, op. cit., 220.82. И у другим изворима овог времена Макри и Трајанупољ су заједно наведени: Geoffroy de Villehardouin, La conquête de Constantinople, ed. *E. Faral*, II, Paris 1939 ([2]1961), 382; Henri de Valenciennes, Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, ed. *J. Longnon*, Paris 1948, 568.

[18] Cf. *Lj. Maksimović*, The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988, 35.

[19] Ibid., 36, 36 n. 15.

[20] За Partitio уп. *Carile*, op. cit., 219.63, 222.12, а о византијским темама Ахелој и Алмирос: *Glykatzi-Ahrweiler*, op. cit., 81 n. 8, 87, 87 n. 15. Almiros (о навођењу два Алмироса в. *Н. И. Јанопулос*, Οἱ δύο μεσαιωνικοὶ Ἁλμυροὶ καὶ ὁ νῦν, Ἐπετηρὶς τοῦ Παρνασσοῦ 8 (1904) 10sq.) је наведен cum Demetriada, која је такође тема: *Ahrweiler*, op. cit., 87. Немогућно је рећи да ли се pertinentia Brana (*Carile*, op. cit., 219.58; коментар 261) и тема Brania (*Ahrweiler*, op. cit., 87) везују за исти географски појам. Као паралелу од извесне важности овде могу навести пример византијске теме Вагенеције из XIII века, која је у једном млетачком документу (1319) названа pertinentia. Cf. *Maksimović*, op. cit., 66 sq.

[21] За Partitio уп. *Carile*, op. cit., 222.113 (Неопатрон), 219.63 (Арта), 220.84 (Мадитос).

[22] *Carile*, op. cit., 219.42.

[23] Cf. *Ahrweiler*, op. cit., 89 sq.

нистративну област и њеног намесника. Таква област, невелика по обиму, за своје исходиште има град, али типолошки није прецизно одредљива, нити се може довести у везу са свим тада познатим градовима. Ипак, пример Трајанупоља, до сада непознат, показује да је оваквих административних беочуга, у оквирима тематске организације која у XI и XII веку доживљава регресију, могло да буде и више него што се данас претпоставља.

Ljubomir Maksimović

LE STRATEGE DE TRAJANOPOLIS

Sur la base de deux exemplaires, endommagés en des endroits différents, d'un sceau du stratège Nicolas, l'un appartenant à une collection privée (Zagreb), le second conservé au Musée de l'Eglise orthodoxe Serbe (Belgrade), il a été possible de reconstruire le texte de ce sceau et d'identifier Nicolas avec le stratège de Trajanopolis, vraisemblablement en poste vers le milieu du XIe siècle. Cette ville constituait une des places fortes importantes le long de la Via Egnatia, dans la région située entre les contreforts sud du Rhodope et la mer Egée. L'importance de Trajanopolis nous est confirmée par le fait que son évêque avait été élevé au rang de métropolite déjà à une époque ancienne. Dans le cadre de l'administration de l'Etat, Trajanopolis se trouvait, au début de la seconde moitié du XIe siècle, dans le thème de Macédoine--Thrace, comme cela nous est révélé par la stèle funéraire du Patrice Nicolas Valtzaris datée de 1069. Ainsi le stratège de Trajanopolis peut être comparé avec les stratèges d'autres villes situées dans des thèmes de grandes tailles, ce qui était le cas le plus fréquent au XIe siècle. Toutefois, de telles villes ne connurent pas un destin identique, puisque certaines, se distinguèrent en tant qu'unités administratives, tandis que pour les autres une telle évolution n'a pas été constatée. Les données tardives sur Trajanopolis (à la charnière des XIIe et XIIIe siècles) révèlent que son stratège pouvait être le gouverneur d'une région. Dans tous les cas, la découverte de l'existence de ce stratège révèle que de tels fonctionnaires, homologues de Nicolas, étaient nettement plus nombreux qu'on ne le suppose aujourd'hui.

Зборник радова Византолошког института, XXVII — XXVIII, 1989.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXVII — XXVIII, 1989

УДК 281.4(=773)(487.17)

ИВАН ЂУРИЋ

ТЕОФИЛАКТ ОХРИДСКИ ПОД ШАТОРОМ АРОНА

Теофилакт Охридски, родом са Еубеје, био је најпре професор реторике и ђакон у цариградској Светој Софији, да би, изгледа пре пролећа 1091. године, био именован за архиепископа Бугарске и обрео се у своме седишту.[1] Као охридски црквени поглавар, боравиће Теофилакт у Македонији бар до 1108. године и, у сталном неспоразуму, последицом сусретања са навикама и људима туђим престоничком учитељу говорништва, биваће у прилици да на делу доказује шта сâм подразумева под врлинама вере, цркве и културе које пред „варварима“ заступа.[2] Огромна већина његових теолошких и литерарних „сочињенија“ биће заправо исход овог суочавања усамљеног појединца са мноштвом и са туђином. Вероватно и зато, а не само због дуга некаквој моди епохе или зарад обавеза према стабилним канонима ромејског уметничког израза, та „сочињенија“ редовно носе белег изазивачке демонстрације онога што би ваљало следити, штавише та су дела вазда проткана пишчевом гордошћу због непостојања комуникације са припалом му паством. Све речено, разуме се, припада вечним „топосима“ судбина интелектуалаца у провинцији, у којој се суморна свакодневица може заборавити и тако што ће се, било у правим било у измишљеним поводима, окушавати утицај средине на раније стечена умна знања и навике.[3] Приспеће у по-

---

[1] О проблему почетка Теофилактовог архиепископата, cf. *P. Gautier*, éd., Théophylacte d'Achrida. Discours, Traités, Poésies, CFHB XVI/1 (даље: *Gautier*, Theophylacte I), Thessalonique 1980, 28 sq., 34 sq. Заправо, прихваћена је стара претпоставка коју ни поменути издавач није одбацио. Такође, cf. *idem*, L'épiscopat de Théophylacte Héphaistos, archevêque de Bulgarie. Notes chronologiques et biographiques, REB 21 (1963) 159—178. — О Теофилактовом животу, cf. *Р. Катичић*, Βιογραφικὰ περὶ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος, ΕΕΒΣ 30 (1960—1961) 364—385; уп. *И. Маслев*, Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ български отнасящи се до българската история, Извори за българската история XIX (Гръцки извори за българската история, IX), I, София 1974, 5 сл.

[2] Cf. *Gautier*, Théophylacte I, 36—37. — О односу престоница — провинција, то јест Цариграђанин — „варварин“, као пожељном мотиву византијске реторске књижевности а посебно епистолографије, cf. *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I, München 1978, 228 sq.; такође, cf. *Д. Ксаналатос*, Θεοφύλακτος ὁ Βουλγαρίας καὶ ἡ δρᾶσις του ἐν Ἀχρίδι, Θεολογία 16 (1938) 228—240.

[3] Иако на различите начине, Теофилакт ово осећање доследно исказује у безброј прилика. У писму кесару Нићифору Мелисину, на сâмом почетку свога боравка међу Охриђанима, он овоме одаје признање да је „упућен у ове наше варварске крајеве

менуту забит некога од оних са којима се некоћ у престоници живело, могло је, међутим, бити плодом искључиво службених потреба државе и у начелу је собом носило или наду или стрепњу. Како било, тек и такви доласци били су прилика за амбициозно настројене литерате у унутрашњости да се, још спремније, лате пера у славу придошлица и пролазника.

Сигурно је да је макар нешто од изнетог било у позадини настанка два песничка састава Теофилакта Охридског, оба посвећена истој личности и оба позната захваљујући издањима још са почетка нашег столећа.[4] Иако, извесно, невелике важности по упознавање повести јужних Словена, чини се, међутим, да би и ове песме било корисно уврстити у једну од будућих и допуњених хрестоматија, познатих под именом „Ви-

попут бога ослободиоца“ (*P. Gautier*, éd., Théophylacte d'Achrida. Lettres, CFHB XVI/2, даље: *Gautier*, Théophylacte II, Thessalonique 1986, n. 13, 171, 1—2); у другоме писму, такође на почетку архиепископата, упућеном Адријану Комнину, брату цара Алексија I, за себе ће рећи да је заточеник „робова и нечистих варвара који смрде по задаху својих кожуха“ (ibidem, n. 5, 145, 34—37), а у посланици, упућеној можда Јовану Тарониту (cf. ibidem, 112), додаће реторски, питајући се „који Охриђанин није врат без главе који не зна за поштовање ни Бога ни човека“ да би закључио како је „са таквим чудовиштима осуђен да живи“ (ibidem, n. 6, 147, 7—9); Марији Аланској, супрузи царева Михаила VII Дуке и Нићифора III Вотанијата, највероватније пред поновни одлазак из престонице у своју дијецезу, пожалиће се да он, „прави Цариграђанин“, одлази Бугарима и, „што је необично, као Бугарин из кога испарава смрад попут задаха њихових козјих кожуха“ (ibidem, n. 4, 141, 58—60); у писму извесном Махитарису, архиепископ ће, опет, истаћи да „у овим, толико варварским пределима који се не желе научити ничему што би било ваљано, било какав конац мудрости који ка нама потече представља извор истинског нектара“ (ibidem, n. 44, 277, 12—14); са друге стране, обраћајући се лекару Михаилу Пантехнису, латиће се свог омиљеног поређења и установити да „Охриђани слушају моју песму као магарац лиру“ (ibidem, n. 50, 299, 1), док ће у писму, упућеном изгледа Григорију Пакуријану, стати да се вајка над злом судбином која га је одвукла „у овај забити крај у коме царују завист, мржња и низови оних невоља, у коме је глас разума омраженији од воња кукаца“ (ibidem, n. 55, 317, 2—5), да би страх од сопствене „варваризације“ поновио и у посланици Николи Анемасу (ibidem, n. 34, 243, 1—2); надаље, Теофилакт се повремено осећа дужним да се извини због тих „варвара“ па, у посланици халкедонском епископу, каже и да овај треба да му опрости при помињању имена парохије Кичева и да се не смеје „том варварском имену“ (ibidem, n. 82, 435, 16), као што ће, дописујући се са Николом Мермeнтопулом, да усклликне да је „роб простоте која, наравно, овде господари, па ми је потребно да ме неко одведе у моје сфере, макар и кроз присећање“ (ibidem, n. 25, 213, 6—8); најзад, у писму једноме игуману, Теофилакт не крије да своју дужност у Охриду прихвата само као казну, „јер пустош је то у којој смо осуђени да живимо“ (ibidem, n. 37, 253, 5—6). — Као пример за употребу овог топоса у византијској епистолографији може бити искоришћено и „Посланично слово“ Теодора Метохита, настало приликом његовог бављења на српскоме двору 1299. године, у коме се такође истиче као највећа врлина дописивања „размена дивљине речју, дугог и одвратног дружења са варварима хеленским језиком и љупкошћу“ (*K. N. Sathas*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, I, Venezia 1872, 154—155; *L. Mavromatis*, La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin, Thessalonique 1978, 89—90; уп. *И. Ђурић*, Теодор Метохит, ВИИНЈ, VI, 80). — У овоме раду, иначе, нису вршене било какве значајније интервенције у погледу атрибуције и датације појединих Теофилактових писама, али се, ипак, мора упозорити да досадашња истраживања у томе погледу (*Gautier*, *Маслев*, *Каšичић*) нису пружила коначне одговоре.

[4] У питању су две песме, посвећене извесном Арону: *Сп. Ламброс*, Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524, ΝΕ 8 (1911) 130; *S. G. Mercati*, Poesie di Teofilatto di Bulgaria, Studi bizantini 1 (1925) 192, најновије издање направио је *Gautier*, Théophylacte I, 367; cf. *V. Laurent*, La prosopographie de l'empire byzantin. La famille byzantine des Aaron et ses homonymes, EO 33 (1934) 394.

зантијских извора за историју народа Југославије".[5] Разлози за такав предлог, пре него у небитним (па и никада довољно поузданим) просопографским зачкољицама, леже у недоумицама које Теофилактови стихови могу подстаћи у вези са улогом и местом једне од грана чувених „комитопула", али не оне Самуилове већ гране Аронових наследника, и то не међу македонским Словенима него у византијској историји и друштву потоњег доба. Ипак, упркос постојећим издањима, да би било јасно о чему је реч у ове две песме, добро је почети од наслова прве, с обзиром да друга, са назнаком „остали стихови" (Ἕτεροι), следи одмах за првом. А у наслову прве песме каже се следеће: „Од архиепископа Бугарске, високоученом Арону који је овога примио под свој шатор" (Τοῦ Βουλγαρίας εἰς τὸν φιλολογώτατον Ἀαρὼν κεκαθικότα αὐτὸν εἰς τὴν τένταν αὐτοῦ).[6] Иначе, садржина песама почива, што је сасвим према очекивању, на паралелама „ономастичке" природе између овога, „новога Арона" (Ἀαρὼν νέος), са старозаветним Мојсијевим братом.[7] Тачније, Теофилакт надахнуће црпи на приповести о подизању и освећивању шатора као и на Ароновом помазању из друге књиге Мојсијеве (Излазак, 40, 1—38). „Шатор" (τέντα, σκηνή) се, наиме, наводи у обе песме, док је „помазање" (χρίσις) поменуто само у првој.[8] „Особеност" друге песме се, опет, гради на поређењу старог-новог Арона са Аврамом из приче о убогом Лазару (Лука, 16, 22).[9]

На жалост, ниједан од ових састава није нимало издашан у подацима од користи по историјску анализу. У свакоме случају, изван сумње је да се Теофилакт, касније неоправдано уздизан као мајстор песништва,[10] посветио стиховима у част Арона у својству охридског архиепископа (τοῦ Βουλγαρίας). Такође, није спорно ни да је потребу за стиховима код Теофилакта изазвало некакво Ароново боравлење у његовој близини. Изричитим поменом Ароновог пребивања под шатором, што и служи као подстицај вишеструким библијским аналогијама у двема песмама, долази се и до трећег очигледног закључка који намеће читање Теофилактових стихова: овај „нови Арон", будући у војној мисији, бивакује изван града где је „и распростро свој шатор" (σκηνὴν ... ἔπηξεν).[11] Јер, осим војника, нико други неће претпоставити шатор као станиште грађевини од чврстог материјала у вароши. Уосталом, да је такав закључак оправдан, потврђује и коришћење синонима за реч „шатор" у Теофилактовим стиховима. У тексту песама архиепископ употребљава изворни грчки израз за старозаветни шатор (σκηνή), док се у наслову

[5] Уп. *Р. Катичић*, Теофилакт Охридски, ВИИНЈ, III, 257—360. У наведеној збирци преведених и коментарисаних вести о јужним Словенима нису се нашле ове две песме.

[6] *Gautier*, Théophylacte I, 367.

[7] Ibidem, n. 11, 367, 3. — По среди је омиљено поређење византијских писаца, „un motivo molto comune", како закључује, дајући и сâм неколико примера, *Mercati*, op. cit., 182—183.

[8] *Gautier*, Théophylacte I, n. 11, 367, 1, 3, 7; n. 12, 367, 4.

[9] Ibidem, n. 12, 367, 1—5.

[10] Cf. *Mercati*, op. cit., 175; *Gautier*, Théophylacte I, 118; *Hunger*, op. cit., II, 94, 171.

[11] *Gautier*, Théophylacte I, n. 11, 367, 3.

прве од њих поткрао актуелни технички термин τέντα (да ли Теофилактовом „кривицом"?), типична латинска позајмица у текућем говору Византинаца.[12] Дакле, ова три закључка дозвољавају једино да се установи како су стихови настали између пролећа 1091. и 1108. године (terminus post quem и ante quem за Теофилактов архиепископат у Охриду), да су рођени поводом Теофилактовог присуства у Ароновој близини као и да се поменути Арон тада налазио на војном задатку. Судећи по архиепископовом задовољству што је „сада нови Арон распростро шатор у коме, окупљајући све оне којима је потребан кров, нудећи властито човекољубље (τὸ φιλάνθρωπον), прави жртву, оживљавајући их, не убијајући, оне које прихвата", односно што је „данашњи Арон . . . гостољубивим начином (τῷ φιλοξένῳ τρόπῳ) дозволио свима да уђу у његов шатор",[13] рекло би се да је и сâм био задовољан пријемом на који је наишао у логору. У ствари, успешан исход посете је и био непосредан разлог настајању стихова захвалнице.

Но, ко је био тај Арон чије је гостопримство понудило инспирацију за стихове охридском архиепископу? Пошавши у првоме реду од три вести Ане Комнине, Paul Gautier, последњи међу издавачима Теофилактове поезије, предложио је Аронову идентификацију са Радомиром Ароном, чиме је само оснажио већ постојеће сличне претпоставке.[14] Наиме, ћерка Алексија I Комнина пише да је, неколико дана пред битку код Левуниона (априла 1091), цар поверио један поверљиви задатак (била је реч о извиђању) „Родомиру" који је „био племић бугарскога рода, по мајци рођак августе, наше (sc. Анине) мајке".[15] Овај „Родомир" учествоваће и у опсади Никеје (јуна 1097), када је, по други пут, допао турског ропства из кога се избавио захваљујући и знању неверничког језика. Турски је „Родомир" научио приликом претходног дугачког заробљеништва код Селџука за које, опет, Ана Комнина не каже када се збило. У први мах цар је, наводно, хтео „Родомира" да казни за неопрезност, али потом је одлуку променио, суочен са великим стидом који је бегунац од Турака и сâм осећао.[16] У „Алексијади" се о „Радомиру" толико приповеда. Међутим, 1107. године дошло је до једне завере против василевса. У њој су, како Ана Комнина бележи, главну реч водили „један човек чија је породица, без обзира што је он лично био незаконито рођен, водила порекло са једне стране од покојних Ароноваца (ἐς 'Αρωνίους ἐκείνους)". Уз овога, по имену „Арона", у поменуто опасно предузеће био је увучен и његов брат, по имену „Теодор". Наравно, завера ће бити откривена, безимена мајка побуњеника биће прогнана у трачке

---

12 О латинизмима, cf. *N.-S. Tanaşoca*, Remarques sur les latinismes de l'historiographie byzantine (VIe—Xe s.), RESEE 23—3 (1985) 242 sq.; takođe, cf. *G. Dagron*, Aux origines de la civilisation byzantine: langue de culture et langue d'Etat, Revue historique 489, janvier—mars 1969, 24 sq.; уп. *И Ђурић*, Ромејски говор и језик Константина VII Порфирогенита, ЗРВИ 24—25 (1986) 109 сл.

13 *Gautier*, Théophylacte I, n. 11, 367, 3—6; n. 12, 367, 3—4.

14 Ibidem, 124—125; слично је мислио и *Mercati*, op. cit., 183; в. нап. 18.

15 *B. Leib*, éd., Anne Comnène. Alexiade, II, Paris 1943, 138, 12—16. — За околности под којима се одвијала поменута битка, cf. *F. Chalandon*, Essai sur le régne d'Alexis Ier Comnène (1081—1118), Paris 1900, 120 sq.; за општи преглед збивања, уп. *Г. Острогорски*, Историја Византије (Сабр. дела VI), Београд 1970, 339.

16 *B. Leib*, éd., Anne Comnène. Alexiade, III, Paris 1945, 14, 8—16, 8.

Хировахе, Теодор у Анхијал а Арон незнано куда.[17] Међу историчарима се одавно помислило да су „Родомир" и „Арон" иста личност, то јест да Ана Комнина све време говори о праунуку Јована Владислава, чија је праунука била и византијска царица Ирина Дукена. По таквоме тумачењу, обома би заједнички предак био Арон, старији брат цара Самуила, али, и уз прихватање такве идентификације, родословно стабло њихових предака ипак не би било сасвим расветљено.[18]

Међу аргументима који би поткрепили хипотезу, према којој су „Родомир" и „Арон" исто лице, а што Ана Комнина наизглед оспорава различитим објашњењима порекла једног и другог, постоји још један, узгред вреди поменути, који говори против ћерке Алексија I Комнина а који досада није искоришћен. Ова списатељица је, наиме, у току писања апологије рођеноме оцу била вођена искључиво начелом контекста у коме се одређени појединци јављају у Алексијевом животу. У епизоди о „Родомиру" тај је контекст био изузетно повољан по њега, јер је, у пуној светлости, примером дочарао основне особине ромејског цара, као што су праштање, великодушност и човекољубље.[19] У другој епизоди, на жалост по Ану Комнину, практични разлози очувања престола морали су надјачати идеалне хришћанске врлине у Алексијевој одлуци о протеривању, што је она, као ћерка и биограф, покушала да оправда причом о недостојном пореклу побуњеника. И заиста, могло би јој се и поверовати да, при томе, царева одлука није укључивала и прогонство Аронове мајке. Али, зашто би та мајка била протеривана, а Ана Комнина то прогонство као и место у које је била отерана помно забележила, каква би се уопште могла претпоставити политичка улога те мајке, уколико је она била пука наложница непознатог Ароновог оца? Јер, у целокупној историји Византије, па и уопште, политичко прогонство, да се не говори и о чињеници што је овај чин издржао селекцију имена и догађаја у спису Ане Комнине, „привилегија" је изабраних а не мајки недостојног порекла и друштвеног положаја. Дакле, управо онаквих каква је била „Родомирова" мати, рођака Ирине Дукене, Алексијеве супруге и византијске царице. Значи, Ана Комнина је свесно слагала, при чему је сјај породице Ароноваца, од које је делимично и сâма потицала, покушала да заштити пред недостојним појединцем који се дрзнуо

---

[17] Ibidem, 88, 19—91, 16.

[18] На изнето тумачење вести у „Алексијади" о „Родомиру" и „Арону" дошао је међу првима *M. Lascaris*, Sceau de Radomir Aaron, Bsl. 3 (1931) 410—412; супротан став, да су по среди две личности, Радомир и Арон, и то као трећи и пети син Јована Владислава, изнео је *В. Н. Златарски*, История на Българската държава презъ срѣдните вѣкове, II, София 1934, 132—136. Cf. *Gautier*, Théophylacte I, 125; *К. Варзос*, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, I, Солун 1984, 41 сл., 88 сл. — Баш као и када је била реч о неопходности даљих истраживања на пољу атрибуције и хронологије Теофилактових списа, тако и овде, у вези са генеалогијом „комитопула", потпуни и чврсти резултати још увек недостају. Међутим, није задатак овог прилога да се бави целокупним расветљавањем наведеног родословног стабла.

[19] В. даље излагање и нап. 61—69. — Међу многобројним радовима, посвећеним историографском делу и погледима Ане Комнине, у конкретном контексту, уз друге непоменуте, вреди издвојити: *B. Leib*, Les silences d'Anne Comnène ou ce que n'a pas dit l'Alexiade, Bsl. 19 (1958) 1—11; *A. Kambylis*, Zum „Programm" der byzantinischen Historikerin Anna Komnene, in: Δώρημα, H. Diller z. 70. Geburtstag, Athen 1975, 127—146; такође, cf. *Hunger*, op. cit., I, 400—409.

да угрози њеног оца и легитимну династију. Као средство за лаж, списатељици је послужила истина, која се као нит провлачи кроз судбину „комитопула" и њихових потомака, о непрестаном појављивању незаконитих и самозваних чланова овога рода на историјској позорници XI столећа.[20]

Срећом, овде није нужно потпуније уплитање у замршену генеалогију „комитопула", већ искључиво онолико колико је довољно за препознавање једнога међу њима који би требало да је био предмет Теофилактових песама. А ту би, у прилог изнетом тумачењу вести из списа Ане Комнине, ваљало окренути се и доказима сфрагистичког порекла. И, заиста, они се нуде у виду прегршти печата са именом „Арона" као

[20] Да се задржи само на првим члановима породице, довољно је подсетити на традицију о Самуиловом породу. Према Јовану Скилици, Гаврило Радомир, Самуилов син, требало би да је био рођен од неке робиње из Ларисе. Михаило Деволски ће, касније, бити приморан да Скилицу „исправља", тумачећи да није била у питању „робиња" већ Агата, кћи Јована Хрисилија. Али, и са̂м Гаврило Радомир склон је пороцима исте врсте. Михаило Деволски, наиме, каже да је он, Гаврило, отерао од себе трудну жену, ћерку угарског краља, да би довео Ирину, лепотицу из Ларисе. На ову „угарску везу", позваће се 1040. године пред побуњеним народом и Петар Дељан: Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn*, Berlin 1973, 349, 48 — 350, 58; уп. *J. Ферлуга*, Јован Скилица, ВИИНЈ, III, 108—109. О Дељановом приказивању сродства са Самуилом и Ароном говори и Михаило Псел: Michel Psellos. Chronographie, I, éd. *E. Renauld*, Paris 1926, 77. Код Јована Зонаре, прича је, што је врло карактеристично, још више померена од Самуила ка Арону, па се Дељан представља као Аронов син, рођен у „полубраку": Zonaras, III (ed. Bonn), 598. Другим речима, са увећавањем временске раздаљине од устанка, расла је у Царству потреба објашњења догађаја из прошлости кроз савременицима ближа генеалошка тумачења, а ту је Ароново потомство било у предности над Самуиловим (в. даљи текст, посебно нап. 77—83 и 97—101). Иначе, Скилица такође бележи да је, по пропасти Самуилове државе, удовица Јована Владислава, Ароновог сина, са собом повела и једног ванбрачног Самуиловог сина: Scylitzes, 359, 22; уп. *Ферлуга*, нав. дело, 129. Уосталом, са разлогом је дозвољено претпоставити да, када је у питању Самуилово потомство, Гаврило Радомир је по својој прилици био његов једини законити син: уп. исто, 108, нап. 99. Најзад, ваља подсетити да су код Скилице редом означена четворица „комитопула" (Давид, Мојсије, Арон и Самуило) као браћа, чему се супротстављају тврдње двојице писаца са Истока, Асолика и Јахје из Антиохије, који говоре да их је било само двојица (Des Stephanos von Taron armenische Geschichte, übers. von *H. Gelzer* und *A. Burckhardt*, Leipzig 1907, 185—186; cf. *Хр. М. Бартикиан*; Τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς ἀρμενικὰς πηγάς, Солун 1981, 86; *В. Р. Розен*, Имератор Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхъи Антиохийского, Санктпетербург 1883, 20—21; reprint: London 1972). На основу ових исказа, као и чињенице да Самуило 992/3. године подиже споменик са надгробним натписом оцу Николи, мајци Рипсими и брату Давиду (Й. Иванов, Български старини из Македония, II, София 1931, 23; уп. *Ферлуга*, нав. дело, 67, нап. 14), створено је плодно тле за хипотезу према којој би браћа били Давид и Самуило, односно Мојсије и Арон. Ова последња двојица били би, наводно, синовци бугарског цара Петра: cf. *N. Adontz*, Samuel l'Arménien, roi des Bulgares, Mém. de l'Acad. Royale de Belgique, Classe des Lettres 38 (1938) 42 sq. Изнето мишљење најбоље оповргава један Византинац, Михаило Псел, који, будући да је био блиски пријатељ Алусијана, унука Ароновог, свакако зна о чему говори када тврди да су Арон и Самуило били браћа: Psellos, I, 77. Ипак, излагање, које у овоме раду следи, даје и те како повода за размишљање о два, јасно извојена рода међу „комитопулима", оног Ароновог и Самуиловог. Да ли је разлог што Самуило на натпису помиње само Давида, у тренутку када су мртви и Мојсије и Арон, то што је са̂м био виновник Ароновог удеса (али не и Мојсијевог) или, можда, околност да му је једино Давид брат и по оцу и по мајци — питање је на које за сада нема одговора. Али, ако се прихвате закључци релативно нове теорије о имену-термину „Алусијан", онда би и то био посредан аргумент у прилог претпоставкама о подели међу „комитопулима" на два крила: Давидово и Самуилово, то јест на Мојсијево и Ароново: в. даљи текст и нап. 46—47.

и са низовима често понављаних титула и чинова уз њихове носиоце.[21] Међу овим печатима, сачувана су и два чији је власник био баш „Радомир (Ῥαδομηρός) Арон", и то најпре као „магистар, вестарх и стратег" а затим као „проедар и дукс".[22] Како „вестарх" тако и „проедар" у почетку припадају високим достојанствима предвиђеним за евнухе. Између њих постоји хијерархијски однос, налик ономе успостављеном између „стратега" и „дукса", што сâмо по себи, уз околност да им је време у коме се јављају приближно исто, даје основа веровању да је на та два печата приказан делић curriculum-а vitae једног човека а не двојице.[23] Природно, таквом тумачењу у прилог иде и оба пута поновљено име „Радомира Арона". Иначе, бити „проедар", а не бити ушкопљеник, могућност је која се у историји византијских достојанстава указивала од почетка друге половине XI до средине XII столећа.[24] Дакле, гледано са те стране, Радомир Арон са печата могао би бити управо савременик Алексија I Комнина. Прилика да неко буде упоредо „проедар и дукс" била је у оно доба доказ његовог великог угледа (иако, сигурно, нешто умањеног променама у хијерархији титула, извршеним 1087—88. године), па је била и потврда крвне блискости са царском породицом.[25] Примера ради, дозвољено је присетити се случаја узурпатора из 1077. године, Нићифора Вријенија, у тренутку побуне у звању „проедра и дукса Драча",[26] биографије цара Нићифора III Вотанијата, у једноме часу такође „проедра и дукса Солуна",[27] или судбине Теодора Даласина (после 1062), његовог наследника у истоме звању и у истој области.[28] Коначно, на печатима је идентично забележен и „Арон, проедар и дукс",

---

[21] В. наредну напомену као и нап. 84—88. Међу титулама, понављају се достојанства магистра, вестиса, антипата, патрикија као и вестарха. Службе које су вршили власници ових печата биле су: дукс, катепан и стратег. О чину „проедра" и „протопроедра" биће засебно говора (в. даљи текст). Све поменуте титуле у Византији нестају почетком XII века, а све наведене службе су војног карактера: cf. *N. Oikonomidès*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 294, 299, 344 (са старијом литературом). Понеки међу овим печатима пружа и изврсну слику о току каријере његовог власника, нудећи прави „cursus honorum": „Арон, патрикије, антипат, вестис и катепан Васпуракана" (*G. Zacos*, Byzantine Lead Seals, II, Berne 1984, n. 352; о њему в. нап. 30, у даљем излагању).

[22] *Lascaris*, op. cit., 404; *V. Laurent*, Bulgarie et princes bulgares dans la sigillographie byzantine, EO 33 (1934) 425; *idem*, Les sceaux byzantins du Médailler vatican, Città del Vaticano 1962, n. 148; cf. *idem*, Famille des Aaron, 395.

[23] Cf. *Oikonomidès*, Listes, 299; о достојанству проедра, cf. *Ch. Diehl*, La signification du titre de proèdre à Byzance, Mél. G. Schlumberger, Paris 1924, 105—117; такође, cf. *N. Oikonomidès*, L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle, Trav. et Mém. 6 (1976) 125—152.

[24] Cf. *idem*, Listes, 299 (са старијом литературом).

[25] *Laurent* (Vatican, 153), рецимо, мислио је да је долазак на престо Алексија I Комнина омогућио Радомиру Арону стицање титуле проедра, али је веровао да се то збило, с обзиром на његову блискост са царском породицом, свакако пре 1087. године.

[26] *P. Gautier*, éd., Nicéphore Bryennios. Histoire, Bruxelles 1975, 212; Zonaras, III, 715.

[27] *G. Zacos — A. Veglery*, Byzantine Lead Seals, Basel 1972, 1464—1465; *N. Oikonomidès*, A Collection of Dated Byzantine Lead Seals, Dumbarton Oaks 1986, n. 91. — Проедар је, усталом, био и Нићифоров наследник на престолу. Алексије I Комнин: *B. Leib*, éd., Anne Comnène. Alexiade, I, Paris 1937, 64, 10.

[28] *Oikonomidès*, Lead Seals, n. 92.

односно „Арон, протопроедар и дукс", на жалост, непознатог „дуката".[29] Значи, уколико би се прихватило да се вести из „Алексијаде", заједно са печатима „Радомира Арона", тичу једне личности, онда не би било правог разлога за начелно одбијање таквог препознавања и када су у питању печати са „Ароном, (прото)проедром и дуксом". Јер, Ана Комнина најпре говори о „Радомиру" а потом о „Арону", али никада о „Родомиру Арону".

Међутим, наведену хипотезу није једноставно прихватити, већ и стога што се списак помена имена „Арона" не исцрпљује нити са печатима нити са „Алексијадом" Ане Комнине. Ипак, пре ичега другог, из размишљања о Теофилактовом Арону требало би искључити све оно што поуздано припада истоименом сину Јована Владислава, за кога се, уз остало, зна да је био вестис са службом у Васпуракану (средином XI века), а касније магистар и дукс у Едеси.[30] Он је био вероватно и аутор натписа на јерменском језику који се налазио на саборној цркви у Анију.[31] Но, строго узев, уколико би се овоме Арону, с обзиром на одсуство

[29] *Zacos*, op. cit., II, n. 353, n. 353a, n. 353b, n. 354. — *Oikonomidès* (Listes, 299) претпоставља да се титула протопроедра појављује почев од шездесетих година XI столећа. У питању су, разуме се, само носиоци овог звања из редова световних личности.

[30] И овде је у питању очигледан „cursus honorum": *Zacos*, op. cit., II, n. 352; Scylitzes, 493, 83; *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884, 316—317; cf. *Lascaris*, op. cit., 408; *Laurent*, Famille des Aaron, 392. Није искључено да је, касније (да ли између 1058. и 1071. године?), овај Арон био и проедар и дукс Месопотамије: *H. Omont*, Facsimiles des manuscrits datés de la Bibliothèque Nationale du IXe au XIVe siécle, Paris 1890, 6, XXVI; такође, уп. *В. Н. Златарски*, Една датирана приписка на гръцки отъ срѣдата на XI. вѣк, Bsl. 1 (1929) 22—34. У свакоме случају, није намера овог прилога утврђивање и преиспитивање знања о просопографији Ароноваца у целини. За конкретну прилику је важније подсетити на Скиличино казивање, из кога произлази да је Василије II, половином септембра 1015. године, управо у тренутку убиства Гаврила Радомира вршио пресељење заробљених побуњеничких главешина, „свих који су могли носити оружје" — како византијски историчар бележи, и то управо у Васпуракан: Scylitzes, 352, 10; Ферлуга нав. дело, 115, нап. 122. Некако у исто време, јануара 1016. године, василевсу се приклонио и „Сенахерим, архонт горње Медије коју Аспраканијом називају": Scylitzes, 355, 94—95; в. нап. 75, у даљем тексту. Иначе, „curriculum vitae" Владислављевног сина не би ваљало да чуди, поготово не уколико се прихвати да му је сестра, Катарина, као супруга Исака Комнина, у међувремену постала и ромејска царица: Scylitzes, 492, 51; Zonaras, III, 660, 5. Да је Катарина била кћер Самуила, тврди Вријеније: Bryennios, 77, 12. Cf. *Варзос*, нав. дело, I, 41.

[31] За време настанка натписа сматра се 1055/6. година а у тексту се, поред осталог, каже и следеће: „ја, магистар Арон, почаствован од преславних царстава... приспех на Исток, у лепу тврђаву Ани" (*Бартикиан*, нав. дело, 131); cf. *Lascaris*, op. cit., 406 sq. Међу постојећим преводима са јерменског, у другом делу натписа се, међутим, појављује једна разлика. Бартикиан, наиме, каже да се у оригиналу налази Ароново признање како је он, Арон, са собом донео „хрисовуљно слово порфирородне царице" (*Бартикиан*, loc. cit.), док претходни преводи говоре о „порфирородној царици автократориси" (cf. *Lascaris*, loc. cit.). Невоља је утолико већа јер се, баш захваљујући помињању царице, читав натпис и датује у доба владе царице Теодоре, то јест у 1055—1056. годину. Није умесно упуштати се у разговор о натпису на језику који је неприступачан, али, ипак, нека буде дозвољено да се укаже и на множину „преславних царстава", употребљену при почетку текста. Не сугерише ли она можда макар могућност и друкчије интерпретације, тачније није ли евентуално реч о „двовлашћу", односно о заједничкој влади две царске личности у томе тренутку? Овакво размишљање наводи и на помисао о кратком периоду између 26. августа и 1. новембра 1071. године, када су у Цариграду, после катастрофе код Манцикерта, државом управљали царица-мајка Евдокија и њени синови, при чему је царица била на првоме месту, дакле — автокра-

сигурности атрибуције титуле „проедра", коју је он евентуално носио, приписала и два печата са забележеним „проедром и дуксом" и „протопроедром и дуксом", ушло би се у засада излишне претпоставке. Али, како било, остале изворне вести о припадницима исте породице вазда указују на две чињенице. С једне стране, пада у очи ток њихових каријера, наглашено усредсређен на хришћански исток (Сирију, Ивирију или Јерменију).[32] Пример за изнето био би и онај са јерменским преводом коментара св. Јована Златоустог о св. Јовану, насталим сарадњом једног Сиријца, једног Грка и једног Јерменина. До превода је дошло 1112. године а Грк, који се у тренутку превођења налазио у Месопотамији, о себи је оставио траг као о „Теофилу, секретару и протонотару принца Арона".[33] Са друге стране, видљиво је код Аронових потомака неговање традиције преношења претковог имена са нараштаја на нараштај а, уколико је ко од њих власник два имена, онда се пре него о феномену такозваних „двоструких" имена (народног и хришћанског), може говорити о поистовећивању личног са породичним именом.[34]

За неке међу Ароновим и Самуиловим потомцима је познато да су имали два имена а за неке није, но одсуство другог (или првог) имена

ториса: уп. *Љ. Максимовић*, Печат аутократора Михаила VII Дуке и почетак његове владавине, ЗРВИ 23 (1984) 89—94. Јер, добро је познато да Теодора, за своје кратке владе, царску титулу није ни са ким делила. Но, прихвати ли се изложена хипотеза, тешко је замислити 1071. године сина Јована Владислава још увек у животу, мада има истраживача који ни такву необичност нису одбацивали. *Laurent* (Famille des Aaron, 392) је, на пример, овог Арона идентификовао са византијским послаником из 1067. године на ивирском двору. Ипак, на страну претпостављена Аронова дуговечност, није логично, уколико се приклони датацији натписа у 1071. годину, да се овај диčи титулом „магистра", уместо новом и вишом „проедра" (опет, уколико се прихвати да је њом располагао). С друге стране, ако се усвоји 1055/6. година, онда би то био и *terminus post quem* за стицање хипотетичног проедарског достојанства. Имајући речено у виду, истини се чини ближа помисао према којој би натпис потицао из 1071. године и припадао млађим нараштајима Ароноваца. Међу овима је био и Радомир Арон, најпре магистар а касније и проедар.

[32] *Zacos*, op. cit. ,II, n. 353, n. 353a, n. 353b, n. 354. — Мора се признати да, прихватањем туђих резултата, недоступних његовоме знању из прве руке, истраживач византијске историје овог периода остаје донекле збуњен над бројем, рецимо, јерменских личности које се, тако рећи упоредо, јављају на сличним или истим дужностима са сличним или истим чиновима. Како то изгледа, добро илуструје неколико топонима, географских и административних појмова, уплетених и у судбине више Ароноваца: Ани, Антиохија, Васпуракан, Едеса, Ивирија, Месопотамија (уп. *А. П. Каждан*, Армяне в составе господствующ его класса Византийской империи в XI—XX вв., Ереван 1975; 5.2 сл.; 7.7 сл.; 11.1 сл.; 15.8 сл.; 8.4 сл.; 11.1).

[33] Cf. *Lascaris*, op. cit., 410—411; *Laurent*, Famille des Aaron, 393; око термина „принц", в. нап. 46—48, у даљем излагању.

[34] О појави двоструких имена на Балканском полуострву, уп. *И. Ђурић*, Поменик светогорског протата с краја XIV века, ЗРВИ 20 (1981) 163 сл. (са старијом литературом); за примере поистовећивања личног са породичним именом, уп. *исти*, Породица Фока, ЗРВИ 17 (1976) 204 сл. — За општи поглед на формирање презимена, па и „кланова" у Византији онога доба, уп. *А. П. Каждан*, Социальний состав господствующего класса Византии XI—XII вв., Москва 1974, посебно 221 сл.; такође, cf. *S. Vryonis, Jr.*, Byzantium: The Social Basis of Decline in XI Century, Greek, Roman and Byzantine Studies II—2 (1959) 159—175 (reprint: *idem*, Byzantium: its Internal History and Muslim World, London 1971); *А. П. Каждан*, Об аристократизации византийсского общества VIII—XII в., ЗРВИ 11 (1968) 47—53; *G. Ostrogorsky*, Observations on the Aristocracy in Byzantium, DOP 25 (1971) 3 sq.

[35] Zonaras, III, 564, 11.

у сачуваним изворима још увек не значи да га они заиста нису и носили. Такву могућност поткрепљује, уосталом, чак и један Јован Зонара који, зборећи о покорењу Самуиловог царства и о доласку на престо Јована Владислава, за овога каже да „и он такође беше са два имена".[35] Другим речима, феномен „двоструких" имена у Самуиловом роду падао је и сâмим Византинцима у очи. Сву релативност поуздaности ослонца на усамљени податак о имену у једном пригодном поетском спису, какав су две песме Теофилакта Охридског, исказује и преглед начина на који, рецимо, Јован Скилицаословљава двојицу неоспорних носилаца „двоструког" имена међу Самуиловим наследницима: Гаврила Радомира и Јована Владислава. Скилица је био историчар, као што су и допуне Михаила Деволског његовом делу историјске природе, па ипак на страницама ове историје Гаврило Радомир је равноправно забележен и као „Радомир"[36] и као „Гаврило" (значи, без „Гаврило" односно без „Радомир"),[37] а забележен је и као Γαβριὴλ ὁ καὶ Ῥωμανός (то јест, обрнуто: Ῥωμανὸς ὁ καὶ Γαβριήλ).[38] Исти је случај и са Јованом Владиславом. Њега Скилица најпре прекрштава у Σφενδοσθλάβος,[39] да би касније, опет уравнотежено, варирао „Владислав",[40] „Јован"[41] и Ἰωάννης ὁ κὰι Βλαδισθλάβος (то јест, обрнуто: Βλαδισθλάβος ὁ καὶ Ἰωάννης).[42] У ствари, од Скиличине формуле — Χ ὁ καὶ Υ (или: Υ ὁ καὶ Χ) — боље илустрације за византијско разумевање појаве „двоструких" имена скоро и да нема.

За конкретну прилику, међутим, још је занимљивији поглед на потврде за поистовећивање личног са породичним именом, дакле, у контексту Теофилактових песама, на доказе у изворима о постојању имена „Арон" схваћеног као „презиме". Наравно, до стварања правог презимена, онаквог какво ће се наћи у „Алексијади" Ане Комнине, предстојао је још дугачак пут, за који је претходно било потребно успоставити приступ личном имену претка, као прецизној ознаци породичне гране чијим се пореклом дичи. Очигледно, било је изузетно важно направити разлику између Самуиловог и сопственог колена, и то у првој генерацији — како се чини. Јер, на пример, Михаило Псел, пишући своја реторичка дела, доследно назива Јована Владислава очевим именом,[43] слично њему понаша се и Јахја из Антиохије, за кога је Аронов син једноставно и сâм искључиво „Арон"[44] а злосрећни Јован Зонара, збуњен можда том поплавом имењака и преузимајући од претходника (вероватно од

[36] Scylitzes, 329, 91 (Ῥαδομηροῦ τοῦ καὶ Ῥωμανοῦ); 351, 80; 359, 24, 26.

[37] Ibidem, 351, 4; 352, 33; 353, 43; 354, 67.

[38] Ibidem, 349, 46—47; 352, 22.

[39] Ibidem, 329, 90.

[40] Ibidem, 359, 33—34; 363, 59—60; 365, 91; 448, 52; 492, 51.

[41] Ibidem, 354, 68, 69, 72; 356, 29, 44, 49; 357, 62, 77; 359, 24, 27; 364, 61.

[42] Ibidem, 350, 54; 353, 40; 359, 21; 360, 49.

[43] Michaelis Pselli Scripta Minora, *E. Kurtz — F. Drexl*, ed., I, Milano 1936, 160, 14; cf. *H. Grégoire*, Du nouveau sur l'histoire bulgaro-byzantine. Nicétas Pégonitès vainqueur du roi Jean Vladislav, Byz. 12 (1937) 284—291.

[44] *Розен*, Извлечения, 58—59, 365; за општи поглед на Јахјину хронику, cf. *J. H. Forsyth*, The Byzantine-Arab Chronicle (938—1034) of Yahya b. Sa'id al. Antaki, Chicago 1977.

Псела) причу о Дељану као о наводном сину Арона, записаће, у овом наврату неоспорно, да је Алусијан био „Аронов син" — мислећи при томе не на Самуиловог брата него на Јована Владислава.[45] Но, причама о пореклу, али и о именима Самуила и његове родбине, као да нема краја. Јер, како је пре двадесетак година прилично уверљиво показано, ни поменути „Алусијан" изгледа да, бар изворно, није био никакво властито име евентуално јерменског порекла већ јеврејски назив за врховног жреца у Вавилонској академији, односно „принца" или „владара" који је заузимао према традицији треће место, иза оца и старијег брата, управо онако како би одговарало Арону, другоме од „комитопула".[46] Пратећи исту теорију, требало би, такође, да се и приповедање Матије из Едесе о „алусијану" разуме као говор о Самуилу (односно Јовану Владиславу), затим да се прихвати да је било два „алусијана" у наредним покољењима (од којих би један био брат а други син Јована Владислава) и, коначно, да се сложи са хипотезом према којој би неколицина Алусијана, познатих са византијских печата, своје порекло такође дуговала лози Самуиловог брата Арона.[47] У позадини свих сродних закључака, иза којих стоји начелно давање предности Пселовом исказу над Скиличиним у тумачењу личности Алусијана у збивањима из 1040. године, од важности по Арона из Теофилактовог састава је чињеница да би и неко од такозваних Алусијана, познатих из извора, могао бити уједно и Арон, као што би и, обрнуто, неко од Арона могао у изворима бити сачуван под именом Алусијана.[48] И још одређеније, циљу ове расправе највише би допринео закључак да све што се тиче знања о разним Алусијанима, у суштини представља допринос расветљавању судбине Аронових потомака у византијском друштву.

Ипак, пре него што се изусти дефинитивно мишљење о личности која се Теофилакту нашла као домаћин у шатору, архиепископови стихови траже још мало пажње. Баш у циљу препознавања овог домаћина, неколико речи из наведених песама захтева да сада буде издвојено. Међу њима је и већ помињани *шатор*, за који је, још при почетку, речено да, поготово ако се нађе у тексту у форми колоквијалног израза (τέντα), не оставља сумње о својој војној сврси. Тако, судећи по „шатору", Теофилактов Арон био би по занимању војник, исто као што је ратник од заната био и онај Арон из побуне против Алексија I Комнина. Описујући побуну из 1107. године, царева ћерка је у „Алексијади" испричала да је тај Арон пребивао у шатору, у војном логору, те да је управо из његовог шатора (εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ 'Ααρῶν) Алексијев поверљиви човек

[45] Zonaras, III, 601, 22—23.

[46] *S. Gičev*, Essay on interpreting the Name Alloussian, Etudes Balkaniques 6 (1967) 165—178.

[47] Ibidem, 167 sq.; cf. *Барйикиан*, op. cit., 104 — Иначе, и сâм *Gičev* (op. cit., 174) признаје да „the name Alloussian... in later times... was used as a first name". Такође, cf. *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica, II, Berlin 1958, 64.

[48] Псел, који је био близак пријатељ са Алусијаном, за овога каже да је био један од синова Арона (то јест, Јована Владислава; в. раније излагање), онога који раније беше цар (дакле, после смрти Гаврила Радомира): Psellos, Chronographie, I, 79; уп. *Б. Радојчић*, Михаило Псел, ВИИНЈ, III, 222. Скилица, опет, тврди да је Алусијан био други син Арона, погрешно разумевајући породичну конотацију овог имена међу потомцима истоименог „комитопула": Scylitzes, 413, 89—90; уп. *Ферлуіа*, ВИИНЈ, III, 153.

успео да украде писмене потврде о постојању завере и да тим документима увери василевса у Ароново неверство.[49] У ствари, шта се догодило? Алексије I се налазио у Цариграду у тренутку када му је, преко једног „Скита", дукс Драча јавио да је Боемунд поново навалио на Царство преко „илирске равнице". Изгледа да је том приликом пљачки био изложен и охридски крај.[50] Мирно примивши неповољне новости, Алексије I је решио да пође у сусрет противнику, па је престоницу напустио 1. новембра 1107. године, повевши са собом малу пратњу, састављену од рођака (μετ' ὀλίγων καὶ τῶν καθ' αἷμα τούτῳ προσηκόντων). Међу овима су били и Арон и Теодор, сваки са својом свитом. Један од Аронових слугу био је извесни Димитрије, пореклом „Скит", док се други звао Стратигије. Уз пут, чињеница да су се уз цара налазили његови најближи, још једном потврђује оптужбу, изнету на рачун Ане Комнине као „лажљивице" у конкретноме случају.[51] Кренувши ка Солуну, василевс, са којим је све време била и царица Ирина Дукена, зауставио се најпре у Хировахима (тамо где ће бити прогнана мајка завереника) а затим на реци Мести, упорно ноћивајући у логору и под шатором (τὴν ἐρυθροβαφῆ καὶ βασιλικὴν καταλαβὼν σκηνήν). Током путовања царица је непрестано изражавала жељу код супруга да се врати у Цариград, али овај се на то није много обазирао. И онда су стали да се збивају некакви тајанствени догађаји. Ана Комнина ће накнадно да објасни да су завереници направили план о царевом убиству који је требало да се оствари једино по одласку Ирине Дукене из Алексијеве пратње, а убица, Скит Димитрије, чекао је нестрпљиво свој тренутак. Али, цар супругу никако није пуштао, па су завереници почели да губе стрпљење. Израз те нервозе била су и анонимна писма, препуна клевета, којима се, наводно, опадала баш царица, а која су из потаје убацивана у василевсов шатор. Једнога дана, после обеда, када су уз Алексија остали само Роман „од Манихејаца", евнух Василије и Аронов брат Теодор, автократор се бесно окренуо ка царици, показавши још једно клеветничко писмо: „Ово сам убацио или ја, или ти, или неко од овде присутних" — узвикнуо је, према Ани Комнини, сигуран да зна одговор. На дну памфлета стајала је и реченица: „То сам ја, монах, који га пишем, а ти који си сада цар не познајеш ме, али ускоро ћеш ме угледати у сну". Наредне ноћи била је постављена заседа и у њу је упао Стратигије, слуга Аронов, управо спреман да изда свога господара. Тако се дошло и до аутора памфлета, у чијем пртљагу је касније пронађена још хрпа непослатих списанија сличног жанра. Следило је кажњавање и прогонство завереника, али из целе приче се не дâ разумети нити какве је везе са комплотом имала Аронова и Теодорова мати (да ли је и она била у царевој пратњи?), нити зашто је пред атентат на владара неопходно било писати литерарне саставе

---

[49] Anne Comnène, Alexiade, III, 91, 8.

[50] Ibidem, 84, 25 — 85, 9. — О пљачкању „предела око Мокрог, а Мокро је део охридске области", говори у писму из прве половине 1108. године Теофилакт Охридски: *Gautier*, Théophylacte II, n. 120, 555, 29—30; cf. *idem*, Théophylacte I, 36. — О идентификацији поменутог топонима, cf. *I. Dujčev*, Une interpolation chez Anne Comnène: Alexiade XII. 9, Byz. 10 (1935) 107—115; уп. *Катичић*, ВИИНЈ, III, 318. *Маслев* (нав. дело, 73—74), међутим, верује да није по среди упад Боемунда него српског кнеза Вукана.

[51] Anne Comnène. Alexiade, III, 87, 11—14; 88, 27—29; 90, 9—10. — О начину на који је створен клан Комнина, cf. *Ostrogorsky*, Aristocracy, 9 sq.; *Каждан*, Социальний состав, посебно 258 сл.

(па их, приде, имати и у резерви, то јест у торби) а није јасно ни каква је у свему овоме била улога Ирине Дукене, рођаке завереника (зашто је потребно да се она удаљи да би убиство било обављено, зашто се цар баш њој обратио претећим речима као и зашто је она била предмет памфлета)? На крају крајева, врло је необично да Алексије I, ослањајући се у ратном походу, као прави средњовековни феудални владалац, најпре на свој клан, води у војну кампању властиту супругу, упркос њеној молби да се врати у Цариград, осим уколико то не треба довести у везу са обрнутом надом завереника — да царица што пре оде из василевсовог шатора? Уз таква и сродна питања тешко је отети се утиску да је казивање о завери кусо, то јест да је, можда, завере или било (али знатно ширег опсега, укључујући ту и са̂му царицу и обухватајући читав њен круг сродника, па и Аронову мајку) или да је уопште није било (па да је автократору био потребан изговор да се ослободи Теодора и Арона). Како било, тек сличне хипотезе је неминовно засад занемарити, да би мало простора било посвећено и епитету којим је Теофилактословио свога домаћина у наслову прве песме.[52]

Охридски архиепископ је Арона почаствовао термином φιλολογώτατος, који је преведен као „високоучен" и који је прилично неуобичајен, има ли се у виду да је у питању ипак један војник. Овај израз, наиме, може да означава не само некога ко је „врло учен" (или некога ко је веома упућен у језичка знања), него и онога који изузетно воли књижевност, ученост и разговор мудрих.[53] Прихвати ли се идентификација, сугерисана читањем „Алексијаде", „Родомира" са „Ароном", онда на памет пада да је тај „Радомир Арон" био својеврсни језички радозналац, па чак и човек од пера. Јер, „Родомир", због дужег бављења међу Турцима, „ни сам не беше незналица тог (њиховог, тј. турског) дијалекта".[54] С друге стране, Ана Комнина је, говорећи о наводној завери из 1107. године, оставила утисак да је „Арон" имао тако рећи скрибоманске особине, будући да је, уз свакодневно писање пашквила које су убациване у автократоров шатор, у његовом торбаку била откривена и гомила непослатих текстова сличне садржине.[55] Без сумње, међу бизарностима наведене приче ваљало би да стоји и околност да се један војник од каријере тако предано упушта у делатност литерата. Најзад, још један пример упозорава на непознанице из просопографије Ароноваца. У питању је помињани превод св. Јована Златоустог на јерменски језик, настао свакако у време када Месопотамију држе Турци, у чијој је изради учествовао Теофил, учени секретар и протонотар „принца" Арона. Извесно, човек који би за секретара имао Теофила заслуживао би епитет φιλολογώτατος, али да ли је тај Арон био и „принц", у смислу у коме је протумачен термин „алусијан", остаје у овоме тренутку једино у домену досетки.[56]

---

[52] Anne Comnène. Alexiade, III, 88, 1—91, 19; цитирани грчки текст: ibidem, 87, 14—15.

[53] *Gautier*, Théophylacte I, 367; cf. *Laurent*, Famille des Aaron, 394.

[54] Anne Comnène. Alexiade, III, 15, 4—5.

[55] Ibidem, 91, 9—10.

[56] В. нап. 33.

Даље трагање за евентуалним елементима од помоћи у анализи Теофилактових стихова доводи и до почетка прве архиепископове песме, посвећене Арону, где је речено: „Арон давно управљаше из свог шатора (или: „председаваше у своме шатору")", а ... „сада је нови Арон распростро шатор".[57] Уза сву свест о библијским поређењима, чини се, ипак, да би употребљени глагол могао слутити и на некакву паралелу са положајем савременог Арона. Међутим, да ли глаголски облик προεστάτει подсећа на именицу πρόεδρος, проблем је интерпретације. Али, уколико се такво тумачење прихвати као озбиљно, природно је подсетити се печата на којима се јавља „Радомир Арон, проедар и дукс",[58] затим „Арон, проедар и дукс"[59] и, коначно, „Арон ,протопроедар и дукс".[60] Према томе, ако се усвоји, на основу изнетог, да су „Родомир" и „Арон" из „Алексијаде" иста личност, као и да је „Радомир Арон", са титулом проедра, какав се среће на печатима, такође иста личност са „проедром Ароном", не би било згорег макар дозволити да се и у Теофилактовим стиховима крије „проедар Арон", то јест Радомир Арон, царски рођак.

За тврдњу да је Арон из архиепископових песама био, ако не царског, оно бар високога рода, аргументе као да наговештава њихова садржина, а у њој нарочито две подвучене Аронове особине: човекољубље (φιλανθρωπία) и гостољубље (φιλοξενία). У првој се песми, наиме, истиче да овај „нови Арон", свима којима је склониште потребно, нуди властито човекољубље (θύει τὸ φιλάνθρωπον),[61] док се у другој уочава сличност између древног Аврама τοῦ φιλοξένου и „садашњег Арона који је, гостољубивим начином (τῷ φιλοξένῳ τρόπῳ), све прихватио у своме шатору".[62] Нема разлога за удубљивање у васколике филозофске, етичке и идеолошке конотације поменутих врлина, овде је, просто речено, од користи подсетити да су „филоксенија" а поготово „филантропија" биле међу највишим моралним вредностима византијског друштва. Оне су се код василевса подразумевале а код Ромеја племенитога рода биле су оправдано очекиване.[63] Узгред, да би сваки неспоразум био избегнут, добро је објаснити да претпостављена византијска љубав према појединцу и туђину, по дефиницији, никада није могла бити раширена на мноштво и на „етнофилију".[64] Нарочито у делима ретора, а Теофилак-

---

[57] *Gautier*, Théophylacte I, 367, n. 11, 1—3.

[58] В. нап. 22.

[59] *Zacos*, op. cit., II, n. 353, n. 353a, n. 353b; в. нап. 29.

[60] Ibidem, n. 354.

[61] *Gautier*, Théophylacte I, 367, n. 11, 5.

[62] Ibidem, n. 12, 2—4.

[63] Cf. *H. Hunger*, Zur Humanität Kaiser Andronikos II., ZRVI 8—1 (1963) 149—152; *idem*, Philanthropia. Eine griechische Wortprägung auf ihrem Wege von Aischylos bis Theodoros Metochites, Anzeiger phil.-hist. Klasse Österreichische Akademie der Wissenschaften 100 (1963) 1—20; *D. J. Constantelos*, Byzantine Philanthropy and Social Welfare, New Brunswick, N. J., 1968; *H. Ahrweiler*, L'idéologie politique de l'empire byzantin, Paris 1975, 53; *H. Hunger*, Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wien 1964, 143—153; такође, уп. *Н. Радошевић*, Похвална слова цару Андронику II Палеологу, ЗРВИ 21 (1982) 78—79.

[64] Cf. *A. Ducellier*, Le drame de Byzance. Idéal et échec d'une société chrétienne, Paris 1976, 164.

тово песништво јесте реторичко, ове идеалне особине биле су увек средство којим се хвале царска и ромејска супериорност. Сâм охридски црквени поглавар казаће о „филантропији" следеће: „Какво треба да буде автократорово човекољубље? — Онакво какво је Божје према људима".[65] Царско човекољубље је, разуме се, другима недоступно, но и „ромејска филантропија" је, опет, обележје одабраних међу царевим поданицима.[66] Стога, ако се изблиза погледају говори, трактати, песме и преписка управо Теофилакта Охридског, установиће се да он „човекољубље" приписује искључиво василевсу Алексију I Комнину, Константину Дуки, јединцу Михаила VII и његовој мајци, Адријану Комнину, брату Алексија I, Григорију Каматиру (касније и самом орођеном са владајућом династијом), брату Алексијеве супруге Јовану Дуки као и царичином братанцу Константину, на посредан начин архиепископ је „филантропијом" обдарио и Григорија Пакуријана, зета Алексијевог брата Нићифора Комнина, као и, разуме се, Христа, Мојсија и свога брата.[67] А да је архиепископовом господару, Алексију, „човекољубље" било урођено, пожуриће да потврди и Ана Комнина, поред осталог — како је малопре поменуто — и на примеру епизоде са „Родомиром".[68] То је нормално, као што ће и „гостољубље" грађана ромејског Солуна бити 1299. године уобичајено за Теодора Метохита, али дочеку изван и преко те, очекиване „филоксеније", могли су се надати једино „изабраници", у које су себе убрајали и византијски посланик код Срба и охридски црквени поглавар.[69]

Сводећи изложено, долази се до неколико закључака. Сумња у њихову утемељеност се подразумева. Ипак, изгледа да би требало да су песме настале између почетка Теофилактовог архиепископата (пре пролећа 1091) и краја 1107. године (откривања Аронове завере). „Арон" из Теофилактових стихова ваљало би да буде Радомир Арон, односно личност о којој говоре и Ана Комнина и поједини печати. Ако су ти стихови коректно схваћени, онда би се у њима нашле потврде и за службу коју је Радомир Арон обављао (дукс, шатор, војни поход) и за титулу којом је располагао (проедар). Исто тако, у Теофилактовим речима хвале за Арона, могуће би било препознати и склоност Радомира Арона ка учености као и његово високо порекло (па и сродство са актуелним царем). У свакоме случају, охридски архиепископ „Арона" сматра племенитим Ромејом, без иједне алузије о његовој невизантијској крви. И још нешто: уколико је Теофилактов „Арон" препознат као „проедар и дукс Радомир Арон", требало би онда разумети да је у песмама опи-

---

[65] *Gautier*, Théophylacte I, 209, 13—14.

[66] Ипак, под одређеним околностима, могуће је и да се ова ексклузивна особина, каквом је „човекољубивост" сматрана, заслугом цара или њему најближих рођака привремено усади чак и у „варваре". Ту способност је, рецимо, приписао Манојло II Палеолог своме брату Теодору I, састављајући пригодно слово поводом његове смрти: Manuel II Paleologus. Funeral Oration on his brother Theodore, *J. Chrysostomides*, ed., Thessalonike 1985, 91, 23—25.

[67] *Gautier*, Théophylacte I, 187, 27; 209, 13; 229, 17; 299, 25; *idem*, Théophylacte II, n. 17, 7; n. 68, 24, 30; n. 85, 102; n. 118, 14; n. 127, 43, 127.

[68] Anne Comnène. Alexiade, III, 16, 4—8.

[69] *Sathas*, op. cit., I. 163; *Mavromatis*, Fondation, 96; уп. *Ђурић*, ВИИНЈ, VI, 93.

сан тренутак из познијег дела његове каријере, будући да је претпостављено да је он претходно био „магистар, вестарх и стратег". Занимљиво је да би овако протумачено напредовање личило, скоро као јаје јајету, на судбину Радомировог претка и рођака (стрица или можда чак и оца?), „Самуила Алусијана", који је под Романом IV Диогеном, као брат прве цареве жене, био стратег(?) и имао титулу вестарха, да би, незнано када доцније, постао и „проедар и дукс".[70]

Како било, тек да ли је Теофилакт заиста о Арону мислио оно што му је кроз „стихотворенија" посветио — не зна се, а не зна се ни да ли о овоме Арону, под неким другим именом, архиепископ проговара још негде у својој књижевној оставштини. Није, на жалост, довољно познато ни када је ни куда је све Теофилакт путовао? Тако, на пример, он се жали, у писмима лекару Николи Каликлису[71] и царевом зету Нићифору Вријенију, упућеним између 1097. и 1104. године, на своја бекства из Охрида у „Пелагонију", али присуство ромејске војске у поменутим крајевима у наведеном периоду није у изворима забележено.[72] У преписци се Теофилакт још у неколико наврата осврће на своја странствовања, но, рецимо у пролеће 1106. године, чини то једино да би се извинио што му здравље и набујали Вардар не дају да се приближи шаторима (σκηνάς) царских чета које (тј. шаторе) „ви садите пролазећи нашим пустим пределом (тј. архиепископовом дијецезом)".[73] Другом приликом, изгледа 1093. или 1094. године, Теофилакт се из Охрида жали на приспеће са тек окончаног дугог и заморног пута, „који ме је навео да сада поново прођем кроз Харибду и да се забавим у војном логору (καὶ τὸ στρατόπεδον ἔτριψα)".[74] Вероватно о истом избивању архиепископ говори и у писму митрополиту Крфа, за које се, условно, може прихватити да је настало пре свршетка 1094. године. У овој посланици Теофилакт се вајка да га је „био здробио Сенахерим Асирац, неутаживи бунџија из Месопотамије; али други, будући глупљи, још је гори".[75] Коначно, архиепископ се огласио и из Солуна пошто је у овај град упловио бродом (из Цариграда?). Наново кукајући над својим слабашним здрављем и јадима путовања, Теофилакт се ипак у Солуну обрео жив и здрав, иако је охрид

[70] О њему, уп. *Златарски*, История, II, 127 сл.; такође, уп. *исти*, Моливдовул на Самуил Алусиан, ИБАИ 1 (1922) 86—102. — Ова комбинација добила би још више у вероватности уколико би се сложила са хипотезом коју је изнео *Gičev* (op. cit., 173), према коме „the title alloussian is used exclusively in Aaron's family".

[71] *Gautier*, Théophylacte II, n. 94, 479, 4—8.

[72] Ibidem, n. 96, 487, 54—56.

[73] Ibidem, n. 110, 531, 1—2, 8—13.

[74] Ibidem, n. 30, 229, 2—4.

[75] Ibidem, n. 77, 407, 22—23. *Маслев* (нав. дело, 70) исто писмо датује у 1108. годину, верујући да се иза Сенахерима крије Боемунд, односно нормански упад из претходне године. По среди је, заправо, стара претпоставка коју је обновио најпре *Катичић*, ВИИНЈ, III, 315. *Каждан* (Армяне, 35) је, опет, мишљења да не мора бити у питању непосредни потомак јерменске породице Арцрунида (Сенахерима), чији су чланови до пред крај владе Василија II царевали Васпураканом (в. нап. 30), него неко од „у Византију пресељених јерменских кнежева". Исти аутор, међу савременицима Алексија I Комнина, бележи и двоје Сенахерима, василевсу блиског чиновника Теодора и извесну монахињу Зоју. Мора се признати да низ подударности подстиче на смеле просопографске авантуре, но за њих, са садашњим знањима, нема никаквог основа. Једино што је извесно, јесте околност да је некакав царски човек, родом из Месопотамије, био у одређеном периоду у близини Теофилакта и његове дијецезе.

ски предео препуштен дивљањима побуњеника из Драча, дакле — Боемунда; али, архиепископ је умирен присуством царске војске на челу са Алексијем, што и допушта датацију писма у крај 1107. или почетак 1108. године.[76] У овом, последњем случају, нема разлога страху од помисли да је Теофилакт срео баш ону ромејску војску, коју је василевс повео у јесен 1107. године а у којој се налазио и завереник „Арон". Но, свако даље нагађање око идентификације Арона из песама са овим архиепископовим поменима путовања, војски и шатора, било би, са расположивим знањима, благо речено неозбиљно.

Међутим, ако би такво истрајавање било претерано, са друге стране је оправдано зауставити се на неколико основних опаски у вези са Ароновом породицом. Најпре, мора се истаћи да је у питању *породица*, чије се трајање исказује кроз низове истакнутих појединаца у сваком покољењу. Већ и њихова многобројност упућује да термин „породица" треба тумачити као „род" (γένος), значи — онако како се посматрају угледни кланови византијског друштва онога доба. Да је реч о племенитој породици, потврђује не само Ана Комнина, која је забележила и грецизирано породично име „Ароноваца" (Ἀρώνιοι), него и све изнето у претходном излагању о поистовећивању потомака старијег Самуиловог брата и њихових имена са именом „комитопула" Арона, а у истом смислу је схваћена и употреба Алусијановог имена-појма код Аронових наследника. Од савременика су Ароновци били доживљавани као Ромеји у пуноме смислу а њиховим се завичајем, пре него Балканско полуострво, сматрао хришћански исток. Ипак, очигледно је да су, упоредо, своје судбине окренули и ка Цариграду. Марији, удовици Јована Владислава, Ароновог сина, цар Василије II је обећао многа звања и имања а потом је, како каже Скилица, са децом упутио у престоницу.[77] Михаило Деволски је ту додао и да су са њом пошли и „сви рођаци".[78] Отуда је 1040. године одбегао „Алусијан",[79] а тамо је, најзад, била ухапшена и мајка завереника из 1107. године. Јер, Ана Комнина извештава да је Алексије I, налазећи се изван Цариграда са војском, морао да наложи τοῖς τὰ τῶν κοινῶν διοικοῦσιν ἐν τῇ πόλει да Аронову и Теодорову мати упуте у изгнанство.[80] Није искључено да се, под епонимом ἐνορία τοῦ Ἀαρών, у Цариграду сачувала све до средине XIV столећа успомена на одавно несталу породицу.[81] Ароновци су, наиме, већ дуго, макар у директној линији, били покојни (ἐκεῖνοι), што потврђује и аутор „Алексијаде". Ако се прихвати да је завршна редакција овог списа обављена пре 1148. године, онда би се морало помирити са чињеницом да су дотле и они нестали.[82] А када је по среди њихов став према областима некадашњег

---

[76] *Gautier*, Théophylacte II, n. 120, 553—557; в. нап. 50, у ранијем излагању.

[77] Scylitzes, 364, 62—66.

[78] Ibidem, 364, 66.

[79] Ibidem, 413, 89—90. Код Псела је, међу основним разлозима за Алусијаново незадовољство 1040. године, била царева забрана његовог неограниченог бављења у престоници: Psellos. Chronographie, I, 79.

[80] Anne Comnène. Alexiade, III, 91, 13—14.

[81] *MM*, I, 318; cf. *R. Janin*, Constantinople byzantine, Paris 1950, 286.

[82] Anne Comnène. Alexiade, III, 88, 22. — *Златарски* (История, II, 133) није разумео израз ἐκείνους. — Обично се сматра да је поменуто историографско дело настало у току деценије која следи за смрћу Нићифора Вријенија (1136/7): cf. *Hunger*, Profane Literatur, I, 404 (са старијом библиографијом).

Бугарског царства, некакав показатељ јесу и одредишта изгнанстава завереника из 1107. године: мајка је прогнана у Хировахе (у средишту Тракије), за Арона се не зна а Теодор је протеран у Анхијал.[83]

Иначе, колико извори допуштају да се закључи, носиоци Ароновог породичног имена припадали су реду правих представника војничког племства, и то са истока, као што су из Мале Азије некада потицали Склири и Фоке и као што се са истока уздиже и династија Комнина. Војничка обележја судбине Ароноваца видљива су не само из служби које за рачун Царства обављају (стратези, катепани, дуке), она се дају препознати и на избору светитеља чији су ликови сачувани на њиховим печатима. Међу оним печатима за које се храбрије сме тврдити да су припадали члановима поменутог рода, на аверсима се двапут јавља Богородица,[84] једном св. Димитрије,[85] једном св. Михаило,[86] два пута св. Георгије[87] и чак шест пута св. Теодор.[88] У вези са реченим ваља се сетити да је појава представа светих ратника на новцу изразито особена за епоху Комнина: св. Димитрије је заступљен на новцима Алексија I, св. Георгије на онима Јована II а св. Теодор се приказује на новцима Манојла I Комнина. Такође је уочено да су исти светитељи чести на појединачним печатима припадника војног племства XI и XII века, док цивилна аристократија исказује предност Богородици, св. Јовану Крститељу, св. Михаилу или св. Николи. Када је у питању св. Теодор, очигледно најомиљенији међу светим ратницима код Ароноваца, својевремено је утврђено да обојица светитеља истог имена „припадају галаксији такозваних војничких светаца, са особинама заштитника ратника племенитог порекла“. Распрострањеност таквих веровања одвела је св. Теодора и на европски запад, па се и тамо он сматрао „борбеним“ свецем.[89] Стога и није ништа необично садржано у податку, који нуди неисцрпна „Алексијада“, да су и Алексије I и његов брат Адријан Комнин са посебном пажњом прослављали празник баш овог светог ратника (8. фебруар).[90]

Још мање је, међутим, чудно што је један Аронов вероватни рођак, Михаило Алусијан, могао да се похвали како располаже делом главе св. Теодора Гавраса, пошто је и овај мученик својим животом у мно-

---

83 Anne Comnène. Alexiade, III, 91, 14—16.

84 *Lascaris*, op. cit., 404; *Златарски*, Моливдовул, 86—89, 97—98.

85 *Laurent*, Bulgarie et princes bulgares, 422.

86 *В. Н. Златарски*, Моливдовулътъ на Алусиана, Изв. Ист. Д-во 10 (1930) 49—50; уп. *исти*, История, II, 60.

87 *Laurent*, Bulgarie et princes bulgares, 419; *idem*, Vatican, n. 148.

88 *Schlumberger*, Sigillographie, 316—317; *Zacos*, op. cit., II, n. 352, n. 353, n. 353a, n. 353b, n. 354. — Можда би се, као аргументом у прилог тезама за које се залаже *Gičev* (op. cit.), могло послужити и једним необичним печатом, датованим условно у време после 1204. године, на коме се, у Давидовој звезди, налази монограм са именом „Арон“, док је на аверсу представљен Исус Христос Халкитис: *Zacos*, op. cit., II, n. 772.

89 Cf. *M. Hendy*, Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081—1261), Washington, D. C., 1969, 437 sq.; *A. Kazhdan — G. Constable*, People and Power in Byzantium, Dumbarton Oaks 1982, 111—112 (са старијом литературом).

90 Anne Comnène. Alexiade, II, 176, 2—5.

гоме оличавао реалне и духовне видике сâмихАроноваца.[91] О Теодору Трапезунтском (Гаврасу) приповеда опширно и Ана Комнина, те, према житију и Алексијевој кћери, он је, иначе моћни и богати стратег, пао у Теодосиопољу 1098. године као жртва Турака. Био је дукс Трапезунта а претходно је са службом био и у темама Халдији и Колонији (празник је 2. октобар).[92] Пред таквом реликвијом, каквом је располагао Алусијан, није одолео ни поета Константин Стилвис који је на задату тему срочио неколико јамбова. Стихови су сачувани у Cod. Marc. 524, управо у јединοм кодексу у коме су сачуване и две песме Теофилакта Охридског у част Арона.[93] Опет у истоме рукопису, који се смешта у XII—XIII век (рецимо, уз Стилвисове саставе стоји записана 1197. година), нашла се још једна пригодна песма εἰς ἐγκόλπιον τοῦ 'Αλουσιάνου Μιχαὴλ τοῦ γραμματικοῦ τοῦ ἀπὸ τοῦ κανικλείου τοῦ 'Αγιοθεοδωρίτου (по среди је комад часног крста), наводно остварење Христофора Митилинског.[94] И, овога пута, после низа безуспешних просопографских покушаја, срећа коначно као да се мало осмехнула. Јер, ако су Михаило Алусијан из претходних стихова и овај „Алусијан Михаило Хагиотеодорит" иста личност, у шта нема разлога сумњати, онда је бар познато у којој породици ваља трагати за последњим потомцима некадашњихАроноваца. Наиме, у историји су остала запамћена четири Хагиотеодорита: Константин, Михаило, Јован и Никола. Чини се чак и да је овакав редослед оправдан, уз остало и зато што, како је у раду у више наврата поновљено, са јаким разлозима је дозвољено прихватити претпоставку према којој се „Алусијаном" кодАроноваца називао баш други (млађи) брат. Наравно, такав редослед произлазио би и из знања о судбинама свакога од њих понаособ. Константин је био ученик трапезунтског митрополита Стефана Скилице и велики зналац наследног права; Михаило је био високи дворски чиновник, уз остало и логотет дрома под Манојлом I Комнином, а упоредо је словио као виђени ретор и граматичар; Јован је био друг истога василевса а у једноме тренутку и цариградски епарх; Никола, најпре „магистар ретора", поникао у престоничкој патријаршијској школи, доцније ће постати атински митрополит.[95] Остало је уз њих за-

---

[91] Поједини истраживачи претпостављају да је породица Гавраса била родом са истока, можда и јерменског порекла: cf. *A. M. Bryer*, A Byzantine Family: the Gabrades (c. 979 — c. 1653), Historical Journal (University of Birmingham) 12 (1970) 165 sq.; уп. *Каждан*, Армяне, 88 сл. Занимљиво је да је један од њих, архонт и патрикије Гаврас, смерао у Солуну 1018. године да „поново успостави бугарску власт", и то тек што је Василије II уништио Самуилову царевину: Scylitzes, 364, 84—85.

[92] *А. И. Пайадойуло—Керамевс*, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν Τραπεζοῦντος, Виз. Врем. 12 (1905) 132 сл.; Anne Comnène. Alexiade, II, 151, 22—24; 152, 4—6.

[93] *Ламброс*, нав. дело, 17. — О Константину Стилвису, cf. *Hunger*, Profane Literatur, I, 127 sq. (са старијом литературом). Иначе, овај писац припада кругу аутора из последње четвртине XII столећа.

[94] *Ламброс*, нав. дело, 144. — Христофор Митилински припада писцима прве половине XI века и очигледно је да не може да буде творац наведене песме: cf. *Hunger*, Profane Literatur, II, 25 sq. (са старијом литературом); в. наредну напомену.

[95] О Хагиотеодоритима, уп. *А. П. Каждан*, Братья Айофеодориты при дворе Мануила Комнина, ЗРВИ 9 (1966) 85—94. Исти аутор је прикупио све познате вести о овој породици. На жалост, у тренутку писања рада, није био приступачан чланак који је, са текстовима Константина Манасиса посвећеним Михаилу Хагиотеодориту, објавио *K. Horna* (Eine unedierte Rede des Konstantin Manasses, Wiener Studien 28, 1906, 171—204.)

бележено и да су „златног“ и „ваљаног“ рода, што је више него очигледно и на основу упознавања са њиховим друштвеним статусом уз династију Комнина.[96] Ипак, последњи потомциАроноваца својим афинитетима ни налик нису били својим још славнијим, али војничком занату оданим прецима. Једноставно, Хагиотеодорити нису били ратници. ОдАроноваца их је удаљавало све, изузев склоности ка „борбеном“ светитељу и ка писаној речи. Ту традицију изневериће и извесни Исак Арон, вероватно рођак Хагиотеодорита и потомак „комитопула“, аколут на двору Манојла I и, будући лингвистички специјалиста, автократоров опуномоћени преводилац,[97] чиме, макар у „филологији“, није одступио од привржености једној малој породичној страсти. Са нестанком Комнина, нестаће и ови изданци Ароновог стабла.

Сукоб два рода, Ароновог и Самуиловог, створио је касније и сукоб два различита предања. Међутим, интерпретација сукоба није, бар не у византијској верзији, остављала простора дилемама око процењивања праведника и грешника. Чињеницом да су Ароновци постали део византијског друштва, Арон је морао бити „пријатељ Ромеја“ — како из Скилице произлази,[98] Арон је био тај који је „цревао“ док је Самуило само „владао“ — како приповеда Михаило Псел, пријатељ Ароновог потомка,[99] Аронов *род* у крви је уклонио Самуило са својим *родом* (παγγενῇ) и сваки потоњи злочин над Самуиловим наследницима у ромејској историографији има легитимитет.[100] Тако ће и Јахја из Антиохије, иако Сиријац а не Византинац, да подвуче како је Јован Владислав са пуним правом убио Гаврила Радомира, „зато што је његовим прецима припадало првенство царевања над Бугарима“. Но, Јахја ће и да дода како су, по предаји Владислављеве жене са децом, „ступиле у брак кћери Бугара са синовима Грка као и кћери Грка са синовима Бугара, и помешали су се једни са другима и тиме уништили стару заваду која је међу њима била, и прикључише се њима (то јест, Грцима)“.[101] „Прикључили“ су се, у складу са епохом, као „род“ и као род ће се у међувремену ородити са четири византијска василевса![102] Стога нимало неуобичајено, једном њиховом члану, у јеку ромејског живота Ароноваца, хвалоспевима се обратио и охридски архиепископ. Аронове потомке су савременици можда прецењивали, али модерни историчари су их сасвим сигурно потценили, премда би њима, не само њиховим пореклом и родословом, тек ваљало бавити се. Нека Теофилактови стихови Арону, уза сав очекивани ризик њиховог погрешног тумачења, буду просто подстицај почетку таквих истраживања у будућности.

---

[96] Уп. *Каждан*, Агиофеодориты, 87.

[97] О њему, cf. *Laurent*, Famille des Aaron, 394.

[98] Scylitzes, 329, 86.

[99] Psellos. Chronographie, I, 77—79. — Природно, није реч о некаквом царском достојанству Арона, како је својевремено мислио *Н. П. Благоев* (Царувал ли е Арон брат на цар Самуила и кога?, Макед. преглед III/3, 1927, 15—26), већ о давању предности и законитости Ароновим потомцима у византијској средини над Самуилом.

[100] Scylitzes, 329, 86.

[101] *Розен*, Излечения, 59.

[102] Ароновци су у непосредној породичној вези са Исаком I Комнином, Романом IV Диогеном, Константином X Дуком и Алексијем I Комнином. Иако је јасно да генеалошко стабло, које је понудио *Lascaris* (op. cit., 413), није потпуно, ипак је за илустрацију реченог више него довољно.

Ivan Đurić

THEOPHYLACTE D'ACHRIDA SOUS LA TENTE D'AARON

Le but initial de cet article n'a contenu qu'une volonté de mieux définir la place exacte qu'occupaient les descendants de l'un des »Cometopouloi« de l'an 976, du nom d'Aaron, dans la société byzantine et dans la mémoire historique des temps postérieurs. De fait, on sait que cet Aaron a été tué par son frère cadet, Samuel, à la suite de l'éclat de la révolte, engagée par les »Cometopouloi«, contre les autorités impériales, »soit parce que, ainsi qu'on le disait alors, il était du côté des Rhômaioi, soit parce qu'il voulait s'emparer du pouvoir avec tout son lignage« (Scylitzès). Ce soulèvement avait pris naissance dans les territoires occidentaux de l'ancien Empire bulgare et, notammement, dans les régions de la Macédoine. Le point de départ pour l'analyse ci-dessus proposée repose sur deux éloges en vers, écrits par Théophylacte, archevêque d'Achrida vers la fin du XIe et au début du XIIe siècles, d'ailleurs l'un des intellectuels constantinopolitains les plus estimés par ses contemporains. Ces poèmes, accéssibles depuis longtemps (grâce aux éditions de *Lambros* en 1911 et celle de *Mercati* en 1925), ont été réédités, il y a une dizaine d'années, par *Paul Gautier* (Théophylacte d'Achrida. Discours, Traités, Poésies, Thessalonique, 1980, CFHB XVI/1, p. 367) et sont intitulés: »De l'archevêque de Bulgarie au très érudit Aaron qui l'a reçu dans sa tente«, ou »Autres vers«.

Bien que l'auteur de ce texte n'ait pas envisagé de s'attacher de près à l'aspect prosopographique du sort des Aaron et, encore moins, d'aborder le problème complexe de la datation et de l'attribution des écrits de Théophylacte, il s'est parfois trouvé en mesure, même dans ce domaine, de proposer sinon des réponses précises, du moins certaines conclusions relativement nouvelles. Ainsi, partant de l'hypothèse préliminaire que l'Aaron de Théophylacte et Radomir Aaron ne sont qu'un seul et même personnage, il aboutit à la constatation que c'est également de ce personnage, soit sous le nom de »Rodomir« soit sous celui d'Aaron, qu'il est fait mention dans l'*Alexiade* d'Anne Comnène. Son *curriculum vitae* est ensuite complété par toute une série de données tirées d'autres sources et, en premier lieu, des sceaux publiés (par exemple: »Aaron, /proto/proèdre et duc«). L'analyse a aussi démontré que ce Radomir Aaron ainsi que les autres représentants de cette même famille étaient entièrement intégrés dans la société byzantine et que leurs charges et dignités en faisaient de typiques membres de l'aristocratie militaire des Rhômaioi du XIe siècle. L'incohérence et les contradictions qui marquent les pages de l'*Alexiade* d'Anne Comnène, consacrées à la description des qualificatifs de ce personnage, peuvent être expliquées par l'objectif même de cette oeuvre: la splendeur de la maison des Aaron dont cette princesse est elle-même en partie descendante, devait être défendue contre l'indigne individu, Aaron, qui avait eu l'audace de menacer son père et la dynastie légitime (il s'agit ici de la prétendue conspiration de 1107 dont il semble opportun de douter pour de plusiers raisons). Cependant, même lorsqu'elle s'efforce de diminuer l'importance de la famille Aaron, Anne Comnène se voit — indirectement et involontairement — obligée de reconnaître leur renommée.

L'analyse montre ensuite que la tradition qui voulait que les descendants d'Aaron (le »Cometopoulos«) conservent le nom de leur aïeul de géné-

ration en génération était un »culte« très répandu dans la famille et que, dans la mesure où l'un d'entre eux portait deux noms, alors, plutôt que du phénomène de noms »doubles« (populaire et chrétien), on peut parler d'identification du prénom au nom de famille. Le phénomène des noms »doubles« dans la descendance des »Cometopouloi« était une évidence pour les Byzantins eux-mêmes (ce que confirment explicitement Zonaras et indirectement Scylitzès). En s'intéressant aux noms, l'auteur a été attiré (entre autres) par l'interprétation du nom »Alousianos«, en tant que terme qui n'était en fait que l'appelation juive pour désigner le prêtre suprême à l'Académie de Babylone, c'est-à-dire le »prince« qui, selon la tradition, occupait la troisième place dans la hiérarchie familiale, après le père et le frère aîné. Dans la mesure où cette hypothèse (*Gičev*, 1967) est juste, elle apporterait non seulement un éclaircissement sur l'origine (»orientale«) des »Cometopouloi« mais permettrerait également de dresser la généalogie plus complète de la famille mentionnée.

Afin d'obtenir des renseignements supplémentaires sur Aaron à partir des vers de Théophylacte, l'auteur s'est arrêté sur quelques mots-clés. Parmi eux apparaît le mot »tente«. Ce terme désigne, à part les analogies avec l'Ancien Testament, la preuve concrète que le personnage, auquel s'adresse l'archevêque, est un militaire de carrière (exactement comme l'*Aronien* de l'*Alexiade*). La ressemblance entre l'Aaron de Théophylacte et celui d'Anne Comnène se manifeste aussi dans leur attirance commune envers l'écriture et l'érudition (Théophylacte l'appele »philologôtatos«), étant donné que le personnage de l'*Alexiade* avait de l'inclination non seulement à la production de pamphlets, dirigés contre l'empereur Alexis Ier (et que, selon toute vraisemblance, l'impératrice — elle-même parente des Aaron — était mêlée à ce complot ou bien qu'il n'y eut pas de conspiration du tout), mais aussi à la maitrise des langues étrangères (il utilisait entre autres le turc). Il est intéressant de noter que cette attirance pour les livres et l'érudition est restée une caractéristique des Aaron à travers plusieurs générations et jusqu'à leur disparition. Finalement, l'identification d'Aaron des poèsies de Théophylacte, comme le parent homonyme de l'empereur, peut être raffermie également par deux traits de ses qualités, nettement soulignés dans les vers de l'archevêque: sa philantropie et sa philoxénie. L'attention, consacrée aux connotations éthiques et idéologiques de ces deux épithètes, a abouti à la conclusion que, chez Théophylacte d'Achrida, de tels compliments sont attribués exclusivement aux membres de la famille impériale, au Christ, à Moïse et au frère du poète. L'autre conclusion que l'on peut tirer des vers de Théophylacte est qu'au moment de leur élaboration, Aaron se trouvait en campagne militaire, en qualité de duc et avec le titre de proèdre, et que c'est à cette occasion qu'il fut amené à rencontrer l'archevêque. Sa carrière ressemble de façon frappante à celle des autres membres de cette même famille, mais la date de sa rencontre avec Théophylacte ne peut être affirmée avec certitude (peut-être était-ce justement à l'occasion de la campagne d'Alexis, fin 1107, précisément celle qui a révélé la »conspiration« d'Aaron?).

En achevant cette recherche, l'auteur a proposé quelques autres conclusions plus générales. Tout d'abord, par »les Aaron«, il faut entendre »genos« ou »clan«, de même que pour les maintes familles appartenant à l'aristocratie byzantine de cette époque. Les contemporains des Aaron les considéraient comme des Rhômaioi et assimilaient leur terre natale à l'Orient chrétien bien qu'ils eussent conscience des événements d'antan qui s'étaient dé-

roulés sur la péninsule balkanique et auxquels tous les »Cometopouloi« sans exception avaient pris part. Entre-temps, ils avaient acquis la position de véritables Constantinopolitains possédant domaines et maisons dans la capitale. Au sujet de »l'hésitation« concernant les sympathies pour Aaron ou bien pour Samuel, l'opinion publique byzantine et la mémoire historique des temps postérieurs ont incontestablement donné la priorité au »rhômaiophile« (Aaron) et à sa branche familiale qui s'était successivement intégrée dans la société de l'Empire, à tel point que le soulèvement de Samuel est parfois identifié dans les sources sous le nom d'Aaron. De toute évidence, les Aaron sont des militaires, les représentants de la noblesse militaire en provenance d'Orient et dont le caractère est reconnaissable même par le choix de leurs saints patrons dont les représentations sont conservées sur leurs sceaux. De fait, ceux qui apparaissent le plus régulièrement sont les saints dits »guerriers« et tout particulièrement Saint Théodore. Cependant, il semble que la »byzantinisation« des Aaron n'a pas entièrement anéanti la conscience de leur origine chez les membres de la famille mentionnée ainsi que peuvent nous le montrer certains exemples d'emploi du terme »alousianos«. D'un autre côté, les derniers descendants de la lignée des Aaron ne manifestent pas les mêmes affinités que leurs ancêtres à l'égard des carrières des militaires professionnels. L'histoire les connaît sous le nom familial d'Hagiothéodorites et, à vrai dire, tout les sépare des Aaron, tout sauf leur attirance commune pour le saint belliqueux, Saint Théodore, ainsi que la passion héréditaire pour l'écriture. Avec la disparition de la dynastie des Comnènes disparaîtront aussi ces ramifications de l'arbre généalogique des Aaron.

Le conflit de deux lignées, celle d'Aaron et celle de Samuel, a entraîné à sa suite le conflit de deux traditions différentes. Cependant, l'interprétation de cette querelle n'a pas donné lieu à des dilemmes, tout au moins dans la tradition byzantine, quant à l'évaluation des innocents et des coupables. Grâce au fait que les Aaron s'étaient transformés en partie intégrale de la société byzantine, qu'Aaron était celui qui »régnait« tandis que Samuel ne faisait que »gouverner«, qu'Aaron était »l'ami des Rhômaioi« et que la *race* (»génos«) d'Aaron avait été éliminée dans le sang par Samuel et sa *race*, tout crime perpétué postérieurement sur les héritiers de Samuel était légitime. Ainsi que le dit Yahia d'Antioche, les enfants de Vladislav (le fils d'Aaron) se sont mêlés aux Grecs qui les ont liés à eux comme »génos«, et c'est en tant que »génos« qu'ils vont contracter des mariages avec quatre empereurs byzantins. Partant de là, il n'est nullement extraordinaire que ce soit à l'un des Aaron, alors à l'apogée de leur vie parmi les Rhômaioi, que l'archevêque d'Achrida ait choisi de s'adresser dans ses louanges. Les descendants d'Aaron ont peut-être été surestimés par leurs contemporains, mais les historiens modernes les ont certainement sous-estimés et il serait temps de s'interesser non seulement à leur origine ou à leur généalogie mais aussi à eux-mêmes.

Зборник радова Византолошког института, XXVII—XXVIII, 1989.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXVII—XXVIII, 1989

УДК 949.5.02 (093)

РАДИВОЈЕ РАДИЋ

МАНОЈЛО СТРАВОРОМАН

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ВИЗАНТИЈСКО-ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ОДНОСА КРАЈЕМ XI И У ПРВИМ ГОДИНАМА XII ВЕКА

Људској природи је одискона било својствено да вреднује и упоређује постигнуто са оним што је било могуће учинити, тачније речено са оним што човек сматра да је могао досегнути. Исход таквог преиспитивања, до кога обично долази при крају животног пута, на јасан и недвојбен начин упозорава да углавном постоји не само мали несклад него и знатан раскорак између стремљења и онога што је остварено. При том, без обзира на ваљаност и непристрасност сопствене процене, човека не ретко обузима помисао да је могао заправо много више од онога што је постигао. Међутим, дешава се и то да се понекад тешко можемо отети туробном утиску како смо читавог живота радили нешто сасвим друго од онога што у ствари одговара нашој природи, од онога где би до пуног изражаја дошле наше животне способности. Управо такав случај био је са Манојлом Страворomаном (Μανουὴλ Στραβορωμανός), високим чиновником у служби византијског цара Алексија I Комнина (1081—1118). Мада се без претеривања може истаћи да је текао лепу каријеру на двору великог василевса, где је обављао одговорне и важне задатке, овај ромејски угледник је себе превасходно сматрао литератом по вокацији. Стога у његовим списима провејава тихо незадовољство, будући да су му се државни послови, премда веома значајни, чинили сувопарним и, зашто не рећи, каткад и досадним. Јер, нема сумње, у Манојлу Страворomану горела је књижевна амбиција.

Страворomани су били породица малоазијског порекла која се у врхове византијског друштва пробила средином XI столећа.[1] Они су припадали редовима такозване војне аристократије, а имали су родбинске везе са Ботанијатима и Синадинима, такође значајним и угледним ромејским родовима.[2] Особито је занимљива етимологија њиховог презимена, за коју се може рећи да има погрдан призвук, с обзиром на чињеницу да Στραβορωμανός значи криви, искривљени, грбави, наказни, односно зрикави, разроки, па и непоштени Роман.[3]

[1] *А. Каждан*, Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв., Москва 1974, 116, 127, 201.
[2] Исто, 139, 175, 211.

Сачувана сведочанства о Манојлу Стравороману, веома оскудна и непотпуна, дозвољавају да се његова биографија васпостави само у главним обрисима. Помало изненађује чињеница да су списи овог византијског функционера, за које се зна већ одавно,[4] објављени тек 1965. године, дакле пре нешто више од две деценије.[5] Основни, мада не и једини извор обавештења о животу Манојла Страворомана представља један његов говор посвећен василевсу Алексију I Комнину.[6] У фином реторском ткању, које зналачки води сигурна беседникова рука, заискри ту и тамо, каткад и сасвим стидљиво, понеки аутобиографски податак. Поменутом похвалном говору, као источник обавештења о овом високом чиновнику на византијском двору, можемо придружити и надгробно слово које је за свог оца Манојла саставио Нићифор Стравороман.[7] Упркос вестима које садрже наведени извори, није могуће, на жалост, не само отклонити поједине непознанице које се односе на извесне просопографске подробности него и избећи читаве празнине које зјапе у биографији овог ромејског великодостојника. Манојло Стравороман је, колико је познато, рођен око 1070. године.[8] И, док се ништа не зна о томе ко је била његова мајка,[9] о којој иначе доста пише у поменутом похвалном слову, са пуно разлога се сматра да је његов отац био Роман Стравороман, протопроедар и велики хетеријарх, познат из неколико савремених извора.[10] Као рођак и поверљив човек Нићифора III Вотанијата (1078—1081), он је обављао поједине одговорне и врло осетљиве задатке у служби овога цара.[11] Доцније, за владе новог василевса Алексија I Ком-

---

[3] Cf. *H. Liddel — R. Scott*, A Greek-English Lexicon, Oxford 1973, 1651; *A. Bailly*, Dictionnaire grec-français, Paris 1950, 1797; *E. Sophocles*, Greek Lexikon of the Roman and Byzantine Periods (From B. C. 146 to A. D. 1100) II, New York 1887 (reprint), 1014. Уп. *Каждан*, н. д. 188.

[4] Тако је, на пример, Карл Крумбахер још крајем прошлог столећа знао да постоје рукописи дела Манојла Страворомана (Cod. Coislin gr. 136, folios 243—349^{v}), што је и истакао у своме монументалном делу о историји византијске књижевности. Cf. *K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende Oströmischen Reiches, München 1897,^{2} 464.

[5] Списе Манојла Страворомана објавио је истакнути француски византолог П. Готије. Cf. *P. Gautier*, Le dossier d'un haut fonctionaire byzantin d'Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos, REB 23 (1965) 168—204. Извесне допуне и исправке издању које је приредио П. Готије дао је *W. Bühler*, Zu Manuel Straboromanos, BZ 62 (1969) 237—242. О Манојлу Страворману као књижевнику и његовом месту у византијској литератури cf. *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 123, 135.

[6] *Gautier*, Manuel Straboromanos 178—183.

[7] То надгробно слово такође доноси П. Готије. Cf. *Gautier*, Manuel Straboromanos 203—204. Он даје и једну малу просопографску белешку о Манојлу Страворману. Ibid. 169—172.

[8] Ibid. 169.

[9] Ibid. 186 n. 22.

[10] Угледни великодостојник Роман Стравороман среће се, на пример, у делима Михаила Аталијата, Скилициног Настављача, Јована Зонаре и Ане Комнине. Cf. *Gautier*, Manuel Straboromanos 171 n. 16.

[11] Навешћемо, као пример, једну познату епизоду из дела Ане Комнине. Догодило се то марта 1081, дакле у време када су браћа Алексије и Исак Комнини напустили Цариград, наводно у нервозној хитњи будући да су им животи били угрожени, и започели преврат чији је крајњи циљ претпостављао освајање круне византијског цара. Одлучна и храбра мајка ове двојице аристократа, Ана Даласена, страхујући од могуће одмазде, склонила је женске чланове и децу њихових породица у цркву светог Николе,

нина, Роман Страворoман је пао у немилост па му је целокупна имовина конфискована. Манојло Страворoман, међутим, не објашњава разлоге који су довели до овог непријатног случаја, инцидента који је његову породицу довео у веома незавидан положај. Такође није познато када је заправо дошло до краха политичке каријере Романа Страворoмана. Изненадна смрт овог византијског аристократе само је погоршала тешко стање у коме су се налазили његови најближи, о чему, не без патоса, пише Манојло Страворoман. Читаво бреме одговорности за породицу, притиснуту нарастајућим недаћама, преузела је покојникова супруга. Још од детињства осећао је Манојло Страворoман велику љубав према књижевности, али је, ипак, подлегавши снази мајчиних суза и преклињања, нерадо морао да се лати јавних послова према којима није осећао никакву наклоност.[12] Пошло му је за руком да ступи у службу на двору Алексија I Комнина, али се не може прецизније датовати када је то било. Касније је, шта више, успео да постане протонобилисим и велики хетеријарх. Сматра се да се то десило између 1108. и 1118. године.[13] И његов отац, Роман Страворoман, носио је, подсетимо се, титулу великог хетеријарха. Сви успеси Манојла Страворoмана у јавном животу, међутим, нису могли да потисну његову преданост књижевности. Очигледно сведочанство те привржености су сачувани списи ромејског аристократе. Чињеница да није познато чак ни када је Манојло Страворoман умро, сасвим употпуњује изнесену оцену о фрагментарности његове биографије. Колико је познато, овај византијски угледник имао је деветоро деце: један син му је преминуо још у дечијем узрасту, а осталих осморо су надживели оца.[14] За троје нису сачувани подаци који се односе како на њихова имена тако и на њихов пол. Што се осталих тиче, зна се да је Манојло Страворoман имао синове Јована, Николу, који је био монах, Нићифора, који је оцу саставио надгробно слово, Романа, који је носио не само дедино име него и исту титулу протопроедра, и једну кћи, удату за неког члана породице Синадин са којим је имала троје деце.[15]

У писаној заоставштини Манојла Страворoмана, невеликој по обиму али не и по значају, посебно место заузима већ поменути говор посвећен Алексију I Комнину.[16] Са приличном поузданошћу се може утврдити само terminus post quem настанка овог похвалног слова, будући да у набрајању василевсових подвига беседник упозорава да је цар вратио неке области у Малој Азији ἀπὸ Κιλικίας ἀρχομένη καὶ μέχρι τῶν Κολχικῶν ὁρίων.[17] Реч је о успелом походу Григорија Таронита, по-

надомак Свете Софије. Нићифор III Вотанијат, владајући цар, послао је Романа Страворoмана да преговара са Аном Даласеном. Она је, међутим, енергично одбила да се покори василевсу и, на крају, успела је да издејствује јемство за безбедност живота деце и жена са којима је била у цркви. Cf. Anne Comnène, Alexiade I, éd. B. Leib, Paris 1937, 77—78. Овај догађај, пун напетости и узбуђења, описао је велики Ш. Дил у сјајном есеју о Ани Даласени. Уп. *Ш. Дил*, Византиске слике II, Београд 1929, 36—37.

[12] *Gautier*, Manuel Straboromanos 169, 186.

[13] Ibid. 170—171.

[14] Ibid. 171.

[15] П. Готије доноси и једну малу али веома прегледну генеалошку таблицу породице Страворoман. Cf. Ibid. 172.

[16] Ibid. 178—193.

[17] Ibid. 191 2.

духвату који се са довољном сигурношћу датује у 1103. годину.[18] То би значило да је говор састављен најраније крајем 1103. године. Чини се, с друге стране, да није могуће ближе одредити terminus ante quem настанка похвалног слова.[19] Уз обиље уобичајених реминисценција из античке историје и митологије, беседа садржи и поједине важне податке о савременим догађајима. За нас је, међутим, нарочито битан онај део похвалног слова у коме Манојло Страворoман говори о поновном успостављању моћи Византијског царства, до кога је дошло заслугом Алексија I Комнина.[20] Пажљиво одабраним речима, пуним ласкања и похвала, он наглашава да је василевс не само умирио европске области Царства, опхрване ратовима, него је и припојио не мали део онога што је смештено између Хема и Истра, од гетских граница до Црног мора, као и пределе уз Кимеријски Босфор.[21] Алексије I је такође успео, наставља Манојло Страворoман, да држави Ромеја придружи и подручја која су држали Срби, и скитски народ, а и Далмате који су се ослободили ропства (ἤδη δὲ καὶ ὅσα Σέρβοι κατεῖχον καὶ Σκυθικὸν ἔθνος καὶ δουλικὸν Δαλμάτας τοὺς ἔχοντας ἀφελόμενον).[22] Завршавајући набрајање царевих подухвата, којима је обновио некадашњу моћ Византије, беседник говори о подвизима на малоазијском ратишту.

У наведеном одељку првенствено нас занимају два етнонима — Срби и Далмати (Σέρβοι, Δαλμάται) — који захтевају покушај да се правилно растумаче. С обзиром на околност да се ради о реторском тексту, с једне стране, дакле о беседничком плетиву које не мора да подлеже обавези строгог поштовања материјалних чињеница и чији смисао стога

---

[18] О поменутом походу сазнајемо на основу једног писма које је Теофилакт Охридски упутио Григорију Тарониту. Cf. Theophylacti Achridiensis Epistulae, ed. P. Gautier, CFHB 16/2, Thessalonicae 1986, №. 81, 426—433. У науци се тај поход датује углавном у прву половину 1103, а свакако пре јесени 1103. године када је Григорије Таронит назначен за дуку Трапезунта. Cf. *Gautier*, Manuel Straboromanos 178 n. 1; *B. Skoulatos*, Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse, Louvain 1980, 116; *Gautier*, Theophylacti Achridiensis Epistulae, 126. Постоје, међутим, извесне недоумице око тога да ли су Григорије Таронит и Григорије Гавра у ствари једно лице. Не упуштајући се у разрешавање овог веома замршеног питања, уосталом сасвим небитног за нашу тему, навешћемо само неке најважније новије радове. Уп. *М. Любарский*, Анна Комнина. Алексиада, Москва 1965, 593—594 н. 1271; *A. Bryer*, A Byzantine Family: the Gabrades, c. 979-c. 1653, Byzantina-Metabyzantina = University of Birmingham Hist. Journ. XII (1970—1971) No. 2, 176 (=VR, The Empire of Trebizond and the Pontos, London 1980); *J. Hoffmann*, Rudimente der Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071—1210), Miscellanea Byzantina Monacensia 17, München 1974, 22 sq.; *А. Каждан*, Армяне в составе господствующего класса византийской империи в XI—XII вв, Ереван 1975, 91; *Skoulatos*, o. c. Nos 73, 79; *А. Савидис*, Μελέτες Βυζαντινῆς Ἱστορίας 11ου—13ου αἰώνα, Атина 1986, 33, 115, 116.

[19] Побуна Григорија Таронита, до које је дошло неколико година касније, угушена је и ништа битније није изменила на тој страни. Литература о томе дата је у претходној напомени.

[20] *Gautier*, Manuel Straboromanos 190—191.

[21] Ibid. 190 23—26. У питању су, наравно, Дунав (Истар) и планина Балкан (Хем), док је Кимеријски Босфор мореуз који повезује Црно и Азовско море. Термин Гети се у овом случају односи на Угре. Уопште о значењу тог етнонима у византијским изворима cf. *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica II, Sprachreste der Türkvölker in den byzantinische Quellen, Berlin 1958,[2] 111.

[22] *Gautier*, Manuel Straboromanos 190 26—191 1. Под Скитима Манојло Страворoман подразумева Кумане. О осталим значењима овог термина cf. *Moravcsik*, Byzantinoturcica II, 279—283.

није увек лако ухватљив, а, с друге стране, о посебном распореду политичких прилика у односима између Византије и јужнословенског света на додиру два столећа, једанаестог и дванаестог, неминовно је суочавање са извесним недоумицама. Сматрамо да се разрешење које је понудио издавач списа Манојла Страворомана, а које је до сада, бар колико је нама познато, једино предложено и у исто време прихваћено у науци, ипак не може усвојити. Оно се исцрпљује сажетим исказом да се помињање ова два етнонима у похвалном слову односи на познате походе које је Алексије I водио 1093. и 1094. године против Срба и Далмата, о чему пише Ана Комнина.[23] Ради се заправо о познатим ратовањима између василевса и рашког жупана Вукана. У историографији је углавном прихваћено мишљење да се у делу образоване принцезе, које је најважнији савремени извор за време Манојла Страворомана, појам Далмата и Далмације искључиво поклапа са појмом Срба и Србије.[24] То је свакако био разлог који је руководио издаваче да се у кратком, па могло би се рећи и штуром коментару одлучи за поменуто образложење. Наш је утисак, међутим, да беседник прави јасну и недвосмислену разлику између Срба, на једној, и Далмата, на другој страни. Ово сматрамо не само због тога што је између њих у тексту уметнуо скитски народ, и тако их одвојио на начин који искључује било какву могућност поистовећивања, него и зато што за Далмате посебно наглашава да су се ослободили ропства. При том смо свесни особености реторских текстова који понекад допуштају да речи иду испред искристалисаних мисли и намерно жртвују материјалне чињенице ради неке беседничке бравуре или неочекиваног обрта, заборављајући на доследност, тачност па каткад чак и сувислост. У овом случају, међутим, уверени смо да Манојло Страворoман о Србима и Далматима говори очигледно и недвојбено као о два народа. Уколико је наш закључак исправан, постојеће објашњење издавача би морало да отпадне, па би требало на други начин протумачити податке похвалног слова, што ћемо покушати да учинимо.

Додуше, што се тиче првог етнонима чини се да нема места било каквом двоумљењу. Сматрамо да је Манојло Страворoман под Србима подразумевао рашку државу чији је владар, жупан Вукан, раних деведесетих година XI столећа задавао Византинцима приличне невоље. Стога је Алексије I Комнин морао да интервенише у три маха, 1091, 1093. и

---

[23] *Gautier*, Manuel Straboromanos 191 n. 36. У науци је, бар колико је нама познато, овај део похвалног слова Манојла Страворомана коментарисао једино М. Војнов, али сасвим кратко у складу са захтевима едиције грчких извора за бугарску историју. Будући да је наведени податак о Србима и Далматима за њега ипак био од споредног значаја, он је само дословно поновио објашњење П. Готијеа. Уп. Извори за българската история XXII, Гръцки извори за българската история X, София 1980, 90 н. 6.

[24] Сви резултати старије науке о овом веома сложеном питању сажети су у књизи: Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 376—377 н. 12 (*Б. Крекић*). Нешто другачије тумачење података из дела Ане Комнине, према коме су Србија и Далмација географски и политички раздвојени, даје *Р. Новаковић*, О Зигосу и границн између Србије и Византије крајем XI и почетком XII века, Прилози за КЈИФ 34 1—2 (1968) 3—29.

1094. године.[25] Вероломни жупан је прибегавао лукавој тактици, па је најпре спремно изражавао покорност, али чим би василевс напустио пограничне области заборављао је на дата обећања и настављао са непријатељствима. Најзад, после похода из 1094. године, Алексије I је узео таоце, жупанове синовце Уроша и Стефана Вукана, који су представљали залогу да ће рашки владар поштовати постигнути споразум. И, заиста, мир је потрајао све до 1106, када је Вукан обновио сукобе. Исте године дошло је до помирења којим је углавном успостављена ранија граница.[26]

Међутим, нешто је замршенији случај са етнонимом Далмати. Према нашем мишљењу могуће је предложити две претпоставке.

Према првој, Манојло Страворoман је под Далматима могао подразумевати дукљанску државу чији је владар, краљ Константин Бодин, у односу на Византију водио прилично колебљиву политику.[27] То се нарочито показало у ромејским ратовањима против Нормана. Мада је био савезник Алексија I Комнина, октобра 1081. године је изневерио василевса и није се упустио у одлучујућу битку када су Византинци код Драча претрпели пораз.[28] Улози оданог савезника претпоставио је обазриво ишчекивање, а царев неуспех искористио је да ојача своју државу и прошири њене границе. Византија, притиснута многобројним недаћама на спољнополитичком плану, успела је да примерно казни Константина Бодина тек неколико година доцније. Нови намесник василевса, велики дукс Јован Дука, не само да је победио дукљанског краља него га је и заробио. То се одиграло између 1085. и 1090. године.[29] Ни повратак дукљанског краља из ропства није могао да спречи вртоглаво и неповратно опадање његове државе. Шта више, након смрти Константина Бодина,

---

[25] Anne Comnène II, 147—148, 157, 166—169, 184. Ови су догађаји, наравно, често били предмет расправљања у историографији. Навешћемо само најважније радове. *F. Chalandon*, Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1081—1118), Paris 1900 (reprint: New York 1960) 142—145, 149—150; *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952 (репринт 1978) 137—140; *Н. Радојчић*, Вести Ане Комнине о Србима, Гласник СНД 3 (1928) 13—14; *Г. Колиас*, 'Η ἐξωτερικὴ πολιτικὴ 'Αλεξίου Α' Κομνηνοῦ (1081—1118), 'Αθηνᾶ 59 (1955) 260—265; *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959 (репринт 1983) 340; Историја народа Југославије I, Београд 1953, 248—249 (*М. Динић*); Виз. извори III, 384—389 (*Б. Крекић*); Историја српског народа I, Београд 1981, 197—199 (*Ј. Калић*).

[26] *Chalandon*, o. c. 239; Виз. извори III, 389—390 (*Б. Крекић*); Историја српског народа I, 199 (*Ј. Калић*).

[27] У напорима да одгонетнемо значење етнонима Далмати, поменутог у похвалном слову Манојла Страворомана, покушали смо да пронађемо евентуалне истоветности у означавању дукљанске државе код византијских писаца који су временски релативно блиски овом ромејском великодостојнику. Међутим, прижељкивана помоћ која би унела више светлости у присутне недоумице овога пута је изостала. У византијским изворима, наиме, постоји својеврсна шароликост када је у питању означавање Дукље. Тако, на пример, код Јована Скилице срећемо термине Србија односно Срби, па и Трибалија, код Кекавмена такође етноним Срби, а код Ане Комнине, као што је већ речено, термине Далмати и Далмација. Уп. Виз. извори III, 117 н. 132, 156 н. 243, 159 н. 255, 217 н. 79 (*Ј. Ферлуга*); 376 сл. (*Б. Крекић*).

[28] Anne Comnène I, 162—163. Cf. *Chalandon*, o. c. 78—79; *Радојчић*, н. д. 16—17; *Јиречек*, Историја I, 137; Историја народа Југославије I, 241— 242 (*И. Синдик*); *Острогорски*, Историја 338; Виз. извори III, 379—380 (*Б. Крекић*); Историја Црне Горе I, Титоград 1967, 395 (*Ј. Ковачевић*); Историја српског народа I, 194 (*С. Ћирковић*).

[29] Уп. Виз. извори III, 383—384 н. 28 (*Б. Крекић*) са старијом литературом; Историја српског народа I, 196 (*С. Ћирковић*).

године 1101, дукљанска држава се нашла у потпуном расулу.[30] Похвално слово Манојла Страворомана, да се подсетимо, настало је најраније крајем 1103. године.

Међутим, не би требало губити из вида ни још једну могућност, поготово ако се узму у обзир извесне хронолошке подударности. Према другој претпоставци, помињање Далмата у беседи Манојла Страворомана могло би да се односи на византијску власт у Далмацији.[31] Познато је, наиме, да је у то време дошло до краткотрајног прекида у ромејској доминацији над овим областима. Тако су поједини далматински градови, Сплит и Трогир на пример, у периоду од 1097. па најкасније до 1103. признавали не византијску него млетачку власт.[32] Пошто је похвално слово састављено најраније крајем 1103. године, можда би се могла допустити могућност да Манојло Стравороман управо региструје поновно признавање врховне власти византијског цара од стране далматинских градова. Ваљаност изнесене претпоставке, на својеврстан начин оснажене очигледном хронолошком подударношћу између времена настанка говора и збивања на источној обали Јадрана, унеколико умањују поједине историјске чињенице. Познато је, наиме, да је Венеција завладала наведеним пределима уз пристанак Алексија I Комнина, односно да је далматинске градове василевс привремено уступио Млечанима због незавидног положаја у коме се Византија тада налазила.[33] Долазак учесника Првог крсташког рата и све размирице између Ромеја и дошљака са Запада које су пратиле овај догађај донели су Царству много невоља. У тој светлости посматрано, враћање далматинских градова под власт византијског цара не би се могло означити као неки особити подвиг ромејског оружја будући да се радило о некој врсти споразума између Алексија I и Венеције. Околност да се ради о реторском тексту који дозвољава свакојака преувеличавања налаже обазривост у оценама. Стога сматрамо да се претпоставка према којој би се помињање Далмата у похвалном слову Манојла Страворомана могло тицати далматинских градова ипак мора узети у обзир. Уколико би она била тачна, то би значило да беседа није настала после 1105, јер је те године угарски краљ Коломан (1095—1116) преотео Ромејима градове на источној обали Јадранског мора.[34] Ако се помињање Далмата заиста односи на далматинске градове, то би можда могло да значи, с друге стране, да под Србима Манојло Стравороман подразумева како рашку државу жупана Вукана тако и дукљанску државу краља Константина Бодина.

---

30 Историја српског народа I, 199 (*Ј. Калић*).

31 Морамо, међутим, признати да се у византијским изворима за далматинске градове и уопште за источну обалу Јадрана најчешће користи термин Далмација (Δαλματία). Поменућемо, на пример, Константина Порфирогенита [Уп. Византиски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959, 27 сл. (*Б. Ферјанчић*)], Кекавмена [Виз. извори III, 203, 204, (*Ј. Ферлуга*)] и Јована Кинама [Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 87—88 (*Ј. Калић*)]. У делу образованог василевса, Константина VII, среће се и термин Далматинци (Δελματινοί), мада не и Далмати (Δαλμάται). Уп. Виз. извори II, 29 н. 78 (*Б. Ферјанчић*).

32 *Ј. Ферлуга*, Византиска управа у Далмацији, Београд 1957, 126—127 (= L'amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978, 246).

33 Исто, 127.

34 Исто, 127 н. 41 (са старијом литературом).

С обзиром на већ истакнуте потешкоће које прате сваки покушај да се у реторским текстовима, изворном материјалу чији је смисао често замагљен те стога и тешко ухватљив, разоткрије права историјска истина, принуђени смо да се приклонимо мање или више вероватним претпоставкама. У овом случају, због очигледног недостатка чврстих и поузданих доказа којима би били у стању да убедљиво образложимо једну од две изнесене претпоставке, више смо склони да дамо предност првој. Другим речима, сматрамо да је Манојло Стравороман под Србима подразумевао рашку државу жупана Вукана, а под Далматима ипак дукљанску државу краља Константина Бодина.

Занимљиво је напоменути, на крају, да је похвално слово Манојла Страворомана као извор за нашу средњовековну историју сасвим измакло позорности не само југословенске историографије него и свих оних који су се бавили проучавањем византијско-јужнословенских односа крајем XI и у првим годинама XII века.[35] Тако, овај прилог има задатак да, између осталог, укаже на један до сада непознати источник обавештења о прошлости наших народа.

Radivoje Radić

MANUEL STRABOROMANOS

Contribution à l'histoire des rapports entre Byzance et les Slaves du Sud à la fin du XIe et durant les premières années du XIIe siècle

Manuel Straboromanos, haut fonctionnaire à la cour d'Alexis Ier Comnène, a écrit, après 1103, un logos très détaillé qu'il a consacré à ce grand basileus. Dans un passage de cet ouvrage concernant les exploits militaires et la restauration de l'Empire menée à bien par Alexis Ier Comnène, énumérant les succés de ce souverain, Manuel Straboromanos souligne entre autres que le basileus a réussi à rattacher à Byzance les terres tenues par les Serbes, le peuple scythe, ainsi que les Dalmates qui s'étaient libérés de l'esclavage. Jusqu'à présent ce passage du logos de Manuel concernant les appellations ethniques »Serbes« et »Dalmates« a été interprété comme se rapportant aux campagnes menées par Byzance contre les Serbes et les Dalmates dont parle Anne Comnène, et qui ont eu lieu en 1093 et 1094, c'est-à-dire plus exactement aux guerres menées par Alexis Ier Comnène contre le joupan de Rascie Voukan. A notre avis Manuel Straboromanos fait une différence très nette et sans équivoque entre les Serbes, d'une part, et les Dalmates, d'autre part.

[35] Похвално слово Манојла Страворомана није могло бити обухваћено трећом књигом Византијских извора за историју народа Југославије, где би му сходно начелима ове едиције иначе било место, јер је публиковано готово у исто време са њом. Колико нам је познато, међутим, после издавања списа овог византијског великодостојника нико, осим М. Војнова, није расправљао о историјским подацима из његове беседе посвећене Алексију I Комнину.

Nous considérons que sous le nom de »Serbes« il sous-entend l'Etat de Rascie du joupan Voukan contre lequel l'empereur byzantin a dû intervenir à trois reprises, en 1091, 1093 et 1094, afin d'obtenir sa soumission, ne serait-ce qu' apparente. En ce qui concerne la signification de l'ethnique »Dalmates« celui-ci est quelque peu plus obscur. A notre avis il est possible d'avancer deux hypothèses. Selon la première, Manuel Straboromanos a pu sous le nom de »Dalmates« désigner l'Etat de Dioclée du roi Constantin Bodin que les Byzantins ont non seulement vaincu mais également fait prisonnier entre 1085 et 1090. D'après la seconde, cette mention des »Dalmates« dans le logos de Manuel Straboromanos devrait être placée dans le cadre du retour de l'autorité de Byzance en Dalmatie. Il est connu, en effet, que c'est à cette époque qu'est intervenue une brève rupture dans la domination byzantine sur ces régions. Durant la periode allant de 1097 jusqu'à 1103 au plus tard, certaines villes dalmates, Split et Trogir par exemple, ne reconnurent plus l'autorité de Byzance mais celle de Venise. Compte tenu que ce logos a été composé, au plus tôt, vers la fin de l'année 1103, il est possible d'envisager la supposition selon laquelle son auteur enregistre ici précisément le retour de la reconnaissance de l'autorité suprême de l'empereur byzantin de la part des villes dalmates. La probabilité de l'hypothèse ici avancée, renforcée d'une certaine façon par la concordance chronologique évidente entre l'époque de la rédaction de ce logos et celle qui vit la déroulement de ces événements sur la côte est de l'Adriatique, est cependant quelque peu atténuée par certains détails historiques. Il est connu, en effet, que c'est avec le consentement d'Alexis Ier Comnène que Venise exerca son autorité sur les régions mentionnées, c'est-à-dire que ce besileus avait provisoirement cédé les villes dalmates aux Vénitiens en raison de la position difficile dans laquelle se trouvait Byzance à cette époque en raison notamment de l'arrivée des participants de la première croisade. Vu sous ce jour, le retour des villes dalmates sous l'autorité de l'empereur byzantin ne pouvait pas être qualifié d'exploit extraordinaire des armes romées compte tenu qu'il s'agissait en fait d'une sorte d'accord entre Alexis Ier Comnène et Venise. Cependant, le fait que nous soyons en présence d'un texte rhétorique autorisant toute sorte d'exagération impose la prudence lors d'un jugement. Pour cette raison, cette seconde hypothèse doit malgré tout être prise en considération. Dans la mesure où elle se révèlerait exacte, ceci signifierait que ce discours a été redigé avant 1105, année au cours de laquelle le roi hongrois Koloman a enlevé aux Byzantins les villes dalmates de la côte est de l'Adriatique. De même si cette mention des »Dalmates« faisait réellement référence aux villes dalmates, ceci pourrait peut-être signifier, d'autre part, que sous le nom de »Serbes« Manuel Straboromanos sous-entend aussi bien l'Etat de Rascie du joupan Voukan que celui de Dioclée du roi Constantin Bodin.

Compte tenu des difficultés accompagnant toute tentative visant à faire ressortir la vérité historique des textes rhétoriques, matériel de base dont le sens est souvent obscurci et de ce fait difficilement reconnaissable, nous sommes chaque fois contraints de nous contenter d'hypothèses plus ou moins probables. Dans notre cas, face à l'absence évidente de preuves solides nous permettant d'argumenter de façon convaincante l'une des deux hypothèses avancées, nous sommes cependant davantage enclins à opter pour la première. En d'autres termes, nous considérons que Manuel Straboromanos sous-entend sous le nom de Serbes l'Etat de Rascie du joupan Voukan, et sous celui de Dalmates l'Etat de Dioclée du roi Constantin Bodin.

Зборник радова Византолошког института, XXVII — XXVIII, 1989.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXVII — XXVIII, 1989

УДК 949.711 "12":949.5.02 "12"

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

СРБИЈА И ВИЗАНТИЈСКИ СВЕТ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIII ВЕКА (1204—1261)

На почетку овог рада неопходно је објаснити и образложити мотиве који су нас навели да приступимо његовом писању. Прва половина XIII века је сасвим специфичан и необично важан период како у даљој историји византијског света тако и у животу низа држава и народа који су дуго живели уз границе универзалног царства хришћанске васељене, привремено несталог крсташким освајањем Цариграда (априла 1204). Тада на бившој византијској територији ничу нове крсташке латинске државе, док се у крајевима који нису пали под крсташку власт окупљају византијски великаши, рођаци царске породице Анђела који овде оснивају нове грчке државе спремне да прикупе расточене снаге византијског света и да их поведу у борбу за рушење латинске власти у Цариграду и обнову Византијског царства. То су државе Анђела у Епиру, а на другој страни Никејско царство на северозападу Мале Азије. Малено Трапезунтско царство, које је чак и пре пада Цариграда (1204) основано на североистоку Мале Азије, остало је изоловано од збивања у византијском свету прве половине XIII века.

У времену постојања Латинског царства у Цариграду (1204—1261) може се говорити само о односима Србије према византијском свету, тј. према грчким државама (Епир и Никеја) основаним на различитим странама бивше територије Византијског царства. Латинско освајање Цариграда и нестанак Византије, јединог правог и од Бога штићеног царства хришћанске веселењене, унели су суштинске промене у политику низа држава које су стајале уз византијске границе а међу њима се налазила и Србија Стефана Немањића.[1] Ваља истаћи и чињеницу да је тај период обележен и важним променама у државно-правном и црквеном положају Србије: 1217. године Стефан Немањић је најзад успео да добије краљевску круну из Рима, а 1219. године његов брат свети Сава је у Никеји од цара Теодора I Ласкариса и патријарха Манојла Сарантина добио самосталност и статус автокефалне архиепископије за српску цр-

---

[1] Од новијих радова о томе уп. *I. Dujčev*, Le grand tournant historique de l'an 1204, ЗРВИ 16 (1975) 63—68; *B. Ferjančić*, Les états et les rapports internationaux, The Mediterranean World in the Thirteenth Century, The 17th Inter. Byzantine Congress, Major Papers, Washigton DC, August 3—8, 1986, New York 1986, 639—668.

кву.[2] С. Ћирковић је тачно оценио карактеристике новог положаја Србије после 1204. године: до тада се Србија борила против Византије за независност или је тражила привремена решења у укључивању у византијски хијерархијски поредак држава уз признавања власти царства; после 1204. године Србија се више није суочавала са Византијом, али је зато пред собом имала низ нових држава од којих су неке биле и њени потенцијални противници (Латинско царство, Бугарска, Епир и Венеција), а одржавала је везе и са далеком Никејом.[3] Г. Принцинг тачно уочава разлике које се после пропасти Византије (1204) јављају у положају двеју јужнословенских држава, Бугарске и Србије: у годинама после крсташког освајања Цариграда трновски цар Калојан (1197—1207) непосредно је учествовао у главним збивањима расточеног византијског света, док је тада Стефан Немањић још увек био по страни од њих.[4]

Иако је полустолетна владавина Латина у Цариграду (1204—1261) представљала специфичну и затворену епоху у историји односа Србије са византијским светом, она у досадашњим истраживањима није била предмет посебне пажње. Разуме се да су писци прегледа средњовековне историје Србије настојали да објасне и њене односе према византијском свету у првој половини XIII века, али то нису увек чинили са довољном пажњом. Као и у многим другим питањима српске средњовековне историје то је, пре свега, чинио увек поуздани К. Јиречек у поглављима о влади Стефана Немањића и његових синова (Радослава, Владислава и Уроша); у себи својственом сажетом и лапидарном стилу он је регистровао скоро сва важна збивања из односа Србије према византијском свету у том времену.[5] Недовршена историја народа Југославије посветила је зачуђујуће мало пажње овим питањима, па у њој чак нису регистровани неки основни догађаји из односа Србије према византијском свету, тј. грчким државама (Епир и Никеја), образованим после 1204. године.[6] У недавно писаној историји српског народа аутори су посветили дужну пажњу и односима Србије са византијским светом у првој половини XIII столећа, али због посебног карактера ове синтетичке публи-

---

[2] Још је *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 162 оценио да је Стефан Немањић, васпитаван у византијском духу, био врстан дипломата и војник који се добро снашао у бурним догађајима после 1204. године како према суседима тако и према супарницима у самој земљи; осигурао је Србији политичку и црквену самосталност. Сличне оцене даје и С. Станојевић, наглашавајући да стицање краљевске круне и црквене самосталности „спада у најбољ. и најуспешније дипломатске акције у целој нашој историји". Уп. *С. Станојевић*, Стеван Првовенчани, Годишњица Н. Чупића 43 (1934) 52.

[3] *S. Ćirković*, Serbien im XIII. Jahrhundert, L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani 1965, Beograd 1967, 117 sq.

[4] *G. Prinzing*, Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204—1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach Einnahme Konstantinoples infolge des 4. Kreuzzuges, München 1972, 93 sq. Пошто нису били умешани у збивања непосредно после освајања Цариграда (1204), Срби се и не спомињуу делима савремених византијских и крсташких писаца; са друге стране српски извори спомињу крсташко освајање византијске престонице (1204).

[5] *Јиречек*, Историја I, 161—181.

[6] Историја народа Југославије I, Београд 1953, 337, 344—346. Као пример за овакву оцену навешћемо чињеницу да овде чак није ни регистрован брак Радослава са Аном, ћерком Теодора I Анђела.

кације нису увек детаљно разматрали сва питања.[7] Било би неправедно овде изоставити документовану студију немачког византолога Г. Принцинга о улози Бугарске и Србије у збивањима непосредно после четвртог крсташког рата (1204), јер је њен аутор исцрпно и критички расправљао и о односима Србије према византијском свету, али његова пажња досеже само до 1219. године.[8] Због тога ћемо се у разматрању збивања из првих деценија новог стања после 1204. године често и обраћати резултатима ове учене књиге.

После објашњења о разлозима и мотивима који су нас навели да приступимо обради споменуте теме, треба се вратити самом послу. Збивања око крсташког освајања Цариграда (априла 1204) затекла су Стефана Немањића у сасвим специфичном положају, јер је он још увек био прогнан из земље, чији је престо уз угарску помоћ држао његов старији брат Вукан. Борба Стефана Немањића за повратак на престо успешно је окончана крајем 1204. или током 1205. године, када је он поново постао велики жупан и владар читаве државе, а његов брат Вукан велики кнез са „удеоном облашћу".[9]

У посматрању веза Стефана Немањића са византијским светом после 1204. године мора се поћи од епирске државе коју су са центром у Арти 1205. године основали чланови једне споредне гране царске породице Анђела. Оснивач те државе Михајло I Анђео (1205—1214) је брзим и енергичним акцијама ширио своје територије према северу, чиме је постао и непосредан сусед Србије Стефана Немањића, па је стога она најпре дошла у додир са државом епирских Анђела.[10] У историографији је превлађивало уверење да је оснивач епирске државе Михајло I Анђео био у лошим односима са Србијом Стефана Немањића, а као доказ се наводио његов поход на Скадар (1214) који је тада био под влашћу Немањића. О том походу биће више говора у каснијем излагању, а овде бисмо најпре хтели да размотримо једну занимљиву епизоду из односа Стефана Немањића са епирском кућом Анђела.

У духу устаљених правила међудржавних односа у средњовековном свету и овде се радило о родбинским везама међу владајућим породицама; српска владарска кућа требало је да се ороди са граном Анђела која је после нестанка Византијског царства преузела власт у Епиру. Тиме би несумњиво ојачале и политичке везе Србије са новом грчком државом у Епиру, чија је снага брзо расла. Историјској науци је одавно познато писмо охридског архиепископа Димитрија Хоматијана који се обра-

[7] Историја српског народа I, Београд 1981, 263—272, 297—314, 315—327 (аутори *С. Ћирковић*, *Б. Ферјанчић* и *Д. Богдановић*).

[8] *Prinzing*, Bedeutung 93—179.

[9] В. најновије тумачење: Историја српског народа I, 270 (*С. Ћирковић*). *Prinzing*, Bedeutung 93 верује да је Стефан Немањић повратио власт већ око 1203. године, вероватно уз помоћ бугарског цара Калојана.

[10] *М. Ласкарис*, Византиске принцезе у средњовековној Србији, Београд 1926, 38 каже да је на крајњем северозападу бивше византијске територије на Балканском полуострву образована епирска држава (погрешно је зове деспотатом) која је „учинила велики напредак и за неколико година имала је све изгледе да ће обновити Византиско царство". О делатности Михајла I Анђела и оснивању епирске државе в. пре свега *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, 11—21; *К. Варзос*, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν II, Солун 1984, 673—679, No. 174.

ћа Стефану Немањићу, великом жупану све Србије и Дукље (μεγάλῳ ζουπάνῳ πάσης Σερβίας καὶ Διοκλείας) поводом канонских забрана за склапање бракова међу сродницима. Српски велики жупан је желео да се ожени Маријом, ћерком покојног оснивача епирске државе Михајла I Анђела и о том плану ће касније бити више речи. Овде нас занима чињеница да учени охридски архиепископ као канонску сметњу намераваном браку наводи околност да је именом непозната сестра Стефана Немањића била удата за Манојла, брата Михајла I Анђела и да би се због тога несуђени супружници Стефан Немањић и Марија налазили у петом степену сродства, што је канонима било забрањено. Из тог писма сазнајемо да су недавно (πέρυσι) у Охрид долазили достојанственици (ἄρχοντες) Стефана Немањића да испитају могућност брака његовог сина Радослава са Теодором, другом ћерком покојног Михајла I Анђела. Тадашњи охридски архиепископ покојни Јован Каматир најпре је веровао да Радослав потиче од друге жене Стефана Немањића а не од Евдокије, ћерке византијског цара Алексија III Анђела. Када је сазнао да је Евдокија у ствари мајка Радослава, забранио је планирани брак због седмог степена сродства будућих супружника.[11] Брачним плановима самог Стефана Немањића вратићемо се касније, а сада бисмо пажњу посветили чињеници да је именом непозната сестра српског великог жупана била удата за Манојла, брата оснивача епирске државе Михајла I Анђела. Тај брак је свакако подразумевао и пријатељске односе између две владајуће породице Немањића и епирских Анђела.

Наведено писмо Димитрија Хоматијана, богато подацима о политици Стефана Немањића у првим деценијама XIII века, привукло је пажњу и старијих историчара. М. Дринов га је датирао у 1217. годину, а сходно томе је план женидбе младог Радослава са Теодором, другом ћерком Михајла I Анђела, датирао у 1216. годину, дословно схватајући грчки прилог πέρυσι који, осим „прошле године", може да има и неодређеније значење „недавно". Брак Манојла Анђела са сестром Стефана Немањића М. Дринов је датирао у време непосредно после преговора о венчању Радослава са Теодором, односно у исту 1216. годину.[12] Та хронологија споменутог брака прихваћена је и у новијим истраживањима,[13] иако је још М. Ласкарис био крајње опрезан у судовима о том питању, нагласивши да није познато време склапања брака Манојла Анђела са сестром Стефана Немањића.[14]

Треба напоменути да је још у старијој литератури било покушаја да се брак Манојла Анђела са именом непознатом ћерком Стефана Не-

---

[11] *J. B. Pitra*, Analecta sacra et classica. Spicilegio Solesmensi parata, Parisiis — Romae 1891, No. 10, col. 49—52.

[12] *М. С. Дринов*, О некоторых трудах Димитрия Хоматиана как историческом труде, Виз. врем. 1 (1894) 331, н. 2. То као да прихвата *Љ. Ковачевић*, Жене и деца Стевана Првовенчаног, Глас САН 60 (1901) 6, 8. Слично размишља и *Јиречек*, Историја I, 167 који на свој сажети начин само каже да је Теодор I Анђео обновио пријатељство са Србијом а да је његов брат Манојло био ожењен сестром Стефана Немањића.

[13] *D. Polemis*, The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography, London 1968, 90, No. 43.

[14] *Ласкарис*, Византиске принцезе 39 сл. Сличну опрезност показује и *Prinzing*, Bedeutung 116 који се не изјашњава о времену склапања овог брака, али га хронолошки повезује са удајом ћерке Стефана Немањића за Григорија Камонаса.

мање датира раније, односно пре 1216. године. Учинио је то Љ. Ковачевић, наводећи без доказа да се сестра Стефана Немањића удала после 1209. године.[15] У послератној историографији о овом питању расправљао је заслужни М. Пурковић, али је при том пореметио хронолошки редослед догађаја. Јер, најпре каже да су удајом Немањине ћерке за Манојла Анђела створене праве родбинске везе Немањића са породицом Анђела, а затим да се касније Стефан Немањић оженио Евдокијом, ћерком цара Алексија III Анђела, што би удају именом непознате ћерке Стефана Немање стављало чак у време пре 1190—1. године. Међутим, неколико редова касније М. Пурковић брак Манојла Анђела са ћерком Стефана Немање датира у 1207—1208. годину.[16]

Одређивање времена венчања Манојла Анђела са сестром Стефана Немањића није само хронолошко питање; оно суштински одређује и слику о односима Србије са Михајлом I Анђелом на самом почетку XIII столећа. У настојању да се постојеће дилеме око тог брака донекле разреше, свакако ваља узети у обзир и старосно доба двоје супружника. Кренућемо од Манојла Анђела, познате личности историје југоистока Балканског полуострва прве половине XIII века о којој извори дају јасне податке тек од времена владе Теодора I Анђела (1214—1230). Д. Полемис бележи да је Манојло био син Јована Анђела и да се у изворима чешће јавља са презименом Дука, али се не изјашњава о времену његовог рођења; само напомиње да се он око 1216. оженио сестром Стефана Немањића са којом је живео до 1225. године, када је ступио у други брак са ћерком бугарског цара Јована II Асена.[17] У новој генеалошкој студији о Комнинима К. Варзос пише да је Манојло Анђео рођен 1186—8, а умро 1241. године. Око 1216. године он је ожењен сестром Стефана Немањића са којом је живео до 1225, када је ушао у други брак са Белославом, ћерком цара Јована II Асена.[18] За решење питања хронологије првог брака Манојла Анђела неопходно је размотрити и старосно доба његове невесте, именом непознате ћерке Стефана Немање. Ту смо, треба признати, у неупоредиво тежем положају него када је у питању Манојло Анђео, јер је споменуто писмо Димитрија Хоматијана једини извор који о њој говори. Удају ове сестре Стефана Немањића Љ. Ковачевић је датирао после 1209. године, а желео је да одреди и време њеног рођења. Подсетио је на речи Доментијана и Теодосија да је Сава (Растко) био најмлађе дете Стефана Немање и Ане, што би значило да је ова њихова ћерка рођена најкасније 1167. или 1168. године. Пошто не верује да је она 1207. са више од 40 година могла да се уда за Манојла Анђела, Љ. Ковачевић сматра да је у ствари била најмлађе дете Немањино и да је рођена после 1169. године.[19] Питању узраста и живота ове сестре Стефана Немањића

---

15 *Љ. Ковачевић*, Неколика питања о Стефану Немањи. Прилог критици извора за српску историју XII века, Глас САН 58 (1900) 98 сл.

16 *М. Пурковић*, Принцезе из куће Немањића, Виндзор 1956, 12 сл.

17 *Polemis*, Doukai 90, No. 43. Исти аутор сматра да је Манојло Анђео добио титулу деспота после 1215. или, још вероватније, после 1227—8. године. Сигурна је само друга хронологија, када је, по мишљењу Д. Полемиса, Теодор I Анђео крунисан за цара, па је могао да брату Манојлу додели знаке деспотског достојанства. Уп. *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 58—60.

18 *Варзос*, о. с. 637—639, No. 169.

19 *Ковачевић*, Неколика питања 98 сл.

вратио се М. Пурковић, поклонивши пуно поверење исказима Доментијана и Теодосија да је Сава био најмлађе дете Немање и Ане, а како је његово рођење датирао у време око 1174, закључио је да је Савина именом непозната сестра рођена пре тога, вероватно око 1168, као и да се 1207—8. године удала за Манојла Анђела, када је имала скоро 40 година.[20]

Наведена размишљања о старости ове ћерке Стефана Немање упућују на то да њену удају за Манојла Анђела треба датирати знатно пре 1216. године; у тексту писма Димитрија Хоматијана нема индиција да се Манојло Анђео њом оженио 1216. године. Верујемо да је тај брак закључен у првим годинама новонасталог стања у византијском свету после крсташког освајања Цариграда (1204), можда већ 1207—8. године, како је претпоставио М. Пурковић. Међутим, ако се прихвати споменута хронологија удаје ћерке Стефана Немање, она је као невеста била знатно старија од свог супруга Манојла Анђела, рођеног 1186—8. године, што јасно сведочи о изразито политичком карактеру овог брака који је у духу тадашњих међународних односа требало да приближи две суседне државе, Србију и Епир. Чини се да у изворима постоје извесне потврде о ранијој хронологији брака Манојла Анђела са именом непознатом сестром српског великог жупана. У житију свог оца св. Симеона (Немање) Стефан Првовенчани описује рат који је против његове државе подигао епирски Михајло I Анђео, освојивши тада привремено од Србије град Скадар. О овој значајној епизоди из односа Србије према Епиру говорићемо касније, а овде ћемо само подсетити да је Стефан Немањић покушао да мирним путем приволи Михајла I Анђела да напусти његове освојене територије. Послао му је изасланике и ословљавајући га са *брате*, молио га је да се повуче и пристане на мир.[21] Није ли такво ословљавање, сачињено у духу средњовековних схватања родбинских веза, знак да је и пре 1214. године Стефан Немањић преко именом непознате сестре био у сродству са оснивачем епирске државе Михајлом I Анђелом. Предложена хронологија удаје сестре Стефана Немањића за Манојла Анђела показује да се грчка држава у Епиру у првим годинама свог постојања приближила Србији, и то склапањем родбинских веза међу владајућим породицама, како је и одговарало нормама тадашњих међународних односа.

Ако је у првим годинама своје бурне владе Михајло I Анђео био у добрим односима са Стефаном Немањићем, он је пред сам њен крај кренуо у оружани поход против Србије са којом се његова држава непосредно граничила. То суседство је било последица експанзије обеју др-

---

[20] *Пурковић*, Принцезе 12 сл. Исти аутор (стр. 10 сл.) упозорава на речи Доментијана и Теодосија да су Немања и Ана имали синове и ћерке. У недавно објављеној књизи Родословне таблице и грбови српских династија и властеле, приредили *Д. Мрђеновић*, *А. Палавестра* и *Д. Спасић*, Београд 1987, 21, таб. 2 наводе се три ћерке Стевана Немање: Ефимија, друга непознатог имена, која се удала за Манојла Анђела и умрла око 1216. године, као и трећа, такође непознатог имена, удата за једног члана бугарског рода Асена.

[21] Житије Стефана Немање од Стевана Првовенчанога, изд. *В. Ћоровић*, Светосавски зборник књ. 2, Београд 1938, 64; Живот Стефана Немање од краља Стевана Првовенчаног, превео *М. Башић*, Београд 1934, 66.

жава, која је била усмерена према крајевима Албаније. Освајања према северу била су само један од природних праваца ширења државе епирског Анђела са центром у Арти.[22] Већ у првим годинама владе Михајло I Анђео је запосео простране крајеве у унутрашњости Албаније, а ти успеси су крунисани освајањем млетачког Драча који је Михајло I Анђео запосео 1213. године.[23] После освајања Драча он је желео да крене према северу ка границама државе Стефана Немањића који је држао Дукљу. О том походу епирског владара обавештава нас само један српски извор, док малобројни грчки извори за ово доба о томе ћуте. У житију св. Симеона (Немање) Стефан Првовенчани описује како је против њега, док се налазио на другој страни граница државе, устао Михајло од грчког царског рода а у страни Драчкој и у поморју „близу Диоклитије и далматинске стране". Михајло I Анђео је тада заузео Скадар који Далмацији припада, а Стефан Првовенчани описује покушаје да мирно реши сукоб и да убеди непријатеља да се повуче са запоседнутих територија. Када у томе није успео, обратио се светом Симеону који је измолио помоћ св. Ђорђа, па је један од робова убио Михајла I Анђела.[24]

Поход оснивача епирске државе против Србије регистрован је у стручној литератури, иако су се без правог разлога јављале извесне разлике у датирању овог ратног подухвата а и смрти Михајла I Анђела.[25] Разуме се да се хронологија два споменута догађаја: похода Михајла I Анђела према Скадру и његова смрт мора повезано посматрати, јер су се збили непосредно један за другим. О крају животног пута Михајла I Анђела говори и каснији никејски историчар Георгије Акрополит, сасвим кратко наводећи да га је у брачној постељи убио неки слуга по имену Ромеј.[26] Акцију Михајла I Анђела против Скадра К. Јиречек је опрезно датирао у 1215. годину, чиме се определио и за време његове смрти.[27] Убиство Михајла I Анђела Д. Никол ставља у крај 1215,[28] док Г. Принцинг верује да је то било крајем 1214. или почетком 1215. године.[29] А. Диселије у тексту наглашава да је Михајло I Анђео убијен 1215. године,

---

22 О ширењу државе Михајла I Анђела cf. *Nicol*, Despotate 24—43; *Варзос*, o. c. 678—682. *A. Ducellier*, La façade maritime de l'Albanie au moyen âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle, Thessalonique 1981, 124 верује да је до 1205. године Михајло I Анђео освојио области Вагенеције, односно Канину и Валону и хартуларат Главинице, тј. крај до долине реке Шкумби.

23 *Nicol*, Despotate 38, 45, n. 28 каже да је напад на Драч предузет 1213. године и да је исте године Михајло I Анђео поставио грчког митрополита у граду. *Ducellier*, Façade maritime 150 sq. освајање Драча датира у крај пролећа 1212. године.

24 Житије Стефана Немање од Стевана Првовенчанога, изд. *Ћоровић* 63—65 (превод *Башића* 66 сл.).

25 *Јиречек*, Историја I, 167; *Станојевић*, Стеван Првовенчани 26 (без хронологије). *Nicol*, Despotate 17, 38 који омашком каже да је Михајло I Анђео кренуо против краљевине Стефана Немањића (грешку тачно уочава *Prinzing*, Bedeutung 132, n. 54); *Ducellier*, Façade maritime 150 sq.; Историја српског народа I, 305 (*Б. Ферјанчић*).

26 G. Acropolites I, ed. *A. Heisenberg*, Lipsiae 1903, 25.

27 *Јиречек*, Историја I, 167, н. 32.

28 *Nicol*, Despotate 42, 45, n. 34 уз навођење ранијих датирања. Истакнути енглески византолог не региструје да о овом догађају говори и Стеван Првовенчани у житију светог Симеона — Немање.

29 *Prinzing*, Bedeutung 114. Нешто раније исти аутор (p. 110) каже да је Михајло I Анђео убијен 1214. године.

али је у напомени склон да тај догађај помери у 1214. годину.[30] Недавно је К. Варзос само кратко напоменуо да је Михајло I Анђео убијен око 1215. године.[31] Међутим, у изворима постоје подаци који прецизније датирају крај владе Михајла I Анђела а тиме и време његовог освајања Скадра. То је повеља Арсенија, епископа града Димитријаде на источној обали Тесалије, датирана са фебруаром 1215. године, која говори о правима оближњег манастира Макринитисе, задужбине локалног великаша Константина Малиасина, зета епирске владајуће породице Анђела. У тексту се као владар у Епиру већ наводи Теодор I Анђео, што показује да је његов претходник Михајло I убијен најкасније крајем 1214. године.[32] Дакле, ако је Михајло I Анђео завршио живот у 1214. години, онда је свакако тада и освојио од Срба Скадар. Чини се да је Г. Принцинг сасвим објаснио прилике под којима је епирски владар кренуо у овај поход, при чему је полазио од речи самог Стефана Првовенчаног да се он тада налазио на другој страни своје државе: српски велики жупан је кренуо на другу страну државних граница да би их бранио од напада латинског цара Хенрика I и бугарског цара Борила.[33]

Ако је у оцени карактера односа Србије према Михајлу I Анђелу било извесних дилема, вести извора недвосмислено показују да је његов наследник у Епиру амбициозни Теодор I Анђео (1214—1230) од почетка владе био у добрим односима са Стефаном Немањићем. Међутим, пре него што се позабавимо описом даљих односа Србије са све снажнијом државом Анђела, потребно је да посветимо пажњу једној значајној епизоди из политике Стефана Немањића према суседима на југозападу од граница српске државе. У богатој збирци докумената Охридске архиепископије из времена понтификата Димитрија Хоматијана (1217—1236) сачувана су три писма која говоре о истом случају. Најпре долази писмо Димитрија Хоматијана, тада још хартофилакса Охридске цркве, на чијем челу је био Јован Каматир; то је у ствари одговор пансевасту севасту кир Григорију Камонасу а поводом брака се племенитом Комнином, ћерком племенитог великог жупана Србије кир Стефана. Случај је био сложен, јер је Григорије Камонас раније био ожењен ћерком покојног Ђина Прогоновог, кнеза Арбанона (ἄρχοντος τοῦ Ἀρβάνου τοῦ προγόνου)[34] од које се развео, а Комнина је раније такође била удата за покојног Димитрија, Ђиновог брата. У одговору Григорију Камонасу Димитрије

---

[30] *Ducellier*, Façade maritime 160, 212, n. 1.

[31] *Варзос*, o. c. 552, No. 168.

[32] *F. Miklosich — J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi IV, Vindobonae 1871, 382; *Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, 43.

[33] *Prinzing*, Bedeutung 110. То не значи да су ови напади околних непријатеља на Стефана Немањића били у међусобној вези, како се понекад веровало. У српским изворима се о тим нападима говори као посебним чудима светог Симеона Немање. Уп. *Ф. Баришић — Б. Ферјанчић*, Вести Димитрија Хоматијана о „власти Другувита", ЗРВИ 20 (1981) 55, н. 44.

[34] У не увек поузданом издању заслужног кардинала J. Б. Питре (col. 1) уз име Ђина додато је са почетним малим словом τοῦ προγόνου. Још је *Ковачевић*, Жене и деца 54, н. 1. предложио да Προγόνου треба писати великим словом, јер је у питању албанско име Прогон, за шта је навео примере из српских повеља. *Nicol*, Despotate 17, 22, n. 21 сматра да је Прогон било име Ђиновог оца „or merely a generic term for an ancestor".

Хоматијан одобрава његов други брак са Комнином.[35] О питању канонске исправности овог брака говоре још два писма Димитрија Хоматијана: прво је упућено кир Јовану Плиту и без навођења имена расправља о читавом случају,[36] док је друго намењено епископу Кроје и оно наводи имена супружника Григорија Камонаса и Комнине, као и других лица: Ђина и Димитрија Прогона; у оба писма Димитрије Хоматијан такође дозвољава споменути брак.[37]

Дакле, споменута писма Димитрија Хоматијана говоре о Комнини из других извора непознатој ћерки Стефана Немањића која је најпре била удата за Димитрија Прогона, а после његове смрти (1215) поново се удала за Григорија Камонаса. Природно је да нас у овом раду занимају бракови Комнине, време и мотиви њиховог склапања. Најпре треба подсетити да је Комнина свакако рођена у првом браку Стефана Немањића са Евдокијом, ћерком византијског цара Алексија III Анђела. Датирајући овај брак у време непосредно после битке на Морави (1190), М. Дринов је сматрао да Комнина није рођена пре 1191. године, а пошто девојка у то доба није ступала у брак пре навршених 13 година, он њену удају за Димитрија Прогона датира најраније у 1204. годину.[38] М. Пур-

---

[35] *Pitra* No. 1, col. 1—12. Стари и заслужни *Дринов*, О некоторых трудах 321 сл. 336 први се позабавио садржајем овог занимљивог акта, датирајући га у 1216. годину, када је Димитрије Хоматијан још био хартофилакс Охридске архиепископије. *Пурковић*, Принцезе 20 сл. уочава да се у писму Стефан Немањић назива великим жупаном, па на основу тога закључује да је оно писано пре његовог крунисања за краља (1217). *Д. Ангелов*, Принос към народностните и поземелни отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата четвърт на XIII век, Известия на Камарата на народната култура IV, 3, София 1947, 16 и *Ducellier*, Façade maritime 138, 156, n. 84 такође датирају акт у 1216. годину. Још је *Ковачевић*, Жене и деца 54—56 желео да објасни личност Григорија Камонаса; нагласио је да га нема међу средњовековним албанским великашима. Спомиње породицу сличног имена Gonoma која се јавља и као Uonima, Yonima, Jonina i Jonena. *Дринов*, О некоторых трудах 324 сл. сматра да је Григорије Камонас живео у Кроји, а из чињенице да се обратио Димитрију Хоматијану закључује да су се Охрид и Кроја, односно област Арбанона, налазили под влашћу Теодора I Анђела, који је по вестима Георгија Акрополита после преузимања власти освојио Тесалију, Охрид, Прилеп, Албанон и сам Драч (1216). *Јиречек*, Историја I, 171, н. 47 верује да је севаст Григорије Камонас био намесник Теодора I Анђела у области Арбанона. *Ангелов*, Принос 16 сматра да је Григорије Камонас био Албанац.

[36] *Pitra* No. 2, col. 11—22. На личност Јована Плита, који је касније био намесник Верије, а и први министар Теодора I Анђела, обратио је пажњу још *Дринов*, О некоторых трудах 325 сл., верујући да је он 1216. године био чиновник епирског господара у Кроји, али да овде није дуго остао. О Јовану Плиту и његовој каријери в. *Б. Ферјанчић*, Племство у епирској држави прве половине XIII века 1204—1261, Глас САНУ 343 (1986) 165.

[37] Pitra No. 3, col. 21—28. У коментару писма Димитрија Хоматијана *Дринов*, О некоторых трудах 323 наглашава да су Григорије Камонас и Јован Плитос живели у Кроји, а да је у граду и околини живео и албански архонт Ђин; М. Дринов сматра да се епископ Кроје противио браку Григорија Камонаса, јер је на то био подстакнут од рођака његове прве жене са којом се незаконито развео. *Ducellier*, Façade maritime 160 верује да је Григорије Камонас после смрти Димитрија освојио Кроју и да је хтео да се ожени његовом удовицом. При томе аутор омашком наводи да је Григорије Камонас око 1215. године остао удовац; писма Димитрија Хоматијана сведоче да се он развео од своје прве жене, ћерке Ђина, кнеза Арбанона.

[38] *Дринов*, О некоторых трудах 323 сл., 326. *И. Снегаров*, История на Охридската архиепископия I, София 1924, 208, н. 4 уз мале исправке прихвата мишљење М. Дринова: Комнина се први пут удала 1205, а остала је удовица најраније 1210. године.

ковић верује да је Комнина рођена око 1194, а да се око 1210. године удала за Димитрија Прогона; рано је остала удовица са 21 или 22 године.[39]

За исправну оцену односа Србије са суседним државама и господарима у првим деценијама XIII века, важно је одговорити на питање за које људе се удавала Комнина, ћерка Стефана Немањића.[40] Ако о другом њеном мужу Григорију Камонасу нема других података осим оних које дају писма Димитрија Хоматијана, први зет српског великог жупана албански архонт Димитрије ипак је позната личност с почетка XIII столећа. Из тог времена потиче један дубровачки документ који је издао Demetrius Dei gratia panypersebastos et magnus archon, додељујући Дубровчанима значајне трговачке повластице на својој територији.[41] Дакле, кнез (архонт) Димитрије Прогон, који је и пре објављивања ове повеље био познат, дао је Дубровчанима значајне трговачке повластице.[42] А. Диселије наглашава да је ова Димитријева повеља први познат документ „de la chancellerie d'Arbanon"; он такође исправно уочава да су се поседи Димитрија свакако налазили и на обали мора, чим је могао да додели слободу трговине Дубровчанима. Издавање повеље Дубровчанима А. Диселије објашњава Димитријевом жељом да се одбрани од млетачке опасности у чему је следио пример епирског владара Михајла I Анђела који је, како каже његов син Михајло II, такође даровао повељу Дубровнику.[43]

Изворни подаци показују да је на самом почетку XIII века у залеђу млетачког Драча а северно од новостворене државе епирских Анђела у крају око Кроје и Елбасана постојала кнежевина којом су владали албански великаши; био је то најпре Ђин, који је, како претпоставља Д. Никол, умро око 1207. године а онда га је наследио брат Димитрије који је био у сродству са Стефаном Немањићем.[44] Међутим, брак архонта Димитрија са Комнином, ћерком Стефана Немањића, који је свакако значио и политичко зближавање двојице владара, различито је тумачен. Још је стари М. Дринов ову родбинску везу објашњавао околношћу да су албански кнезови а и Стефан Немањић били угрожени политиком Михајла I Анђела.[45] У новије време, А. Диселије је друкчије тумачио брак Комнине са архонтом Димитријем који је зближавањем са Стефа-

---

[39] *Пурковић*, Принцезе 20 сл.

[40] *Ducellier*, Facade maritime 144 sq. погрешно каже да је Комнина била ћерка „du tsar Stepen Le Premier Couronné".

[41] *A. Soloviev*, Eine Urkunde des Panhypersebastos Demetrius, Megas Archon von Albanien, BZ 34 (1934) 304 sq. На крају документа наводе се имена сведока, а издавач А. Соловјев каже да нека од њих (Janema, Marbeni, Serneli, Peltus, Len) сведоче да је писан у Албанији; имена осталих сведока су грчка.

[42] За одавно регистроване податке о Димитрију с почетка XIII века cf. *Дринов*, О некоторых трудах 336 сл.; *Снеiаров*, История I, 98; *Nicol*, Despotate 26, 43, n. 5; *Ducellier*, Façade maritime 139.

[43] *Ducellier* Façade maritime 136 sq., 138. Повељу Михајла II Анђела која наводи ранији акт Михајла I издао је *М. Марковић*, Византиске повеље Дубровачког архива, ЗРВИ 1 (1952) 260.

[44] *Nicol*, Despotate 26, 43, n. 5. Исти аутор (p. 17, 22, n. 21) верује да је Ђин, син Прогонов, био савезник Михајла I Анђела у борби против Млечана. *Prinzing*, Bedeutung 115 наводи да се после 1204. године област Арбанона нашла под влашћу архонта Димитрија и његовог брата Ђина; дакле, верује да је редослед власти браће био управо обрнут.

[45] *Дринов*, О некоторых трудах 337.

ном Немањићем желео да се осигура од претње Млечана, господара Драча.[46] Значајно је да је у споменутом дубровачком документу Димитрије наведен са византијском титулом паниперсеваста. Није убедљива претпоставка Д. Никола да је он ту титулу стекао од таста Стефана Немањића, јер није познато да је српски велики жупан додељивао византијске титуле.[47] Природније је претпоставити да је овај чин Димитрије добио од византијског цара, свакако пре крсташког освајања Цариграда (априла 1204). Без обзира на могућа објашњења политичких мотива брака Димитрија и Комнине, остаје чињеница да је сам Стефан Немањић удајом своје ћерке желео да осигура пријатељство албанског архонта који је после брата Ђина завладао крајем око Кроје и Елбасана.[48] Када је после Димитријеве смрти (око 1215) Комнина остала удовица, она се поново удала за Григорија Камонаса, поузданог пријатеља Теодора I Анђела и вероватно новог господара Кроје.[49]

Ваља признати да извори за дуже време не дају вести о Григорију Камонасу, супрузи Комнини и њиховој власти у Кроји и околини. Можда се један изданак ове породице јавља неколико деценија касније такође у крају средњовековног Арбанона. У зиму 1252—3. године никејски цар Јован III Ватац (1222—1254) постигао је значајне успехе у Европи, јер су његови одреди освојили Костур и Девол, а тада им је пришао и Голем, господар Кроје и Елбасана, који је пре тога био савезник епирског владара Михајла II Анђела (1230—1268). Описујући ове војне акције, Георгије Акрополит наглашава да је Голем био ожењен рођаком никејске царице Ирине, односно ћерком њене сестре од тетке (πρωτεξαδέλφης αὐτῆς θυγατέρα).[50] Историчари који су регистровали ове вести сматрали су да је ова именом непозната Големова супруга била ћерка Комнине, дакле унука Стефана Немањића а преко његове прве жене Евдокије Анђео и рођака никејске царице Ирине.[51]

---

[46] *Ducellier*, Façade maritime 144 sq. Исти аутор (p. 138) одбацује претпоставку Д. Никола (*Nicol*, Despotate 17) о савезу Михајла I Анђела са албанским кнезовима Ђином и Димитријем. *Јиречек*, Историја I, 166 је веровао да је Димитрије Прогон био млетачки васал, баш као ахајски кнезови и епирски владари (деспоти). *Ducellier*, Façade maritime 144 такође наводи да су Млечани око 1210. године закључили уговор са Димитријем сличан уговору са Михајлом I Анђелом. О Димитрију и браку са Комнином в. Историја Црне Горе, II, 1 (*С. Ћирковић*); Историја српског народа I, 302 (*Б. Ферјанчић*).

[47] *Nicol*, Despotate 26, 43, n. 5.

[48] Треба напоменути да је за разлику од политике према Стефану Немањићу Димитрије имао друкчији став према Дукљи. То показује одавно запажени млетачки документ од 3. јула 1208. године у коме се наводи да је дукљански владар (краљ) Ђорђе обећао Републици помоћ у борби против Димитрија. Cf. *L. Thallóczy*, *C. Jireček et E. Sufflay*, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I, Vindobonae 1903, No, 134, p. 42 sq.; Историја Црне Горе, II, 1, 8 сл. (*С. Ћирковић*); *Ducellier*, Façade maritime 139.

[49] *Ducellier*, Façade maritime 160 сматра да је Димитрије умро 1215. године, када се и Григорије Камонас развео од своје прве жене, ћерке Димитријевог брата Ђина. Исти аутор каже да је Григорије Камонас био у добрим односима са Димитријем Хоматијаном и Теодором I Анђелом, а браком са Комнином поправио је и односе са Србијом. *Nicol*, Despotate 48 sq. друкчије тумачи догађаје: сматра да је Григорије Камонас већ у првом браку са ћерком Ђина наследио као посед Кроју.

[50] Acropolites I, ed. *Heisenberg* 91.

[51] *Дринов*, О некоторых трудах 339 сл.; *Ковачевић*, Жене и деца 57; *Nicol*, Despotate 152; Историја српског народа I, 343 (*С. Ћирковић*); *Варзос*, о. с. 634, No. 168.

После овог екскурза о односима Стефана Немањића са албанским господарима крајева око Кроје и Елбасана, ваља се вратити главној теми овог рада, односима Србије са византијским светом. Уверени смо да и оно што смо у горњим редовима изложили спада у оквир постављене нам теме, јер се радило о политици Србије према југозападу, тамо где је стајала и држава епирских Анђела. Нема сумње да је за владе амбициозног Теодора I Анђела (1214—1230) грчка држава у Епиру израсла у најјачу силу византијског света. Ако су историчари сматрали да је Стефан Немањић увек био у лошим односима са Михајлом I Анђелом, са друге стране су чврсто веровали да су се односи Србије са Епиром суштински променили у првим годинама владе Теодора I Анђела.[52] При томе су тачно оцењени мотиви који су новог епирског владара навели да непосредно после преузимања власти (1214) смирује односе са Србијом, поремећене ратом који је, пред крај владе и живота, против Стефана Немањића повео Михајло I Анђео: већ у пролеће 1216. године Теодор I Анђео је из Елбасана кренуо према истоку и за годину дана освојио Охрид, Прилеп са околином, као и крајеве до Пелагоније на истоку. За тај подухват је Теодор I Анђео несумњиво морао да има мир на граници према Србији.[53] Везе између две државе, Србије и Епира, природно су ојачане даљим освајањима Теодора I Анђела која су знатно продужила међусобну границу њихових територија, нарочито у Македонији код Скопља и Дебра.[54] Можда би се добри односи Епира и Србије у првим годинама владе Теодора I Анђела могли тумачити и чињеницом да је од почетка владе цара Јована II Асена (1218—1241) снага Бугарске почела нагло да расте, што је представљало опасност како за Епир тако и за Србију.[55]

Сада се треба окренути подацима извора о односима Србије и Епира у првим годинама владе Теодора I Анђела (1214—1230) а они су, као и у многим другим епохама средњег века, обележени планирањем и склапањем родбинских веза. О томе, пре свега, говори већ спомињано писмо Димитрија Хоматијана упућено високородном великом жупану све Србије и Дукље кир Стефану Немањићу (τῷ πανευγενεστάτῳ μεγάλῳ ζουπάνῳ Σερβίας καὶ Διοκλείας). Писмо казује да је Стефан Немањић намеравао да ступи у брак са Маријом, ћерком покојног Михајла I Анђела, али је томе засметало блиско сродство петог степена међу несуђеним супружницима, јер је сестра Стефана Немањића била удата за Манојла, брата

[52] *Ласкарис*, Византиске принцезе 38 каже да је после доласка Теодора I Анђела на власт Стефан Немањић почео да тражи везе са епирским Анђелима.

[53] *Nicol*, Despotate 49; *Варзос*, о. с. 557, No. 168 који наводи да је следеће 1217. године Теодор I Анђео поставио Димитрија Хоматијана за охридског архиепископа.

[54] *Јиречек*, Историја I, 171 наводи да је граница између Епира и Србије ишла северно од Арбанона, Дебра и Скопља (уп. *Nicol*, Despotate 59 sq.). *Јиречек*, Историја I, 167 је веровао да је после смрти Стреза (1215) Скопље дошло под власт епирских Анђела. Исто: *Снеіаров*, История I, 101, н. 2. Неки историчари су сматрали да је Скопље после Стрезове смрти освојио Стефан Немањић, али да је град убрзо дошао под власт Теодора I Анђела. Уп. *Р. Грујић*, Властелинство светога Ђорђа код Скопља од XI—XV века, ГСНД 1 (1925) 49; *К. Аџиевски*, Потчинуване на Македонија од стране на Теодора I Ангел и формиране на Солунското царство, Историја XVIII 2 (1982) 125 сл. Теодорово освајање Скопља датира у 1220. годину.

[55] *Nicol*, Despotate 49; Историја српског народа I, 306 (*Б. Ферјанчић*); *Варзос*, о. с. 556, No, 168.

Михајла I Анђела. Пошто смо о том браку сестре Стефана Немањића већ говорили, треба навести да писмо Димитрија Хоматијана спомиње још један његов план да се ороди са епирским Анђелима: Стефанов најстарији син и наследник Радослав требало је да се ожени Теодором, другом ћерком покојног Михајла I Анђела. Због тога су недавно (πέρυσι) у Охрид долазили великаши Стефана Немањића (ἄρχοντες τῆς εὐγενείας σου), а тадашњи охридски архиепископ Јован Каматир је у првом тренутку веровао да Радослав потиче из другог брака Стефана Немањића; када је сазнао да је он рођен од Стефанове прве жене Евдокије, забранио је намеравани брак због канонима недозвољеног седмог степена сродства.[56] Дакле, ово писмо Димитрија Хоматијана говори о два покушаја српског великог жупана да се поново ороди са владајућом кућом Анђела са којом је већ био у сродству преко именом непознате сестре.[57]

У тумачењу жеља Стефана Немањића да се поново ороди са домом Анђела кренућемо од његове намере да се ожени Маријом, ћерком покојног Михајла I Анђела, јер је то и главно питање о коме говори писмо Димитрија Хоматијана, настало по свој прилици 1217. године.[58] Разуме се да најпре треба одгонетнути о којој ћерки Михајла I Анђела се ради, поготово што су о том питању доношени погрешни закључци. Још је М. Дринов, који је први детаљније анализирао ово писмо Димитрија Хоматијана, сматрао да је Марија, несуђена невеста српског великог жупана, раније (1209) била удата за Евстатија, брата латинског цара Хенрика I Фландријског (1206—1216); Евстатије је страдао у Албанији у пролеће 1217. године, налазећи се у пратњи новог латинског цара Петра од Куртенеа. Дакле, Марија је била удовица 1217. године, када је Стефан Немањић намеравао да се њоме ожени.[59] Љ. Ковачевић је прихва-

---

[56] *Pitra* No. 10, col. 49—52. Недавно је садржину овог акта коментарисао *М. Петровић*, Студенички типик и самосталност српске цркве, Београд 1986, 66, али је омашком навео да о плану брака Радослава и Теодоре говори још једно писмо Димитрија Хоматијана у коме се син српског великог жупана назива Радомир (*Pitra* No. 16, col. 69—72). То писмо је упућено непознатом великашу (πανυπερένδοξε ἀντιπρόσωπε καὶ αὐθέντα μου) и најпре говори о ванбрачној вези коју је „моћни и свети наш цар" имао са његовом сестром, да би се касније законито оженио „светом нашом царицом". Тај именом непознати великаш био је кум на крштењу царевој деци из законитог брака, а сада је цар хтео да његовог сина Радомира ожени својом из наведеног незаконитог брака ћерком. Овде споменути цар и царица свакако су Теодор I Анђео и његова супруга Марија, па је писмо настало после Теодоровог царског крунисања (1225—6), а његов садржај није везан за личност Радослава.

[57] Брачне планове Стефана Немањића и сина му Радослава *Дринов*, О некоторых трудах 330 датира између 1215. и 1218. године; за први датум узима смрт Михајла I Анђела (умро је 1214, а не 1215), а други рачуна по окретању политике Србије према Никеји, где је 1219. године стекла црквену самосталност.

[58] Још је *Ковачевић*, Жене и деца 7 сл., н. 2 сматрао да је Стефан Немањић просио Марију између 1. септембра 1217. и 1. септембра 1218. године. Пре тога је *Дринов*, О некоторых трудах 331 те планове датирао у крај 1217. или почетак 1218. године. *Пурковић*, Принцезе 17 верује да је то било крајем 1216. или почетком 1217. године. *Петровић*, Студенички типик 66, н. 139 преговоре о женидби Радослава датира у 1215—6, а његовог оца Стефана Немањића у 1216. и 1217. годину.

[59] *Дринов*, О некоторых трудах 330 сл. М. Дринов наводи да је друга ћерка Михајла I Анђела била удата за Константина Малиасина (погрешно га зове Мелисин). О томе в. *Б. Ферјанчић*, Породица Малиасина у Тесалији, Зборник Филозофског факултета у Београду VIII 1 (1963) 241—249.

тио идеју да је Марија, удовица Евстатија Фландријског требало да пође за Стефана Немањића, али је погрешно закључио да је она касније удата за Константина Малиасина; иако познаје акт Арсенија, епископа Димитријаде из фебруара 1215. године, који Константина Малиасина већ наводи као зета Теодора I Анђела, Љ. Ковачевић не уочава да он показује да је моћни тесалијски великаш већ почетком 1215. године био рођак епирских Анђела.[60] Наведену идентификацију личности несуђене невесте Стефана Немањића прихвата и М. Ласкарис.[61]

Иако су о Марији, ћерки Михајла I Анђела и несуђеној супрузи Стефана Немањића, изречени погрешни судови, треба признати да питање њеног места у породици Анђела није једноставно. Новија генеалошка и просопографска истраживања наводе да је Михајло I Анђео имао три ћерке: Теодору, Марију, удату за Константина Малиасина, као и именом непознату која је пошла за Евстатија Фландријског; имао је и два сина, законитог Константина и ванбрачног Михајла.[62] Старији историчари су пре свега полазили од погрешне претпоставке да се Марија, ћерка Михајла I Анђела, 1209. године удала за Евстатија Фландријског. О том браку једино говори спис Анрија од Валенсијена о влади латинског цара Хенрика I, али не наводи име невесте. Није познато шта се збило са Евстатијевом удовицом после његове погибије у брдима Албаније (пролеће 1217).[63] Видели смо да је Михајло I Анђео заиста имао ћерку Марију, али њу Стефан Немањић није могао просити 1217. године, јер је она тада већ била удата за тесалијског великаша Константина Малиасина; он је у споменутој повељи Арсенија, епископа Димитријаде из фебруара 1215. године назван зетом Теодора I Анђела, дакле тада је већ био ожењен ћерком Михајла I Анђела.[64] Додуше, овај акт не наводи њено име, али га сазнајемо из додатог увода уз повељу епирског владара Михајла II Анђела (маја 1246), где је она наведена као Марија.[65] Дакле, једина законита ћерка Михајла I Анђела, по имену Марија, удата је још пре фебруара 1215. године за тесалијског великаша Константина Малиасана, па 1217. године није могла бити прошена од Стефана Немањића. Зато се поставља питање како тумачити податак писма Димитрија Хоматијана да се и несуђена невеста српског великог жупана звала Марија. Чини се да је могуће само једна претпоставка, коју је оп-

---

[60] *Ковачевић*, Жене и деца 7 сл. (Повеља епископа Димитријаде издата је у *Miklosich-Müller* IV, 382 sq.).

[61] *Ласкарис*, Византиске принцезе 39 сл.

[62] *Polemis*, Doukai 92, No. 45. *Варзос*, o. c. 689, No. 174 је нешто прецизнији: каже да је Михајло I Анђео из првог брака имао две ћерке и једног сина (именом непознату кћер удату за Евстатија Фландријског, Теодору споменуту у писму Димитрија Хоматијана и сина Константина); из његовог другог брака потицали су ћерка Марија, удата за Константина Малиасина, и Михајло, будући епирски владар Михајло II Анђео (1230—1268).

[63] Henri de Valenciennes, Histoire de l'Empereur Henri de Constantinople, éd. *J. Longnon*, Paris 1948, 688—694. Cf. *J. Longnon*, L'Empire latin de Constantinople et la Principauté de Morée, Paris 1949, 122; *Nicol*, Despotate 29, 44, n. 9 који напомиње да се из писма папе Иноћентија III (7. децембра 1210) види да је Евстатијева супруга била најстарија ћерка Михајла I Анђела. Cf. *Варзос*, o. c. 681, 689, No. 174

[64] *Miklosich-Müller* IV, 346 sq. Уп. *Ферјанчић*, Породица Малиасина 242 сл.

[65] *Miklosich-Müller* IV, 346; *Ферјанчић*, Породица Малиасина 244; *Ф. Баришић*, Дипломатар тесалијских манастира Макринитиса и Неа Петра, ЗРВИ 16 (1975) 73 сл.

резно наслућивао Д. Никол, да је у питању ванбрачна ћерка Михајла I Анђела која се такође звала Марија.[66] Претпоставка да је Стефан Немањић 1217. године намеравао да се ожени незаконитом ћерком Михајла I Анђела дала би ново тумачење његовој политици према Епиру на почетку владе Теодора I Анђела. Свестан пораста угледа и моћи државе епирских Анђела, која је постала и непосредан сусед Србије, Стефан Немањић је желео да се свакако ороди са новим епирским владарем.

Друга важна ствар за коју сазнајемо из писма Димитрија Хоматијана је нешто ранија намера Стефана Немањића да најстаријег сина Радослава ожени Теодором, другом ћерком Михајла I Анђела.[67] Наводи се да су πέρυσι (недавно, прошле године) у Охриду боравили великаши (ἄρχοντες) Стефана Немањића. Јован Каматир, тадашњи охридски архиепископ, веровао је да је Радослав дете од друге жене Стефана Немањића, али када је сазнао да је рођен од Евдокије, успротивио се браку због седмог степена сродства, што је канонима било забрањено.[68] Још од првих истраживача који су анализирали ово писмо Димитрија Хоматијана, преовладало је уверење да реч πέρυσι ваља тумачити у њеном најчешћем значењу „прошле године, лани", па пошто је писмо датирано у 1217, покушај женидбе Радослава са Теодором стављан је у претходну 1216. годину.[69]

Садржај споменутог писма Димитрија Хоматијана поставља и питање бракова Стефана Немањића и њихове хронологије. У историографији је преовладало мишљење да се он два пута женио: први пут са Евдокијом, ћерком будућег византијског цара Алексија III Анђела (1190—1), а други пут са Аном, унуком покојног млетачког дужда Енрика Дандола (1217), после чега је и добио краљевску круну из Рима.[70] Писмо Димитрија Хоматијана најпре наводи да је охридски архиепископ Јован Каматир, вероватно 1216. године, претпостављао да Радослав потиче од друге жене Стефана Немањића а онда каже да је и сам Стефан хтео да се ожени Маријом, ћерком покојног Михајла I Анђела, што показује да српски велики жупан тада није био у браку. О овом занимљивом питању расправљао је још Љ. Ковачевић, пошавши баш од тада тек науци познатих података писма Димитрија Хоматијана. Веровао је да је друга овде споменута жена Стефана Немањића Ана Дандоло, која је још била

---

[66] *Nicol*, Despotate I, 49 (за ово место наводи само *Ласкариса*, Византиске принцезе 38—53). Уп. Историја српског народа I, 305 сл. (*Б. Ферјанчић*). Додуше, неки аутори су само опрезно наводили да је 1217. године Стефан Немањић намеравао да се ожени Маријом, ћерком Михајла I Анђела. Уп. *Јиречек*, Историја I, 167; *Станојевић*, Стеван Првовенчани 40; *Prinzing*, Bedeutung 115 sq.

[67] О Теодори в. н. 63 овог рада. *Петровић*, Студенички типик 66 каже да је Теодора потицала из ванбрачне везе Михајла I Анђела са свастиком Стефана Немањића, односно сестром Евдокије. Други извори, колико нам је познато, не говоре о Теодори.

[68] *Pitra* No. 10, col. 49—52.

[69] В. *Дринов*, О некоторых трудах 328 сл., 331; *Ковачевић*, Жене и деца 6, 8, н. 2; *Јиречек*, Историја I, 171 (каже да је Радослав требало да се ожени „неком кнегињицом из епирске куће"); *Ласкарис*, Византиске принцезе 38 сл.; *Пурковић*, Принцезе 17; *Варзос*, о. с. 536, No. 168.

[70] *Јиречек*, Историја I, 168; Историја народа Југославије I, 335; Enciklopedija Jugoslavije 142 sl. (чланак о Стефану Првовенчаном од *Ђ. Сп. Радојичића*); *Nicol*, Despotate 49; *Варзос*, о. с. 556, No. 168.

у животу 1216, али је преминула свакако већ следеће 1217. године, када је српски владар намеравао да се ожени Маријом; Стефан Немањић је имао само две жене: Евдокију, коју је рано отерао, и Ану Дандоло са којом се венчао око 1217. године.[71] У ове комбинације одмах је посумњао Ј. Радонић, вративши се ранијој претпоставци да се Стефан Немањић оженио Аном Дандоло 1217. године. Да би објаснио спомен друге Стефанове жене у писму Димитрија Хоматијана, Ј. Радонић је претпоставио да се он женио три пута: најпре са Евдокијом, затим са именом непознатом женом, која је умрла пре 1217. године, и најзад са Аном Дандоло.[72]

Ако су већ у првим годинама владе Теодора I Анђела (1214—1230) односи Србије и Епира добили нови правац, следеће године показују да је Стефан Првовенчани чинио даље кораке не би ли се родбински повезао са епирским владарем, чија су снага и углед вртоглаво расли. Први јасан знак потпуног зближавања две владајуће породице био је брак Радослава, најстаријег сина Стефана Првовенчаног са Аном, ћерком моћног Теодора I Анђела.[73] Ваља напоменути да о овом браку говоре само српски извори, региструјући га веома кратко. У житију светог Саве Доментијан пише да је Радослав ожењен ћерком грчког цара кир Теодора, али се заслуга за то приписује само светом Сави.[74] Још су старији историчари с правом посумњали у причу о Савином уделу у склапању овог политичког брака и тумачили је жељом Доментијана да увек и у свему слави свог јунака.[75] Тај брак региструје и други Савин биограф Теодосије при чему погрешно наводи да је Радослав ожењен ћерком никејског цара Теодора I Ласкариса.[76]

Дакле, Радослав, најстарији син Стефана Првовенчаног, оженио се Аном, ћерком Теодора I Анђела, о чему сведочи и њихов лепо очувани веренички прстен коме ћемо касније посветити дужну пажњу. Природно је да је одавно постављено питање хронологије овог брака, па се веровало да је он закључен у годинама када су моћ и политички углед Теодора I Анђела били на врхунцу, а свакако после његовог уласка у Солун

---

71 *Ковачевић*, Жене и деца 6—9, 27, 31

72 *J. Радонић*, Критика горе наведене расправе Љ. Ковачевића у Летопису Матице српске 208 (1901), 128. *Јиречек*, Историја I, 168 се није изјаснио о постојећим дилемама. Историја српског народа I, 299 (*Б. Ферјанчић*) прихвата комбинације Љ. Ковачевића. Родословне таблице и грбови 21, таб. 2 такође наводе три жене Стефана Немањића: Евдокију (1191), именом непознату (1204—1207), и Ану Дандоло (1207—8) која је умрла пре 1217. године.

73 Према новијим просопографским истраживањима Ана је била најстарија ћерка Теодора I Анђела. Cf. *Polemis*, Doukai 93, No. 47 где се каже да је умрла око 1258. године. Cf. *M. Purković*, Two Notes on Mediaeval Serbian History, Slavonic Review 29 (1950—1) 545—547. *С. Кисас*, О времену склапања брака Стефана Радослава са Аном Комнином, ЗРВИ 18 (1978) 133 сматра да је Ана тада имала 12—13 година, док *Варзос*, о. с. 554, n. 23 верује да је имала 14 година.

74 Доментијан, Живот светог Саве, издао *Ђ. Даничић*, Београд 1865, 261; Доментијан, Животи св. Саве и св. Симеона, превео *Л. Мирковић*, Београд 1938, 149.

75 *Јиречек*, Историја I, 220, n, 3; *Ласкарис*, Византиске принцезе 40 сл.

76 Теодосије, Живот светога Саве, изд. *Ђ. Даничић*, Београд 1865. 126; Старе српске биографије, превео *М. Башић*, Београд 1924, 179. Омашку Теодосија регистровао је *Ласкарис*, Византиске принцезе 51.

(децембар 1224), чиме је заокружено освајање крајева Македоније.[77] То је, по свој прилици, претпоставио још К. Јиречек који се додуше није изјаснио о времену удаје Ане за Радослава, али је о том догађају говорио одмах после описа Теодоровог освајања Солуна.[78] За његовом идејом се повео и заслужни М. Ласкарис, пошавши од података из преписке Јована Апокавка, митрополита Навпакта, који у писму из пролећа 1224. године (хронологија по М. Ласкарису)[79] спомиње само Ирину од кћери Теодора I Анђела. На основу тога М. Ласкарис је закључио да је Ана већ била удата за Радослава.[80] Хронологију М. Ласкариса усвојио је Д. Полемис,[81] док се Д. Никол, изврстан познавалац епирске историје позног средњег века, није јасно определио о том питању; иако изричито не наводи време удаје Ане за Радослава, он о том догађају говори после описа Теодоровог освајања Солуна (1224), из чега би се закључило да датира овај брак у време око 1224. године.[82] Питање хронологије брака Радослава и Ане мудро је разрешио С. Кисас, такође полазећи од података богате преписке навпактског митрополита Јована Апокавка. На основу њих је С. Кисас убедљиво показао да се Радослав оженио Аном знатно пре Теодоровог освајања Солуна (1224), односно крајем 1219. или почетком 1220. године, а свакако пре Ускршњег поста (1220. он је почео 9. фебруара), када је склапање бракова било забрањено.[83] Ова хронологија, која је прихваћена у новијим радовима,[84] може да прилично промени досадашње судове о политици Србије према византијском свету у првој половини XIII века (1204—1261). Пре свега је јасно да се Стефан Првовенчани ородио са епирским Анђелима пре него што је Теодор I освојио Солун (1224) и крунисао се за цара (1225—6), желећи да тако стекне исти државноправни ранг који су имали његови супарници у Никеји.[85] То показује да је после првих неуспелих покушаја да се ороди са епирским Анђелима (1216. и 1217) Стефан Немањић даље радио на остварењу тог плана и најзад најстаријег сина Радослава оженио Аном, ћерком моћног Теодора I Анђела.[86] Према најновијим резултатима, он

---

[77] О хронологији освајања Солуна cf. *J. Longnon*, La reprise de Salonique par les Grecs en 1224, Actes du VIe Congrès Inter. d'Etudes Byzantines I (1950) 141 sq.; *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963, 358.

[78] *Јиречек*, Историја I, 172 (освајање Солуна је овде по старијој литератури датовано у 1223. годину).

[79] Писмо је објављено у Epirotica saeculi XIII, ed. *В. Васильевский*, Виз. врем. 3 (1896) 282.

[80] *Ласкарис*, Византиске принцезе 41 сл. (такође по старијој литератури датира Теодорово освајање Солуна у лето — јесен 1223. године).

[81] *Polemis*, Doukai 93, No. 47.

[82] *Nicol*, Despotate 59 sq.

[83] *Кисас*, О времену склапања брака 132 сл.

[84] Историја српског народа I, 306 сл. (*Б. Ферјанчић*); *Варзос*, о. с. 589 sq. који наглашава да је овај брак закључен упркос родбинским везама међу супружницима.

[85] *Г. Бабић*, Владислав на ктиторском портрету у наосу Милешева, Милешева у историји српског народа, Научни скуп поводом седам и по векова постојања, Јуни 1985, Београд 1987, 14, н. 37 тачно уочава да се Радослав оженио Аном пре царског крунисања Теодора I Анђела, али погрешно наводи да је епирски владар тада имао титулу деспота. *Б. Ферјанчић*, Деспоти 53—58.

[86] *Кисас*, О времену склапања брака 134 верује да је Ана годину дана била верена за Радослава, што би ту веридбу датовало у крај 1218. или почетак 1219. године. Сачуван је и леп веренички прстен младенаца о коме ће касније бити речи. Уп. *Ф. Баришић*, Веридбени прстен краљевића Стефана Дуке (Радослава Немањића), ЗРВИ 18 (1978) 257—268.

је то постигао у време када је политика Србије почела да се окреће и према Никеји, другој грчкој држави образованој на бившој византијској територији. У тим данима Србија је од никејског цара и патријарха добила црквену независност, односно статус автокефалне архиепископије. Није нам намера да у овој прилици више говоримо о овом значајном чину којим је после добијања краљевске круне из Рима (1217) употпуњена независност Србије; о њему је досада много расправљано.[87] Жеља нам је само да кроз нову хронологију брака Радослава и Ане потпуније објаснимо и добијање црквене независности и његово место у односима Србије према византијском свету у првој половини XIII века.

Извесно је да је свети Сава тачно оценио да је у средњовековним условима црквена независност саставни део државности, па је кренуо у далеку Никеју да од тамошњег цара Теодора I Ласкариса и патријарха Манојла Сарантина затражи независност за Српску цркву која је до тада била под јурисдикцијом Охридске архиепископије. Стога се могла очекивати реакција охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, јер су овим чином била окрњена права његове цркве.

Свети Сава је боравио у Никеји где је Српска црква добила статус автокефалне архиепископије, а он сам рукоположен за њеног првог поглавара, односно архиепископа. За нас је овде важно да одредимо време тог значајног чина, како би могли да га уклопимо у нова сазнања о хронологији оствареног сродства Стефана Немањића са кућом епирских Анђела. Поуздан terminus ante quem за додељивање значајних права Српској цркви чини мај 1220. године, када је охридски архиепископ Димитрије Хоматијан упутио светом Сави писмо у коме је жестоко протестовао против његовог рукополажења за автокефалног српског архиепископа.[88] Иако је у старијој литератури преовлађивало уверење да је свети Сава 1219. године први пут боравио у Никеји и добио важне повластице за Српску цркву, појавила су се и тумачења да се то збило нешто касније. У зналачки састављеним регестама византијских царских повеља Ф. Делгер је навео да је никејски цар Теодор I Ласкарис у пролеће 1220. године именовао светог Саву за автокефалног архиепископа Србије. При томе је полазио од података житија светог Саве да је његовом посвећењу присуствовао велики број архиепископа и епископа, па је веровао да је у питању синод који је никејски цар сазвао на Ускрс (29. марта 1220. године).[89] Ту хронологију прихвата и В. Лоран, верујући да проглашење

---

[87] Основна литература: *С. Станојевић*, Свети Сава и независност српске цркве, Глас САН 161 (1934) 199—251; *Н. Радојчић*, Свети Сава и автокефалност српске и бугарске цркве, Глас САН 179 (1939) 179—258; *Ђ. Слијепчевић*, Историја Српске православне цркве I, Минхен 1962, 78—91; *Б. Гардашевић*, Каноничност стицања аутокефалности српске цркве 1219. г., Свети Сава — Споменица поводом 800-годишњице рођења, Београд 1977, 3—43; *Б. Ферјанчић*, Автокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија, Сава Немањић — Свети Сава, Историја и предање, Београд 1979, 65—72; Историја српског народа I, 316—321 (*Д. Богдановић*); *Марија Јанковић*, Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку, Београд 1985, 17—19; *Петровић*, Студенички типик 43—80.

[88] Писмо је објављено у *Pitra* No. 86, col. 381—390. Уп. *Г. Острогорски*, Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, Светосавски зборник 2, Београд 1938, 91—113 (= Сабрана дела IV, Београд 1970, 170—189). Детаљан коментар писма недавно је дао *Петровић*, Студенички типик 45—80.

[89] *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches III, München 1932 No, 1705.

самосталности Српске цркве није временски било далеко од већ споменутог писма Димитрија Хоматијана из маја 1220. године, он је Савино рукоположење за автокефалног српског архиепископа датирао у крај зиме или почетак пролећа 1220. године, односно на Ускрс (29. марта), када је цар Теодор I Ласкарис сазвао синод у Никеји.[90] Аутори новијих радова су склони да прихвате ранију хронологију, 1219. годину, само што настоје да прецизније одреде време Савиног посвећења у Никеји. Мирјана Живојиновић сматра да је свети Сава рукоположен за архиепископа на празник Успења Богородице (15. августа) 1219. године; она се определила за 1219. годину, полазећи од чињенице да у писму од маја 1220. године Димитрије Хоматијан пребацује светом Сави да је рукоположио многе архијереје, што показује да је он нешто раније постао архиепископ, јер је за такав посао било потребно извесно време.[91] У новом ревидираном и допуњеном издању регеста царских повеља такође се каже да је свети Сава рукоположен за архиепископа 1219. године, али се верује да се то збило у јесен.[92] Историја српског народа такође датира овај значајан догађај у 1219. годину, али прецизира да је то било на Цвети (31. марта).[93]

Без обзира на неке разлике у хронологији, извесно је да је свети Сава боравио у Никеји током 1219. или првих месеци 1220. године, где је добио самосталност за Српску цркву, која је проглашена за автокефалну архиепископију. Обично се веровало да је тај корак означио и нови правац политике Србије према византијском свету, јер се она сада окренула Никејском царству. Нова уверљива хронологија брака Радослава са Аном, која се временски скоро поклапа са чином стицања независности Српске цркве у Никеји, приказује у новом светлу тадашње односе Србије према епирској држави Анђела. Јер, свети Сава је боравио у Никеји по свој прилици почетком јесени 1219, а крајем те или почетком следеће 1220. године Радослав, најстарији син Стефана Првовенчаног се оженио Аном, ћерком епирског владара Теодора I Анђела са којом је

---

90 *V. Laurent*, Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople I. Les actes des patriarches IV, Paris 1971, No. 1225, p. 31 sq. Ту хронологију усвајају *Ферјанчић*, Автокефалност српске цркве 65 и *M. Angold*, A Byzantine Government in exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea 1204—1261, London 1975, 22 sq. који сасвим узгред бележи Савино посвећење у Никеји, погрешно наводећи да је Стефан Немањић тада био велики жупан.

91 *M. Живојиновић*, О боравцима Светог Саве у Солуну, Историјски часопис 24 (1977) 69 при чему наводи да у Житију „Србљак" стоји да је Свети Сава посвећен за архиепископа на празник Успења Богородице (15. августа).

92 *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches III, zweite, erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von *P. Wirth*, München 1977, No. 1703a. Аутор овог издања П. Вирт је првенствено следио идеје српске историографије која је Савино посвећење датирала у 1219. годину. Исто: *Петровић*, Студенички типик 45. Питања времена боравка светог Саве у Никеји повезано је са хронологијом његовог повратка у Србију, а путовао је преко Свете Горе и Солуна. *Станојевић*, Свети Сава и независност српске цркве 258 сматра да се Свети Сава вратио из Никеје у јесен 1219. године. Насупрот томе, више аутора је Савин повратак датирало у почетак 1220. године. Уп. *Д. Анастасијевић*, Је ли Св. Сава крунисао Првовенчаног?, Богословље X 2—3 (1935) 222; *Марија Јанковић*, Епископије и митрополије 17 сл; *Г. Бабић*, Владислав на ктиторском портрету 14 верује да је Свети Сава приспео у Студеницу свакако пре 13. фебруара 1220. године.

93 Историја српског народа I, 317 (*Д. Богдановић*). Исто: *M. Јанковић*, Епископије и митрополије 17.

пре тога био верен годину дана. Све то нема сумње мења устаљену слику о односима Србије према византијском свету прве половине XIII века.

Ако је веровати досадашњим размишљањима, окретање Србије супарничком Никејском царству за стицање црквене самосталности изазвало је прекид њених добрих односа са Епиром, а и жестоку реакцију цркве у тој држави, односно Охридске архиепископије. У оцени тих промена односа Србије и Епира пре свега се полазило од чувеног писма Димитрија Хоматијана упућеног маја 1220. године Светом Сави у коме је он жестоко протестовао против проглашења самосталности Српске цркве и Савиног рукоположења за њеног автокефалног архиепископа, одлучно сматрајући да су тиме непосредно угрожена права Охридске архиепископије под чијом јурисдикцијом се до тада налазила Српска црква. У том писму, које је светом Сави носио скопски епископ Јован, изнет је у ствари став сабора архијереја Охридске архиепископије који су прихватили погледе Димитрија Хоматијана и одлучно осудили самосталност Српске цркве и њен статус автокефалне архиепископије.[94]

Следећи извесну логику догађаја, историчари су веровали да је моћни Теодор I Анђео увек био спреман да стане у одбрану права Охридске архиепископије на чијем челу се налазио његов поверљиви човек Димитрије Хоматијан. Још је заслужни М. Ласкарис констатовао да су се после пута светог Саве у Никеју и стицања независности Српске цркве односи Стефана Првовенчаног и Епира „веома заоштрили".[95] Такву оцену промене односа Стефана Првовенчаног са Теодором I Анђелом даље су развили новији истраживачи епирске историје прве половине XIII века. Тако је Д. Никол веровао да је после боравка Светог Саве у Никеји, где је он добио самосталност за Српску цркву, епирски владар Теодор I Анђео имао јаке војне снаге према Србији и да је био спреман да штити угрожена права охридског архиепископа.[96] Сличне оцене даје и К. Варзос који наглашава да је Теодор I Анђео тада са јаким војним снагама стајао на српској граници да би бранио угрожена права Охридске архиепископије.[97]

Подаци извора о збивањима из тих година показују да је жучни протест Димитрија Хоматијана остао усамљена реакција цркве епирских Грка против самосталности Српске цркве; идеје да се томе придружила и политичка власт у Епиру, односно моћни Теодор I Анђео, остале су пуке хипотезе, јер о томе извори ништа не говоре, а најмање о присуству одреда епирског владара на српској граници спремних да интервенишу.

---

[94] Писмо је објављено у *Pitra* No. 86, col. 381—390. Превод и коментар писма в. *Остроіорски*, Писмо Димитрија Хоматијана 91—113 (= Сабрана дела IV, 170—189). За коментар писма в. *Петровић*, Студенички типик 45—80. Уп. *Јиречек*, Историја I, 169 сл.; *Слијепчевић*, Историја српске цркве I, 106—108; *М. Јанковић*, Епископије и митрополије 18; *D. Obolensky*, Sava of Serbia, Six byzantine Portraits, Oxford 1988, 158—160. О каноничности чина проглашења самосталности српске цркве в. *Гардашевић*, Каноничност стицања автокефалности 3—43; *Ферјанчић*, Автокефалност српске цркве 65—72; *Петровић*, Студенички типик 45—80.

[95] *Ласкарис*, Византиске принцезе 40.

[96] *Nicol*, Despotate 59 sq. погрешно каже да је свети Сава проглашен „as autonomous Patriarch of Serbia".

[97] *Варзос*, o. c. 589, No. 168. Он такође каже да је свети Сава у Никеји постао самостални патријарх Србије.

Временску и узрочну повезаност два важна догађаја из тадашњих односа Србије према византијском свету: стицање црквене самосталности и сродство са епирском кућом Анђела наслутио је и С. Кисас који је јасно одредио време другог чина, брака Радослава и Ане. С. Кисас претпоставља да је Ана тада (крај 1219. или почетак 1220) још млада, већ била верена за Радослава (од краја 1218. или почетка 1219), када је свети Сава кренуо у Никеју, уверен да му је веза Радослава и Ане осигурала толеранцију Теодора I Анђела. Он није хтео да тада било шта предузима против Србије да би заштитио права Охридске архиепископије, јер ништа није ни изгубио проглашењем независности Српске цркве, па није желео да квари добре односе са Србијом.[98]

Чини се да је С. Кисас исправно оценио сву еластичност политике Епира према Србији тога времена. Упркос чињеници да се за добијање црквене самосталности Србија обратила супарничкој Никеји, моћни Теодор I Анђео је желео да очува добре односе са Стефаном Првовенчаним, па је непосредно после споменутог чина у Никеји (1219) његова ћерка Ана била удата за Радослава. То што је већ маја 1220. године Димитрије Хоматијан у име сабора охридских архијереја жучно протестовао против независности Српске цркве, остао је само акт његове цркве, јер су овим чином била окрњена њена права. Насупрот томе, политика Теодора I Анђела ишла је другим правцима, јер самосталност Српске цркве није погађала његове политичке интересе, због којих није желео да квари добре односе са Стефаном Првовенчаним.

Што се тиче брака између Радослава и Ане, одавно је упозорено на околност да су ранији покушаји Стефана Немањића да се ороди са епирским Анђелима пропадали због канонских забрана бракова међу сродницима; сада је тај брак дозвољен, иако су младенци Радослав и Ана такође били у сродству: степен је био исти као и у случају раније забрањеног брака Радослава са Теодором, ћерком Михајла I Анђела. Дозвола за брак Радослава и Ане, који је такође био противан канонима, тумачена је угледом и утицајем Теодора I Анђела, против чега су и канони остали немоћни,[99] а Д. Никол је чак изнео неуверљиву претпоставку да је сагласност за то венчање дао српски архиепископ, односно свети Сава.[100] Намеће се као природан закључак да у описаним приликама Теодор I Анђео није ни тражио мишљење цркве, односно Димитрија Хоматијана о овом браку, јер су му јаки политички разлози налагали да путем њега што пре побољша односе са суседном српском државом. Такво објашњење става Теодора I Анђела важно је не само за његове односе према Стефану Првовенчаном, већ и за питање његовог става и односа према Охридској архиепископији и њеном поглавару Димитрију Хоматијану, али оно излази из оквира овде постављене теме.

Закључке о добрим односима Србије и Епира око 1220. године, упркос чињеници да је тада свети Сава добио самосталнот за Српску цркву у супарничкој грчкој држави Никеји, потврђују и нека збивања у

---

98 *Кисас*, О времену склапања брака 135.

99 Такво тумачење је дао још *Јиречек*, Историја I, 171 а прихватили су га *Ласкарис*, Византиске принцезе 41 и у новије време *Варзос*, o. c. 569, No. 168.

100 *Nicol*, Despotate 60.

самој српској држави. У питању су положај и статус Радослава, најстаријег сина и наследника Стефана Првовенчаног који је, како смо видели, крајем 1219. или почетком 1220. године, ожењен Аном, ћерком Теодора I Анђела. О томе је до блиских нам дана изречено доста судова који могу бити важни за нашу тему. На основу вести М. Орбина још је К. Јиречек сматрао да је Стефан Првовенчани после победе над хумским кнезом Петром поверио сину Радославу управу над крајевима јужно од Неретве.[101] У каснијим радовима историчари су настојали да у изворима открију поузданије податке о савладарству Радослава. Пре свега је обраћена пажња на жичку повељу за коју се веровало да је издата 1220. године, а у чијој интитулацији стоји да је издао краљ Стефан Првовенчани „са превазљубљеним ми сином Радославом по милости Божјој намесником ми".[102] На основу тих речи Милка Ивковић је закључила да је Радослав већ 1220. године постао очев савладар, што би била и прва појава установе савладарства у нашим изворима; без навођења доказа она сматра да је тада (1220) Радослав био ожењен Аном, ћерком „моћног деспота Теодора Анђела", па јој се чини вероватним да је Стефан Првовенчани још за живота хтео да најстаријем сину Радославу осигура престо.[103] Извесно је да су радови Д. Синдика знатно ојачали поверење у жичке повеље, а тиме и у њихове податке о савладарству Радослава. Он је најпре узео у разматрање текст повеље који је сачуван на северном и јужном зиду улаза у цркву манастира Жиче, па је пажљивом анализом и упоређивањем уочио да су у питању два временски блиска документа Стефана Првовенчаног. Прва повеља, она на северном зиду, настала је крајем 1219. године, јер се у јесен те године свети Сава вратио у Србију са пута у Никеју. Друга повеља, исписана на јужном зиду, настала је нешто касније, између 1224. и 1227. године, јер је у њој Радослав већ означен као савладар, а Д. Синдик верује да је његово савладарство повезано са венчањем са Аном, ћерком Теодора I Анђела, обављеним по ранијим претпоставкама око 1224. године.[104] Иако је у овом раду исказао пуно поверење подацима жичких повеља о савладарству Радослава, Д. Синдик их је потпуно објаснио у најновијем драгоценом истраживању о овој теми. Уочио је да у интитулацијама жичких повеља постоје значајне разлике у навођењу Радослава: прва из краја 1219. или почетка 1220. године издата је „са превазљубљеним ми сином Радославом по Божјој милости намесником ми", док се у другој каже да је издата „са превазљубљеним сином својим Радославом првенцем, кога и благословисмо да буде краљ све ове државе".[105] На основу тих разлика Д. Синдик убед-

---

[101] *М. Орбин*, Краљевство Словена, Београд 1968, 21; *Јиречек*, Историја I, 171

[102] *F. Miklosich*, Monumenta serbica, Vindobonae 1858, 11; *А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права од XII до XV века, Београд 1926, 8.

[103] *М. Ивковић*, Установа „младог краља" у средњовековној Србији, Историски гласник 3—4 (1950) 63. Идеју о савладарству Радослава опрезно су прихватили: Историја Црне Горе II, 1, 10 сл., н. 12 (*С. Ћирковић*) и Историја српског народа I, 307 (*Б. Ферјанчић*).

[104] *Д. Синдик*, Једна или две жичке повеље?, Историјски часопис 14—15 (1965) 309—315.

[105] *Д. Синдик*, О савладарству краља Стефана Радослава, Историјски часопис 35 (1988) 23. Дугујем искрену захвалност пријатељу и колеги Душану Синдику који ми је љубазно дао рукопис овог рада спремног за штампу и тиме ми омогућио да користим његове драгоцене резултате.

љиво закључује да се између издавања двеју жичких повеља збила нека промена у статусу и положају Радослава, тј. да је он проглашен за очевог савладара с правом да се назива краљем.[106] Уверени смо да је новим и потпунијим тумачењима жичких повеља Д. Синдик коначно учврстио идеју о савладарству Радослава пре смрти Стефана Првовенчаног, што је особито важно за нашу тему.

Када су у питању дипломатички извори о савладарству Радослава, ваља напоменути да су потврде за то одавно тражене у которским повељама у којима се наводи да су издате за време краља Радослава.[107] Иако је још К. Јиречек обратио пажњу на ове повеље које би потврђивале његову претпоставку о власти Радослава у крајевима јужно од Неретве,[108] каснији историчари су их огласили за непоуздане, наводећи као доказ околност да су сачуване у знатно каснијем препису и да им стога хронологија није довољно поуздана.[109] Међутим, најновија истраживања су, чини се, коначно утврдила веродостојност которских повеља са споменом краља Радослава, познатих до недавно само по једном зборнику докумената из Југославенске академије знаности и умјетности који потиче из XVIII века. Д. Синдик је у Лењинграду открио зборник докумената которске епископије који међу 50 повеља садржи и два од три горе споменута акта са именом краља Радослава: из 1221. и 1227. године.[110] Према оцени Д. Синдика палеографске особине лењинградског зборника сведоче да су ти рукописи настали око средине XIII века, али и да имају извесне сличности са дубровачким документима из друге половине XII века.[111]

У настојањима да се осветле услови и прилике савладарства Радослава, обраћана је пажња и вестима Доментијана и Теодосија о промени на српском престолу: смрт Стефана Првовенчаног и почетак владе краља

---

[106] Исто 26 сл. Што се тиче времена настанка друге повеље, важно је напоменути да сам аутор усваја нову хронологију брака Радослава и Ане коју је предложио С. Кисас (крај 1219. или почетак 1220).

[107] Прва од тих повеља је даровница Матије Бовалића који поклања земљу цркви св. Трифуна у Котору а издата је октобра 1227. године (раније је датована у 1217. годину, а нови датум је по исправци Д. Синдика в. нап. 110); друга повеља од 15. септембра 1221. године је упутство которске општине о састављању повеља, а трећа која говори о посвећењу дограђене цркве св. Марије издата је 1221—1222. године. Cf. *T. Smičiklas*, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III, Zagreb 1905, p. 163 sq., No. 136, p. 194 sq., No. 169, p. 207 sq., No. 181.

[108] *Јиречек*, Историја I, 171, н. 50. *И. Божић*, О положају Зете у држави Немањића, Историски гласник 1—2 (1950) 113 сл. одлучно је устао против ранијег уверења да је под Немањићима Зета имала посебан положај, односно да су њоме управљали савладари — млади краљеви. Тамо су понекад слати престолонаследници или други чланови краљевске породице, али то није била пракса „већ повремена појава".

[109] Повеље је уврстио у фалсификате *С. Станојевић*, Студије о српској дипломатици XXV. О фалсификованим повељама, Глас САН 169 (1936) 26—32. За негативне судове о њима уп. *Божић*, О положају Зете 113, н. 25 кога нарочито буни ранија хронологија прве повеље датиране по старијим веровањима у 1217. годину; *М. Ивковић*, Установа „младог краља" 63; Историја Црне Горе, II, 1, 10 сл., н. 12 (*С. Ћирковић*).

[110] У питању је повеља која је раније датирана у 1217. годину и тако је представљала један од главних доказа за сумњу у веродостојност ових докумената. На основу исправке Д. Синдика повеља потиче из 1227. године.

[111] *Синдик*, О савладарству краља Стефана Радослава 27 сл.

Радослава (1228). Ваља упозорити да је већ исказивана сумња у то да се ове вести могу разумети као потврда савладарства Радослава.[112] У жељи да оснажи доказе повеља о савладарству Радослава, Д. Синдик исцрпно анализира споменуте вести двојице биографа светог Саве, нарочито инсистирајући на речима временски ближег Доментијана да је Радослав постао „сапрестолник отачаства свога".[113] Чини се да су у праву били историчари који су сумњали у овакво тумачење вести Доментијана и Теодосија, јер обојица Савиних биографа изричито говоре о променама које су се збиле пред сам крај живота Стефана Првовенчаног (1228).

Недавно су изнети нови докази о савладарству Радослава а учинила је то Гордана Бабић анализом портрета првих Немањића у нартексу Милешеве. Прихватајући ново датирање милешевског живописа у време пре 1228. године, она констатује да је овде Радослав представљен са круном као и Стефан Првовенчани, али да нема скиптар, што сведочи да је био очев савладар. Пошто је према новој и прихваћеној хронологији С. Кисаса Радослав ожењен Аном крајем 1219. или почетком 1220. године (пре 9. фебруара 1220), Гордана Бабић верује да су скоро истовремено обављена два важна чина: његово крунисање за савладара и венчање са Аном, ћерком Теодора I Анђела,[114] све се то одиграло после повратка светог Саве из Никеје.[115]

Резултати наведених најновијих истраживања су у пуној мери потврдили раније опрезно исказиване идеје о савладарству Радослава започетом око 1220. године, које се сасвим уклапа у нашу слику добрих односа Србије и Епира у том времену. Такав њихов карактер је потврђен и чињеницом да је Радослав тада ожењен Аном, ћерком моћног Теодора I Анђела.

Пре него што се позабавимо оценом владе краља Радослава (1228—1234), треба се вратити већ споменутим портретима првих Немањића из Милешеве, јер они дају нова и драгоцена сазнања о односима Србије према византијском свету у трећој деценији XIII века. За нас су, пре свега, занимљиве титуле записане поред ликова првих Немањића, као и портрет цара који се налази преко пута њих. У читању и тумачењу натписа поред ових ликова данас смо у тежем положају него раније, јер је зуб времена оштетио или избрисао нека слова важна за њихово потпуно разумевање. Заслужни истраживач наших споменика Ђ. Бошковић покушао је да у своје време прочита натпис изнад лика Стефана Првовенчаног; по његовом читању натпис гласи: Стєфанъ въ ха вга вл(аговѣ(р)ны кр(аль и) с(ъ)васт(ъ) (?) всѣхъ Раш(к)их и (Д)иωклітскі(х) (земль) сн(ъ)

[112] *Божић*, О положају Зете 112 сл.; *М. Ивковић*, Установа „младог краља" 63.

[113] Доментијан, Живот св. Саве, изд. *Даничић* 261, (превод *Л. Мирковића* 149); Теодосије, изд. *Даничић* 164 (превод *М. Башића* 209); *Синдик*, О савладарству краља Стефана Радослава 27. Идеје Д. Синдика усваја *Гордана Бабић*, Владислав на ктиторском портрету 14 а на основу његовог предавања о истој теми, одржаном у Историјском институту 1985. године; при томе није узимала у обзир сумње исказане у радовима И. Божића и М. Ивковић.

[114] То су већ веровали *М. Ивковић*, Установа „младог краља" 63; *Синдик*, Једна или две повеље 315.

[115] *Г. Бабић*, Владислав на ктиторском портрету 14 на основу тога закључује да је 1220. година terminus post quem за настанак милешевског живописа.

стг(ѡ) Симеѡна Нема(не) з(еть) цьра гьречьска(го) кирь Алеѯие. При томе је Ђ. Бошковић нагласио да је „део краљ и севаст, свакако скраћено од севастократор" сасвим тешко читљив и стога остаје прилично проблематичан".[116] У истом раду Ђ. Бошковић констатује да је поред лика Радослава натпис избрисан, али да је овде Г. Мије прочитао слова Радоса... акв... ...ліи...; пошто су ликови Стефана Првовенчаног и Радослава веома близу, „то су и натписи поред њихових ликова сасвим приближени".[117] Иако се изнад лика Радослава не може прочитати никаква титула, истраживачи Милешеве су разазнавали да он на глави носи севастократорски венац, па су неки и веровали да је и он имао ову високу византијску дворску титулу.[118] Према читању које је пре доста година донео Ђ. Бошковић, лево од фигуре Владислава стоји: Стє(фань) Владис(лавь) вь хь де (?)... сам(?)....[119] За нашу тему је свакако значајно навођење високих византијских титула уз ликове неких владара из лозе првих Немањића, нарочито с обзиром на околност да су према новим погледима живопис Милешеве па и портрети Стефана Немање, Стефана Првовенчаног, светог Саве, Радослава и Владислава настали пре 1228. године.[120]

Титула севастократора уз лик Стефана Првовенчаног не подлеже сумњи, јер о њој постоје јасне потврде и у другим изворима, а Немањин наследник је ту титулу добио као зет византијског цара Алексија III Анђела (1195—1203).[121] Међутим, имамо велике резерве у погледу високих византијских титула које би носили синови Стефана Првовенчаног Радослав и Владислав. Према оцени истраживача, Радослав има севастократорски венац, исти какав носи и његов отац, али се треба запитати да ли је тај утисак довољна индиција за закључак да је и он носио ову високу византијску титулу. Иако је можда већ од 1220. године био очев савладар, не може се веровати да је Радослав имао титулу севастократора, јер би то било супротно развитку установе савладарства у средњовековној Србији. Једино би се могло претпоставити да је Радослав чин севастократора добио од таста Теодора I Анђела, али само

[116] *Ђ. Бошковић*, Неколико натписа са зидова средњовековних цркава, Споменик САН 187 (1938) 5. О титули севастократора Стефана Немањића в. *Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 168 сл. У постојање титуле севастократора поред лика Стефана Првовенчаног без резерве верују: *В. Ђурић*, Три догађаја у српској историји XIV века и њихов одјек у сликарству, Зборник за ликовне уметности Матице српске 4 (1968) 82, н. 45; *Г. Бабић*, Владислав на ктиторском портрету 14; *С. Петковић*, Настанак Милешеве, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 5.

[117] *Бошковић*, Неколико натписа 4 сл.

[118] Исто 6; *В. Ђурић*, Милешевско најстарије сликарство. Извори и паралеле, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 30; *Петковић*, Настанак Милешеве 5.

[119] *Бошковић*, Неколико натписа 4 се пита да ли је поред Владисављевог лика наведена титула деспота, јер „почетак ове речи (де..) се у неколико види, али за њен потпун развој нема довољно места". Ђ. Бошковић упозорава да према познатим подацима Владислав није био деспот, али одмах додаје да „није сасвим искључено да је он ову титулу могао понети као савладар". Запажено је да Владислав нема никакве владарске инсигније и да му је круна касније додата. Уп. *Бошковић*, Неколико натписа 6; *Ђурић*, Три догађаја 82, н. 45; *Петковић*, Настанак Милешеве 5.

[120] О тој хронологији в. касније излагање.

[121] *Ферјанчић*, Севастократори у Византији 168.

после његовог крунисања за цара (1225—6), јер је по византијским државноправним нормама једино цар додељивао знаке највиших дворских титула (деспота, севастократора и кесара). У погледу деспотске титуле Владислава наше сумње су још одлучније, јер је и питање самог натписа веома проблематично. В. Ђурић жели да протумачи порекло евентуалне деспотске титуле младог Владислава у чему исправно закључује да му је ову титулу могао доделити само неки цар, а по његовом уверењу био је то бугарски цар Јован II Асен, чији је зет Владислав и био.[122] Такве комбинације треба сасвим напустити, јер је Владислав неколико година касније постао зет моћног трновског цара, што свакако није био пре 1228. године, када је по уверењу В. Ђурића завршен живопис Милешеве.

Поред исказаних резерви о наведеним титулама, портрети првих Немањића из Милешеве дају довољно индиција за закључак да су они истицали своју повезаност са византијским светом. У натпису поред лика Стефана Првовенчаног наведена је његова титула севастократора, а што је такође важно, споменуто је и то да је био зет византијског цара Алексија III Анђела. Остале комбинације са титулама Радослава и Владислава, синова Стефана Првовенчаног, засада бисмо оставили по страни.

Међу личностима из нартекса Милешеве одавно је запажена фигура у царском орнату која стоји насупрот ликовима првих Немањића. Личност тог цара покушао је да открије још Ђ. Бошковић, пошавши од констатације да Стефан Првовенчани и Радослав на главама носе севастократорске венце. Зато је веровао да је овде насликан византијски цар Алексије III Анђео, таст Стефана Немањића и деда Радослава, одмах упозоривши да је то први и једини пример „представе једног страног владара у нашим црквама".[123] Пошто је за нашу тему лик овог цара од особитог значаја, навешћемо и најновије покушаје да се идентификује његова личност. В. Ђурић верује да је у питању никејски цар Јован III Ватац, при чему се позива на његов млади лик који би одговарао добу Владислава.[124] Р. Николић је друкчије мислио о лику цара из Милешеве; сматрао је да је у питању први никејски цар Теодор I Ласкарис (1208—1222).[125] Историчари уметности, који су у последњим годинама проу-

---

[122] *Ђурић*, Три догађаја 82 сл., н. 45. Да је Владислав био деспот аутор верује и касније. Уп. *Ђурић*, Милешевско најстарије сликарство 30.

[123] *Бошковић*, Неколико натписа 6 сл.

[124] *Ђурић*, Три догађаја 82 сл., н. 45. Исто: *В. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 35. сл. Аутор подсећа да је 1222. године, када је преузео престо, Јован III Ватац имао око 30 година, при чему се позива на *V. Laurent*, Notes de chronographie et d'histoire byzantine, EO 36 (1937) 162—165. Расправљајући о датуму смрти Јована III Ватаца, В. Лоран наводи и речи Георгија Акрополита (ed. Heisenberg 103) да је он умро са 62 године живота, што би показивало да је рођен 1192. и да је 1222. године имао 30 година.

[125] *Р. Николић*, О гробу светог Саве у Милешеви, Саопштења XIV (Београд 1982) 22. Колико нам је познато, једино се *Петковић*, Настанак Милешеве 5 осврнуо на ову комбинацију, али је напоменуо да се после чишћења милешевског живописа видело да је овде представљен млад човек „готово вршњак Владислава", а Теодор I Ласкарис је 1222. године умро у педесетим годинама живота. Тиме би отпала и претпоставка Р. Николића. *Петковић*, Настанак Милешеве 6 наглашава да би „најпримамљивија претпоставка" била да је овде сликан Јован II Асен, али сматра да се, због младог царевог лика, та идеја мора напустити; око 1220. године трновски цар је имао

чавали очишћени милешевски живопис, прихватили су мишљење да је овде сликан лик Јована III Ватаца, што је важно за хронологију живописа, али и за потпуније разумевање односа Србије према византијском свету тог времена.[126]

Представа никејског цара Јована III Ватаца у нартексу Милешеве веома је значајна за наше идеје о односима Србије према византијском свету у првој половини XIII века, али је важно одредити и време њеног сликања, јер влада овог славног цара траје више од три деценије (1222—1254). Остављајући по страни старија мишљења да је живопис Милешеве настао 1235. године, задржаћемо пажњу само на новијим датирањима. Још је Ђ. Бошковић уочио да је у Милешеви Стефан Првовенчани сликан у владарској одори, што показује да је живопис рађен пре његове смрти, јер би у противном он носио монашку ризу, као што је случај на његовим другим портретима из времена после 1228. године.[127] У новијим радовима прихваћени су разлози Ђ. Бошковића за датирање живописа Милешеве у време пре 1228. године, односно пре смрти Стефана Првовенчаног, али су истовремено чињени покушаји да се прецизније одреди време његовог настанка.[128] На основу сазнања да је овде сликан лик никејског цара Јована III Ватаца (1222—1254) В. Ђурић сматра да је 1222. година terminus post quem за настанак милешевског живописа, јер је почетком те године овај цар наследио престо свог таста Теодора I Ласкариса.[129] Недавно је С. Петковић учинио нове напоре да ближе одреди време настанка живописа Милешеве, полазећи од једног знатно каснијег податка: у касно лето 1652. године у Москву су приспели монаси Милешеве на челу са архимандритом Висарионом да би од цара и царице добили прилоге за манастир и његову обнову; том

око 50 година (према најновијим прорачунима Јован II Асен је рођен најкасније 1190—2. године. Уп. *И. Божилов*, Фамилия на Асеневци, Генеалогия и просопография, София 1985, 77). Ако је живопис Милешеве рађен пре смрти Стефана Првовенчаног (1228) а у време када је Радослав био очев савладар, могло би се помислити да је овде сликан солунски цар Теодор I Анђео, чијом је ћерком Аном Радослав био ожењен још од краја 1219. или почетка 1220. године. Та примамљива комбинација се такође мора одбацити, јер је Теодор I Анђео рођен 1180—5. године (cf. *Варзос*, o. c. 548, No. 168), па је око 1220. године имао већ око 40 година, а царска фигура у Милешеви представља младу особу.

126 *Г. Бабић*, Владислав на ктиторском портрету 13; *Петковић*, Настанак Милешеве 6 сл.

127 *Ђ. Бошковић*, Приказ књиге: *С. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934. у ГСНД 15—16 (1936) 343 сл. Аутор уочава да се Радослав и Владислав овде налазе без жена, па, полазећи од раније хронологије њихових бракова, верује да су портрети сликани пре њихових венчања са Аном, односно Маријом Белославом. Међутим, као да сам Ђ. Бошковић није био сасвим уверен у ново датирање живописа Милешеве, па је нешто касније рекао да је рађен после смрти Стефана Првовенчаног. Уп. *Бошковић*, Неколико натписа 7.

128 *Ђурић*, Три догађаја 82, н. 45; *исти*, Византијске фреске 35 сл., 193, н. 35; *Г. Бабић*, Владислав на ктиторском портрету 14; *Петковић*, Настанак Милешеве 5.

129 *Ђурић*, Три догађаја 82; *исти*, Милешевско најстарије сликарство 30. То прихватају *Г. Бабић*, Владислав на ктиторском портрету 13 и *Петковић*, Настанак Милешеве 6 сл. Једино је *Николић*, О гробу светог Саве 22 датирао милешевски живопис у 1221. годину, а полазећи од две ствари: уверења да је овде сликан никејски цар Теодор I Ласкарис, као и лика Владислава који је сликан као младић од око 20 година, а рођен је око 1200. године. Чини се да је *Петковић*, Настанак Милешеве 5 убедљиво показао неодрживост те хронологије.

приликом монаси су рекли да је манастир подигао свети Сава године 6727, односно између 1. септембра 1218. и 31. августа 1219. године. С. Петковић сматра да овако прецизан хронолошки податак заслужује пуну пажњу, иако је забележен у знатно каснијем извору.[130] Међутим, у комбинацијама о времену настанка милешевског живописа С. Петковић узима у обзир и лик цара Јована III Ватаца, верујући да он упућује на време пре 1224. године, када је Теодор I Анђео од Латина освојио Солун, јер би тада природније било очекивати његов лик у Милешеви као најмоћнијег господара грчког света.[131] На основу ових података С. Петковић сматра да је Владислав почео зидање Милешеве још као младић и да је оно завршено између 1. септембра 1218. и 31. августа 1219, а да је живопис цркве урађен између 1222. и 1224. године.[132]

Дакле, ако је по новој хронологији живопис Милешеве настао између 1222. и 1228, односно између 1222. и 1224. године, поставља се питање како објаснити лик никејског цара Јована III Ватаца, па су историчари уметности потражили одговор на њега. То пре свега чини В. Ђурић који наглашава да је представа „византијског цара из Никеје" у српској задужбини изузетна појава која „сведочи о врло одређеном политичком односу Србије према Никеји и посебном правном положају Србије према Никејском царству"; он у томе види доказ да је Србија прихватила византијску идеју „о хијерархији власти и држава".[133] И С. Петковић настоји да објасни лик цара Јована III Ватаца у Милешеви, који повезује са статусом самосталности Српске цркве и дужним поштовањем које је Стефан Првовенчани са братом светим Савом и синовима осећао према Никеји.[134]

Већ смо нагласили да је лик никејског цара Јована III Ватаца у нартексу Милешеве необично значајан за разумевање односа Србије према византијском свету у првој половини XIII века (1204—1261). Како тачно уочава В. Ђурић, тај лик сведочи о еластичној политици Србије према Епиру и Никеји, грчким државама основаним после 1204. године, које су претендовале да организују борбу за рушење Латинског царства у Цариграду и обнову Византије. Србија је, с једне стране, чувала везе са Никејским царством одакле је 1219. године стекла црквену самосталност, а са друге стране је требало да води рачуна о околности да је браком Радослава и Ане породица Немањића била родбински везана са епирском владајућом кућом Анђела.[135] Све се то уклапа у већ стечену слику односа Србије према византијском свету прве половине XIII века: Стефан Првовенчани није желео да ремети добро утемељене односе

---

[130] *Петковић*, Настанак Милешеве 2 сл., 7.

[131] Исто 6 сл.

[132] Исто 7. Владислав је наложио да се у нартексу сликају: деда Стефан Немања, стриц свети Сава, отац Стеван Првовенчани, као и старији брат Радослав, савладар и наследник престола. Најзад, сликан је и сам Владислав, као ктитор и са моделом храма у руци. Уп. *Петковић*, Настанак Милешеве 7.

[133] *Ђурић*, Три догађаја 82.

[134] *Петковић*, Настанак Милешеве 7.

[135] *Ђурић*, Милешевско најстарије сликарство 30 верује да су сликари Милешеве дошли из Солуна. Не изгледа прихватљиво објашњење да су те везе обележене и високим византијским титулама севастократора и деспота, исписаним уз ликове краља Стевана Првовенчаног и сина му Владислава.

са Епиром и Никејским царством, двема грчким државама које су претендовале да поведу византијски свет у борбу за обнову Царства. То је несумњиво било и резултат смишљене политике да се Србија снађе између Епира и Никеје, грчких држава од којих тада ниједна још није стекла одлучујућу предност у горе споменутој борби за обнову Византије.

У посматрању односа Србије према византијском свету у првој половини XIII века (1204—1261) треба посветити извесну пажњу и не дугој влади краља Радослава (1228—1234) која је по често понављаним оценама значила врхунац продора грчких утицаја у српску државу. Још су временски блиски извори забележили да је на почетку владе Радослав био достојан сваке похвале, али да је касније пао под утицај жене „од које пострада умом".[136] У осуди гркофилске политике краља Радослава још су даље отишли модерни писци српске средњовековне историје. К. Јиречек је доста одлучно рекао да је Радослав као син и муж византијских принцеза желео да буде Грк, да се грчки потписивао и да је политички потпуно зависио од свог таста Теодора I Анђела. Због неких канонских питања 釣Randoм Радослав се обраћао охридском архиепископу Димитрију Хоматијану.[137] Заслужни М. Ласкарис пише да се Радослав осећао Грком, да је грчки потписао повељу Дубровчанима из фебруара 1234. године.[138] Од многобројних сличних судова о политици краља Радослава обратићемо пажњу само на неке за које верујемо да су особито карактеристични. У осуди те политике најдаље је отишао патриотски расположени С. Станојевић, упозоравајући да је Радослав био грчки васпитан, због чега је чак узео и византијско царско презиме Дука. Под утицајем жене Ане он је у политичким и црквеним питањима потпуно био одан политици моћног Теодора I Анђела, због чега се у Србији стекло уверење да су српска држава и црква постале зависне од епирског царства и Охридске архиепископије. Тиме је краљ Радослав упропастио „мучно добивене тековине старијих генерација", што је изазвало опозицију властеле која га је у лето 1233. године срушила са власти. Таквој политици се супротстављао и свети Сава који је због тога незадовољан кренуо на своје прво путовање у Свету земљу (1229).[139] У историји народа Југославије је речено да је краљ Радослав, као син Евдокије васпитаван у грчком духу, током владе био под утицајем таста Теодора I Анђела и да се грчки потписивао на повељама и новцима; довео је стварно у питање и самосталност Српске цркве, јер се за савете у верским стварима обраћао охридском архиепископу Димитрију Хоматијану.[140] У историји српског народа поновљене су сличне оцене „гркофилске политике" краља Радослава који је по речима Теодосија био под утицајем жене Ане: потписивао је повеље са царским презименом Дука а оно се јавља и на грчким натписима његових новаца. За ре-

[136] Теодосије, изд. *Даничић* 161—164 (превод *М. Башића* 219); *Јиречек*, Историја I, 173.

[137] *Јиречек*, Историја I, 172.

[138] *Ласкарис*, Византиске принцезе 43.

[139] *Станојевић*, Свети Сава и независност српске цркве 242; *исти*, Свети Сава, Београд 1935, 62, 73 сл.; *исти*, Краљ Урош I, Годишњица Н. Чупића 44 (1935) 1—3.

[140] Историја народа Југославије I, 337.

шавање неких канонских питања Радослав се обраћао Димитрију Хоматијану, што је могло довести до губитка тек стечене самосталности Српске цркве. Незадовољан овим поступцима, Свети Сава је кренуо на своје прво путовање у Свету земљу.[141]

Осим неколико наведених чињеница, које су служиле као доказ гркофилске политике краља Радослава, не знамо готово ништа о његовој краткој влади (1228—1234). Зато сматрамо да у оквирима посматрања политике Србије према византијском свету у првој половини XIII века (1204—1261) треба преиспитати одлучне и оштре судове о гркофилству краља Радослава који је тиме скоро довео у питање политичку и црквену независност Србије. У провери доказа о гркофилској политици Радослава кренућемо од његовог преузимања презимена Дука, најстарије византијске царске породице. Историчари су, пре свега, наводили његову повељу Дубровчанима од 4. фебруара 1234. године којом им он обећава широке повластице у трговини на својој територији. Интитулација документа каже да је Радослав „у Христу Богу верни краљ свих рашких земаља и травунијских, унук светога Симеона Немање и син првовенчанога краља блаженопочившега Стефана монаха". На крају повеље је грчки потпис краља Радослава Στέφανος ῥὴξ ὁ Δούκας.[142] Сматрамо да у оцени значаја грчког потписа ове повеље треба имати у виду и важну околност да је исту Радослав издао као прогнани краљ после бекства из Србије, када се најпре са женом Аном склонио у Дубровник. То се јасно види из текста повеље, јер Радослав повластице обећава ако му Бог помогне да поврати изгубљени престо.[143] Византијско царско презиме Дука јавља се и на новцима краља Радослава. Још је М. Ласкарис детаљно расправљао о два бакарна новца са натписом Στέφανος ῥὶξ ὁ ἅγιος Κονσταντῖνος, на чијем реверсу је фигура Христа на престолу; упозоривши на ранији сличан примерак са натписом Στέφανος ῥὶξ ὁ Δούκας и ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος, он је с правом сматрао да су у питању новци краља Радослава. У то га је убедио и спомен светог Константина присутан и на новцима византијског цара Алексија III Анђела, деде краља Радослава, које је он очигледно хтео да имитира.[144] Сазнање о новцима краља Радослава обогаћена су налазима приликом археолошких радова на византијском

141 Историја српског народа I, 308 сл. (*Б. Ферјанчић*).

142 *Miklosich*, Mon. ser. 19; *Smičiklas*, Codex diplomaticus III, 395 sq., No. 342; *Соловјев*, Одабрани споменици 26 сл., бр. 18. У тексту повеље наведена је 6742 (1234) година, док се на крају текста каже да је издата 4. фебруара IV индикта. *Smičiklas*, Codex diplomaticus III, 396, n. 1 примећује да наведени четврти индикт не одговара 1234. години, па је склон да посумња у тачност године. *Polemis*, Doukai 132, No. 102 констатује да се у грчким документима Радослав назива Στέφανος ὁ Δούκας, па се позива само на *Pitra* No. 180, col. 686.

143 *Марковић*, Византиске повеље 217 сл. жели да објасни дипломатску активност Дубровчана у четвртој деценији XIII века: после победе бугарског цара Јована II Асена код Клокотнице (1230) они су од њега добили повељу са значајним повластицама, затим су фебруара 1234. године добили сличну повељу од краља Радослава, који је могао и да се врати на српски престо, а најзад су марта 1234. године добили повељу солунског деспота Манојла Анђела.

144 *Ласкарис*, Византиске принцезе 44—46 где су наведена и ранија издања споменутих новаца. При томе М. Ласкарис подсећа на околност да је Радослав са презименом Дука потписан и на повељи Дубровнику (1234).

локалитету Градина недалеко од Новог Пазара. Овде је нађено 17 примерака чанкастог бакарног новца краља Радослава који припадају непознатој варијанти, а осим тога су откривена још три примерка који су исти са већ познатим варијантама његових новаца. Од 17 примерака нове врсте шест има натпис Στέφανος ῥὶξ ὁ Δούκας; десно од лика владара је фигура Исуса Христа који га крунише, а поред Христовог лика су слова IC XC и натпис ὁ Παντοκράτωρ.[145]

У навођењу примера употребе византијског царског презимена Дука од стране краља Радослава треба споменути и његов лепо очувани златни веренички прстен, дарован баш невести Ани, ћерки Теодора I Анђела. На прстену је урезан грчки натпис у стиховима који у најновијем читању и преводу Ф. Баришића гласи „Ово је веренички прстен Стефана изданка лозе Дука, те стога, Ано из рода Комнина, у руке га прими".[146] Документи сведоче да су и неки савременици убрајали краља Радослава у род Дука. Писмо охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, документ о коме ће касније бити више речи, каже да даје одговор на „различита питања најблагороднијег краља Србије кир Стефана Дуке".[147] Марта 1234. године солунски господар деспот Манојло Анђео (1230—1237), стриц Радослављеве жене Ане, издаје повељу Дубровчанима којом им дарује значајне трговачке и царинске повластице на својој територији. На почетку акта Манојло Анђео захваљује Дубровчанима што су били гостољубиви и благонаклони према „деци царства ми, односно преузвишеном краљу Србије и вољеном ми зету кир Стефану Дуки и од срца ми вољеној нећаки краљици Ани Дукени"; очигледно се ради о краљу Радославу и Ани који су нешто раније, побегавши из Србије, боравили у Дубровнику, а онда су се запутили у Драч.[148]

---

145 *М. Поповић*, Налази новца краља Стефана Радослава, Новопазарски зборник 1 (1977) 40—44. Поред новца овде је пронађено седам бакарних плочица за ковање новца, као и мања полуга од бакра, вероватно сировине за ковање новца. Три примерка новца припадају већ познатој варијанти новца краља Радослава. Уп. *Поповић*, Налази новца 44 сл. Руководилац ископавања М. Поповић уложио је много труда да објасни ковање новца краља Радослава, али је у том послу учинио и по неку омашку. Наглашава да је трећа деценија XIII века обележена наглим успоном Епира: 1227. деспот Теодор Анђео је освојио Солун и крунисан је за цара (титула епирског владара и датуми су погрешни). Та збивања су утицала и на прилике у Србији, где престо узима краљ Радослав који је по мајци био унук византијског цара Алексија III Анђела, а зет епирског деспота (?) и цара Теодора I Анђела; за његове владе је грчки утицај у Србији био врло јак. М. Поповић верује да је новац са Градине, који је сличан примерцима цара Алексија III Анђела и солунског цара Теодора I Анђела, кован између 1227. и 1230. године. После битке код Клокотнице (1230) и слома моћи Теодора I Анђела, новац краља Радослава није више кован у Солуну, већ у Расу, односно Градини. Уп. *Поповић*, Налази новца 46 сл.

146 *Баришић*, Веридбени прстен 264. Аутор наводи и сву старију литературу о овом комаду.

147 *Pitra* col. 685—6. *Ф. Гранић*, Одговори охридског архиепископа Димитрија Хоматијана на питања српског краља Радослава, Светосавски зборник 2, Београд 1938, 154.

148 *Марковић*, Византиске повеље 213, 1. 2—3. То региструју: *Ласкарис*, Византиске принцезе 47 сл.; *B. Krekić*, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age, Paris 1961, 167. Полазећи од чињенице да су Радослав и Ана почетком 1234. године из Дубровника кренули у Драч, историчари су се исправно питали ко је тада владао свим градом; нису веровали да је то био бугарски цар Јован II Асен. Уп. *Марковић*, Византиске повеље 218, н. 1; *Ducellier*, Façade maritime 166 sq.

Дакле, сасвим је извесно да је српкси краљ Радослав свом титуларном имену Стефан додавао и византијско царско презиме Дука, а то су чинили и неки његови савременици, као нпр. Димитрије Хоматијан или солунски господар деспот Манојло Анђео. Иако је једнодушно оцењено да је ова појава један од најјаснијих показатеља гркофилске политике Радослава, сматрамо да се она може друкчије објаснити. Ранији историчари су губили из вида важну околност да је краљ Радослав био једини међу владарима из куће Немањића који се могао похвалити да потиче од византијске царске кћери, јер му је мати Евдокија била ћерка цара Алексија III Анђела.[149] Зато смо уверени да је краљ Радослав узимао византијско царско презиме Дука да би истакао своје двоструко сродство са византијским царским породицама: преко мајке Евдокије био је унук цара Алексија III Анђела, а по жени Ани зет солунског цара Теодора I Анђела. Српски краљ је то чинио сасвим у духу праксе и традиције припадника породице Анђела који су узимали презиме Дука, прве царске породице на цариградском престолу. Познато је да је то чинио и моћни солунски цар Теодор I Анђео, а и његови наследници у епирској држави Манојло и Михајло II Анђели.[150] Њихове примере је следио и краљ Радослав, па мислимо да у томе не треба видети знаке његовог гркофилства.

Међу гресима краља Радослава, проистеклим из његове гркофилске политике, увек се наводило и обраћање охридском архиепископу Димитрију Хоматијану због неких литургијских питања. Одавно је познато занимљиво писмо Димитрија Хоматијана које даје одговоре на питања постављена од стране српског краља Радослава. У нашој историографији први је томе писму посветио пажњу Ф. Гранић који је био крајње резервисан у погледу његовог порекла и карактера. Иако је писмо сачувано међу списима који се приписују Димитрију Хоматијану, Ф. Гранић није сасвим сигуран да оно потиче од њега, наглашавајући да коначан одговор на то питање зависи од проучавања и оцене дела Димитрија Хоматијана у целини. Са друге стране, Ф. Гранић истиче и могућност да је преписка краља Радослава са Димитријем Хоматијаном била чисто фиктивна, тј. да се за своја излагања писац послужио овим књижевним обликом, као што је случај са дијалозима у античкој грчкој и старој црквеној литератури. Можда је Димитрије Хоматијан желео да овим писмом покаже да успоставља ранији однос између Охридске архиепископије и Српске цркве какав је био пре 1219. године.[151] И увек опрезни Н. Радојчић остао је резервисан према карактеру овог писма, сумњајући да је питања краља Радослава срочио сам Димитрије Хоматијан, па му је упутио и одговоре.[152]

---

[149] То порекло је посведочено редовима већ више пута спомињаног писма Димитрија Хоматијана о канонским сметњама за брак Радослава са Теодором, другом ћерком Михајла I Анђела. Cf. *Pitra*, No. 10, col. 48—52. Да су Радослав и Комнина потицали из првог брака Стефана Немањића са Евдокијом в. Радословне таблице и грбови 21, таб. 2.

[150] За то в. примере у *Ферјанчић*, Деспоти у Византији 54—58, 59 сл., 63—68.

[151] *Гранић*, Одговори Димитрија Хоматијана 152 сл.

[152] *Радојчић*, Свети Сава и аутокефалност српске цркве 42, н. 1.

Без обзира на дилеме о пореклу и карактеру овог јединственог писма, прихватићемо мисао да оно припада Димитрију Хоматијану и посветићемо му дужну пажњу, јер су на основу њега исказиване тешке оптужбе о црквеној политици краља Радослава. Писмо садржи одговоре на 14 питања о различитим стварима из црквеног живота, а у избору оних о којима ћемо говорити кренућемо од идеја ученог Ф. Гранића, јер је он учинио племенит напор да одреди њихове садржаје и значај за краља Радослава. Ф. Гранић, наглашава да питања говоре о различитим стварима: црквено-правним и догматским питањима и дисциплини хришћанског домаћег живота, а затим изражава сумњу у то да су сва била занимљива за српског владара.[153] Једно питање расправља о томе да ли свештеник који прати краља треба да спомиње архијереја који га је рукоположио или месног архијереја кроз чију област краљ често пролази.[154] Друго питање које може бити занимљиво за световне ствари расправља о могућности одржавања литургије ако се неко затекне на путу и не нађе на храм, да ли у том случају литургија може да се одржи у шатору, а ако ни он не постоји, да ли се може обавити у колиби сачињеној од грања. Одговор је да се литургија може обавити у храму саграђеном од лана, памука или вуне, али је потребно да постоји освећена часна трпеза на којој ће свештеник да развије антиминс.[155]

Већ смо нагласили да је ово занимљиво писмо често коришћено као један од основних доказа за осуду гркофилске политике краља Радослава. Још је К. Јиречек на основу њега закључио да је Радослав изгледа Српску цркву поново „потчинио архиепископији охридској", због чега је овим био незадовољан свети Сава и решио да крене на пут у Свету земљу (1229).[156] М. Ласкарис је био знатно обазривији, па је само нагласио да је краљ Радослав био „у најбољим односима са Димитријем Хоматијаном коме се обратио поводом неких литургијских

---

153 *Гранић*, Одговори Димитрија Хоматијана 150—152.

154 *Pitra* col. 691—692; *Гранић*, Одговори Димитрија Хоматијана 162 сл.

155 *Pitra* col. 705—706; *Гранић*, Одговори Димитрија Хоматијана 182—185. Међу питањима занимљивим за владара Ф. Гранић је издвојио и оно које се односи на употребу бесквасног хлеба у причешћу. У одговорима се објашњава како је код Јевреја приликом њиховог изласка из Египта почео да се једе пресан хлеб и како се код хришћана употребљава квасни хлеб. Cf. *Pitra* col. 639—698; *Гранић*, Одговори Димитрија Хоматијана 164—169. Чини се да још неки редови овог писма заслужују пажњу, иако немају непосредну везу са нашом темом, Већ на почетку текста се наглашава да се неће писати у уметничком стилу (τέχνης) нашег, односно грчког језика, већ обичним, простим и приглупим (πεζὴν) говором да би оно што је писано било разумљиво. Јер, није могуће да прост ум (ἡ ἄτεχνος γνῶσις — што Ф. Гранић, чини се, недовољно прецизно преводи са „необрађени језик"), а нарочито бугарски, схвати тумачење или говор који потиче из логичке вештине. Cf. *Pitra* col. 685—686; *Гранић*, Одговори Димитрија Хоматијана 156 сл. У једном одговору писма објашњавају се речи из посланице апостола Павла Филипљанима, која говори о Христовом оваплоћењу, па се наглашава да је то тешко учинити, јер бугарски језик (ἡ γλῶσσα τῶν Βουλγάρων) не разуме шта значи суштина (οὐσία), природа (φύσις), монада (μονάς), као ни хипостас (ὑπόστασις), лице (πρόσωπον), целина (ὅλον) и делимичност (μερικόν). Те речи имају само мудрост и језик Ромеја. Cf. *Pitra* col. 701—702; *Гранић*, Одговори Димитрија Хоматијана 176—177. Аутор је у праву када сматра „да израз бугарско (βουλγαρηκή) служи овде за означење језика балканских Словена уопште". Уп. *Гранић*, Одговори Димитрија Хоматијана 157, н 4.

156 *Јиречек*, Историја I, 172. Те идеје о разлозима Савиног путовања (1229) прихвата и Историја српског народа I, 316 (Б. *Ферјанчић*).

и канонских питања".[157] И. Снегаров није веровао да је овим обраћањем краљ Радослав поново довео српску цркву под јурисдикцију Охридске архиепископије; Српска црква је тада имала сличан статус као и митрополије у епирској држави (Навпакт, Крф), а Радослав се обратио Димитрију Хоматијану рачунајући на његов ауторитет и желећи да реши нека спорна канонска питања у српској цркви.[157a] У осуди краља Радослава и овде је најдаље отишао С. Станојевић, верујући да је обраћањем Димитрију Хоматијану он Српску цркву непосредно довео под јурисдикцију Охридске архиепископије, подлегавши утицају свога таста Теодора I Анђела који је притисак на Србију хтео да пренесе и на црквено поље. У настојању да прошири и утврди права своје цркве, Димитрије Хоматијан је имао свесрдну помоћ Теодора I Анђела. С. Станојевић се пита да ли је за време писања писма краља Радослава свети Сава још био у Србији; ако је тако, он је мирно морао да гледа подлагање Српске цркве Охридској архиепископији, а ако је већ кренуо на далеки пут у Палестину (1229), учинио је то са сазнањем да ће Радослав попустити притиску Теодора I Анђела.[158] Таквим оценама су се приклањали и неки страни историчари, као нпр. Д. Никол који наглашава да је краљ Радослав следио политику свог таста Теодора I Анђела „and submitted to all the claims of the Archbishop of Ochrida".[159] Насупрот овим оценама црквене политике краља Радослава стоје знатно умереније и трезвеније оцене новијих историчара који не сумњају у веродостојност писма Димитрија Хоматијана, али из његовог текста ипак не извлаче далекосежне закључке о поновном потчињавању Српске цркве Охридској архиепископији.[160]

У склопу питања о политици краља Радослава, како је већ речено, сматрало се да је његовим гркофилством и жељом да Српску цркву поново потчини Охридској архиепископији дубоко био незадовољан свети Сава због чега је и одлучио да 1229. године крене на своје прво путовање у Свету земљу. Да би се овакви судови проверили, најпре ћемо се обратити изворима који описују то Савино дуго и напорно путовање. Доментијан наглашава да краљ Радослав није могао да одврати светог Саву од жеље да крене на далек пут, па му је дао много злата и све друго што је било потребио за такву прилику. Свети Сава је са своје стране „благословио благоверногa краља, синовца свога и са Богом дарованом му супругом и сва чеда свога отачаства", па је пошао на пут.[161] Теодосије прича како је свети Сава мало времена после крунисања Радослава одлучио да крене у Свету земљу и да се поклони гробу Христовом. Краљ

[157] *Ласкарис*, Византиске принцезе 43.

[157a] *Снегаров*, История I, 141, н. 3.

[158] *Станојевић*, Свети Сава и независност српске цркве 245—247.

[159] *Nicol*, Despotate 60, 73, n. 35 као доказ наводи одговоре Димитрија Хоматијана на писмо краља Радослава. Идеје Д. Никола следи и *Варзос*, о. с. 569, n. 61, No. 168.

[160] *В. Слијепчевић*, Историја I, 104—106; *Д. Кашић*, Свети Сава, Српска православна црква 1219—1969, Споменица о 750. годишњици аутокефалности, Београд 1969, 28; *С. Ћирковић*, Православна црква у средњовековној Србији (иста публикација) 40; Историја српског народа I, 321 (*Д. Богдановић*); *Obolensky*, Sava of Serbia 162.

[161] Доментијан, Живот светог Саве, изд. *Даничић* 262 (превод *Л. Мирковића* 150).

Радослав и епископи су га молили „многим сузама да не одлази од њих", али га нису задржали, утешивши се Савиним обећањем да ће се вратити. Радослав је светом Сави дао много злата и сребра да понесе са собом, па је он кренуо „на западно море у Далмацију".[162] Извесно је да Савини биографи не говоре о његовом сукобу са синовцем Радославом, због чега би се он и одлучио да крене на пут; уверени смо да би они такав сукоб свакако споменули. Описи које дају о Савиним припремама за далеки пут напротив сведоче да су његови односи са краљем Радославом били добри.[163]

Од Савиног дугог и напорног пута 1229. године, описаног у делима његових биографа, овде нас пре свега занимају његови боравци у Никеји и Солуну. Доментијан пише да је свети Сава из Акре бродом стигао у Анадолију одакле је послао изасланике никејском цару Јовану III Ватацу, тражећи да му пошаље коње и „да подигну стан његов од мора". Цар је Саву примио са љубављу и срдачно га је гостио, а затим му је дао лађу за пут са царском сликом и људима, који ће лађом управљати. Поред тога цар је светом Сави даровао много злата „на потребу" и друго за поклоне црквама на Светој Гори. Царица Ирина се такође благонаклоно односила према светом Сави, а сећајући се љубави у којој је он био са њеним оцем царем Теодором I Ласкарисом; дала му је велике дарове и много злата за њега и светогорске монахе. Свети Сава је благословио Јована III Ватаца, царицу Ирину, њиховог сина кир Теодора и читаво царство, па је кренуо на Свету Гору.[164] Опис каснијег Савиног животописца Теодосија нешто је сиромашнији у детаљима. Цар Јован III Ватац је послао коње да светог Саву доведу са мора, па га је примио са великом чашћу, гостећи га за време боравка заједно са царицом. Када је свети Сава хтео да продужи пут, Јован III Ватац му је дао царски брод, часно дрво св. Крста, мошти светаца, црквене сасуде и много злата. Исто је поступила и царица Ирина, а један царев слуга је са оружаним људима пратио царски брод.[165]

Занимљиве вести Савиних биографа о његовом боравку у Никеји биле су предмет пажње историчара,[166] али се чини да је у њиховом тумачењу најдаље отишао С. Станојевић који их је користио за своје осуде гркофилства краља Радослава. Верујући да се таквом политиком Српска црква нашла у опасности да поново дође под јурисдикцију Охридске архиепископије, С. Станојевић сматра да је свети Сава због тога и отишао у Никеју; желео је да цару Јовану III Ватацу а и патријарху Герману, чије присуство Савини биографи не спомињу, изложи опасности које су се надвиле над Србијом. Јер, Теодор I Анђео је вршио притисак на зета краља Радослава да земљу доведе у зависност епирске државе, а

---

162 Теодосије, изд. *Даничић* 166 (превод *М. Башића* 210 сл.).

163 То исправно истичу новији аутори, упозоравајући да Доментијан и Теодосије казују да се краљ Радослав с поштовањем односио према светом Сави. Уп. *Слијепчевић*, Историја I, 106; *Кашић*, Свети Сава 28; *Obolensky*, Sava of Serbia 163.

164 Доментијан, Живот светог Саве, изд. *Даничић* 276—279 (превод *Л. Мирковића* 161 сл.).

165 Теодосије, изд. *Даничић* 171 сл. (превод *М. Башића* 214 сл.).

166 Детаљније парафразе дају: *Станојевић*, Свети Сава и независност српске цркве 245; *Радојчић*, Свети Сава и аутокефалност српске цркве 232 сл.; *Слијепчевић*, Историја I, 111.

Српску цркву да поново потчини Охридској архиепископији. Свесни опасности које им је свети Сава предочио, никејски цар и патријарх су тада Сави дали право да српски архијереји сами посвећују свог архиепископа.[167] У историјској науци је већ исказана јасна резерва према овим комбинацијама С. Станојевића које не налазе потврду у другим изворима.[168] Описи Доментијама и Теодосија сведоче да је свети Сава пријатељски дочекан у Никеји од цара Јована III Ватаца и царице Ирине, који су га срдачно гостили и испратили са богатим даровима за њега и монахе Свете Горе где се он запутио. То је несумњиво довољно за оцену тада добрих одчоса између Никеје и Србије, где је на власти био краљ Радослав по преовлађујућем уверењу владар који је политику државе водио у духу жеља и интереса свог таста Теодора I Анђела. Међутим, боравак и добар пријем српског црквеног поглавара у Никеји (1229)[168a] сведоче и о добрим односима Србије са овим удаљеним грчким царством чак и за владе краља Радослава, оптуженог да је политику државе водио у духу жеља моћног Теодора I Анђела.

Ако је свети Сава 1229. године боравио у Никеји и тамо био пријатељски и гостољубиво дочекан, пут повратка у Србију водио га је преко Свете Горе и Солуна. Време његовог боравка у овом великом граду сасвим се може јасно разабрати по чињеници да се ту састао и разговарао са царем Теодором I Анђелом; то је могло бити само пре пролећа 1230. године, када је солунски цар поражен у бици на Клокотници. Доментијан каже да је свети Сава после боравка на Светој Гори отишао у Солун, где се најпре поклонио св. Димитрију и целивао његову раку, а онда се састао са својим пријатељем царем Теодором I Анђелом који га је лепо примио и даривао потребним стварима за пут.[169] Теодосије такође говори о боравку светог Саве у Солуну и повратку у Србију; описује како се свети Сава најпре поклонио гробу св. Димитрија, а затим га је примио цар Теодор I Анђео кога је касније ослепео бугарски цар Јован II Асен. Солунски цар је светог Саву угостио са пуно љубави и много дарова, а затим му је заједно са митрополитом рекао да краљ Радослав треба да са њима буде у миру и љубави, после чега је свети Сава пошао у Србију.[170] С. Станојевић је задржао пажњу на вестима о Савином боравку у Солуну и његовом пријатељском састанку са царем Теодором I Анђелом које су га донекле поколебале у споменутом тумачењу Савиног боравка у Никеји; ипак је поверовао да је он, и поред мисије заштите права Српске цркве у Никеји, могао бити и у пријатељским односима са Теодором I Анђелом.[171] Истакнути српски историчар је обратио пажњу и на Теодосијеве речи да су Теодор I Анђео и солунски митрополит говорили светом Сави да краљ Радослав треба да са њима живи у миру. Сма-

---

[167] *Станојевић*, Свети Сава и независност српске цркве 246 сл., н, 49; *исти*, Свети Сава 63 сл., 68—70.

[168] *Радојчић*, Свети Сава и автокефалност српске цркве 234 сл.; *Слијепчевић*, Историја I, 112 сл.

[168a] Убедљиво изгледа хронологија да је свети Сава боравио у Солуну током зиме 1229—1230. године. Cf. *Obolensky*, Sava of Serbia 165.

[169] Доментијан, Живот светог Саве, изд. *Даничић* 280 (превод *Л. Мирковића* 164).

[170] Теодосије, изд. *Даничић* 173 (превод *М. Башића* 216).

[171] *Станојевић*, Свети Сава и независност српске цркве 246 сл., н. 49.

тра да су у питању недоумице Теодора I Анђела о држању српског краља у предстојећем сукобу са Јованом II Асеном.[172] Подаци Доментијана и Теодосија о боравцима светог Саве у Никеји и Солуну 1229—30. године, јасно оцртавају политику Србије према византијском свету за владе краља Радослава: иако је као зет моћног солунског цара Теодора I Анђела био у добрим односима са Епиром, он је са друге стране чувао и везе са Никејом о чему сведочи срдачан и добар пријем на који је свети Сава наишао у Никеји (1229).

Одавно је уочено да су промене у односу политичких снага на Балканском полуострву, које су уследиле после битке код Клокотнице (априла 1230) и слома снага солунског цара Теодора I Анђела одлучно утицале на унутрашње догађаје у Србији и њене односе према византијском свету. Победнички трновски цар Јован II Асен привремено је запосео простране територије са богатим и напредним градовима, стигавши до Драча и албанске обале.[173] На другој страни се пространо Солунско царство Теодора I Анђела распало на више делова у којима су владали чланови његове најуже породице.[174] Промене у односу снага суседних држава утицале су и на збивања у Србији: краљ Радослав, зет побеђеног солунског цара Теодора I Анђела изгубио је побуном властеле престо који је преузео његов млађи брат Владислав (1234—1243); нови српски краљ владао је под заштитом свог таста трновског цара Јована II Асена, али из времена његове владе нема вести о односима Србије са византијским светом.

У даљем посматрању односа Србије према византијском свету прве половине XIII века (1204—1261) остаћемо у оквирима владе краља Уроша I (1243—1276), чији се први део поклапа са временом које нас овде занима. Неопходно је упозорити на околност да су подаци из извора о томе питању знатно сиромашнији него за претходне деценије. Јер, прве праве вести о односима краља Уроша I према византијском свету потичу тек из шесте деценије XIII века, дакле из краја периода који нас овде занима. Још је С. Станојевић шематски приказивао односе Србије према византијском свету у првој половини XIII века, нагласивши да је Србија претежно била у пријатељским односима са удаљеном Никејом, али да су они били поремећени за владе краља Радослава који се под утицајем жене и родбине окренуо према Епиру; после пада Радослава са власти Србија је успоставила пријатељске односе са Никејским царством.[175] Могли смо да констатујемо да је у односу на византијски свет првих деценија XIII века политика Србије осцилирала између две грчке државе Никеје и Епира, а према односу њихових снага.

Та карактеристика се односи и на део владе краља Уроша I који улази у хронолошке оквире постављене нам теме, тј. на време до обнове Византијског царства (1261). У стручној литератури се јавило уверење да је од почетка владе Урош I (1243—1276) био у добрим односима са

---

172 *Станојевић*, Свети Сава 72. *Слијепчевић*, Историја I, 114 који ове Теодосијеве речи схвата као основ за сумњу у хипотезе С. Станојевића. Уп. *М. Живојиновић*, О боравцима Светог Саве у Солуну, Историјски часопис 24 (1977) 70 сл.

173 *Nicol*, Despotate 111.

174 Ibid. 113—140.

175 *Станојевић*, Краљ Урош I, 34 сл.

Никејским царством, а да за то нису навођени докази; вероватно се то веровало на основу неких каснијих изворних података.[176] Природно је претпоставити да су односи Србије са Никејским царством добили нови смисао када је енергични и предузимљиви цар Јован III Ватац у јесен 1246. године искористио смрт трновског цара Коломана (септембра 1246) и освојио простране територије у Европи које су и пре 1204. године биле у границама Византијског царства. Према вестима никејског историчара Георгија Акрополита, Јован III Ватац је тада запосео Скопље и Велес и све до крајева (χωρίων) Прилепа и Пелагоније; томе писац додаје Овче Поље (Νευστάπολις) и Просек.[177] Исправна је констатација да су ова освајања никејског цара успоставила непосредну границу његових поседа са српском државом, што је морало утицати на даље односе Србије и до тада територијално удаљеног Никејског царства.[178] Тада је, како тачно оцењује С. Ћирковић, „Никејско царство постало велика балканска сила и непосредан сусед Урошеве српске краљевине."[179]

Иако су Србија и Никејско царство овим освајањима цара Јована III Ватаца стекли непосредну границу, ми за скоро пуну деценију мало шта знамо о политици краља Уроша I према Никеји. Године 1253. он је био увучен у рат са Дубровником коме су као савезници помагали и Бугари, тако да су границе српске државе биле угрожене са две стране. Посматрајући збивања из ових година, С. Станојевић је веровао да је у овом рату Урош I „притешњен од Бугара, тражио ослонца у Никеји."[180] Мир између Уроша I и трновског цара Михајла Асена закључен је у лето 1254. године, а још је К. Јиречек веровао да је у томе посредовао никејски цар Јован III Ватац.[181]

У посматрању односа краља Уроша I према Никеји одавно су регистровани подаци једног писма ученог никејског цара Теодора II Ласкариса (1254—1258). У питању је писмо славиом беседнику и хуманисти Нићифору Влемиду, који му је био и учитељ. Теодор II Ласкарис јади-

---

[176] *Сшанојевић*, Краљ Урош I, 34; *Nicol*, Despotate 152 чак наглашава да је Урош I склопио савез са Никејом. Историја српског народа I, 343 (*С. Ћирковић*) где се констатује да су се односи Србије са Никејом покварили за владе цара Теодора II Ласкариса (1254—1258); *Варзос*, о. с. 634, No. 168.

[177] Acropolites I, ed. *Heisenberg* 78.

[178] *Ковачевић*, Жене и деца 42, н. 2; *Јиречек*, Историја I, 177. *Сшанојевић*, Краљ Урош I, 33 сл. каже да је тада почела борба за Македонију између Никеје, Епира и Бугарске, која се нарочито распламсала после 1252. године; у ту борбу је увучена и Србија, која још није могла да води самосталну политику, већ само да пристаје уз неку од заинтересованих страна. Историја српског народа I, 343 (*С. Ћирковић*) наглашава да се не може одредити тачна граница између територија Србије и Никејског царства, али претпоставља да је ишла гребенима Шар-планине и Скопске Црне Горе; можда је Урош I тада посео и Полог.

[179] Историја српског народа I, 342 (*С. Ћирковић*).

[180] *С. Сшанојевић*, Догађаји из 1253. и 1254. године, Глас САН 164 (1935) 192. Ту идеју је изнео још *C. Jireček*, Archiv für slav. Philologie 21 (1899) 625.

[181] *Јиречек*, Историја I, 179. У ранијим радовима К. Јиречек није спомињао посредовање Јована III Ватаца у измирењу Србије и Бугарске. Cf. Archiv für slav. Philologie 21 (1899) 625. Ту претпоставку прихвата *Сшанојевић* Краљ Урош I, 35 и исти, Догађаји из 1253. и 1254. године 192. *В. Злашарски*, История на българската държава през средните векове III, София 1940, 494 опрезно каже да није познато како су се тада средили односи између Бугарске и Србије: навсди мишљење К. Јиречека да је у томе посредовао никејски цар Јован III Ватац.

кује над горком судбином усамљених Ромеја, односно Хелена, који ни од куда не могу очекивати помоћ. Јер, како се овде тумачи, Турчин (Персијанац) не може помоћи Грку (Хелену), док је Италијан а још више Бугарин сасвим помахнитао; Србин силом притешњен и уздржан, можда је наш, а можда уистину и није.[182] Чини се да подаци из овог писма, свакако насталог пре смрти цара Теодора II Ласкариса (августа 1258), сведоче да тада српски краљ Урош I није сврставан у поуздане пријатеље, али ни у отворене непријатеље Никејског царства.[183]

Каснији политички потези краља Уроша I као да су потпуно потврдили стрепње цара Теодора II Ласкариса, јер је српски владар променио став и окренуо се против Никеје. Вести о томе даје Георгије Акрополит који кратко наводи да су Срби закључили савез са епирским владарем Михајлом II Анђелом.[184] Нешто касније исти писац наводи да су Срби народ који krши уговоре и никада не узвраћа љубав онима који му чине добро, већ и због неке сасвим мале користи баца под ноге пехар пријатељства.[185] За оцену ове промене политике Србије ваља подсетити да су политичке и територијалне амбиције епирског деспота Михајла II Анђела (1230—1268) нагло порасле после смрти никејског цара Јована III Ватаца (1254), јер је он сада видео прилику да потисне Никејско царство из Европе и да васкрсне старе планове и амбиције Теодора I Анђела за вођство грчког света у борби за рушење латинске власти у Цариграду и обнову Византијског царства.[186]

Промену у политици краља Уроша I према грчком свету детаљно је коментарисао С. Станојевић у чему је исказао и неколико смелих комбинација. Он је закључио да је Урош I једино био у добрим односима са епирским деспотом Михајлом II Анђелом, јер је напустио Никеју и оценио да ће коначна победа у борби за обнову Византије бити на страни Епира.[187] Д. Никол је само кратко напоменуо да је за владе Теодора II Ласкариса српски краљ Урош I раскинуо савез са Никејом и да је пришао Михајлу II Анђелу.[188] У историји српског народа се констатује да је Урош I оставио никејске савезнике и пришао Михајлу II Анђелу са којим је закључио тајни уговор, којим му је обећано проширење територије.[189]

Српски краљ Урош I није остао само на формалном савезу са Михајлом II Анђелом, већ је 1257. године пошао у поход за освајање територија које су у Македонији припадале Никејском царству. Георгије Акрополит каже да је српски владар (ἄρχων) војску од 1000 људи послао против ромејских земаља који су прошли (παραμείγαντες) Кичево (Κύτζαβιν) и опустошили крај око Прилепа. У околини овог града налазио се никеј-

[182] Theodori Ducae Lascaris epistulae, ed. *N. Festa*, Firenze 1898, No. 44, p. 58. *C. Jireček*, Archiv für slav. Philologie 21 (1899) 624 sq.

[183] Историја српског народа I, 349 (*С. Ћирковић*) исправно каже да Теодор II Ласкарис није убрајао Уроша I у поуздане пријатеље Никејаца. Такође констатује да цареве речи нису јасне, а да је наведени притисак на Србе можда долазио од Угарске.

[184] Acropolites I, ed. *Heisenberg* 142.

[185] Ibid. 145.

[186] О томе пре свега в. *Nicol*, Despotate 157—168.

[187] *Станојевић*, Краљ Урош I, 31 сл., 36. Чини се да је *Станојевић*, Догађаји из 1253. и 1254. године 194 све то погрешно повезао са овим ранијим збивањима.

[188] *Nicol*, Despotate 158 sq.

[189] Историја српског народа I, 350 (*С. Ћирковић*).

ски заповедник скутерије Ксилеас, човек невичан војним стварима и без икаквог ратничког искуства. Када је сазнао за упад Срба, пустио је своје људе да их слободно нападну; они су се издвојили из бојног реда и сукобили са бројним непријатељима, па су били побијени или заробљени, осим Ксилеаса који се са преосталим људима склонио у брда и стење.[190] Исти Георгије Акрополит прича како се и сам склонио у добро утврђени Прилеп, а да је у међувремену покушао да му притекне у помоћ никејски војсковођа Михајло Палеолог који је код Водена однео победу над Теодором, сином Михајла II Анђела. Међутим, Михајло Палеолог је оценио да његове снаге нису довољне за праву акцију против Прилепа, па се повукао у Воден. После тога су одреди Михајла II Анђела напали и освојили Прилеп, заробивши и самог Георгија Акрополита, кога су одвели у Арту.[191]

Разумљиво је да су ове вести никејског историчара одавно уочене и коментарисане, али не увек сасвим тачно. Још је крајем прошлог столећа К. Јиречек рекао да је 1257. године Михајло II Анђео продро све до Вардара, а Срби до Скопља, Прилепа и Кичева.[192] Да би се вести никејског историчара о овој акцији допуниле, треба напоменути да су Срби тада освојили и Скопље, које Георгије Акрополит не спомиње. О српској власти у Скопљу 1257. године говори знатно каснија повеља краља Милутина манастиру св. Ђорђа код Скопља из 1300. године. Ту се каже да је Урош I поклонио Хиландару келију св. Петке у селу Тморане недалеко од Скопља, коју је за владе бугарског цара Јована II Асена Хиландару поклонио протосеваст Прибо. Манастир је келију касније изгубио, када „Скопље беше одступило од нашега краљевства".[193]

Наведени подаци извора о обиму освајања војске краља Уроша I 1257. године у офанзиви према никејским поседима у Македонији а у савезу са епирским деспотом Михајлом II Анђелом, понекад су погрешно тумачени. Изгледа да је забуна потекла од К. Јиречека који је рекао да је почетком 1258. године Михајло II Анђео освојио „земљу од Адрије до Вардара", а Срби „продреше у Скопље, Прилеп и Кичево".[194] Неки историчари су дословно схватили речи опрезног К. Јиречека, па су одлучно тврдили да је Урош I у овом походу освојио Скопље, Кичево и Прилеп.[195] Комбинацијом вести Георгија Акрополита и каснијих извора може се закључити да је 1257. године Урош I освојио Скопље и Кичево, а да је његова војска продрла до околине Прилепа, коју је опустошила и где је потукла одреде никејског заповедника Ксилеаса. Прилеп је остао у никејским рукама, а ускоро су га освојили војници деспота Михајла II Анђела, заробивши и самог Георгија Акрополита, намесника европских

---

[190] Acropolites I, ed. *Heisenberg* 145 sq.; *Јиречек*, Историја I, 180 сл.; *Nicol*, Despotate 163 sq.

[191] Acropolites I, ed. *Heisenberg* 147—150; *Nicol*, Despotate 164 sq.

[192] *C. Jireček*, Archiv für slav. Philologie 21 (1899) 625; *Јиречек*, Историја I, 121, н. 5.

[193] *Р. Грујић*, Протосеваст Прибо, властелин у скопској области прве половине XIII века, ГСНД 12 (1932) 269—271; Историја српског народа I, 350 (*С. Ћирковић*).

[194] *Јиречек*, Историја I, 181.

[195] *Станојевић*, Краљ Урош I, 36 сл. сасвим произвољно закључује да су тада епирско-српски одреди освојили Прилеп. Уп. Историја народа Југославије I, 345; Историја македонског народа I, Београд 1970, 172.

поседа Никејског царства.[196] Иако су се привременим освајањем Скопља и Кичева, које су Никејци убрзо повратили, територије српске државе непосредно граничиле са поседима епирског деспота Михајла II Анђела, извори не дају податке о односима између Епира и Србије у тим годинама.

Међутим, у једном грчком извору локалног значаја постоје подаци који илуструју још неке промене политике српског краља Уроша I у времену до обнове Византијског царства (1261). Прерана смрт никејског цара Теодора II Ласкариса (августа 1258) отворила је нове наде деспоту Михајлу II Анђелу да ће се коначно обрачунати са Никејцима, натерати их да напусте поседе у Европи и повести из Епира борбу за обнову Византијског царства. Нови господар ситуације у Никеји Михајло Палеолог нашао се у деликатном положају, јер је истовремено требало да брине о учвршћењу стечене власти у Никеји а и да брани угрожене поседе у Европи, где је против њега образована коалиција коју су чинили епирски деспот Михајло II Анђео, ахајски кнез Виљем II Вилардуен и сицилијански господар Манфред.[197] Већ у јесен 1258. године Михајло Палеолог је послао војску у Европу под заповедништвом свог брата великог доместика Јована, која је пре свега требало да осигура одбрану Солуна; недалеко од Верије та војска је потукла одреде Јована, ванбрачног сина Михајла II Анђела, после чега је кренула даље према западу ка Охриду и Деволу.[198] Коначан обрачун никејских трупа са снагама коалиције у Пелагонији (1259) донео је потпуни тријумф Михајлу Палеологу, што је представљао одлучујућу предност у борби за рушење латинске власти у Цариграду и обнову Византије.[199]

Михајло Палеолог је покушавао да се што боље припреми за овај обрачун са снагама коалиције окупљене око епирског деспота Михајла II Анђела, а међу вестима о томе налазе се и неке које су занимљиве за нашу тему. То су редови Морејске хронике који описују како су Михајлу Палеологу саветовали да пошаље изасланике Немцима (Алеманима) и угарском краљу да од њих траже помоћ. Саветовали су му да пише и краљу Србије (στὸν ῥῆγαν τῆς Σερβίας), који му је сусед и да га моли да лично дође или да му пошаље војску (λαόν) у помоћ. Цар је послушао ове савете, па је послао изасланике у Немачку одакле је стигло 300 одабраних и добро опремљених (ἀποδιαλεμένοι) коњаника; из Угарске је стигло 1500 одабраних и искусних (δοξιῶτες) коњаника а краљ, односно Урош I, послао 600 коњаника ὅλους καλοὺς δεξιῶτες. Наредни стихови хронике наводе да су Михајлу VIII Палеологу пристигли у помоћ Немци, Угри, Срби и Бугари.[200]

---

[196] Тако и стоји у Историји српског народа I, 350 (*С. Ћирковић*) да је Урош I стигао под Прилеп. О освајању Прилепа од стране деспота Михајла II Анђела и заробљавању Георгија Акрополита cf. Acropolites I, ed. *Heisenberg* 149 sq.; *Nicol*, Despotate 165.

[197] О тој коалицији cf. *Nicol*, Despotate 175—182; *D. Geanakoplos*, Emperor Michael Palaeologus and the West 1258—1282, Hamden, Connecticut 1973, 47—59.

[198] *Nicol*, Despotate 173; *Geanakoplos*, Michael Palaeologus 67.

[199] О томе cf. *D. Geanakoplos*, Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia — 1259, DOP 7 (1953) 99—141; *Nicol*, Despotate 169—185: Geanakoplos, Michael Palaeologus 47—74.

[200] The Chronicle of Morea, ed. *J. Schmitt*, London 1904, 236—238, ver. 3566—3600, 246, ver. 3706—3708.

Занимљиве вести Морејске хронике одавно су забележене у стручној литератури, али нису увек исправно тумачене. Крупну омашку је учинио С. Станојевић, наводећи да је епирском деспоту Михајлу II Анђелу стигла у помоћ војска угарског краља, а да је Урош I лично дошао са 1000 коњаника стрелаца.[201] Други историчари су исправно разумели ове вести, али нису били сигурни у њихову веродостојност. Тако Д. Никол само наводи њихов смисао, али се не изјашњава о веродостојности.[202] Одличан познавалац прилика и збивања пред обнову Византијског царства (1261) Д. Геанакоплос такође региструје вести Морејске хронике, али ни он није уверен у њихову веродостојност.[203] Чини се да треба поклонити поверење прецизним вестима Морејске хронике, баш као што је то опрезно учинио С. Ћирковић;[204] оне сведоче о још једној промени политике српског краља Уроша I. Непосредно пред битку у Пелагонији (1259) он се поново приближио Никејском царству, можда осећајући се угроженим порастом снаге и територијалним проширењима епирске државе Михајла II Анђела.

Пошто смо анализирали последње податке о односима Србије са византијским светом пре обнове Византије (1261), сада ваља сумирати резултате овог рада. Очигледно је да се Србија Стефана Немањића после нестанка Византије (1204) нашла у сасвим новом положају према околним државама, међу којима се налазила и грчка држава у Епиру коју је 1205. године основао Михајло I Анђео. Иако се раније веровало да су његови односи са Србијом увек били непријатељски, што се и манифестовало ратним походом против Стефана Немањића и освајањем Скадра (1214), чини се да су се ствари најпре друкчије одвијале. Јер, именом непозната сестра Стефана Немањића била је удата за Манојла Анђела, брата оснивача епирске државе, а према годинама старости супружника природно је веровати да је та брачна веза остварена ускоро после 1204. године, што у друкчијем светлу приказује односе Србије и Епира. У посматрању политике Србије према епирској држави морало се повести рачуна и о родбинским везама Стефана Немањића са албанским архонтом Димитријем, господарем крајева око Елбасана и Кроје.

Долазак Теодора I Анђела на власт у Епиру (1214—1230) дао је и сасвим нов правац његовим односима са Србијом која је постала и непосредан сусед епирских поседа. Свакако да је за вођење освајачке политике према Солуну и Цариграду Теодору I Анђелу био неопходан мир на српским границама. Зато су већ од првих година његове владе прављени планови о родбинским везама између две владајуће породице Анђела и Немањића, што је у средњовековним условима међународних односа значило и политичко зближавање две суседне државе, Србије и Епира. Та настојања родбинског и политичког зближавања најзад су и остварена браком Радослава, најстаријег сина и наследника Стефана Немањића са Аном, ћерком Теодора I Анђела (крај 1219 — почетак 1220). Штавише,

[201] *Станојевић*, Краљ Урош I, 38 је очигледно погрешно разумео вести Морејске хронике.

[202] *Nicol*, Despotate 176, 184, n. 14.

[203] *Geanakoplos*, The Battle of Pelagonia 120, n. 96; *idem*, Michael Palaeologus 62 n. 62, 65, n. 77.

[204] Историја српског народа I, 351 (*С. Ћирковић*).

млади Радослав је непосредно после венчања са Аном постао очев савладар са титулом краља. Међутим, такво зближавање Србије са све моћнијим Епиром није сметало Стефану Првовенчаном да брата светог Саву 1219. године пошаље у далеку Никеју да тамо од цара и патријарха тражи и добије самосталност за Српску цркву, која је стекла статус автокефалне архиепископије. Иако су тим актом несумњиво повређена права Охридске архиепископије, под чијом јурисдикцијом су се до 1219. године налазиле епископије Српске цркве, као протест уследило је само познато писмо Димитрија Хоматијана светом Сави (маја 1220) у коме се жестоко оспорава његово посвећење за поглавара автокефалне Српске архиепископије. Моћни епирски владар Теодор I Анђео остао је по страни, јер није желео да квари добре односе са суседном Србијом, учвршћене удајом његове ћерке Ане за Радослава; није протестовао против новог независног статуса српске цркве. Политичка повезаност Србије са удаљеном Никејом нашла је свој одраз у чињеници да је уз ликове првих Немањића у Милешеви сликан и лик никејског цара Јована III Ватаца (1222—1254).

Сасвим је природно да је Стевана Првовенчаног 1228. године наследио најстарији син Радослав, који је био ожењен Аном, ћерком Теодора I Анђела, тада најмоћнијег владара у византијском свету, чију је заштиту Радослав и уживао. Па ипак су неосноване и неумерене оцене да је краљ Радослав својом гркофилском политиком довео у питање тек стечену црквену независност Србије. Презиме Дука он је с правом узимао, јер је преко мајке Евдокије био директан потомак ове најстарије византијске царске породице; осим тога и његова жена Ана је такође могла да се поноси сродством са Дукама. У духу устаљене политике Србије тог времена краљ Радослав је одржавао везе и са Никејом; о томе сведочи посета светог Саве Никеји (1229), где је он пријатељски дочекан од цара Јована III Ватаца и његове жене царице Ирине, после чега се Сава на повратку у Србију задржао у Солуну, где је водио пријатељске разговоре са царем Теодором I Анђелом.

Нове вести о односима Србије према византијском свету извори дају тек за владе краља Уроша I (1243—1276), који је наставио политику осцилирања између две водеће силе грчког света, Епира и Никеје. Осећајући се угроженим од цара Јована III Ватаца, који је запосео простране крајеве у Македонији и тако постао непосредан сусед Србије, Урош I је склопио савез са епирским деспотом Михаилом II Анђелом, па је чак 1257. године са војском кренуо према југу и привремено запосео Скопље и Кичево, који су били под никејском влашћу. Међутим, и Урош I је наставио политику својих претходника према византијском свету, желећи да према својим интересима остварује везе како са Епиром тако и са Никејом. Зато је он, по свој прилици, пред одлучујући сукоб Михајла Палеолога са коалицијом окупљеном око деспота Михајла II Анђела (1259) опет прешао на никејску страну. Даљи односи Србије са обновљеним Византијским царством после 1261. године имају сасвим нове одлике и излазе из оквира овде постављене теме.

Božidar Ferjančić

LA SERBIE ET LE MONDE BYZANTIN DURANT LA PREMIERE MOITIE DU XIIIe SIECLE (1204—1261)

La première moitié du XIIIe siècle constitue une époque tout à fait particulière dans l'histoire du monde chrétien byzantin et dans celle des états qui se trouvaient jusqu'à la catastrophe de 1204 au frontière de l'Empire byzantin. De 1204 à 1261 Byzance n'existe plus en tant qu'état, toutefois, durant cette période, plusieurs états grecs, fondés au lendemain de la prise de Constantinople par les Croisés (1204), réussissent à se maintenir dans diverses parties de l'ancien territoire byzantin tout en s'efforçant de s'affirmer en tant qu'héritiers de l'idée étatique et religieuse byzantine afin d'engager à la tête du monde grec la lutte pour chasser le pouvoir latin de Constantinople et assurer le renouveau de l'Empire byzantin. Pour cette raison, lorsqu'il s'agit de cette période particulièrement importante, on ne peut parler que d'une politique de la Serbie envers le monde byzantin, c'est-à-dire l'Epire et Nicée. Il est tout à fait naturel que la Serbie de Stefan Nemanjić (1196—1228) soit tout d'abord entrée en contact avec l'Etat grec d'Epire, fondé en 1205 par Michel Ier Ange (1205—1214) avec pour centre Arta. Conformément aux normes des rapports internationaux au moyen âge, l'établissement de liens de parenté entre les familles régnantes des Nemanjić et des Anges devaient également contribuer au rapprochement politique des deux états; pour cette raison une soeur de Stefan Nemanjić, dont nous ignorons le nom, épousa, vraisemblablement peu après 1204, Manuel, le frère du souverain épirote Michel Ier Ange. Cependant, vers la fin même de son règne et de sa vie, ce dernier entraîna une dégradation des rapports entre l'Epire et la Serbie voisine lorsqu'il entra en guerre contre Stefan Nemanjić et occupa provisoirement Skadar en 1214.

Le frère et successeur de Michel, Théodore Ier Ange (1214—1230) fut dès le début de son règne en bons termes avec Stefan Nemanjić, car il avait besoin d'assurer la paix sur la frontière avec la Serbie pour pouvoir se consacrer à ses projets de conquêtes à l'Est, visant tout d'abord Thessalonique puis, plus avant, Constantinople même. Stefan Nemanjić essaya tout d'abord d'arranger un mariage entre son fils Radoslav et Théodora, fille du défunt Michel Ier Ange (1216), puis son propre mariage avec Marie, fille illégitime, semble-t-il, de ce même souverain épirote (1217); ces deux projets d'alliance echouèrent en raison des liens de parenté existant entre les futurs époux qui constituaient d'après la loi un empêchement à ces mariages. Toutefois, le roi Stefan le Premier Couronné réussit à établir des liens de parenté avec les Anges d'Epire, puisque vers la fin de l'année 1219 ou au début de l'année 1220 son fils aîné Radoslav épousa Anne, la fille de Théodore Ier Ange. Il est tout à fait naturel que ceci se soit reflété sur la position du jeune Radoslav en Serbie même; celui-ci fut nommé, au cours de cette même année 1220, cosouverain associé à son père avec le droit de porter le titre de roi.

Toutefois la politique de la Serbie n'était pas uniquement tournée vers l'Epire, elle s'orienta également vers Nicée, l'état grec du nord-ouest de l'Asie Mineur, rival de celui d'Epire, alors très éloigné sur le plan géographique. Saint Sava s'y rendit en 1219 afin d'obtenir l'indépendance de l'Eglise serbe

qui reçut alors le statut d'archiépiscopie autocéphale. Contrairement à l'idée admise, cet acte ne porta pas atteinte aux bons rapports entre la Serbie et l'Epire, puisque la seule protestation énergique qu'il entraîna, fût celle de l'archiépiscope d'Ochrid Dèmètrios Chomatianos (mai 1220) qui considérait que décision menaçait les droits de son Eglise; les épiscopies de Serbie se trouvaient en effet jusqu'à cette époque sous la juridiction de l'archiépiscopie d'Ochrid. Pour sa part le souverain d'Epire Théodore Ier Ange garda une attitude reservée, car il ne désirait pas compromettre ses bonnes relations avec la Serbie, qui avaient été renforcées par des liens de parentés et qui lui étaient indispensables pour la réalisation de ses projets de restauration de l'Empire byzantin. De son côté le roi Stefan le Premier Couronné préserva simultanément ses bons rapports avec Nicée ce qui nous est confirmé par la figure de Jean III Vatatzès (1222—1254) dans le monastère de Mileševa, peinte très certainement avant 1228.

Après la mort du roi Stefan le Premier Couronné le trône de Serbie passa à son fils ainé Radoslav (1228—1234) époux d'Anne, la fille de l'empereur de Thessalonique Théodore Ier Ange. L'historiographie a admis l'idée voulant que ce souverain serbe ait mené, sous l'influence de sa femme et de son beau-père, une politique fortement grécophile qui entraînait ainsi une remise en question de l'indépendance politique et religieuse de l'Etat serbe. Une des principales preuves avancées en faveur d'une telle affirmation étant le fait que Radoslav porte le nom impérial byzantin de Doukas sur les signatures de ses chartes ainsi que sur des pièces de monnaie, nom qui lui est également donné par certains de ses contemporains. Il semble cependant que ce fait puisse être interprété d'une façon différente: le nom de Doukas fut pris par Radoslav en tant que petit-fils de l'empereur Alexis III Ange (1195—1203) et beau-fils de l'empereur de Thessallonique Théodore Ier Ange, car la famille des Anges s'était toujours enorgueillie de ses liens de parenté avec les Doukas, la plus ancienne famille aristocratique sur le trône byzantin. Cependant, des indices très clairs nous prouvent que le roi Radoslav est resté en bons termes avec l'Empire de Nicée, ce dont témoigne également le séjour de saint Sava à Nicée (1229) où il fut très bien accueilli par l'Empereur Jean III Vatatzès et l'impératrice Irène qui lui remirent de nombreux cadeaux. Lors de son retour en Serbie saint Sava s'arrêta à Thessalonique où il eut de même des entretiens très amicaux avec l'empereur Théodore Ier Ange.

Les rapports de la Serbie envers le monde byzantin avant la restauration de l'Empire (1261) peuvent être également suivis, jusqu'à un certain point, durant le règne du roi Uroš Ier (1243—1276) qui resta fidèle, dans une très large mesure, à la politique de ses prédécesseurs, maintenant un équilibre entre Nicée et l'Epire. Cependant, lorsqu'en 1246 l'Empereur de Nicée Jean III Vatatzès s'empara de plusieurs villes et territoires de Macédoine, son empire devint directement voisin de la Serbie d'Uroš Ier, ce qui influença certainement la suite des raporrts entre ces deux Etats. Après la mort de l'empereur Jean III Vatatzès (1254) le roi Uroš Ier, se sentant menacé par l'Empire de Nicée de plus en plus puissant, se rapprocha du souverain d'Epire Michel II Ange (1230—1268). En 1257, en tant qu'allié de Miche lII Ange, Uroš Ier attaqua les possessions macédoniennes de l'Empire de Nicée et occupa provisoirement Skoplje et Kičevo, tandis que ses troupes s'avançaient en pillant jusqu'à Prilep. Toutefois, il semble que la montée du pouvoir du

despote d'Epire Michel II Ange ait alors inquiété le roi Uroš Ier qui rallia de nouveau le camp du nouvel empereur de Nicée Michel VIII Paléologue (1259—1282), à la veille de la bataille de Pélagonia (1259). La suite des rapports entre la Serbie et l'Empire byzantin restauré après 1261 sortent des cadres temporel et thématique de notre étude.

Зборник радова Византолошког института, XXVII—XXVIII, 1989.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXVII—XXVIII, 1989

УДК 807. 73: 281. 9

ТАТЈАНА СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ

НОВА СЛУЖБА СВ. АХИЛИЈУ ЛАРИСКОМ

Рукописна збирка манастира Крке, значајна по свом обиму и садржају, није до данас била обрађена нити проучена на одговарајући начин. Основни подаци о збирци садржани су у кратком каталогу који су израдили В. Мошин и М. Радека.[1] Старословенски одбор САНУ, у жељи да допринесе заштити и бољем познавању и ове рукописне збирке, организовао је израду детаљног описа њених рукописа.

Међу рукописима манастира Крке пажњу нам је привукао служабни минеј за мај (I + 152л.), из друге половине XIV века, који је у рукописној збирци означен бројем 19. Старе сигнатуре овог рукописа су 290 и 73. В. Мошин је извршио филигранолошку анализу, чиме је омогућио прецизније датирање. Водени знаци које је В. Мошин идентификовао су „змај" из 1385. год. (МТ 1044/5) и „кључеви" из око 1370. год. (МТ 2704/ /5)[2]. Папир указује на трећу и, чак, четврту четвртину XIV века, па би и настанак самог рукописа требало везати за то време.

Рукопис Крка 19 припада групи јусовских споменика, а због неких специфичних појава заслужује детаљну језичку анализу. Једна од основних језичких одлика овог споменика је правилна замена јусова, а нарочито замена почетног ѧ (малог јуса) са ѫ(великим јусом) нпр. ѧже 〉ѫже или ѧзыкъ〉ѫзыкъ. Овај рукопис не познаје прејотоване јусове. Када се један уз другог нађу два велика јуса, други се, најчешће замењује малим јусом (—ѫѫ〉—ѫѧ, нпр. радостъ доуховнѫѧ ум. доуховнѫѫ или носѫщаго въселенѫѧ ум. въселенѫѫ).

Писар крчког минеја за мај претежно употребљава тврди полугласник (ъ); повремено пише и меки полугласник, али у његовој употреби није доследан, па се као резултат оваквог колебања појављују двојни облици нпр. Господь и Господъ или памѧть и памѧтъ. Вокализација меког полугласника у јаком положају је, углавном, доследно спроведена, док се тврди полугласник у истом положају ретко вокализује.

Мајски минеј из Крке привукао је нашу пажњу својим садржајем, одн. помало неуобичајеним избором светих чије се успомене славе у

[1] *В. Мошин — М. Радека*, Ћирилски рукописи у сјеверној Далмацији, Старине 48 (1958) 189—216.

[2] *В. Мошин — С. Траљић*, Водени знакови XIII и XIV вијека, I—II, Загреб 1957.

поједине дане. Поредећи календар овог рукописа са два српска минеја из XIV века (Хиландар, рукописи бр. 145 и 146) као и са данас важећим календаром, установили смо да постоје значајне разлике. Тако нпр. Крка 19 има 13. маја две укрштене службе, светој мученици Гликерији и св. мученику Александру. Српски минеји XIV века, Хил. 145 и 146, имају службу само Гликерији. Савремени штампани минеји, како словенски тако и грчки, такође имају само службу мученици. Међутим, према архимандриту Сергију,[3] овога дана обележава се успомена чак двојице светих, једног мученика и једног свештеномученика, који су пострадали у исто време, за владавине цара Максимијана, а обојица су се звали исто — Александар. Овај Александар у рс. Крка 19 је, вероватно, св. мученик Александар који је пострадао у Риму и који има службу у Криптофератском минеју за мај из XI века. Свети отац и чудотворац Неадије појављује се са својом службом 16. маја уместо уобичајеног св. Теодора. Опет захваљујући архим. Сергију, сазнајемо да је Неадије био епископ митиленски, да има службу светитељског типа и да је канон саставио Јосиф Химнограф.[4] Још један препис службе св. Неадију сачуван је у руском минеју за мај из XII века.[5] Св. мученица Еликонида, која се у минеју из Крке слави 27. маја, у савременим календарима пребачена је на 28. мај, али данас нема службу. Св. мученик Евтихије (Јевтихије) и преподобна Филотеја у овом мајском минеју имају своје службе 28. маја. Једина мученица Филотеја коју смо успели да пронађемо тога дана је св. Филотеја из Моливота у Памфилији, али нема никаквих података о њеној служби.[6] Два хиландарска минеја за мај не познају тога дана ни Евтихија ни Филотеју, него имају службу преп. Никити Исповеднику, епископу халкидонском. Интересантно је да савремени грчки штампани минеји имају само службу св. Евтихију. Међутим, за нас је овде од највећег интереса 15. мај са својим двема укрштеним службама преподобном оцу Ахилију и светом Теодору Освећеном. У овом рукопису се понавља старије стање у погледу календара, какво је потврђено и у грчком минеју Г 19 (XI век) светогорског манастира Велике Лавре.[7] Треба, међутим, нагласити да је редослед навођења имена светих у крчком рукопису обрнут, тј. прво је наведено Ахилијево, па тек за њим Теодорово име. Ово би могло ближе одредити место настанка рукописа и везати га за област у којој се интензивно неговао култ св. Ахилија. Данас се Теодор слави 16. маја, а Ахилије нема службу.

Српски препис службе Ахилију, који смо пронашли у рукопису САНУ 361, потиче из средине XIII века.[8] Служба Ахилију коју смо пронашли у рукопису бр. 19 манастира Крке разликује се од српског преписа у структурном и текстолошком погледу. Само време настанка крчког минеја (крај XIV века) указује на могућу другачију рукописну и литургијску традицију ове службе. Мада у погледу календара рс. Крка 19 (15.

---

[3] *Архим. Сергий*, Полный месяцослов Востока, II, Святой Восток, Москва 1876.

[4] *Архим. Сергий*, нав. дело, 129.

[5] Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (XI—XIII вв.), Москва 1984, 126 (кат. бр. 90).

[6] *Архим. Сергий*, нав. дело, 141.

[7] *Т. Суботин-Голубовић*, Култ светог Ахилија Лариског, Зборник радова Византолошког института XXVI (1987) 25.

[8] *Т. Суботин-Голубовић*, нав. дело, 28—32.

маја) прати старији распоред служби, структура самих служби је таква да указује на потпуно развијену и прихваћену јерусалимску традицију. Овде се, међутим, отвара још једно питање на које, због непостојања систематских компаративних словенско-византијских истраживања у овој области, није могуће дати задовољавајући одговор. Поставља се питање времена превођења са грчког оваквог једног рукописа и његове употребне вредности у цркви. У рс. Крка 19 преплићу се слојеви различите старости, као што су нпр. старији елементи у календару (као доказ веће старине грчког предлошка) и службе млађег типа које су резултат дуготрајног развоја.

Љ. Васиљев је у свом раду споменула постојање још једне, грчке празничне службе св. Ахилију, коју је саставио Антоније, архиепископ Ларисе, средином XIV века.[9] Антоније је у своју службу, осим канона који је сам саставио, укључио и стари канон Ахилију, који је још у IX веку саставио Јосиф Химнограф. Служба Ахилију у крчком минеју одражава старије стање и овде, јер је у њеном саставу само један канон, и то Јосифов. Крчки препис Ахилијеве службе упоредили смо са њеним српским преписом и установили да се, осим у структурном и текстолошком погледу, оне разликују и у избору појединих текстова који су ушли у њихов састав. Такве разлике постоје у стихирама на вечерњи, а различите су и седилне по трећој песми канона. Структурне разлике најбоље се виде у следећем прегледу:

САНУ 361

вечерња — 2 стихире четвртога гласа
1 стихира трећега гласа

јутрење — канон шестога гласа
— по III песми — седилна осмога гласа
— по VI песми — кондак другога гласа, икос
— по IX песми — светилна

КРКА 19

вечерња — 3 стихире четвртога гласа, Ахилију
3 стихире шестога гласа, Теодору
слава петога гласа, самогласна
и нина, истога гласа
крстобогородичан, истога гласа

јутрење — канон шестога гласа, Ахилију
други канон, другога гласа, Теодору
— по III песми — седилна петога гласа, Ахилију
седилна Теодору, истога гласа
слава и нина богородичан, истога гласа
крстобогородичан

---

[9] *Љ. Васиљев*, Ариљски преписивачки центар и култ светога Ахилија код Срба, Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења, 14/1, Београд 1985, 168.

— по VI песми — кондак другога гласа, Ахилију
икос, Ахилију
— по IX песми — светилна
на стиховно, 2 стихире гласа првог, Ахилију
слава шестога гласа, самогласна
и њина богородичан
крстобогородичан, истога гласа.

Још једном наглашавамо да се 15. маја, у рс. Крка 19, укрштају две службе — Ахилију и Теодору.

Мајски минеј из Крке има потпунији текст канона Ахилију, него што је то текст српског преписа. Осим тога, текстолошке разлике су такве да указују на различите преводе истог текста. Сматрамо, зато. да је најбоље приложити и целовит текст крчког преписа службе св. Ахилију.[10] Уз њега прилажемо и фотографије потпуне службе 15. маја.

М⟨ѣ⟩с⟨ѧ⟩ца тогож⟨е⟩ ·єі· прѣп⟨о⟩д⟨о⟩бнаго ѡ⟨ть⟩ца нашего Ахілїа и с⟨вѧ⟩т⟨а⟩го ѳеѡд⟨о⟩ра с⟨вѧ⟩щеннааго

вечерь · на Г⟨оспод⟩и възвах⟨ъ⟩ · пос⟨тавимъ⟩ с⟨тихъ⟩ · ѕ · и поемъ · ст⟨и⟩х⟨и⟩ры · с⟨вѧ⟩тынимъ гласа · д · под⟨обьнъ⟩ · Дасть знаменїє

Помаза тѧ Г⟨оспод⟩ь с⟨вѧти⟩т⟨е⟩льскоѫ ѡдеждеѫ бл⟨а⟩жене Ахілїє · тѣмже оупасе люди си ѡ⟨ть⟩че въ исправленїи на пажитѣ оученїа · тѣмже ти памѧт⟨ь⟩ вьси съвръшаѫще въпїемъ · оудивил тѧ єсть Г⟨оспод⟩ь на земли пр⟨ѣ⟩бл⟨а⟩жене .˙.

Чюдно сълоучи сѧ, чистомоу ꙗвленїоу · ти · и прѣславно слышати · источивы бѡ пиво иср⟨аи⟩л⟨ь⟩тскынимъ людемъ · ть и н⟨ы⟩нѣ чюд⟨о⟩творѧи самовластно, ꙗко въсемогыи · ис камене точити миро · ꙗко бл⟨а⟩гъ оустраеть · извѣстно прѣславне чистое ти зачѧтие .˙.

Бл⟨а⟩жене Ахілїє, прѣд⟨ъ⟩ставъ ты ц⟨а⟩реви · сь вои агг⟨е⟩лъскыми · помииаи рабы своѫ · и града /!/ свои єгоже изволи положити въ нем' прѣч⟨и⟩стое тѣло твоє · побѣда ц⟨а⟩р⟨ь⟩скаа, и ѡдръжанїє быти молим сѧ · вѣрѫ же недвижимѫѧ съхранѣи блажене .˙.

/ . . . /

слава · гласа · ѕ · самоглас⟨н⟩а

Рад⟨оу⟩и сѧ с⟨вѧ⟩щеннаа главо · и по въсѣчьскынимъ агг⟨е⟩ломъ прѣд⟨ъ⟩ставленїє чьстноє · источникъ ицѣленїємъ · неисчръпаємы кладѧнецъ /!/ б⟨о⟩жиѫ бл⟨а⟩г⟨о⟩д⟨ѣ⟩ти · сѫщъствомъ прѣиспльнѣємын · свѣтило неоугасимоє · пастырю правыи, правовѣрїа напитаваѫи

[10] Приликом разрешавања текста трудили смо се да, што је год могуће више, пратимо језичке и графијске одлике овог рукописа. У случајевима када то није било могуће доследно спровести, држали смо се устаљених облика, нарочито код разрешавања литургијских упутстава. У службу Ахилију укључили смо и стандардне, типске текстове (богородичне и крстобогородичне) јер они заједно са текстовима Ахилију чине јединствену целину.

Службу Ахилију снимила је колегиница Јадранка Проловић и тако омогућила да их приложим.

стадо и наставлѣѫ на пажити бл⟨а⟩г⟨о⟩д⟨а⟩тны · и влькы прогнавъ лютыих⟨ъ⟩ ересеи · и въ ѡграды въведе н⟨е⟩б⟨е⟩с⟨ь⟩ныѧ славы · Х⟨ри⟩с⟨т⟩ꙋ моли сѧ, послати д⟨оу⟩шамъ нашимъ миръ и велиѧ м⟨и⟩л⟨о⟩стъ .·.

и н⟨ы⟩нѣ · гласа тъжде

Д⟨ѣ⟩ваа вѣрнїи, аще и роди слово въплъщенно · нѫ Д⟨ѣ⟩воѫ прѣб⟨ы⟩с⟨ть⟩ по рождьствѣ · и на рѫкꙋ ꙗко младенца понесши Б⟨ог⟩а · непрѣстанно ѡ мирѣ молит сѧ · ѥже въспѣваѫще въпїемъ · рад⟨оу⟩и сѧ Ч⟨и⟩стаа ѡбрадованнаа .·.

кростово⟨городичьнъ⟩ · гласа тъжде · под⟨обьнъ⟩ · Рад⟨о⟩уи сѧ .·.

Агньца своего агница иногда зрѧщи къ заколенїю тъщѫща сѧ · любовнѧ послѣдоваше · сїа въпиѭщи емꙋ · камо грѧдеши чѧдо мое сладчаншее Х⟨рист⟩е · чьсо ради теченїе сїе дльготръпе, течеши без лѣности І⟨соу⟩се прѣвъзлюбленне · безгрѣшныи многом⟨и⟩л⟨о⟩стиве Г⟨оспод⟩и · даждь ми слово рабѣ твоеи · С⟨ы⟩не мои въселюбезныи · непрѣзри мѧ щедре мльчѧ страшно рождьшѫѧ тѧ, Б⟨ож⟩е въсещедрыи · подаж мировн велиѫ м⟨и⟩л⟨о⟩сть .·.

на ⟨о⟩утрнїи · обычнаа · слоужба · и канѡн⟨ъ⟩ · Г҃ · въ ѡх⟨танцѣ⟩ · единъ · и с⟨вѧ⟩тымъ два · канонъ гласа · Ѕ҃ ·

пѣс⟨нь⟩ · А҃ · їрмос⟨ъ⟩

Помощникъ и покровн[те]ль · быс⟨ть⟩ мнѣ въ сп⟨а⟩сенїе съ ми ес⟨ть⟩ Б⟨ог⟩ъ и прославлѧ его и възнесѫ и, славно бѡ прослави сѧ .·.

Радость д⟨оу⟩ховнѫѧ на празникъ с⟨вѧ⟩т⟨и⟩т⟨е⟩лѣ въси вѣрнїи принесѣмъ · се бѡ оучителъ нашь въ славѫ Х⟩рист⟩а Б⟨ог⟩а нашего .·.

На земли въ плъти сын, бесплътныимъ принѣси сѧ · жизнь пр⟨ѣ⟩ч⟨н⟩стѫѧ показавъ · плъть оумрътвивъ и д⟨оу⟩хъ свои прѣсвѣтель сътвори .·.

Нѡвыи Моусн ꙗви сѧ ѡ⟨ть⟩че · и еретигы ꙗко море разгонѧ жезломъ · приводѧ люди вѣрныѧ къ Б⟨ог⟩ꙋ въ ц⟨а⟩рство н⟨е⟩б⟨е⟩с⟨ь⟩ное .·.

бо⟨городичьнъ⟩

Пѣсн⟨ь⟩ми тѧ Ч⟨и⟩стаа поемъ · и ꙗкоже чрѣво твое с⟨вѧ⟩щенное пронде вышнїи Б⟨о⟩гонезѣстнаа · и стр⟨а⟩сти не приемши Д⟨ѣ⟩воѫ сѫщи ꙗкоже и прѣжде .·.

(. . .)

пѣс⟨нь⟩ · Г҃ ·

їрмос⟨ъ⟩

На тврьдѣмъ камени вѣры твоеѧ Х⟨рист⟩е · помышленїа оутврьди д⟨оу⟩шѧ моеѧ · и оутврьди ты Г⟨оспод⟩и · тѧ бо имамъ блаже прибѣжище · и оутврьжденїе .·.

С⟨вѧ⟩т⟨и⟩т⟨е⟩ль Б⟨о⟩жїихъ таинъ · за подвигъ бывъ б⟨о⟩гогласне, блажене Ахїлїє · съ агг⟨е⟩лы слоужеѫ въсиваѫ въсѣхъ Б⟨ог⟩ꙋ .·.

Тебе прѣдъстателѣ град⟨ъ⟩ твои имат⟨ъ⟩ · въ бѣдахъ въсѣхъ и въ напастех⟨ъ⟩ избави его ѿт⟨ъ⟩ искоушенїа прѣблажеие Ахїлїє .·.

Въспрiемь Х⟨ри⟩с⟨то⟩во ѡрѫжїє · и Арїєво хоуленїє прѣрѣзавъ славне Ахїлїє · равна же Ѡ⟨ть⟩цꙋ С⟨ы⟩на прославивъ и Д⟨оу⟩хꙋ .·.

бо⟨городичьнъ⟩

Кто видѣ Д⟨ѣ⟩вѫ ѧ родившѫѧ младенца · мѫжа незнавшѫѧ · развѣ тебе Прѣч⟨и⟩стаа Б⟨ог⟩а въпльщаема неизреченно рождьши .·.

(. . .)

сѣд⟨альнъ⟩ · гласа · ѕ҃ · подо⟨бьнъ⟩ · Съ безначал ·

Прѣп⟨о⟩д⟨о⟩бне ѿ⟨ть⟩че, велїє имѧ твое · быс⟨ть⟩ по въсеи земли вѣры ради · непорѡчно поживъ ꙗко Їѡанъ великыи и Їлїа · не мило[с]тиѭ ѡбложенъ, нѫ д⟨оу⟩хомъ ѡблъченъ · того моли въпльщеннааго ѿт⟨ъ⟩ Д⟨ѣ⟩вы · сп⟨а⟩сти сѧ д⟨оу⟩шамъ нашимъ .·.

(. . .)

слава и н⟨ы⟩нѣ бо⟨городичьнъ⟩ · тъжде · гласа

Топлаа застѫпнице и неповѣдимаа · надежде твръдаа и непостыднаа · стѣно и покрове и пристанище притѣкаѫщим ти · присно Д⟨ѣ⟩во ч⟨и⟩стаа С⟨ы⟩на своего и Б⟨ог⟩а моли съ агг⟨е⟩лы · миръ подати мирови и сп⟨а⟩сенїє и велиѭ м⟨и⟩л⟨о⟩сть .·.

кростобо⟨городичьнъ⟩ · тожде

На кр⟨ь⟩стѣ тѧ зрѧщи Х⟨рист⟩е М⟨а⟩ти твоа · волеѭ посрѣдѣ развоинникоу висѧща · разсѣдаѫщи сѧ М⟨а⟩т⟨е⟩рьскыѭ [ѫ]тробоѭ г⟨лаго⟩лаше · безгрѣшне С⟨ы⟩не · како бес правды на кр⟨ь⟩стѣ ꙗко злодѣи пригвозди сѧ · родъ чл⟨овѣ⟩чьскыи ѡживити хотѧ ꙗко прѣбл⟨а⟩гыи .·.

пѣс⟨нь⟩ · д҃ ·
Їрмос⟨ъ⟩
Оуслышалъ ес⟨ть⟩ пророкъ приходъ твои Г⟨оспод⟩и и оубоа сѧ · ꙗко хощеши ѿт⟨ъ⟩ Д⟨ѣ⟩вы родити сѧ · и чл⟨о⟩в⟨ѣ⟩комъ ꙗвити сѧ · гла⟨гол⟩ааше оуслышахъ слꙋхъ твои .·.

С⟨вѧ⟩тѣ оупасе ѿ⟨ть⟩че паствинѫ твоѭ · изведе въ ѡградѫ ѡнѫ въ жизнь Д⟨оу⟩ха с⟨вѧ⟩та, бл⟨а⟩жене наставлѣѭ · силоѭ исхытивъ влькомъ злыимъ · не оусыпаѫ нѫ прѣбдѣваѫ м⟨о⟩л⟨и⟩твами си прѣблажене ·:

Оуста твоꙗ [ꙗ]вишѫ сѧ оученїє Х⟨ри⟩с⟨то⟩во · цр⟨ъ⟩к⟨ъ⟩ви, точѧщи рѣкѫ порѡдиѫѧ · напоивъ тоѭ въсе лице испльненїа · тъмѫ зловѣрїа, Арїєвѫ изгонѧ ѿт⟨ъ⟩ правовѣрных⟨ъ⟩ .·.

Оугоденъ ты ꙗви сѧ ц⟨а⟩рствоуѭщомꙋ Г⟨оспод⟩оу · рабъ изъѡбиловавъ ꙗко талантъ · с⟨вѧ⟩таа ꙋченїа и наказанїа словомъ · приводѧ въ вѣрѫ доброчьстїа с⟨вѧ⟩те Ахїлїє .·.

бо⟨городичьнъ⟩

Заченши бес порѡка · въсѧ сътворшаго промысломъ своимъ · на рѫкоу носиши небрачнаа · носѧщаго рѫкоѫ въселенѫѧ · Д⟨ѣ⟩в⟨и⟩це Ч⟨и⟩стаа ꙗвлъши сѧ .˙.

(. . .)

пѣс⟨нь⟩ · ѥ҃ ·

Їрмос⟨ъ⟩

Из нощи оутрьноужще чл⟨овѣ⟩колюбче, просвѣти мѧ молѧ ти сѧ · и настави на поленїа[11] ти · и наоучи мѧ Сп⟨а⟩се творити волѧ твоѫ .˙.

Бъзлюбивъ добротѫ твоѫ · богатьство текѫщаго присно ѿт⟨ъ⟩ложивъ · и самъ принесе сѧ Г⟨осподе⟩ви, и н⟨ы⟩нѣ питаеши тамо б⟨о⟩жїѫ славы .˙.

Свѣтило тѧ свѣдѫще Ахїлїе · ѿт⟨ъ⟩ еретикъ ѡтими и напастеи прибѣгаѫщѫѧ к тебѣ · наказанїемъ прѣпитаваѫщѫѧ сѧ .˙.

б⟨огородичьнъ⟩

Оутѣши рождьшїа Б⟨ог⟩а пльтиѫ · и скръби и печали избави · и ѡкръми мѧ ты сама, къ С⟨ы⟩нꙋ своемоу въ пристанище доброе · можеши бѡ елика хощеши .˙.

(. . .)

пѣс⟨нь⟩ · ѕ҃ ·

Їрмос⟨ъ⟩

Бъзапихъ въсѣмъ ср⟨ъд⟩цемъ къ щедромꙋ Б⟨ог⟩оу · и оуслыша мѧ ѿт⟨ъ⟩ Ада прѣисподнѣго и възведи [и]с тлꙗ жизнь моѫ .˙.

Капища ты прѣльстнаа съкроуши блажене · и Б⟨ог⟩а вѣрныимъ повѣдаѫ · оусрьдна изведе из глѫбини невѣрствїа .˙.

Слово твоє, свѣтоу въсемꙋ бъкоупѣ · и дѣло же словесно ѡбоє ꙗкоже показа сѧ · пастырь ѡвцамъ словесныим⟨ъ⟩ Ахїлїє с⟨вѧ⟩т⟨и⟩т⟨е⟩лю .˙.

Свѧзавъ Арїєвѫ мѫдрость въсѣмъ правовѣрныимъ ср⟨ъ⟩д⟨ь⟩ца исцѣливъ словесы с⟨вѧ⟩тыими · вѣрно Тро⟨и⟩цѫ с⟨вѧ⟩тѫѧ проповѣдавъ .˙.

бо⟨городичьнъ⟩

Таина сконча сѧ ѡ тебѣ прѣс⟨вѧ⟩та Д⟨ѣ⟩во ч⟨и⟩стаа, Б⟨ог⟩ъ бѡ слово сьи въшед⟨ъ⟩ въ чрѣво ти · изыде съ пльтиѫ д⟨оу⟩ховноѫ .˙.

(. . .)

ко⟨н⟩д⟨акъ⟩ гласа · в҃ · подо⟨бьнъ⟩ · Кръвьи твоих .˙.

Теченїемъ мира твоего Ахїлїє · въселєнаа ѡс⟨вѧ⟩ти сѧ и цр⟨ъ⟩к⟨ъ⟩вь просвѣти сѧ · точѧщи источникъ чюдеси ѿт⟨ъ⟩ мощеи твоихъ блажене · сп⟨а⟩саєши мира ѿт⟨ъ⟩ бѣдъ · чьтѫщїихъ тѧ град⟨ъ⟩ твои · томꙋ бо єси оутвръжденїе .˙.

---

[11] Уместо поленіа вероватно треба да стоји поєніа јер тако реченица добија смисао.

икос⟨ъ⟩

Прѣславно д⟨ь⟩нес⟨ь⟩ и б⟨о⟩гоѹгодно · ꙗко звѣзда ꙗви сѧ въсе-
ленѣи · въсїавъ просвѣтилъ еси тѣлесно ꙗвлѣѫ сѧ, с⟨вѧ⟩щенїа свѣти-
лниче блажене Ꙗхїлїе · сп⟨а⟩си чьтѫщѫѧ тѧ, и град⟨ъ⟩ твои · томѹ бо
єсе оутвръжденїє .˙.

пѣс⟨нь⟩ ·ꙁ҃·
Їрмос⟨ъ⟩

Съгрѣшихомъ безаконовахѡмъ · и неѡправдихом сѧ прѣдъ тобоѫ · ни
съблюдохѡмъ ни сътворихѡм⟨ъ⟩ ꙗкоже заповѣда намъ · нѫ не прѣдаждь
нас⟨ъ⟩ до конца · ѡт⟨ъ⟩чьскыи Б⟨ож⟩е бл⟨агосло⟩венъ є[си] .˙.

Дѣланїа ицѣленїи прѣб⟨о⟩ж⟨ь⟩ственыи Ꙗхїлїє · ѡт⟨ъ⟩ Б⟨ог⟩а приємъ
цѣлити болѣзни · и бѣсовскыѧ д⟨оу⟩хы прогонити · сего ради тръ-
жествоуємъ памѧт⟨ь⟩ твоѧ славне .˙.

Свѣтило тѧ еже въ тьмѣ, єретичьства срѣтошѫ и видѣвше на свѣтъ
прїидошѫ правовѣрїа · Ꙗрїевѫ тьмѫ разгнавъ славне · словесы же и
оучении своими .˙.

Ѡгнь прѣжде с⟨вѧ⟩тїи отроци въ Вавулонѣ · росѫ ѡт⟨ъ⟩ Б⟨ог⟩а
прїємше · такожде и ты ѡгнь разгнѣщеныи Ꙗрїевъ оугасивъ · оуче-
нїємъ славословѣще .˙.

бо⟨городичьнъ⟩

Рождьством ти оутишилъ єстъ безъбрачнаа · пръвѫѧ скръбь и проклѧ-
тїє Єввино · родила бѡ єси бл⟨аго⟩сл⟨о⟩венїє Ч⟨и⟩стаа · безначѧлна же
сѫща Ѡ⟨ть⟩цѹ и Д⟨оу⟩хоу .˙.
(. . .)

Пѣс⟨нь⟩ ·И҃·
Їрмос⟨ъ⟩

Єгоже вои н⟨е⟩б⟨е⟩снїи славѧтъ · и трепещѫтъ хероувимъ, и серафимъ ·
въсѣко дыханїє и тварь · поите бл⟨аго⟩сл⟨о⟩вите и прѣвъзносите єго .˙.
Въ м⟨о⟩л⟨и⟩твѣ своеи бл⟨а⟩жене имѣвъ неѡблѣненїє · въ нощи прѣ-
living
дстоѫ · и бъдро имѣѫ око къ Вл⟨а⟩д⟨и⟩цѣ въсѣхъ · сего ради славѫ
ты наслѣдова вышнѧѫ въ вѣк⟨ъ⟩ .˙.

Оуделѣвъ Ꙗрїеви зломоу · славѫ приѫтъ б⟨о⟩ж⟨ь⟩ств⟨ь⟩нѫѧ и вѣнець
ѡт⟨ъ⟩ Тро⟨и⟩цѫ с⟨вѧ⟩ т⟨и⟩т⟨е⟩лю · постомъ оукрасив сѧ и с⟨вѧ⟩-
щенїемъ · и прѣходиши въ жизнь вѣчнѫѧ .˙.

Маннoѫ люди своѫ питаши · неѫже Іс⟨ран⟩ль пръвѣє · нѫ Б⟨о⟩жїими
словесы пожщимъ поите бл⟨аго⟩сл⟨о⟩вите и прѣвъзносите єго .˙.
бо⟨городичьнъ⟩

Ѡ страшнаа таина пр⟨ѣ⟩ч⟨и⟩стаа · Б⟨ог⟩а бѡ ты въсѣхъ приѫтъ
въ чрѣвѣ · нашѫ плъть божестъвно изволивъ самъ · выше оума н⟨ы⟩нѣ
въсѣкого ꙗко самъ вѣстъ .˙.
/ . . . /

пѣс⟨нь⟩ ·ѳ҃·

їрмос⟨ъ⟩

Безсѣмена зачатїа и рождьство несказанно м⟨а⟩т⟨е⟩рь безмѫжнѫѧ, бес тлѧ прижитїе · Б⟨о⟩жїе бѡ рождьство ѡбнавлѣеть естьства · тѣмже тѧ вьси роди б⟨о⟩гоневѣстнѫѧ М⟨а⟩т⟨е⟩рь православно величаемь . ˙ .

Подателю даромь има тебе град⟨ь⟩ твои · с⟨вѧ⟩т⟨и⟩т⟨е⟩лю бл⟨а⟩жим тѧ чюдесы и еже кь Б⟨ог⟩оу м⟨о⟩л⟨и⟩твами своими · рад⟨о⟩уем сѧ вьпиѭще · на памѧт⟨ѣ⟩ вьсѧ страны Ахїлїю застоупникоу нашемꙋ . ˙ .

Показа тѧ Г⟨оспод⟩ь свѣтило вь концих⟨ь⟩ · на западѣ бѡ вьсїавь, вьсѣмь просьвѣтѣ сѧ ꙗко сл⟨ь⟩нце · разгнавь тьмѫ еретичьскѫѧ · бл⟨а⟩жене истинѡѫ и по сьмрти . ˙ .

Се вьси поем ти на памѧть б⟨о⟩гобл⟨а⟩жене · ꙗко миро многоцѣнно рака твоа точить · м⟨о⟩л⟨и⟩твами ти д⟨оу⟩шамь нашим⟨ь⟩ прѣчьстиое Ахїлїе . ˙ .

бо⟨городичьнъ⟩

Ты една вьсепѣтаа чюдесемь чюд⟨о⟩ выс⟨ть⟩ · С⟨ы⟩на без мѫжа Б⟨ог⟩а зачьнши · и рождьши прѣбыс⟨ть⟩ Д⟨ѣ⟩воѫ по рождьствѣ · тѣм тѧ вьси роди б⟨о⟩гоневѣстнѫѧ Д⟨ѣ⟩во правовѣрно вѣличаемь . ˙ .
(. . .)

свѣт⟨ильнъ⟩

Келми тѧ прослави Бл⟨а⟩д⟨ы⟩ка вь чюдесехь, жива и по сьмрти · с⟨вѧ⟩т⟨и⟩т⟨е⟩лю Ахїлїе · кто тьчиѫ вьскорѣ призва тѧ и не прїиметь простынѧ · топла застѫпника ѡбрѣтохѡмь . ˙ .

на ст⟨и⟩х⟨о⟩в⟨ь⟩нѣ вь ѡх⟨танцѣ⟩ · и с⟨вѧ⟩т⟨о⟩мꙋ · ст⟨и⟩х⟨и⟩ры · гласа

· А҃ · под⟨обьнъ⟩ Н⟨е⟩б⟨е⟩с⟨ь⟩нымь чином . ˙ .

с⟨ти⟩хь Вьсхвалѧт тѧ . ˙ .

С⟨вѧ⟩щеннаго с⟨вѧ⟩т⟨и⟩т⟨е⟩лѣ и подобника Х⟨ри⟩с⟨то⟩ви · ꙗко нашемꙋ живѡтоу застѫпника и прибѣжище · почитаѭще пѣсн⟨ь⟩ми Ахїлїа мѫдраго прьвопастырѣ · вьзьпїемь моли сѧ пр⟨ѣ⟩п⟨о⟩д⟨о⟩бне Х⟨ри⟩с⟨то⟩ви сп⟨а⟩сти д⟨оу⟩шѫ нашѫ . ˙ .

с⟨ти⟩хь · Чьстна прѣд⟨ь⟩ Г⟨осподо⟩мь сьмр⟨ь⟩ть пр⟨ѣ⟩п⟨о⟩д⟨о⟩бных⟨ь⟩ . ˙ .

С⟨вѧ⟩т⟨и⟩т⟨е⟩лемь слава, пастырска дрьжаво · Ахїлїе трьбл⟨а⟩жене, к тебѣ прибѣгаѭщимь вѣрѡѫ и оупованїемь · избавлѣи ѡт⟨ь⟩ вьсѣкоѫ нѫждѫ м⟨о⟩л⟨и⟩твами си · и Б⟨о⟩жїеѧ силоѫ поѭщѫѧ тѧ с⟨вѧ⟩т⟨и⟩т⟨е⟩лю . ˙ .

слава гласа · Ѕ҃ · самогл⟨а⟩с⟨на⟩

Весели сѧ цр⟨ь⟩к⟨ь⟩ви Б⟨о⟩жїа таинно играѭщи се бѡ наста трьжьстьвнаа[12] памѧть, прѣмѫдраго вь истинѫ Ахїлїа с⟨вѧт⟩и⟩т⟨е⟩лю

---

[12] У неким случајевима, као и овде, примећена је метатеза тврдог полугласника у групи консонант + въ > конс. + ъв; пошто сва замена није доследно спроведена кроз цео текст, приликом разрешавања таквих места држали смо се уобичајеног поретка.

Б⟨о⟩жи бл⟨а⟩г⟨о⟩д⟨ѣ⟩ть точѧщии чюдеса извлѣвающоу · ѿє ⟨вѫ⟩щающии въсѣх⟨ъ⟩, вѣрож и любовиѭ чьтѫщимъ праздникъ єго чьстныи .˙.

и н⟨ы⟩нѣ бо⟨городичьнъ⟩

Б⟨огороди⟩цє ты єси лоза истиннаа · ѩже въздрасти намъ плодъ живѡтныи · тебѣ сѧ молимъ м⟨о⟩ли сѧ Б⟨огороди⟩цє съ прѣп⟨о⟩д⟨о⟩бныимъ · помиловати сѧ д⟨оу⟩шамъ нашимъ .˙.

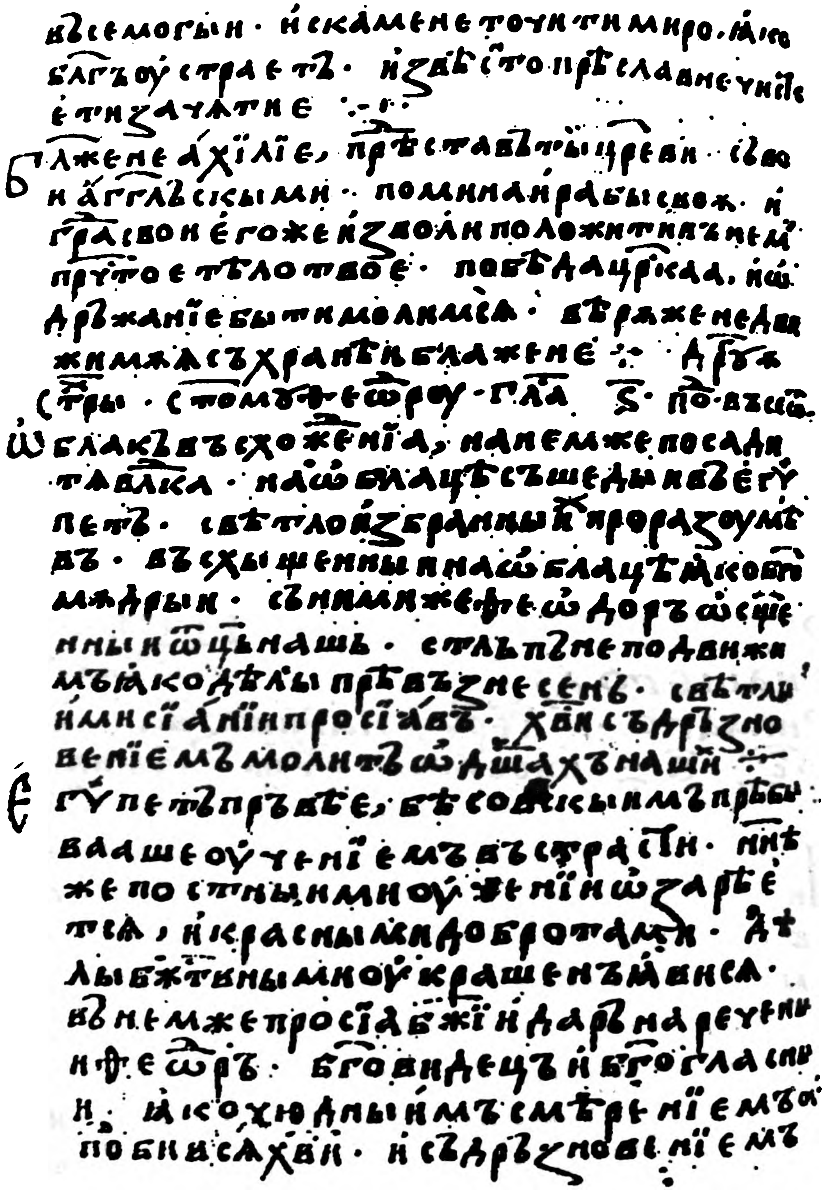
крстобо⟨городичьнъ⟩ · гласа · тъжде · под⟨обьнъ⟩ · Трїд⟨ь⟩невно .˙.

На дрѣвѣ живнь нашѫ · зрѧщи въсенепорѡчнаа Б⟨огороди⟩ца висѧщѫ, м⟨а⟩т⟨е⟩рьскы рыдающи въпїаше · С⟨ы⟩нє мои и Б⟨ож⟩є мои · сп⟨а⟩си любовиѫ пожщжа тѧ[13] .˙.

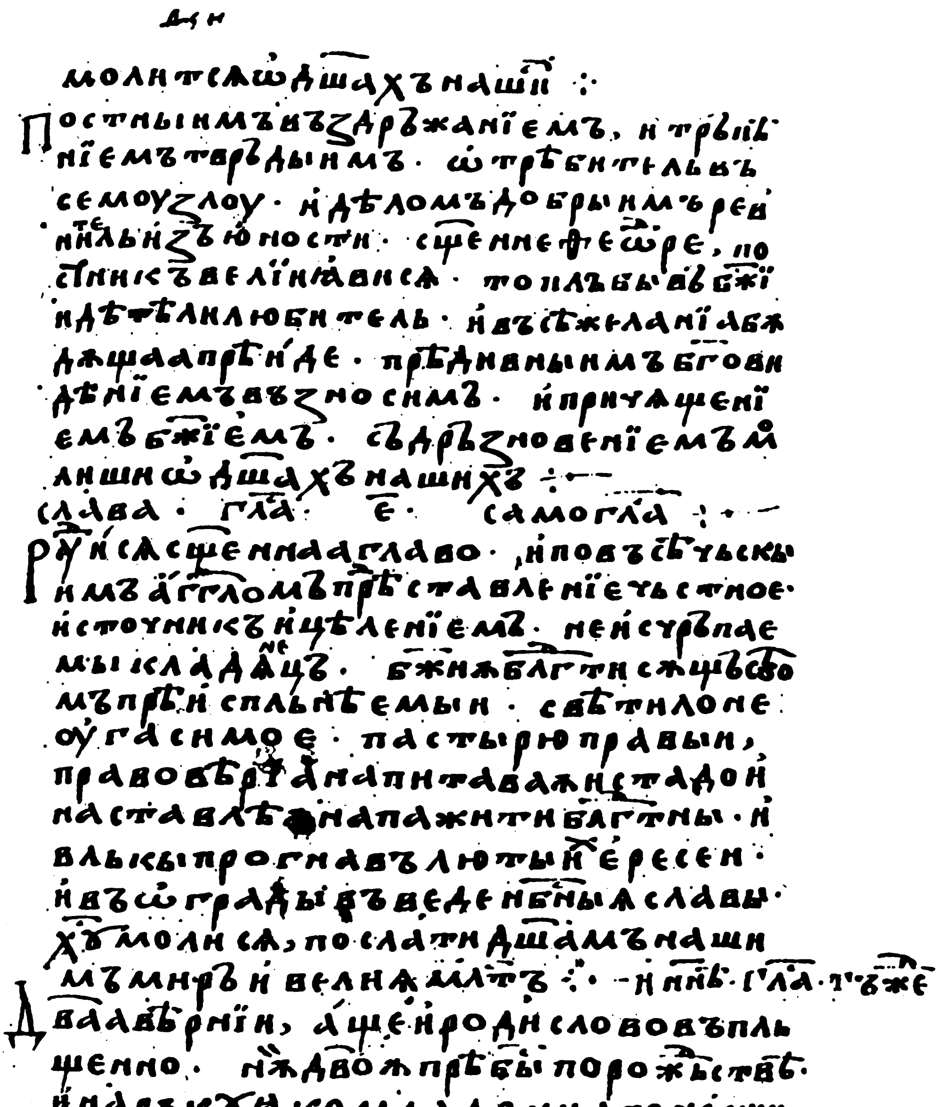
[13] У целом тексту ове службе, као и у осталим деловима рукописа Крка 19, углавном је доследно спроведена употреба широког є у одређеним позицијама, нпр. на почетку речи и после вокала — у функцији пројотованог е (ѥ), у вокативу личних имена и у још неким положајима.

лѧсанепрѣстанноисидоре · ѿнапа
стїибоура · искрьбенистрьтен · изба
витвораштѫ а памѧтвоѫ достоино
сщенникѫ · дшамьже просаспсенїе трь
блажене · твоегонаслѣдїаспоби
Спсаиакорожьщи иизбавителѣ · спсе
нїамаадвце оулучити спобнирѫчтаа ·
прѣгрѣшенїи моихь ѫзы твои милли
тва мира зрѣшаѫщи · вьсѣ ѿ ико
хѿщешити исправлѣеши · ико носа
щи въ надрѣхь вьсѣмьцрѣ · благо
стиѫнесѣ четаннааго
Мца тогоже · ві · Прпбнаго ѿца
нашего ахїлїа · истго беѡрасще
ннааго · вечр · на ги възва · по
ѕ · ѕ · ипоемь · стры · стыимь ·
гла · д · по · да сьзнаменїе
Помазата ггьстльскою ѿдеже бл же
не ахїлїе · тѣмьже оупасе люди сн сьуче
вьи исправленїи на пажити оученїа · тѣ
мьже ти памѧть вьсн сьвршаѫще вь пїе
мь · оудивиласта ѥсть гь на земли прѣблаже
Юдносьлоучнсѧ · уистомоуѣвленїоу
ти · ипрѣславно слышати · истоин
вы бо пивон сератскы имь людемь · тѣ
и ннѣ чюотвораи самовластно ико

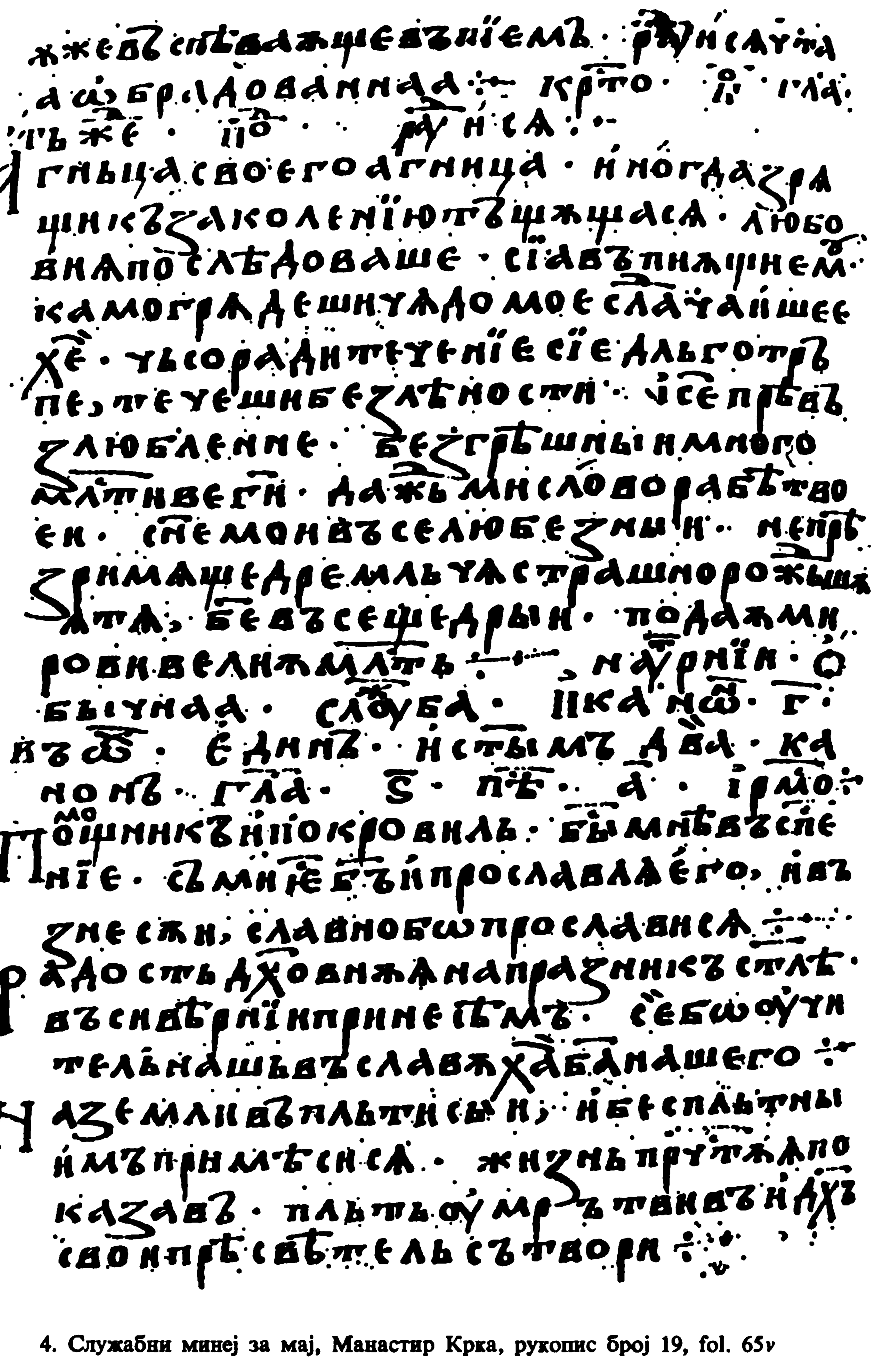
1. Служабни минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 64*r*

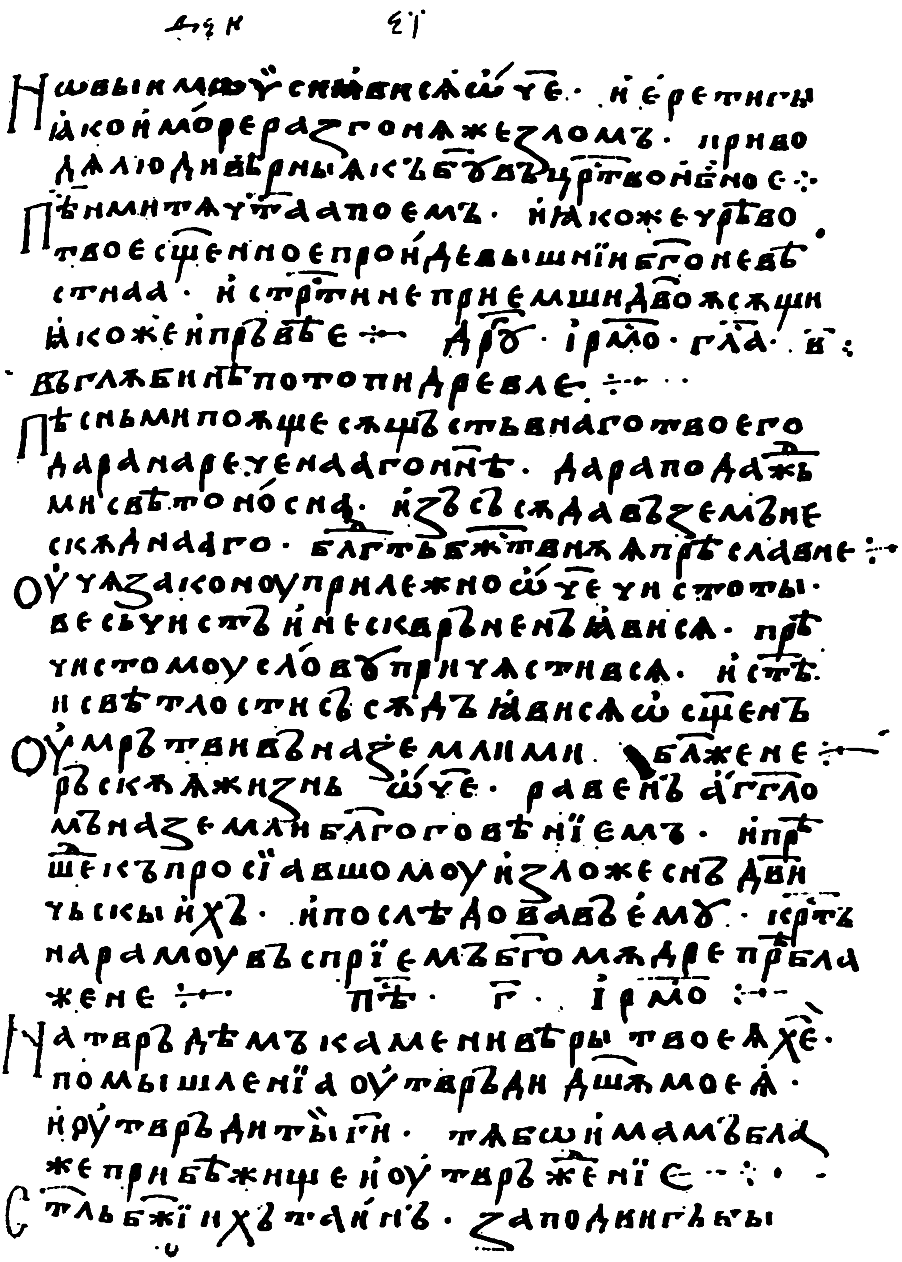
2. Служабни минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 64v

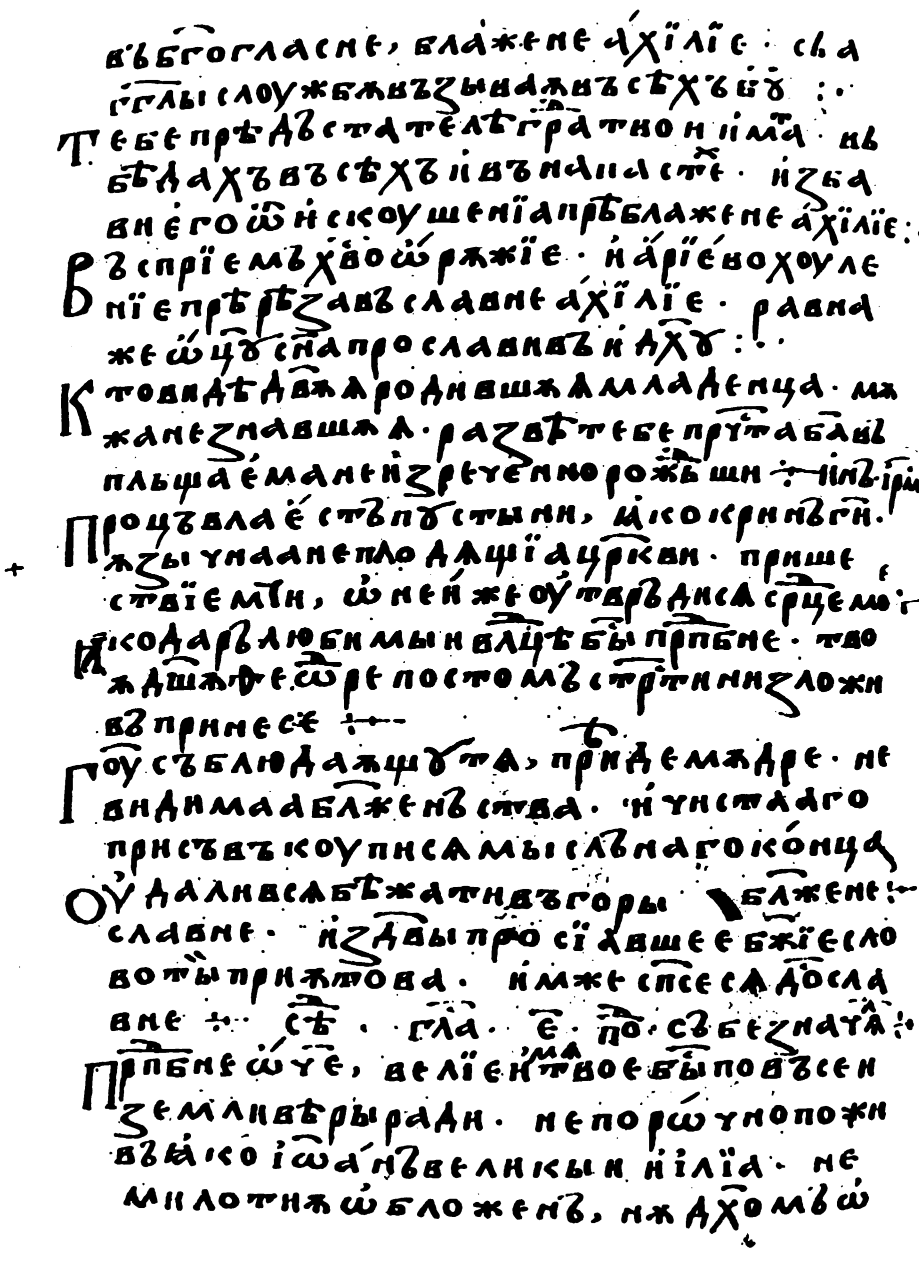
3. Служабни минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 65r

жже вь спѣвающе вьнїемь · рѹ н слѹча
а ѡбрадовання а · крто · ı҃ı · гла
тьже · пд · рѹ н са ·
Агньца своего агннца · н когда зра
щнкь заколенїю тьщжщаса · любо
вна постѣдоваше · сїа вьпнжщнем
ка могра деш нѹ ча до мое сла чай шее
хе · чьсо радн тѣченїе сїе дльготрь
пе, тече ешн безлѣтности · чсе прѣвь
злюбленне · безгрѣшны н много
млтнве гн · дажь мн слово рабѣтво
ен · сне мон вьсе любезнын н · непрѣ
зрнмаше дремлю частрашно рожьшаа
та, бе вьсе щедрын · подажьмн
ровн велнжьмать ·, н ѹрнїн · о
бычнаа · слѹба · ıı ка нѡ · г
вьдь · еднн · нсты мь ава · ка
нонь · гла · s · пѣ · а · ıрмо
Помощннкь н покровнль · бы мнѣ вьспе
нїе · сь мн е бь н прославлаего, нвь
зне сѫн, славно бѡ прославнса
Радость дховнѫа на праздннкь стлѣ ·
вьснве рнї н прнне сѣмь · себеѡѹтн
тель нашь вь славѫ хва бѣ нашего
Н азе млн вьпльтнсн н, не беспльтны
нмь прнмѣсн са · жнзнь прѣчѫ по
казавь · пльть ѹмрьтвна вь н дхь
свон прѣсвѣтель сьтворн

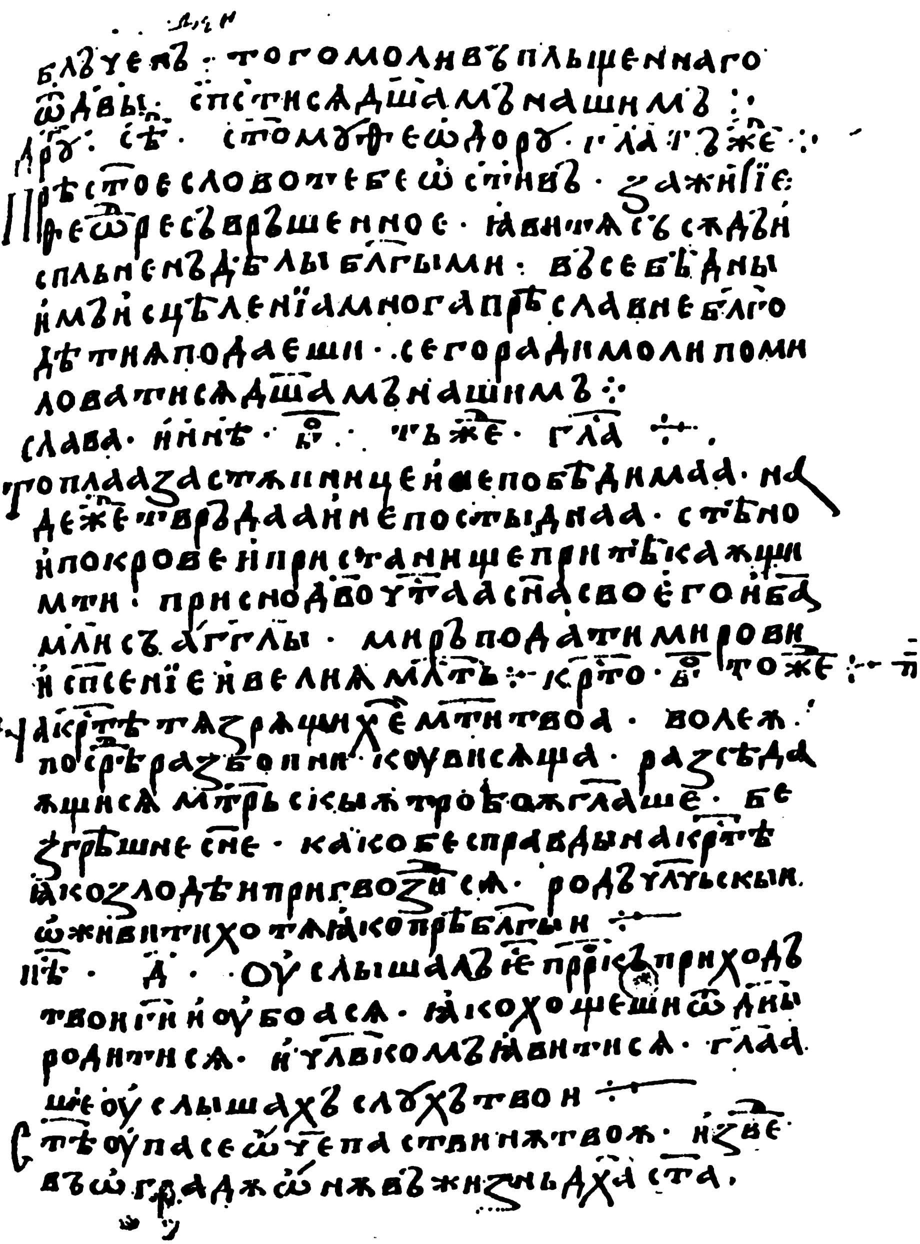
4. Служабни минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 65*v*

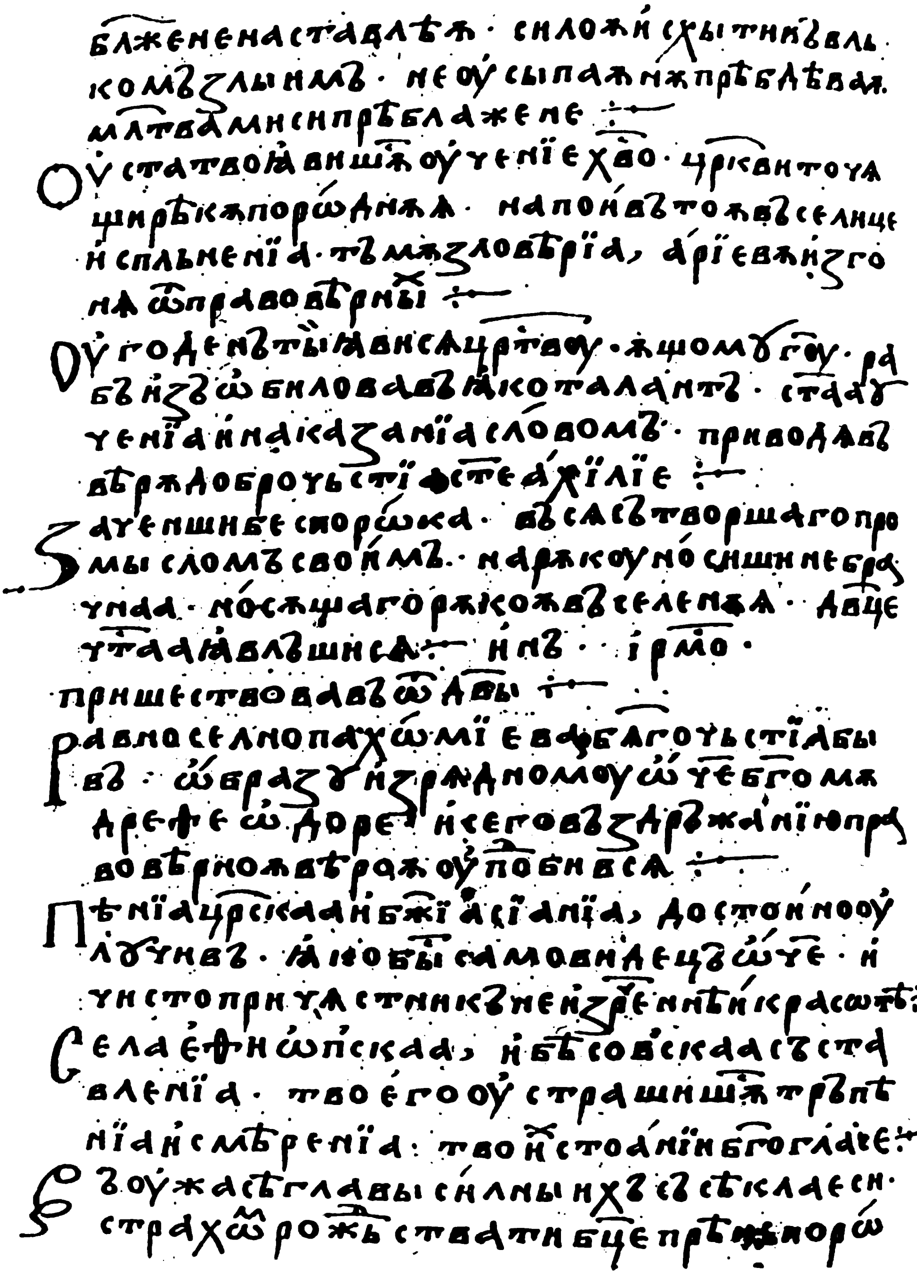
5. Служабни минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 66*r*

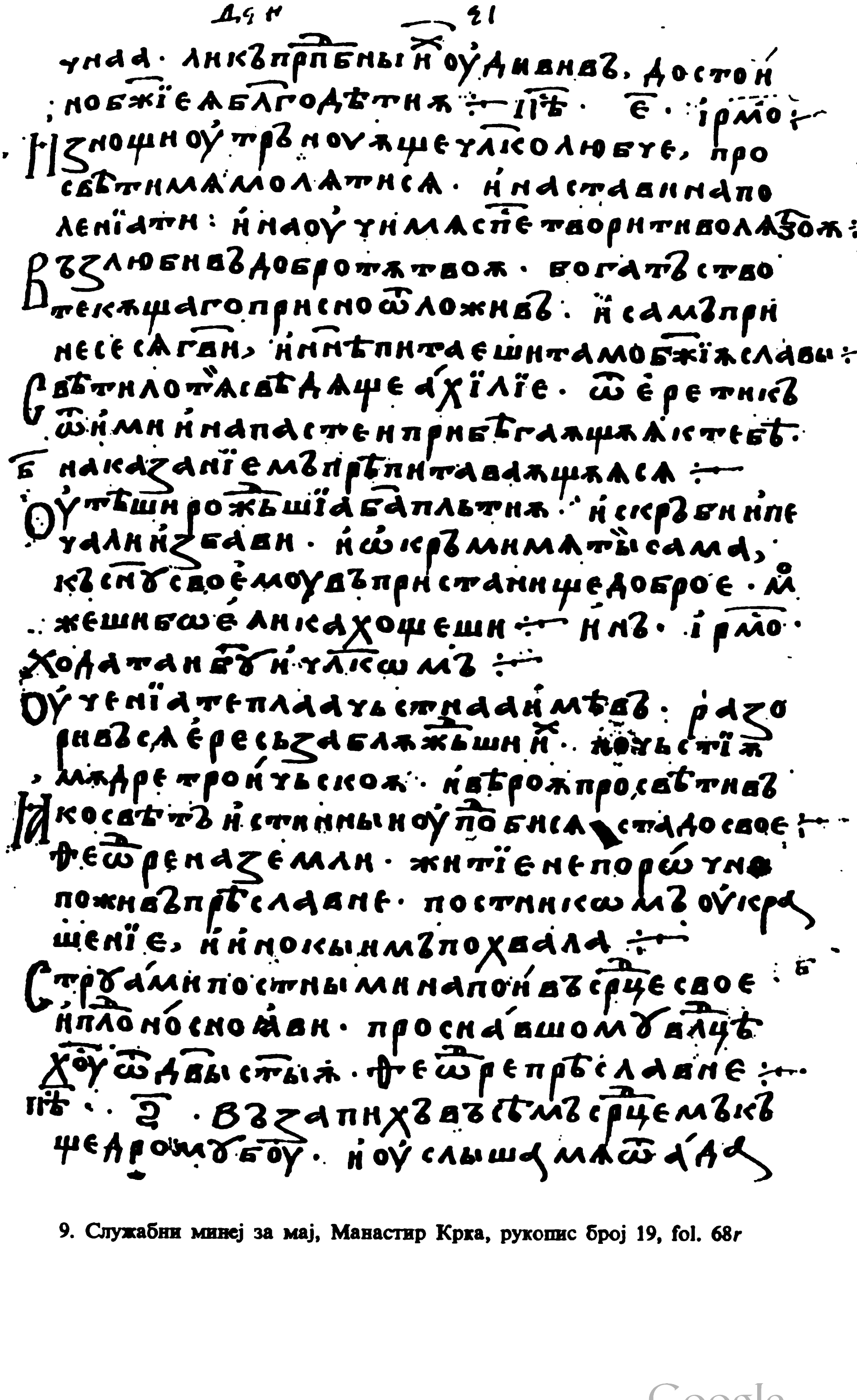
6. Служабни минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 66v

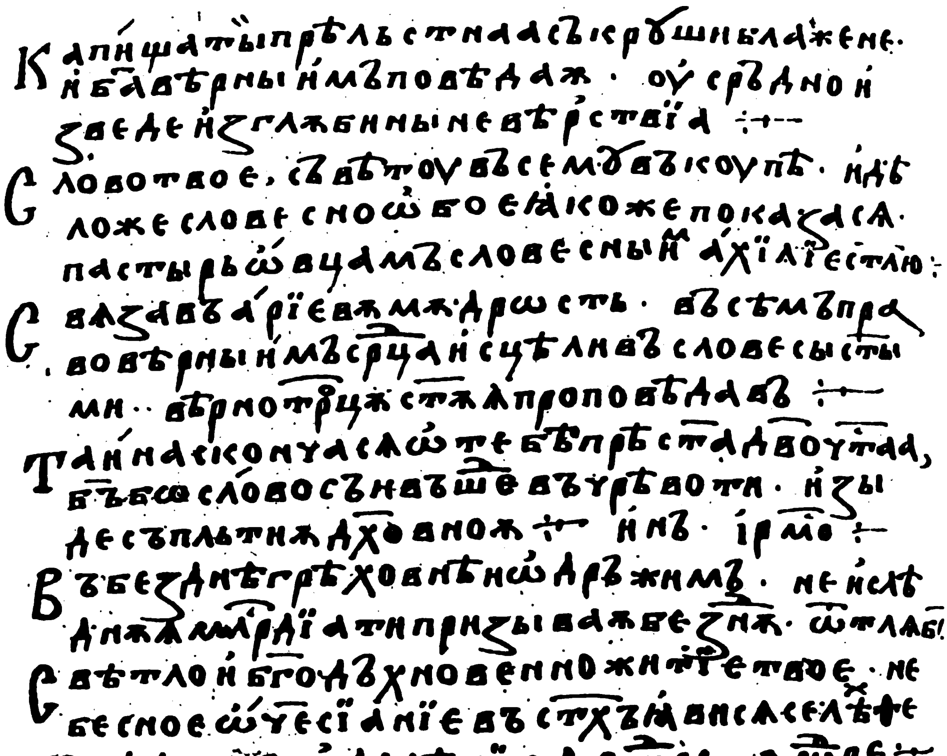
7. Служабни минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 67r

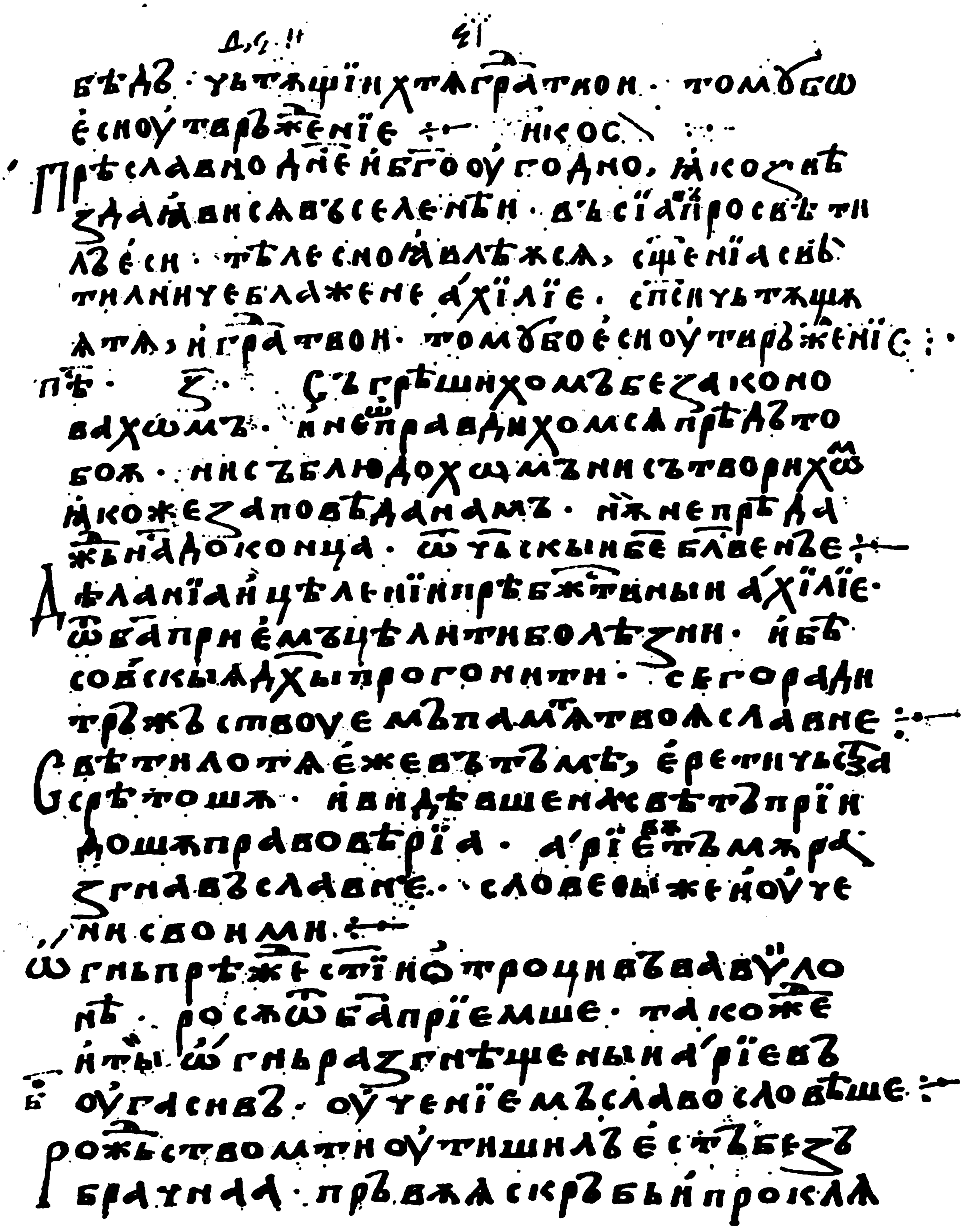
8. Служабни минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 67v

9. Служабни минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 68r

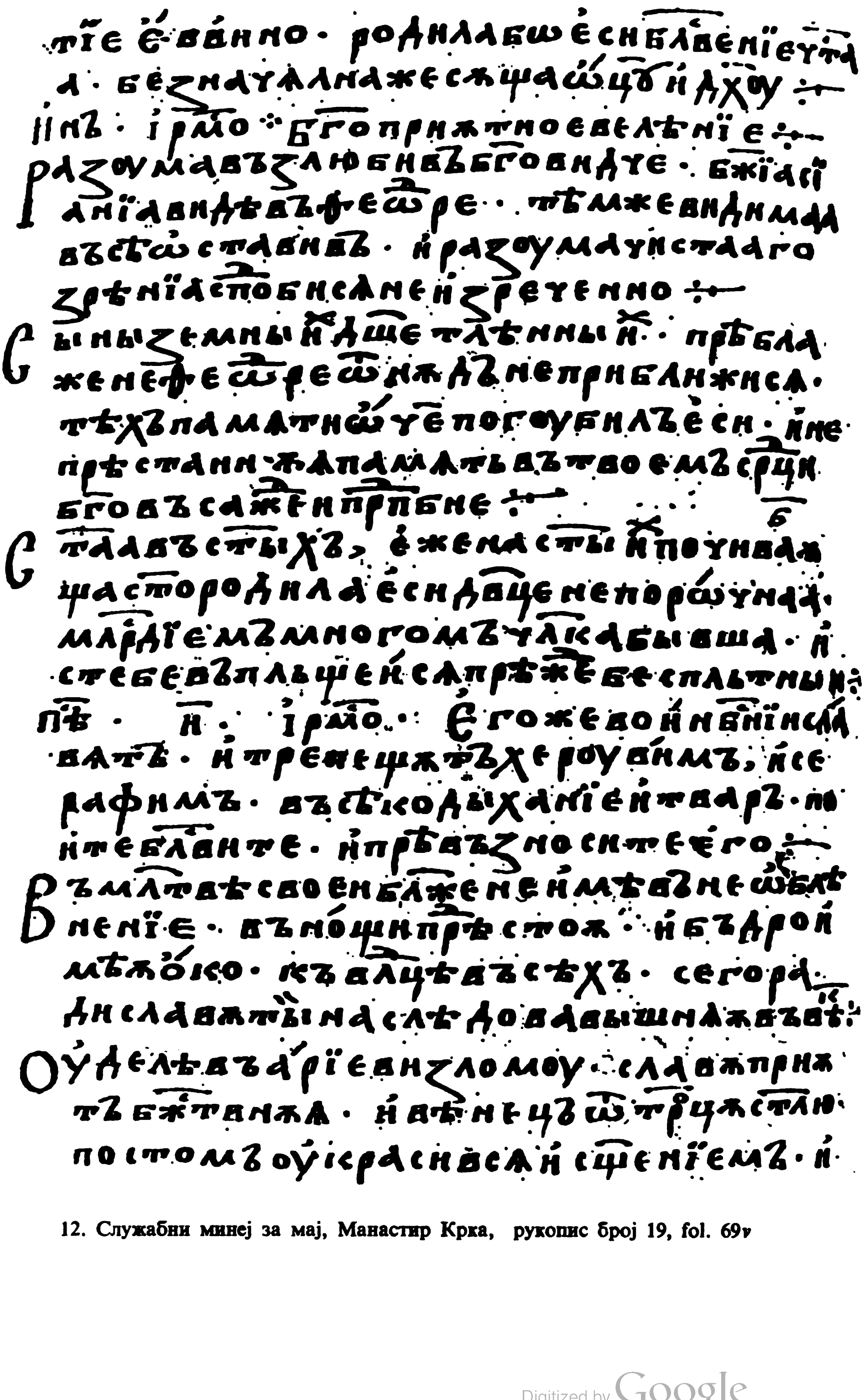
10. Служани минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 68v

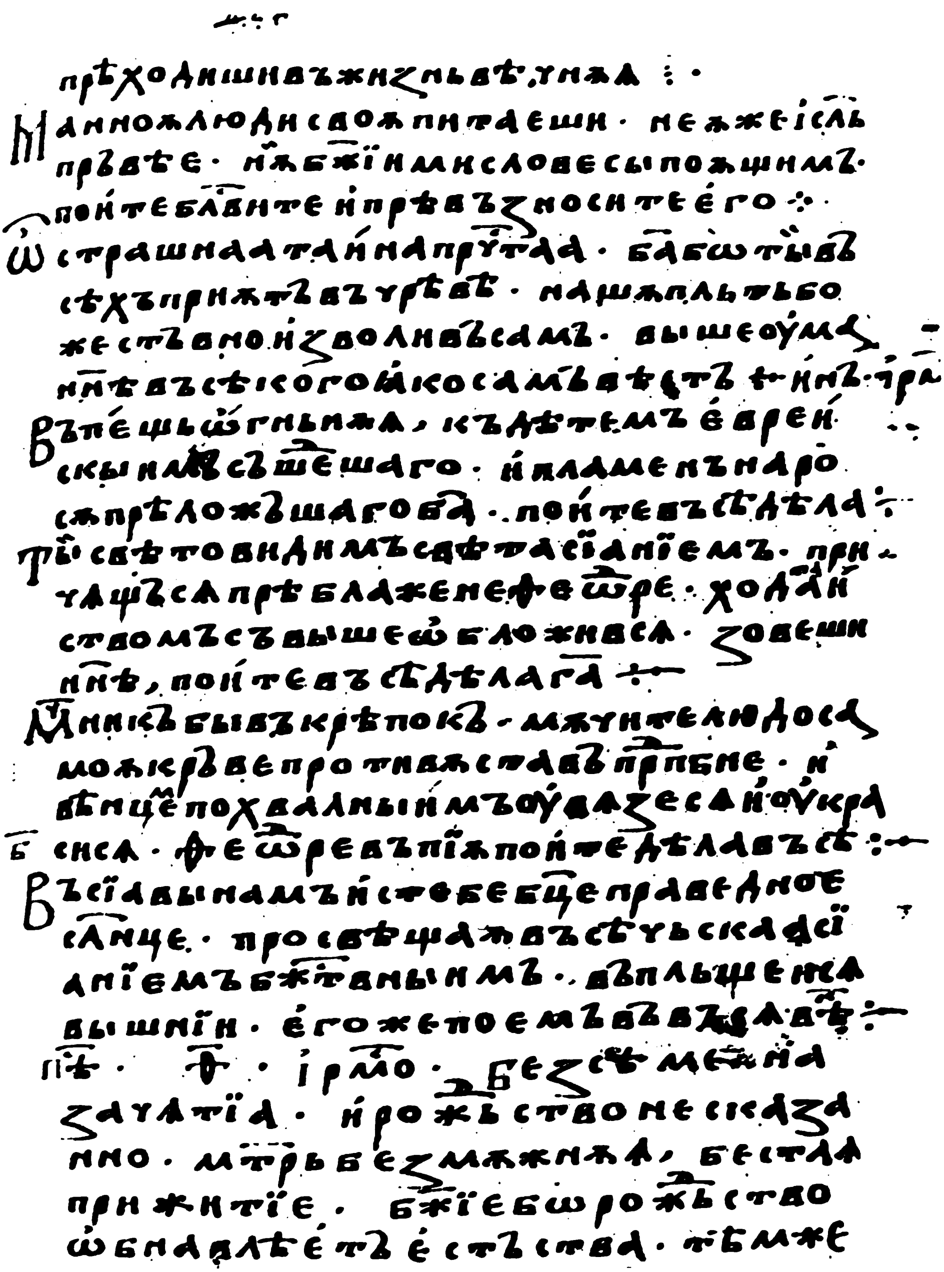
д.с.и 41

бѣдꙋ· чьтѫщїи х҃ꙋ а гра́тион· томꙋ бо
ѥсноутврьженїе· нїкос·
Прѣславно днесь его оугодно, ꙗко звѣ
здамнь славь вселенѣи· въсїа просвѣти
лꙋ есн· тѣлесно ꙗвлѣжеса, сщенїа свѣ
тилнич еблажене ахїлїе· спсин чьтѫщи
атл, и гра́твон· томꙋбо ѥсноутврьженїе:
пѣ· з· Съгрѣшихомь беззаконо
вахомь· и неправдихомса прѣдъ то
бож· ни съблюдохомь нисътворихомь
ꙗкоже заповѣдала намь· нж непрѣда
жьна до конца· отьцкы нбе благ҃енъ е
Делание и цѣлении прѣбжтины и ахїлїе·
отъ ба приемь цѣлити болѣзни· и бѣ
собскы дꙋхы прогонити· сего ради
тржьство емꙋ памат твою славне:
Свѣтило тлѣе же въ тьмѣ, еретич ьскага
срѣтош· и видѣвше нѫ вѣтри прїи
дош правовѣрїа· арїе тъмжра
згна въ славне· словесы же ноучє
ни своими:
Отьгнь прѣжестъ и нѫ троцы въ вавꙋло
нѣ· росѫ отъ ба прїемше· такоже
и ты отъ гнь разгнѣщеныи арїева
оугасив· оученїемь славословѣше:
Рожьство мти оу тиши лѣ ѥсть безь
брачнаа· пръвжа скръбь и прокла

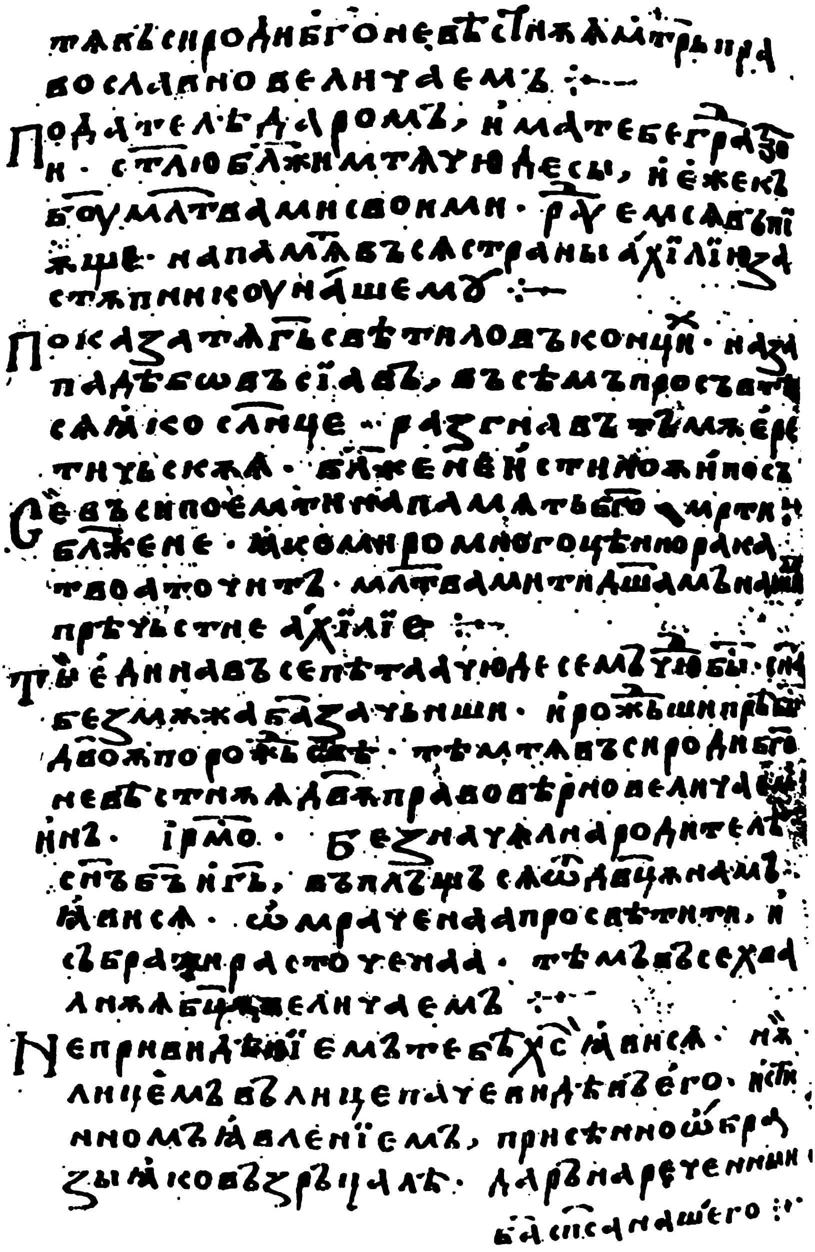
11. Служабни минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 69r

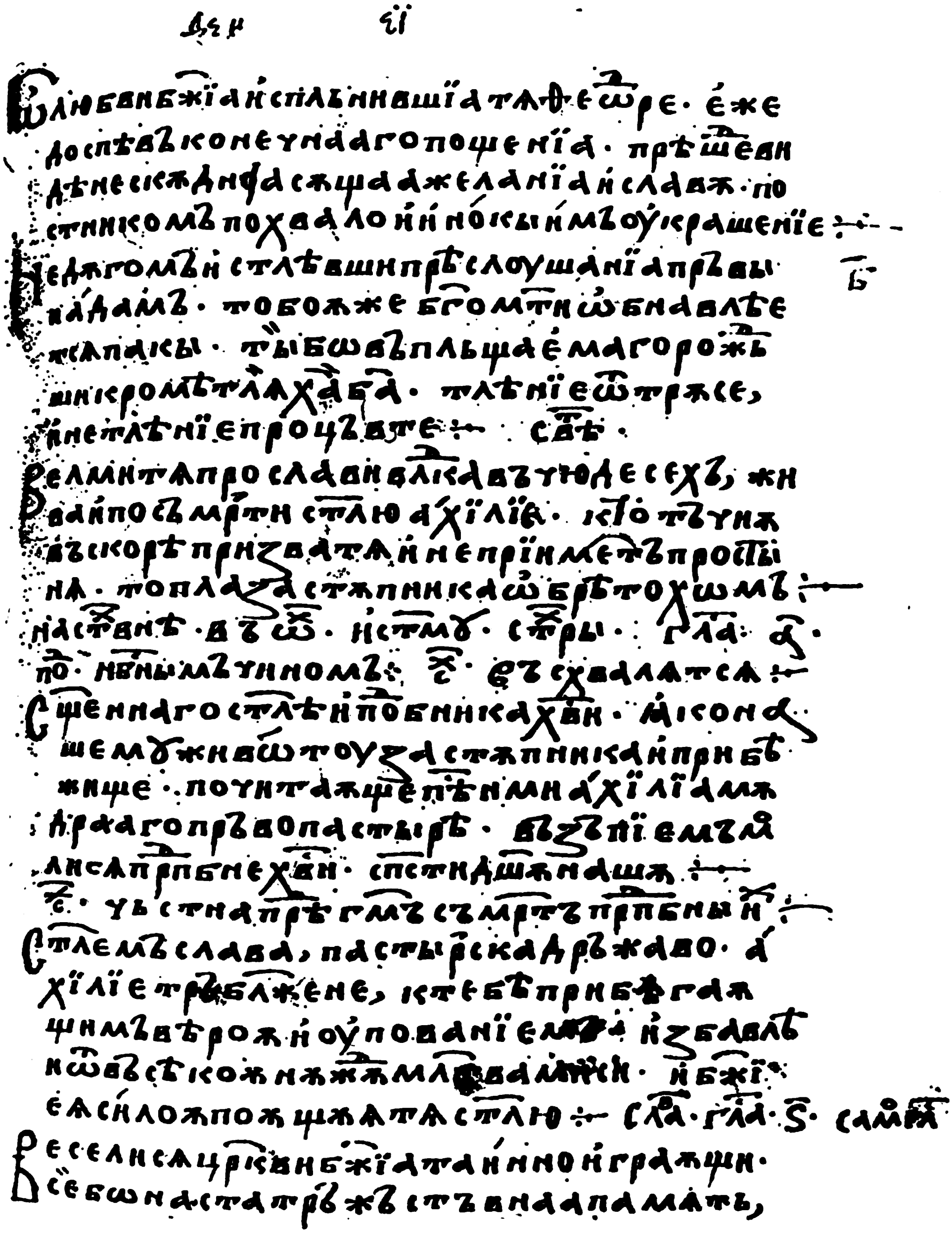
12. Служабни минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 69v

прѣходиши въжизнь вѣчнѫѭ :·
Манноѫ людисвоѫ питаеши· неѫже ісль
прьвѣте· нѫбжїимислове сыпоѫщимь·
поите блгвите и прѣвъзносите его ÷
Ѿ страшнаа таина прѣчтаа· бгаѿчьвь
сѣхъ приѫтѣ въчрѣвѣ· нашѫпльтьбо
жестьвно изволивъ самь· вышеоума
ипѣ въсѣкого ико самьвѣсть и ннѣ ѣра
Въпещь ѿгнынѫѫ, къдѣтемь еврей
скымѫ сѫщешаго· и пламень наро
сѫпрѣложѫшаго бга· поите въсѣ дѣла ÷
Тьи свѣтовидимъ сдѣтасїанїемъ· при
чащѫсѧ прѣблажене фе ѿре· холаи
ствомъ съвышеѿ бложивсѧ· зовеши
нинѣ, поите въсѣ дѣла гна ÷
Мнникъ бывъ крѣпокъ· мѫчителю досѧ
мокрьве противѫ стаавъ прпбне· и
вѣнице похвалными мъ оуважесѧ и оукра
б сисѧ· фе ѿре въпїѫ поите дѣла въсѣ ÷
Въсїавы намъ и стобе бце праведное
слнце· просвѣщаѫ въсѣчьскаа дсї
анїемъ бжтвныимь· въплъщеиса
вышнїи· егоже поемъ въвѣкы ÷
пѣ· ѳ· ірмо· безсѣмена
зачатїа· ироѫьство несказа
нно· мтрь безмѫжнѫа, бестлѣ
прижитїе· бжїе бо рожьство
ѡбнавлѣетъ естъства· тѣмже

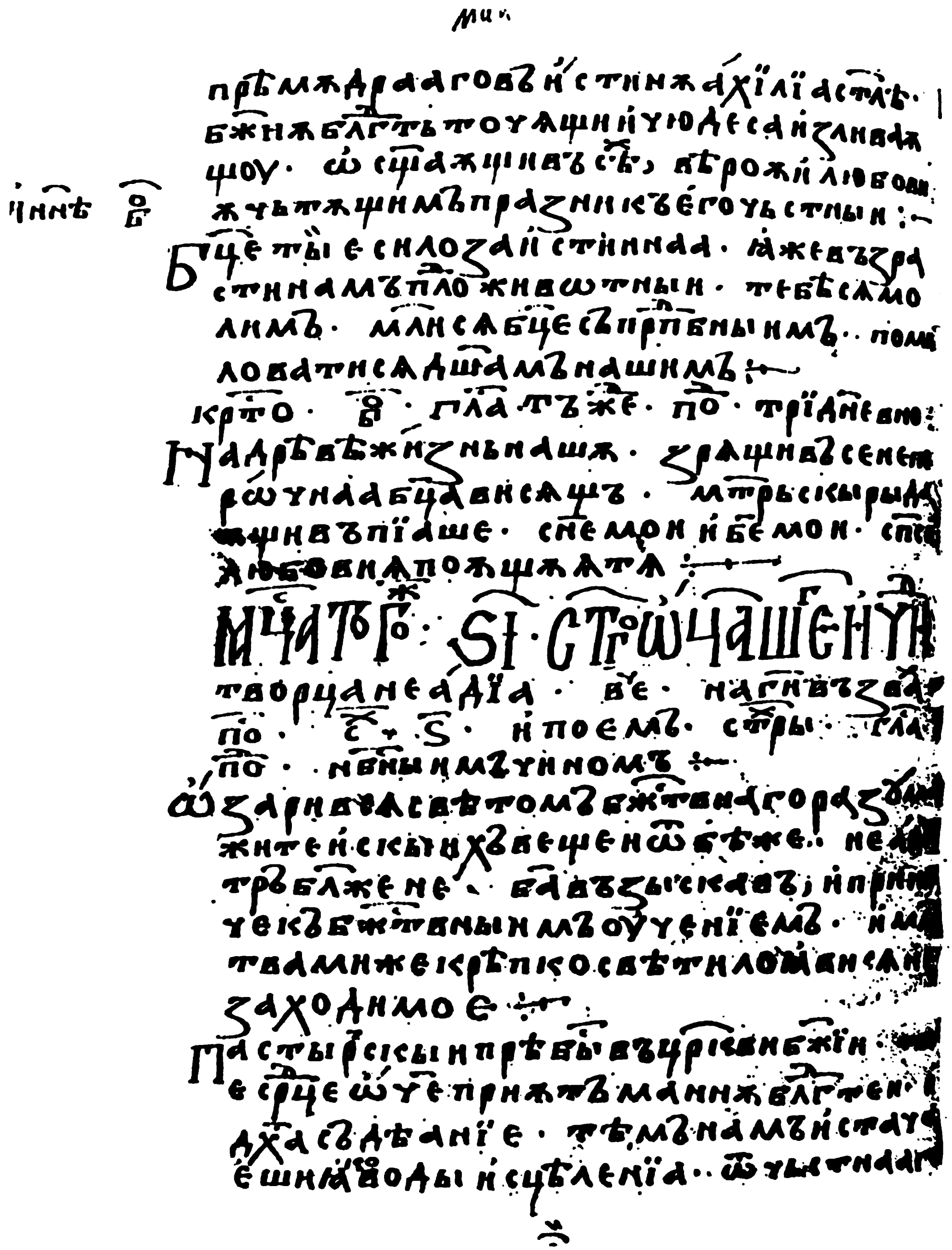
13. Служабни минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 70r

14. Служабни минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 70*v*

Слнбанбжїанспалѣнинашїатлаѳеѿре· еже
доспѣвъконечнаагопошенїа· прѣшедн
дѣнесискѫднифасѫщаажеланїанславѫ· по
стникомъпохвалоиинокынимъоукрашенїе ÷
недѫгомъистлѣвшнпрѣслоушанїапрьвы
нададамъ· тобожебгомтиѡбнавлѣе
ксапакы· тыбоѡвьпльщаемагорожь
шнкромьтлахаба· тлѣнїеѿтржсе,
инетлѣнїепроцвьвте ÷ сла·
Веламитапрославивлкавьтчюлесехъ, жи
вайпосьмртнистлю ахїлїе· кто тьчиж
въскорѣпризваталинепрїимеетъпрость
на· топлазастѫпникаѡбрьтохомь ÷
настѣвнѣ· въ ѿ· и стмоу· стры· гла· д·
по· неныимьчиномь· ѕ· егьсхвалатса ÷
Сщеннагостлѣипобникахвн· ѧкона
шемоужнеѡтоузастѫпникаипрнбѣ
жище· почитаѫщепѣнмиахїлїамѫ
драагопрѣвопастырѣ· вьзьпїемьгла
лнсапрпбнехвн· спстнадшѫнашѫ ÷
с· чьстнапрѣдгмъсьмртьпрпбныи ÷
Стлемъслава, пастырскадрьжаво· а
хїлїетрьблажене, ктебѣприбѣгаѫ
щимъвѣрожиоупованїемь избавль
иѡвсѣкожнжжемла[illegible]и· и бжї·
еаснлоѫпожщѫатастлю ÷ сла· гла· ѕ· самъ
Веселисацрквнбжїатаинноигражщи·
Всебоѡнастатрѣжьстьвнаапамать,

15. Служабни минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 71r

16. Служабни минеј за мај, Манастир Крка, рукопис број 19, fol. 71v

Tatjana Subotin-Golubović

NOUVEL OFFICE DE SAINT ACHILLE DE LARISSA

Parmi les manuscrits en cyrillique conservés dans la collection du monastère de Krka (dans le nord de la Dalmatie) figure un menée d'office pour le moi de mai. Ce manuscrit porte dans la collection le numéro 19. L'analyse filigranologique du papier indique la deuxième moitié du XIVe siècle, en conséquence, ce manuscrit doit être, lui aussi, daté de cette époque.

Le manuscirt Krka 19 fait partie des monuments présentant une ortographe avec les caractères ѧ et ѫ. Ce travail attire l'attention sur certaines particularités linguistiques et textologiques de base de ce menée de mai conservé à Krka. La comparaison avec les menées de mai de Hilandar (les manuscrits Nos 145 et 146) révèle de très nettes différences dans le calendrier. Par sa composition inhabituelle le menée de Krka se rapproche des menées de mai grecs du XIe siècle, notamment celui de Criptoferrata et du manuscrit Γ 19 du monastère de la Grande Lavra.

L'office de saint Achille (15 mai) coïncide avec celui de saint Théodore, ce qui indiquent leur appartenance à la liturgie traditionnelle de Jérusalim.

Зборник радова Византолошког института, XXVII—XXVIII, 1989.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXVII—XXVIII, 1989

УДК 929. 52 (495. 02)

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

СПАРТИНИ

ПРИЛОГ ПРОСОПОГРАФИЈИ

Бројни су изворни подаци о пореклу, разгранавању и судбини угледних и истакнутих византијских породица, нарочито у случајевима када су њихови представници доласком на царски престо трајно остали забележени у списима историографа и званичним документима, што је дало могућност за писање књига и посебних расправа о њима.[1] Нашу пажњу су привукле вести о солунској породици Спартина, које, премда не тако бројне, омогућавају да се прати њено постојање од средине XIII до почетка XV века. Поред историчара Никијског царства Георгија Акрополита, податке о Спартинима дају два практика — Ивирона и Велике Лавре, као и малобројни сачувани документи Хиландара, Велике Лавре и Ксиропотома, говорећи како су чланови ове породице даровали, продавали или се спорили око свога баштинског поседа у подручју села Лушца и Свете Марине.

Премда име Спартин (Σπαρτηνός) означава човека који долази из Спарте, не обавезно оне на Пелепонезу[2], о пореклу Спартина ништа не знамо. Најстарији познати представник ове породице јавља се на историјској позорници као припадник оног круга људи блиских деспоту Димитрију Анђелу (1244—1246) који су га издали и пришли Јовану III Ватацу у моменту када се цар приближавао Солуну у јесен 1246. године. Акрополит, који детаљно обавештава о томе догађају, набрајајући учеснике завере, најпре бележи као угледне и познате (οἱ ὀνομαστοί τε γνώριμοι) Спартина и Кампана, и уз њих Јатропула и Куцулата, а затим од истакнутих (οἱ δὲ τῶν ἐπισήμων) Михаила Ласкариса, брата Теодора I, и Цуритона, док за остале заверенике каже да су остали непознати већини. Како Акрополит спомиње само презимена вођа завереника, тешко их је са сигурношћу идентификовати, уколико нису познати из других извора, као што је то случај са Димитријем Спартином и Николом

[1] Наводимо само најпознатије: *A. Th. Papadopoulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453, Amsterdam 1962; *D. M. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos ca 1100—1460, Dumbarton Oaks 1968; *D. I. Polemis*, The Doukai, London 1968; *J. F. Vannier*, Familles byzantines les Argyroi (IXe—XIIe siècles), Paris 1975; *И. Ђурић*, Породица Фока, ЗРВИ 17 (1976) 190—296; *К. Βαρζος*, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, I—II, Солун 1984. Од краћих просопографских радова, у односу на поменуте, који су се појавили у новије време, споменућемо *J.-Cl. Cheynet* et *J.-Fr. Vannier*, Études prosopographiques, Paris 1986.

[2] Cf. *Polemis*, Doukai, 177.

Кампаном[3]. Поменути редослед набрајања завереника наводи на закључак да Димитрије Спартин и Никола Кампан нису припадали највишем владајућем слоју Солуна, али су као вође завере забележени на првом месту. Били су међу угледним и добро стојећим великашима који су, бринући се о очувању својих привилегија, одлучили да издају деспота Димитрија. У циљу добијања хрисовуље којом би Јован Ватац гарантовао од давнина стечена права града Солуна и безбедност завереника, они су послали у Мелник, где је цар логоровао, Николу Кампана под изговором обављања приватних послова. У критичном за читав подухват моменту, откривању Кампана као издајника, Димитрије Спартин успева, захваљујући великом поверењу које је уживао код деспота Димитрија, да га спасе и у својој кући окружи удобношћу и раскоши, претварајући се пред јавношћу да га кажњава[4]. Уласком Јована Ватаца у Солун, децембра 1246, Димитрије Спартин и Никола Кампан су за Акрополита завршили своју политичку мисију и он их више не спомиње, тако да нису сачувани директни подаци о томе како се цар одужио својим присталицама, изузев да је Цуритону дао титулу великог хартуларија[5]. Међутим, хиландарски документи од којих располажемо једним, док се о садржини друга два сазнаје само из ивентара грчких аката из 1299, наводе на закључак да је цар највероватније одмах после уласка у Солун обдарио Д. Спартина, а по свој прилици и Н. Кампана, земљишним поседом у атару села Лушца, на северним обронцима планине Холомон у катепаникиону Рендине[6]. У даровном акту Спартинових синова, Јована, Константина и Михаила, од септембра 1265, каже се да они држе село Лужац, које ужива посебне привилегије (χρυσοβουλλάτον χωρίον) као баштински посед, односно да им припада „царским даровањем на основу хрисовуља" (ἐκ δωρεᾶς βασιλικῆς διὰ χρυσοβούλλων)[7]. Из податка да поменута браћа потврђују даровање Хиландару њиховог оца, пансеваста севаста Димитрија Спартина[8], произлази да је он добио посед у Лушцу хрисовуљама цара Јована Ватаца, што омогућава идентификовање дародавца Хиландара са Спартином, једним од вођа завере против деспота Димитрија. Инвентар из 1299. бележи даровнице Спар-

---

[3] G. Acropolitae Opera, ed. A. *Heisenberg*, Lipsiae 1903, p. 79, l. 23—26; о тој завери исте вести доноси и Т. Скутариот у Ἀνωνύμου Σύνοψις Χρονική, изд. *Сатас*, МБ VIII, 495—496. За изворе који доносе имена Димитрија Спартина и Николе Кампана в. напомене 6, 7 и 10.

[4] Acropolites, 80, l. 10 — 81. l. 7; cf. *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, 146—147.

[5] Acropolites, 79, l. 26—27; велики хартуларије је други у шестој пентади царевих достојанственика према листи у додатку за Арменопулово Шестокњижије: Pseudo-Kodinos, Traité des offices, éd. *J. Verpeaux*, Paris 1966, 344, l. 30.

[6] Actes de Chilandar I. Actes grecs, publiés par *L. Petit*, Виз. Врем., 17 (1912) Приложение, н° 6; *A. Solovjev*, Un Inventaire de documents byzantins de Chilandar, Seminarium Kondakovianum X (1938) 32. О положају Лушца в. *P. Bellier*, *R.Cl. Bondoux*, *J.Cl. Cheynet*, *B. Geyet*, *J.P. Grélois*, *V. Kravari*, Paysages de Macédoine, présenté par *J. Lefort*, Paris 1986, 67—68.

[7] Chilandar I, 6, 2—3 (нотарски резиме) и 28—29; cf. *F. Dölger — P. Wirth*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches 3, München 1977, n° 1822 b. О имањима стеченим хрисовуљама (χρυσοβουλλάτα κτήματα) и која су уживала посебне привилегије в. *Г. Острогорски*, Прилог историји имунитета у Византији, Сабрана дела, I, Београд 1969, 445 и *Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, 183—184.

[8] Chilandar I, 6, l. 23—25.

тина и његових синова (книга Спарьтинова за Лоужьць; Спартиновѣх синовь книга за Лоужьць), као и даровање Кампана (книга Камбанова за Лоужьць)[9]. Очигледно је Никола Кампан, попут Димитрија Спартина, даровао српском манастиру посед у Лушцу којим га је наградио Јован Ватац.

Димитрије Спартин и Никола Кампан су били пријатељи и сарадници не само у поменутој завери него се јављају заједно и као пописивачи пореза (τὴν ἀπογραφικὴν ποιοῦντες) у солунској теми, како показује практик манастира Ивирона који су, по царевој наредби (καθ' ὁρισμὸν ... τοῦ ... βασιλέως), саставили марта 1262. године. Потписали су се уобичајеном формулом „слуге (δοῦλοι) моћног и светог нашег господара и цара" не наводећи своју функцију апографа. Уз то, потпис Николе Кампана открива да је он у исто време био прокатимен (προκαθήμενος), тј. старешина, у најширем смислу, Солуна, те се и потписао испред Димитрија Спартина. Оба презимена прати титула севаста (σεβαστός)[10]. С обзиром на оскудност података не може се прецизније одредити када је Димитрије Спартин са прокатименом Н. Кампаном преузео дужност пописивача пореза солунске теме, као ни време његовог замонашења.

Сигурно је да су Спартини чинили дарове и другим манастирима осим светогорских, али о томе немамо изворних података. Стога је веома драгоцено сасвим успутно обавештење да је Хиландар био само један од многих манастира у Солуну и изван њега (... τῶν ἐντός τε καὶ ἐκτὸς μονῶν τῆσδε τῆς πόλεως) које је Димитрије Спартин, као монах Давид, дакле после марта 1262, обдарио, што је изгледа било опште познато (ὡς ἴσασιν ἅπαντες)[11]. Захваљујући поменутом акту Димитријевих синова од септембра 1265, обавештени смо да је он двема даровницама (δυσὶν ἀφιερωτηρίοις) дао Хиландару три зевгара обрадиве земље у селу Лушцу са зградом за становање оних који је обрађују (καθέδρα) и париком Ксеном Веридаром. Потврђујући овај дар, његови синови су са своје стране додали, за спас цареве душе, за помен оца и њих самих, преосталу земљу са црквом св. Димитрија, суседну раније дарованој, већ организованој у манастирски метох. Она се простирала десном обалом мале неименоване локалне реке све до велике реке Помпице, додајући томе и два места за подизање млинова (μυλοστάσια), од којих се један називао Цикуресов[12].

Премда су сва три сина Димитрија Спартина databavci, на њиховом акту, после нотарског резимеа, на месту где је уобичајено да представници стране која дарује или продаје стављају своје потписе, потписао

[9] *Solovjev*, Inventaire, 32 i 38—39, n[os] 49, 53 i 62.

[10] Практик Ивирона, 1. 116—118, чије се објављивање припрема у серији Archives de l'Athos, користила сам захваљујући љубазности издавача. Користим прилику да им најтоплије захвалим. О значењу речи и функције прокатимена в. *Lj. Maksimović*, The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988, 168—174; о титули севаста в. ниже н. 14.

[11] Chilandar I, 6, l. 13—16.

[12] Ibid., l. 1—10 (нотарски резиме) и 27—40. О термину καθέδρα в. Ю. Я. *Вин*, Социально-економическое содржание термина καθέδρα византійских документов, Виз. Врем. 44 (1983) 202—211.

се само Јован, очигледно најстарији од браће, док су Константин и Михаило уписали крстове. Јованов потпис, који у потпуности одговара формули ὁ δοῦλος моћног и светог . . . , не открива да ли је његов потписник у време издавања овог акта био и носилац неке функције у Солуну[13].

После септембра 1265. читавих двадесетак година нема никаквих вести о браћи Спартинима. Тек у тестаменту бившег архиепископа Солуна Теодора Керамеаса, од 12. априла 1284, спомиње се Димитрије Спартин, син пансеваста севаста и прокатимена града Јована Спартина[14]. Очигледно је у питању Јован, најстарији син Димитрија Спартина, који је био на дужности прокатимена Солуна више од једне деценије, како то показује акт мешовитог суда Солунске митрополије, од јануара 1295, на коме је забележен као први од присутних световних достојанственика. Будући његов рођени брат, први после њега је севаст Константин[15]. Овај средњи син Димитрија Спартина познат је још и као продавац винограда од шест модија у подручју Спана, по својој прилици недалеко од Лушца, за деведесет и један перпер, манастиру Ксиропотаму, маја 1295. године[16]. О Михаилу, најмлађем сину Димитрија Спартина изворни подаци не пружају никаквих обавештења.

Поменути тестамент Теодора Керамеаса показује да је Димитрије Спартин, унук Димитрија-Давида Спартина, чије је име носио, припадао имућној и угледној породици, јер је он дао сто педесет девет и по перпера за изградњу манастира Свемоћног Христа Спаса, те бивши архиепископ предвиђа да му се тај дуг надокнади[17]. Споменут само као син прокатимена Јована Спартина, Димитрије очигледно није вршио никакву функцију. Будући припадник угледне аристократске породице, био је царев дворанин (οἰκεῖος), што се види из нотарског резимеа даровног акта његове ћерке Марије од 17. августа 1304, који, уз то, сведочи да је Димитрије тада још увек жив. Чињеница да се Марија на првом месту представља као ћерка пансеваста севаста, царевог дворанина Димитрија Спартина, тј. да у извесном смислу истиче своју припадност Спартинима, што није обавезно у приватним документима, указује да је у питању била угледна породица. Марија затим спомиње да је друга супруга покојног преблагородног (πανευγενεστάτου) Михаила Дуке Анђела, дајући тиме обавештење неопходно у оваквом документу[18]. О овом Михаилу Дуки Анђелу ништа више не знамо осим да је његова прва жена била из породице Фармака, такође земљопоседника у подручју

---

[13] Chilandar I, 6, l. 1—2. О значењу и употреби термина δοῦλος, в. *Maksimović*, Administration, 22, 27, 29 и 123.

[14] Actes de Lavra II de 1204 à 1328, éd. *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou*, Paris 1977, 75, l. 43—44 и 46. Епитетима пансеваст и севаст, уз које је ишло и царев дворјанин,ословљавани су припадници аристократије, обично виђенији чиновници: cf. *Maksimović*, Administration, 22, n, 45 b.

[15] *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, 59/60, l. 2 и 35—36, где је Константин прочитан Πόθου, што је *J. Bompaire*, Actes de Xéropotamou, Paris 1964. n. 100, notes, поправио читањем Κωνσταντίνου.

[16] Xéropotamou, 12.

[17] Интересантна је одредба о враћању дуга према којој је Д. Спартин требало да прими већи део у новцу (сто четрдесет перпера), а за остатак да добије три биволице са младунчетом и једног бивола (cf. Lavra II, 75, l. 44—48).

[18] Lavra II, 98, 1. 1, 8—11.

Рендине и Каламарије[19], и да му је, вероватно после њене смрти, као део мираза, припала шестина привилегованог домена (τοῦ χρυσοβουλλάτου ζευγηλατείου) Свете Марине, јужно од Вромосирте (Дримосирте) у катапаникију Каламарије. Тај део, величине отприлике хиљаду триста модија, са читавим приходом, два плаца за вртове (κηπωροτοπίων), двема паричким повлаштеним породицама (χρυσοβουλλάτων παροίκων), Мисура и Пицарфа, са сељацима тамо настањеним, трима зградама — амбаром за жито, шталом и подрумом, дакле, са свим правима и повластицама, Марија је поменутим актом даровала Великој Лаври[20].

За Марију се поуздано зна да је унука Јована Спартина, прокатимена Солуна, ћерка његовог сина Димитрија. За Јована Спартина који је према практику за домен Велике Лавре у солунској теми из 1321. био поседник винограда у Зомватима (селу катепаникија Каламарије, не много удаљеном од Свете Марине) и давао их у закуп, може се само претпоставити да је такође унук прокатимена Јована, али не обавезно и рођени брат Марије[21]. Такође остаје недовољно идентификован дулос цара, велики чауш Јован Спартин, потписан на полеђини продајног акта монахиња, рођених сестара, Ксеније и Софросине Сарандин за манастир Зограф, који је састављен у канцеларији Солунске митрополије фебруара 1330. године[22].

Са Маријом Спартин и Михаилом Дуком Анђелом настаје прекид у стаблу ове гране Спартина, јер не располажемо подацима о њиховој деци која, уколико их је било, рођена су пре 1304, када је Михаило већ покојни. Изгледа доста вероватно да су Марија и Михаило имали барем једно дете, јер две сестре и брат о којима говори продајни акт једне од њих, монахиње Агапи, Анђелине Сфрацене Палеологине, од јула 1341, су по свој прилици унуци поменутих Марије и Михаила. Садржина овог акта која наводи на такав закључак је следећа. Монахиња Ангелина продаје своме брату Теодору Дуки Спартину и зету по сестри Мануилу Факсину свој баштински обрађени посед (γονικόθεν περιελθόν μοι ἅπαν ὑπεργον ζευγηλατεῖον) величине 2044 модија, са зградом за становање и осталим правима и повластицама, у подручју Свете Марине[23]. Земља коју монахиња Агапи продаје била је у саставу већег домена чланова породице Спартина, јер од четири суседа које бележи продајни акт, двојица су Спартини, поменути Теодор Дука и Дукена, очигледно супруга купца Мануила Факсина, дакле, брат и сестра продавца Агапи. То је био разлог смањеној продајној цени, тј. уместо три стотине, колика је била вредност тога комада земље, монахиња Агапи га је дала за две

[19] Вид. Chilandar I, 116, l. 44; cf. Actes d'Esphigménou, éd. *J. Lefort*, Paris 1973, p. 145, notes и *V. Kravari*, Nouveaux documents du monastére de Philothéou, TM 10 (1987) 295—296.

[20] Lavra II, 98, l. 3—6 и 16—24. О Светој Марини, која се понекад назива и Света Марија, в. *J. Lefort*, Villages de Macédoine. — Chalcidique Occidentale, Paris 1982, 163—165.

[21] Lavra II, 109, l. 48, 61, 62, 71. О Зомватима в. *Lefort*, Villages, 181—182.

[22] Actes de Zographou. Actes grecs publiés par *W. Regel*, *E. Kurtz* et *B. Korablev*, Виз. Врем. 13 (1907) Приложение, n° 28, l. 126—127. О служби чауша који су изван Цариграда били команданти војне пратње појединих провинцијских намесника в. *Maksimović*, Administration, 180—181.

[23] Actes de Lavra III de 1329 à 1500, éd. *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos*, *D. Papachryssanthou*, Paris 1979, App. XII, l. 1—9 i 22—23.

стотине перпера, остављајући сто кущима, због веома блиског сродства са њима[24]. Презимена Теодора Дуке Спартина и његових сестара упућују на њихову родбинску везу са Маријом Спартин и Михаилом Дуком Анђелом. За Теодора је то јасно већ на први поглед. Монахиња Агапи је по деди, односно једном од родитеља могла носити име Анђелина, а по другом и удајом Сфрацена и Палеологина, док је њена сестра, супруга Манојла Факсина споменута само као Дукена. Податак да су обе сестре и брат земљопоседници у Светој Марини показује да су можда већ Марија Спартин и Михаило Дука Анђео, а сигурно родитељи Теодора и његових сестара, увећали свој домен у томе подручју, те су држали далеко више земље од шестине тога завгалатија који је Марија Спартин поклонила Великој Лаври 1304. године.

Осим изнесеног о Теодору Дуки Спартину није ништа више познато и нема никаквих индиција које би указивале на ближе или даље сродство између њега и свештеника Саве и Теодора Спартине посведочених 1383. и 1400. године[25]. Нешто више се може казати о сестри Теодора Дуке Спартина, поменутој Дукени која је, како смо видели, 1341. године била у браку са Манојлом Факсином, са којим није имала деце. После његове смрти она се удала за неког Скампавла, како се сазнаје из акта суда Солунске митрополије од децембра 1404. године, који решава земљишни спор између Кали Таласине и њеног брата Димитрија Скампавла, деце Дукене из њеног другог брака. Кали наводи да је имала још једног брата, дакле, треће дете Дукене и Скампавла, који је убијен пре доста година[26]. Димитрије Скампавлес се обратио суду, потражујући другу половину, по његовом мишљењу, баштинског породичног поседа Свете Марине, чију је прву половину добила његова сестра у мираз, образлажући свој захтев чињеницом да су њихови родитељи умрли без тестамента. Из изнесеног доказног материјала најпре је потврђено да је први муж њихове мајке Факсин купио половину читавог добра за сто перпера, што је већ познато из продајног акта монахиње Агапи од јула 1341. године; такође је доказано да је њихова мајка после Факсинове смрти преузела то добро, што је учинио и њихов отац оженивши се Дукеном; уз то, посведочено је да је Скампавлес купио један млин и њиву од шеснаест модија и да је све то дао ћерци Кали у мираз. Имовинско стање Кали утврђено је инвентаром добара сачињеног после смрти њеног првог мужа Теодора Цирингa. Из свега што је суду поднето на увид произишло је јасно да је Факсин купио само половину добра Свете Марине, што је Кали држала као мираз, тако да Димитрије није успео да докаже своје право на другу половину[27]. С обзиром да је Дукена 1341. још увек била у браку са М. Факсином, Кали и Димитрије су рођени по свој прилици почетком друге половине XIV века. Не само да је Кали 1404. већ по други пут удата, него је она, изгледа, ускоро и умрла, те су посед који је она добила у мираз преузели њен муж Таласин и брат Д. Скам-

---

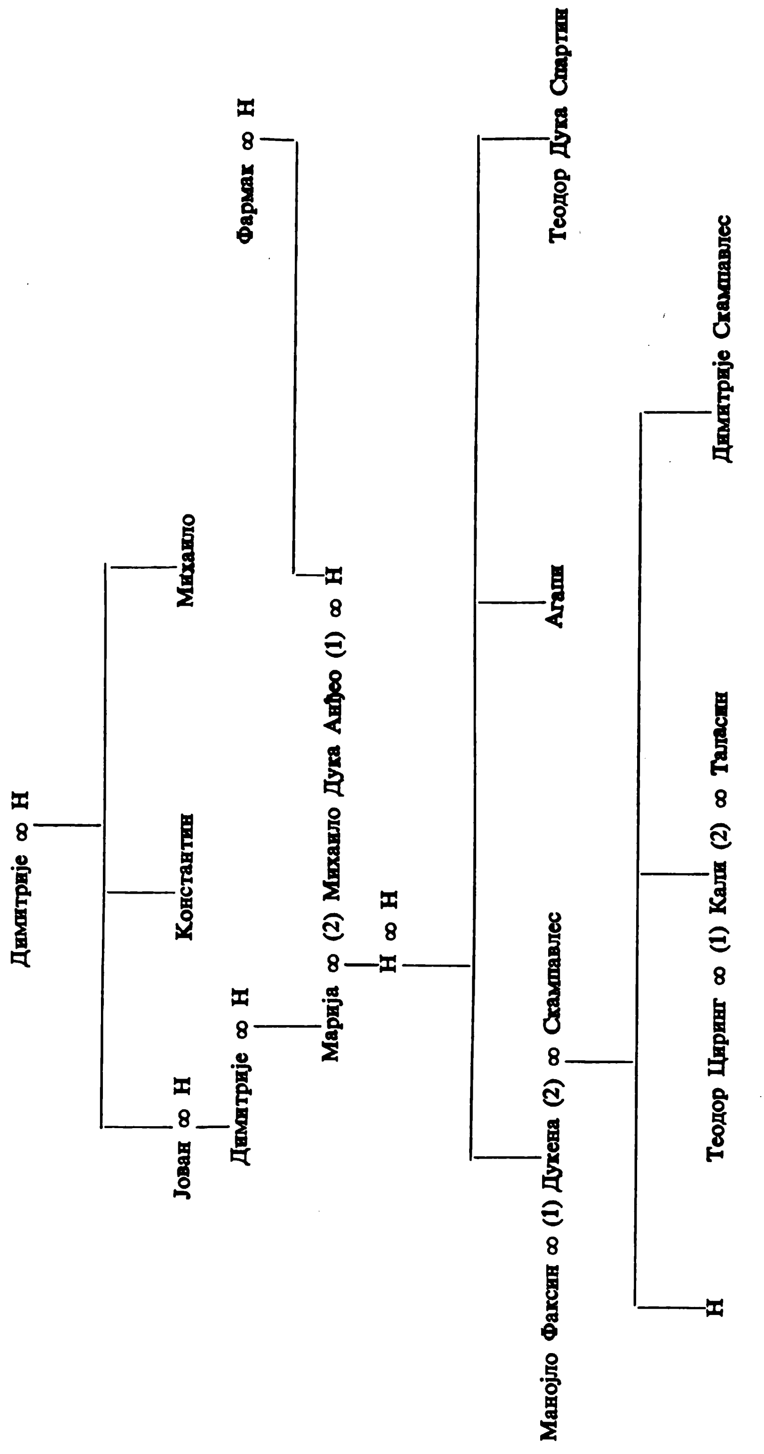
24 Ibid., l. 12—17.

25 *Fr. Miklosich — Ios. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana II, Vindobonae 1862, p. 50 и 303. На стр. 299 (1398) забележен је Спартианос, који би могао бити погрешно прочитан Спартинос.

26 Lavra III, 156, l. 29—30.

27 Ibid., l. 4 sqq.

ГЕНЕАЛОШКА СКИЦА ПОРОДИЦЕ СПАРТИНА

павлес. Они су га поклоном и заменом предали Великој Лаври мало пре априла 1409. године (νεοστὶ παρεδόθη) када је потврђен у целини овом манастиру[28].

Резимирајући изнесено можемо закључити да су Спартини — угледна солунска породица већ за време деспота Димитрија Анђела (1244—1246) — доласком цара Јована III Ватаца успели, попут неких других, да још више увећају своје имовинске привилегије и да добију виша звања у административној хијерархији. Премда потомке Димитрија Спартина пратимо кроз читавих сто педесет година, рекло би се да се после њега, као вршиоца дужности апографа, највише уздигао његов син Јован поставши прокатимен Солуна. Подаци о осталим члановима ове породице показују да су они били угледни и богати припадници аристократије и често цареви дворани. Земљишна добра Спартина су се налазила у подручју Рендине и Каламарије, где су, поред светогорских манастира, имали своје поседе и друге, сличне њима, аристократске породице са којима су брачним везама ступали у родбинска сродства

Mirjana Živojinović

LES SPARTENOI

Annexe à la prosopographie

Les premières informations sur la famille des Spartènoi nous sont apportées par G. Akropolitès qui nous apprend que Dèmètrios Spartènos, avec plusieurs autres membres des familles aristocratiques de Thessalonique, ont abandonné le parti de Dèmètrios Ange (1244—1246) pour rejoindre, en décembre 1246, l'empereur Jean III Vatatzès. Outre cela, d'autres donnés sur les Spartènoi nous sont fournies par deux praktika — d'Iviron et de Lavra — ainsi que dans un petit nombre de documents conservés de Chilandar, de Lavra et de Xèropotamou, concernant des dons, des ventes ou des litiges effectués ou menés par les membres de cette famille et portant sur leurs propriétés sises dans la région des villages de Lužac (Lozikion) et de Sainte-Marina. Bien que nous puissions suivre à travers un siècle et demi les descendants du premier représentant connu de cette famille, Dèmètrios précédemment nommé il semblerait qu'après ce dernier, qui a exercé la fonction de recenseur, ce soit son fils Jean qui ait atteint le rang le plus élevé en devenant prokathèménos de Thessalonique. Les donnés concernant les autres membres de cette famille révèlent qu'ils étaient d'éminents et riches membres de l'aristocratie et qu'ils ont très souvent été nommés oikeioi de l'empereur. Dans la région où se trouvaient les terres des Spartènoi, les katépanikia de Rentina et de Kalamaria, outre les monastères du Mont Athos, d'autres familles aristocratiques semblables à celles des Spartènoi, et avec lesquelles ces derniers ont établi des liens de parenté suite à des mariages, possédaient, elles aussi, des terres.

---

28 Lavra III, 161, l. 41—42.

Зборник радова Византолошког института, XXVII—XXVIII, 1989.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXVII—XXVIII, 1989

УДК 949.7 11 (093)

DUŠAN KORAĆ

THE NEWLY DISCOVERED CHARTERS OF STEFAN DUŠAN FOR THE MONASTERY OF PHILOTHEOU

Thanks to its special status Mount Athos has remained quite spared from the fortunes of fate and now represents the largest archive available to students of Byzantine history and an important source of material from the Serbian and Bulgarian past. Lovers of antiquity and historians have already been visiting the Mount Athos monasteries for more than two centuries in search of various testimonies to the past. Most of the documents are published, more or less in accordance with the principles of historiography and philology. Nevertheless, because of their inaccessibility and lack of order, many monastery archives may still contain unknown sources. Systematic publishing of the material from the Mount Athos archives began in the first years of the 20th century in Russia, in the form of a supplement to the Vizantijskij Vremennik. Unfortunately, in the whirlwind of war, this undertaking soon died out.[1] Systematic critical publishing of the Mount Athos documents in the Parisian series Archives de l'Athos now provides historiography for the first time with this extensive diplomatic material in its original form.[2] In this painstaking work, the publication of documents unknown up till now is a special pleasure. Apart from their significance for the history of the monasteries, the new data supplement our knowledge of many aspects of Byzantine history — from landowning relations and the functioning of the judicial system to the reconstruction of the natural environment in which the Byzantine society lived. When dealing with Serbian history — Serbo-Byzantine encounters and relations and especially the life and functioning of institutions in the Serbo-Greek Empire of Stefan Dušan, on the territories conquered

---

[1] In the period from 1903 to 1915 documents from the archives of the monasteries Xenophon, Pantokrator, Esphigmenou, Zographou, Philotheou and Chilandar were published. (Serbian documents of Chilandar were also published in a separate supplement).

[2] The series was primarily based on material photographed by G. Millet on Mount Athos from 1918 to 1920 — first volume printed 1937 — Actes de Lavra, tome Ier (897—1178), ed. *G. Rouillard* et *P. Collomp*. The work continued after the war and the greater part of today's photo-archive came into being after 1950. From Actes de Kutlumus, ed. *P. Lemerle*, Paris 1945, to Actes de Kutlumus, ed. *P. Lemerle*, Paris 1988^2, the series appears continuously. To date documents from the archives of monasteries Xiropotamou, Dionysiou, Lavra, Esphigmenou, Kastamonitou, St. Panteleimon, Dochiariou, Xenophon, first volume from the monastery Iviron (to the middle of the XI century) and from the archive of Protaton are published. For bibliographic data about these editions, see Actes de Kutlumus, ed. *P. Lemerle*, Paris 1988^2, 283—284.

from Byzantium, and with the ideology of the tzar of Serbia and Romania — the data from these new documents will surely add at least a crumb of information to the knowledge which historians of the Serbian Empire already possess.

The recent edition of the Archives de l'Athos gives only documents from the archive of the monastery Philotheou partly published or completely unknown up to now, which makes it different from earlier editions in this series.[3] Vasiliki Kravari has published eight original records and one forged document[4] and, as usual, in addition to a short history of the monastery in the Middle Ages and a list of igumens, she has given the history of the research in the monastery archives and former publications of monastery records.[5] Among these new documents found in Philotheou there are three files which regulated landowning rights in the Struma territory during the period of Serbian reign. They complement one another — referring to the same group of properties. The first document is the chrysobull of King Stefan Dušan, from July 1344, by which he gives a zeugelateion in hereditary ownership to a group of archontopouloi.[6] The next is the chrysobull of tzar Stefan Dušan from September 1347. This documents confirms Philotheou in the ownership of part of the monastery land Tzainou, which was earlier unjustly taken away. It also confirms that the tzar's courtier John Masgidas made a gift of the zeugelateion Kraniare to the monastery, having bought it from the archontopouloi of Zichna.[7] The third document is a record of the Metropolis of Serrai from December 1355, which sanctions, by order of the tzar, the marking of the boundaries of the property belonging to the monastery Philotheou in Tzainou and Kremna.[8] Here I will discuss these documents, as the importance of the facts which they reveal exceeds by far the problem of the landownership of the monastery Philotheou itself.

Both chrysobulls of Stefan Dušan are rightly published as originals. The beginning of the charter from July 1344 is missing, but the diplomatic features of the disposition and the final decrees are without suspicion. I would add to the editor's commentaries that Stefan Dušan's signature in Serbian

---

[3] The publication of the documents appeared as a paper by *V. Kravari*, Nouveaux documents du monastère de Philothéou, Travaux et mémoires 10, Paris 1987, 261—356+XIII pl. It is a pity that the Philotheou archive did not appear in a separate volume of Archives de l'Athos as the others did. The main aim of the edition — to make the Mount Athos diplomatic material available for science — will not be realised completely. Use of the old edition of the documents — Actes de Philothée, ed. *W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev*, Viz. Vrem. XX, St. Peterburg 1913, Prilož. No. 1, will still be necessary. Besides, the new documents published as an article in Travaux et mémoires will remain inaccessible to many.

[4] Seven documents from the Byzantine epoch are among them and the eighth is a document of Philotheou monks from the period of Turkish occupation, published in Appendice II. Two documents are already partly published — the chrysobull of John V from November 1342, which was published up to now as a charter of John VI Kantakouzenos, here No. 2, and a document concerning the gift of Theodora Palaiologina Philanthropene from December 1376, here No. 6.

[5] *Kravari*, o.c., Introduction, 265—287.

[6] *Ibidem*, No. 3. The document was known only through the note of the Bulgarian scientist K. Dmitriev-Petkovič from 1865 and that with an incorrect date — 1342.

[7] *Ibidem*, No. 4.

[8] *Ibidem*, No. 5.

testifies to the authenticity.[9] The king's title in the signature corresponds to the date of issue on the charter. At the same time it is unique in the series of king's signatures, of which we shall speak later. Furthermore the signature covers the letters of the last line of the charter which would also indicate its authenticity. On the second chrysobull from September 1347, the tzar's signature is missing except for the name Stefan at the beginning, but on the basis of the traces of the tops of the letters, which are preserved, at least half can be reconstructed. The document seems to be original according to its diplomatic features. The only diplomatic irregularity — the year from the creation of the world is missing in the date — speaks rather for its authenticity than that it is a forgery. A potential forger could hardly make such a big mistake.[10] What is most important — the contents of the charter confirm the assessment of its authenticity. The charter of 1347 confirms the monastery's ownership of the land Kraniare which the tzar's courtier John Masgidas gave them as a gift having bought it from the arehontopouloi of Zichna. They were its owners thanks to the tzar's charter of July 1344, which is also found in the archives of Philotheou. On the basis of that V. Kravari actually identified the archontopouloi and zeugalateion which they received with the archontopouloi of Zichna and the zeugalateion Kraniare from the charter of September 1347 — considering that the title of the property and the archontopouloi do not appear in the preserved second part of the charter of Stefan Dušan from 1344.[11] The record of the Metropolis of Serrai from December 1355, evidently original, establishes the actual boundaries of the land in Tzainou a part of which was given back and confirmed as the monastery's possession by the charter from 1347.[12]

As has already been said, the beginning of the chrysobull of Stefan Dušan from July 1344 is not preserved. From the part of the text which exists we learn that the Serbian king gave ownership of a zeugelateion to sixteen archontopouloi — with the right to improve, settle eleutheroi not inscribed in the praktikoi, to collect taxes from them as newcomers "by the Romaic custom" and to do with the land whatever they wanted ÷ sell it, give it away, change it, give it as part of a dowry, give it to churches and monasteries and transfer to their children or other inheriters with all the improvements and changes made in the meantime. The king confirms all their rights to the property and forbids the kephales to interfere with them. In the case of some member of Ralena's family the previous owner of that land, requesting the king to give it back, he would give them another property of the same value not bothering the new owners.[13] From the existing part of the charter it is not seen what the location of the property was nor its name, but as mentioned

[9] *Ibidem*, 298.

[10] *V. Kravari* noticed that among the Greek charters of Stefan Dušan this is the only one without year and date. She observed that neither this, nor some other exceptions to Byzantine diplomatic regulations prove that they are forgeries, because "we know nothing of the practice of Dušan's office", ibidem, 303. It is possible that the scribe simply skipped the line before the last in the text, where he should have written the year from the creation of the world.

[11] *Ibidem*, 299.

[12] *Ibidem*, No. 5.

[13] *Ibidem*, 301—302.

before the publisher justifiably identified it with the zeugelateion Kraniare from the charter of Stefan Dušan from 1347, and the archontopouloi with the archontopouloi of Zichna from the same document. The location of Kraniare is not known today, but as it was given to the citizens of Zichna, it may probably lie somewhere near the town.[14]

In 1344 the Serbian king gave some land with full property rights to a group of citizens of Zichna. It had most likely been abandoned by its previous owners because they did not want to cooperate with him. Thanks to the documents preserved in the archives of Mount Athos, we have at our disposal data about the fate of the land properties of many Byzantine nobles in these parts during the civil war, especially in its last phase, after the proclamation of John Kantakouzenos as Emperor in October 1341. Land property was practically the only wealth with which Jovan V Palaiologos and John Kantakouzenos were able to win over and reward their followers during the civil war.[15] A certain number of documents point to the fact that the property of Byzantine nobles, which they enjoyed with the obligation to serve in wartime, was converted into hereditary pronoia as a reward for their allegiance to one of the rival emperors — their children had the right of inheritance but also an obligation to serve in the army.[16] Thus in the chaos of civil war, because of the necessity to maintain followers in the struggle for the throne of Constantinople, the system of pronoia which was the last source of military strength in the Empire began to weaken. The conversion of the pronoia into hereditary properties meant the beginning of the end of pronoia as an efficient institution.[16a] On the other hand, the fortunes of the long lasting civil war left many distinguished Byzantine families without large estates. Historians have already registered these data and V. Kravari presents a chart with

---

[14] *Ibidem*, 306.

[15] Nicephorus Gregoras recorded that John Kantakouzenos came face to face with the desparate state of his finances at the beginning of the civil war — in summer 1342, when Theodore Synadenos joined him at the walls of Thessalonika, he could offer his followers only jewelry — there was no more money, *Greg*. II, 634. Cf. *G. Weiss*, Johannes Kantakouzenos — Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch — in der Gessellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert, Wiesbaden 1969, 40.

[16] Concerning the practice of converting pronoia into hereditary ownership, see *G. Ostrogorski*,, Pronija, Prilog istoriji feudalizma u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama, Beograd 1951, 62—75 (=Sabrana dela Georgija Ostrogorskog I, Beograd 1969, 202—219, further in the text SD). In November 1342 the Emperor John V at the request of "the stratioti from Serrai who called themselves Clazomenitai" confirmed their pronoia with the right for the legal successors to inherit but on condition of continued military service, Actes de Kutlumus, No. 20. In May 1343, John V converted part of sir Manuel Mesopotamites' pronoia property to hereditary ownership, Actes de Chilandar, ed. *L. Petit et B. Korablev*, I, Actes grecs, ed. *L. Petit*, Viz. Vrem. 17, St. Peterburg 1911, Prilož. No. 1, No. 132. In January 1351 John V also converted to hereditary ownership pronoia of George Katzaras, with the obligationto carry out the service which the property owed, Acted de Docheiariou, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1984, No. 27. In November 1347, John Kantakouzenos converted the pronoia of his courtier megas papias Demetrios Kabasilas, who had suffered many misfortunes because of his loyalty, to hereditary property at his request. Actes de Dionysiou, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1968, No. 2. In October 1349 John Kantakouzenos at the request of his courtier Demetrios Deblitzenos converted a part of his pronoia to hereditary ownership, Actes de Docheiariou, No. 26. Concerning these documents and questions introduced, cf. *Ostrogorski*, Pronija, 83—86 (=SD 228—232) and the commentary to the edition of documents in Archives de l'Athos where new literature is found.

[16a] *Ostrogorski*, Pronija, 93 (=SD 240—241).

a survey of properties confiscated in the second civil war in Macedonia.[17] In this edition the chrysobull of John V Palaiologos from November 1342, which was formerly considered to be an act of John Kantakouzenos, is published for the first time in its entirety. It mentions as many as four "disloyal" subjects from whom the Emperor took land to present to his courtier kyr Georgios Margarites, as a hereditary pronoia.[18] After all the only reason for confiscating property without compensation from an military able pronoiar, or a hereditary property, was actually disloyalty to the ruler. Bitter civil war produced many "disloyal" subjects. Many Mount Athos monasteries lost their properties in the ravages of war. In the charter of Stefan Dušan from September 1347, published here, the property of Philotheou which was unjustly confiscated and even sold to a third owner during the civil war, is returned. It is also known that other properties were returned to the land estates of the monasteries by the Serbian tzar after the establishment of Serbian rule in south-east Macedonia and Athos.[19] Stefan Dušan himself made gifts of land captured from the Byzantines loyal to the ruler of Constantinople, after he had conquered these territories. A portion of this appropriated land he presented to the monasteries of Mount Athos.[20] Data from the chrysobull of July 1344 show that he first of all paid his debt to the secular landlords who had accepted him and assisted his conquest — sympathisers of the "Serbian party" in the newly conquered Byzantine territories. From among many such cases the data concerning the zeugelateion Kraniare have been preserved thanks to the fact that the archontopouloi of Zichna sold the land very quickly and that the new owner decided to donate it to the monastery Philotheou.

---

[17] After Kantakouzenos had come to the Serbian king in summer 1342 sir Guy Lusignan took back Rendina. Citizens who supported Kantakouzenos were punished for their loyalty by confiscation of property and exile, *Cant.* II, 277. At the very beginning of the civil war Michael Monomachus lost his estate because of his hesitancy — already in January 1342 John V had presented his estate to the monastery Zographou, Actes de Zographou, ed. *W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev*, Viz. Vrem. 13, St. Peterburg 1907, Prilož. No. 1. No. 32. For the remaining cases which we know of confiscation in the period of civil war, see *Kravari*, o.c., 293—294, with the table on p. 294. See also *Ostrogorski*, Pronija, 82—83 (=SD, 226—229).

[18] *Kravari*, o.c., No. 2.

[19] In 1346 the estates of Raphali and Krimota were returned to the monastery Vatopedi, having been taken away previously, *A. Solovjev — V. Mošin*, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936, No. 11. The same year a part of the village Portarea was returned to the monastery Esphigmenou, having been taken from it earlier and given to Anataulas, and in 1347 two parts of the village Krousobo formerly presented to Gabrielopoulos and Pharmakes, Actes de Esphigménou, ed. *J. Lefort*, Paris 1973, Nos. 22 and 23.

[20] Immediately after the conquest of Serrai Stefan Dušan presented to the monastery St. John the Prodrome with among other properties the estate of the late Lascaris which was held by Kantakouzenos, Les Archives de Saint Jean Prodrome sur le Mont Ménécée, ed. *A. Guillou*, Paris 1955, No. 39. The monastery Vatopedi received in 1346 the village Saint Mamantos, captured from the Barbarinoi soldiers and 300 modi of land held by Mousaki, *Solovjev—Mošin*, o.c., No. 11. It also received the harbour which the Barbarinoi had held, by a new charter in 1348, ibidem, No. 18. The monastery St. Panteleimon got the village Antzista captured from Alexios Palaiologos, Actes de Saint-Pantéléèmon, ed. *P. Lemerle, G. Dagron et S. Ćirković*, Paris 1982, Appendice III, A, B and C, where it is considered that the charter of Stefan Dušan is a forgery, made according to the charter of John V from 1353 (see note 144a for the authenticity of the charter) and No. 15. The Serbian tzar donated to the Xenophon monastery in 1352 the land which had belonged to the knight Mousaki, Actes de Xénophon, ed. *D. Papachryssanthou*, Paris 1986, No. 29.

It has been known for a long time that actual presentation of land to new owners and not just confirmation or change of the type of ownership of the old property — converting the pronoia into a hereditary unit — presents the only sure proof that the region where the land lay had passed under the rule of the person who issued the donation charter.[21] When war or military skill brought an area under the rule of one of the contesting sides, the properties of the nobles who had been on the "wrong" side would be confiscated and divided among the followers of the conqueror. The Serbian king had the town of Zichna and its surroundings under his power when he presented the charter to the archontopouloi in July 1344. Only in that way was he able to give full ownership of the Ralena property, which belonged to a family who had left Zichna, to the sixteen archontopouloi who accepted his rule. Let us consider what known sources say about the conquests of King Stefan Dušan during the civil war which shook Byzantium, particularly about his movements during the year 1344.

At the end of the summer 1331 young Stefan Dušan dethroned his father and soon after proclaimed himself king.[22] The usurpation was a logical consequence of the Serbian nobles' dissatisfaction with the inactive politics of Stefan of Dečani towards Byzantium. Ever since the successfull conquests of Byzantine territories in the time of King Milutin the main initiators of war with Byzantium were the Serbian nobles seeking new lands and position.[23] Already in 1332 the young king had undertaken his first campaign against Byzantium with these aims and ravaged the land from Strumica to the Aegean shore — retaining Strumica under his rule.[24] Having settled the situation on the western borders of his state — with the sale of the peninsula Pelješac to Dubrovnik he regulated his relations with the Republic and the disagreement with the Bosnian Ban being temporarily pacified — Stefan Dušan was able to move south with a free hand.[25] Internal quarrels in Byzantium also furthered his cause. The distinguished Byzantine noble Syrgiannes who as a follower of the defeated Andronikos II had fallen into disfavour after the end of the civil war in 1328,[26] fled to Serbia at the end of 1333.[27] The irate Byzantine and ambitious Serbian king soon found a common language and in 1334 the Serbian troups set out on a campaign of conquest in the south. The Serbs took over Ochrid and Prilep with the help of Syrgiannes' experience and acquaintances in the Empire, then Syrgiannes with a Serbian detachment entered Kastoria. Stefan Dušan was already before the ramparts of Thessalonika with his army when the Byzantine emperor, who also hurried to these regions, succeeded to deceive and liquidate Syrgiannes. Meeting outside The-

---

[21] *G. Ostrogorski*, Serska oblast posle Dušanove smrti, Beograd 1965, 38 (=SD IV, 479—480).

[22] Istorija srpskog naroda I, Beograd 1981, 509—510 (*S. Ćirković*).

[23] *G. Ostrogorski*, Dušan i njegova vlastela u borbi sa Vizantijom, Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana, Beograd 1951, 80 (=SD IV, 191).

[24] Of this campaign we know only from Nicephorus Gregoras' report, *Greg.* II, 457. Cf. Istorija srpskog naroda I, 513, n. 7 (*B. Ferjančić*), Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije VI, Beograd 1986, 213, n. 119 (further in the text Vizantijski izvori) with literature in which this campaign is dated in 1334.

[25] Istorija srpskog naroda I, 511—513.

[26] *G. Ostrogorski*, Istorija Vizantije, Beograd 1969, 471.

[27] Vizantijski izvori, 340, n. 140.

ssalonike Andronikos III and Stefan Dušan made a peace by which Ochrid, Prilep and Strumica remained in Serbian hands.[28] The peace, confirmed in a new meeting between the two rulers in Radovište 1336,[29] lasted until the death of Andronikos III on 15th June 1341. Immediately after this the Serbian king invaded the Byzantine territory and pillaging, forced his way as far as the village Cretans on Chalcidike.[30] A peace treaty was quickly confirmed under the same conditions — in September 1341, representatives from Constantinople arrived in Serbia.[31]

A new civil war in Byzantium — between the regency which ruled in the name of John V and John Kantakouzenos who proclaimed himself Emperor in Octobeı 1341 — provided the Serbian king, as it had done ten years previously, with an opportunity to continue his conquest of Byzantine territory. In the summer of 1342, not having any other choice, John Kantakouzenos accompanied by his loyalest followers arrived at the Serbian court offering an alliance in the struggle against the legitimate government in Constantinople. Stefan Dušan accepted the offer and an agreement to fight together against Constantinople was signed.[32] As usual in many political alliances, varied interests were concealed behind the combined aims. Collaboration with Kantakouzenos meant for the Serbian king a useful opportunity for further conquest, not forgetting as well as this his independent action against the Empire. The Byzantine pretendent to the throne, without support in his own country, had hoped to use Stefan Dušan's troops to turn the course of the civil war to his own advantage and at the same time to avoid yielding even a small part of Byzantine territory, because he had already recognised as Serbian all which they had up till then acquired.[33] Namely, it was an alliance which could not last long — it was just a question which of the allies would first make the best use of it for his own plans. The operations began unsuccessfully for John Kantakouzenos. The attacks on Serrai by Serbian troops under his command in the autumn of 1342 and spring 1343 were repulsed by the sound city walls and even stronger determination of Kantakouzenos' enemies who defended the fortress of Serrai.[34] The Serbian king had not been idle during this period. Between 1342 and 1343 Berat, Kanina, Kroja and all of Albania, except Dyrrachion held firmly by the Venetians, fell under his rule. Vodena, Kastoria and Chlerinon also surrendered to the Serbs[35] Stefan Dušan also took over the regions east of the Vardar formerly held by Hrelja Ohmućević, a noble who in these dark days — skillfully changing sides — ruled quite a large territory including the fortress Melnik which he had received

[28] Istorija srpskog naroda I, 514. Vizantijski izvori, 346, n. 158.

[29] Istorija srpskog naroda I, 515—516. Vizantijski izvori, 350—353 — concerning the date and place of meeting. Otherwise, only Kantakouzenos reports on this meeting, *Cant.* I, 474—475.

[30] Kantakouzenos reports on this attack, *Cant.* II, 79. Cf. Istorija srpskog naroda I, 516. Vizantijski izvori, 359, n. 19a.

[31] *Cant.* II, 82. Cf. Istorija srpskog naroda I, 516. Vizantijski izvori, 361, n. 24.

[32] Detailed description of negotiations in *Cant.* II, 257—277, and *Greg.* II, 636—642. Detailed commentary, with complete literature, in Vizantijski izvori, 231—240 and 377—406

[33] Istorija srpskog naroda I, 517.

[34] *Ibidem*, 518.

[35] *Ibidem*, 519. Such dating is accepted thanks to the results of *M. Dinić*. Za hronologiju Dušanovih osvajanja vizantijskih gradova, ZRVI 4 (1956), 1—11. See Vizantijski izvori, 415, n. 173.

while in the service of John Kantakouzenos.[36] In April 1343 Kantakouzenos, whose situation in Byzantium improved when the Thessalian nobles came over to his side, decided to take independant action. He left the Serbian king's camp and seized Verroia.[37] Very soon, this not very sincere alliance formally fell apart with both parties seeking new allies. Stefan Dušan accepted the offer, already made three times by the Empress-Mother Anne of Savoy and her ally Alexios Apokaukos and made a pact to fight together against John Kantakouzenos. The new alliance was to be strengthen by family connections — the Serbian heir to the throne, Uroš, was to marry the sister of young John V Palaiologos.[38] Kantakouzenos found a new ally on the other side of the Bosphorus in the Seljuk Emir Umur, lord of Smyrna.[39] Thus formerly proud and powerful Empire became dependant on the barbarians because of internal disagreement. The Emperor's sister who was to have married the future Serbian king at least prepared herself for departure to an orthodox country where her father's aunt already occupied the throne as queen. Kantakouzenos brought the infidel Turks to the Empire — a step which meant the beginning of the end of all christian states in south-east Europe.

In the middle of spring 1343 Stefan Dušan returned to Serbia. He prepared to build his memorial — the monastery of the Holy Archangels in Prizren,[40] assisted at the wonder of the consecration of the relics of his father Stefan of Dečani, an event which to some extent alleviated the negative feelings aroused by the dethronement and unclear circumstances under which Stefan of Dečani subsequently died.[41] In the month of October 1343, still in Serbia,

---

[36] Istorija srpskog naroda I, 519. Vizantijski izvori, 244, n. 67 and 425, n. 212.

[37] Istorija srpskog naroda I, 521, n. 21 — sources do not agree in the description of this event, cf. Vizantijski izvori, 246, n. 70. For such dating, see ibidem, 433, n. 233.

[38] Of the matrimonial plans, *Greg*. II, 64. On September, 4 the Venetian senate decided to congratulate the Serbian king on the betrothal of his son to the sister of John V, *Š. Ljubić*, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike II, Zagreb 1870, 192, No. 323. Of attempts by Empress Anne of Savoy to win over Stefan Dušan in 1342, differences in reports concerning her envoys to the Serbian king in Kantakouzenos and Gregoras, and plans of the marriage of young king Uroš and the Byzantine princess, see Vizantijski izvori, 238, n. 50.

[39] Lacking confidence in Stefan Dušan, John Kantakouzenos began to negotiate with Umur already at the end of 1342. In winter 1342/43 the Seljuks moved to Europe for the first time, to help Kantakouzenos but quickly returned to Asia Minor. For this dating of the first arrival of Seljuks, see Vizantijski izvori, 342, n. 230 and 232. Of the engagement of Umur's soldiers in the Byzantine civil war, cf. *P. Lemerle*, L'Emirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur "La Geste d'Umur Pacha", Paris 1957.

[40] On May 19, 1343, Stefan Dušan in Prizren, where he had arrived to begin the building of his memorial, the monastery of the Holy Archangels, confirmed the Monk Grigorius in the church of St. Peter in Koriša, Actes de Chilandar, ed. *L. Petit et B. Korablev*, II, Actes slaves, ed. *B. Korablev*, Viz. Vrem. 19, Petrograd 1915, Prilož. No. 1, No. 20. Since Kantakouzenos' departure from Stefan Dušan's camp is reliably dated in April, cf. Vizantijski izvori, 433, n. 233, events which followed — the conquest of Verroia and the surrounding towns, Kantakouzenos' move towards Thessalonika and return to Verroia took part at the latest before the middle of May. Because, speaking of the crossing of the Vardar on the return to Verroia Kantakouzenos says that the Serbian king with his army was not far away, *Cant*. II, 358. Of the dating of these events to the end of spring or the beginning of summer, cf. Vizantijski izvori, 249, n. 77, 440, n. 263 and 442, n. 269.

[41] For the dating of the canonisation of Stefan of Dečani in summer 1343, see *D. Korać*, Povelja kralja Stefana Dušana manastiru Svete Bogorodice u Tetovu, ZRVI 23 (1984) 160—162, and *idem*, Kanonizacija Stefana Dečanskog i promene na vladarskim portretima u Dečanima, Scientific meeting to mark 650 years from the foundation of the monastery Dečani, Beograd — Dečani 1985 (in print).

he issued a charter to the monastery of the Holy Apostle Peter on the Lim when he was in the surrounding of Prilep.[42] During the summer he signed the alliance already mentioned with the Empress Anne of Savoy.[43] John Kantakouzenos as far as we know spent this time in Verroia.[44] In autumn his new allies the Seljuks of the Emir Umur arrived in the gulf of Thessalonika by sea.[45] Having realised that he could not achieve anything against Thessalonika, Kantakouzenos with the Seljuks set out for Rhodope — at the beginning of winter 1343—44. Here he was joined by the local lord Momčilo who like Hrelja frequently changed side.[46] In the spring of 1344 Umur returned to Asia Minor to defend Smyrna from the attack of the Crusaders.[47] Wishing to take advantage of Kantakouzenos' difficult position, Stefan Dušan arrived at Zichna, "leading the main forces of his army with the intention of attacking the Emperor in Thrace", as we are told by Kantakouzenos himself.[48] As the Latin fleet destroyed the Seljuk ships on the Chalcidike shore, the Seljuks turned towards the Hellespont through Thrace.[49] The Serbian king sent a unit of his cavalry from Zichna, under the command of Preljub, to meet the Turks. In the month of May, a battle was fought at Stephaniana, in the hinterland of the Strymon gulf. The Serbian cavalry was completely defeated and only a small number escaped being taken prisoner.[50] According to Kantakouzenos' report Stefan Dušan frightened by defeat retreated from Zichna and continued aggressiom "sitting at home".[51] There is no other chronologically reliable information concerning the movements of the Serbian king in the course of 1344. A report from John Kantakouzenos, of Stefan Dušan's prolonged and brutal siege of Serrai and his withdrawal to a camp not far from the town following an armistice agreement, because the inhabitants of Serrai recognised Kantakouzenos as master and asked for his deputy, is dated to the end of 1344.[52] John Kantakouzenos did not achieve any success in Thrace — Alexios Apokaukos in the retinue of young John V and the Patriarch arrived in Herakleia and the unreliable Momčilo went over to his side.[53] In spring 1345 the Serbian king laid siege to Serrai, but abandoned the siege after Kantakouzenos' clash with Momčilo, and returned to his own country

---

[42] *A. Solovjev*, Kad je Dečanski proglašen za sveca? Kralja Dušana povelja limskom manastiru, Bogoslovlje IV, Beograd 1929, 284—298.

[43] *Ljubić*, Listine II, l.c. Cf. Vizantijski izvori, 448, n. 292.

[44] Vizantijski izvori, 445, n. 281.

[45] *Lemerle*, L'Emirat d'Aydin, 158—159 and 179. Vizantijski izvori, 450, n. 299. Istorija srpskog naroda I, 521.

[46] Istorija srpskog naroda I, l.c. *Lemerle*, L'Emirat d'Aydin, 168—169. Concerning the other literature, Vizantijski izvori, 452—456.

[47] *Lemerle*, L'Emirat d'Aydin, 180—203. For the dating of Umur's departure from Thrace, cf. Vizantijski izvori, 456, n. 318.

[48] *Cant.* II, 420. For dating the arrival of the Serbian king, cf. Vizantijski izvori, l.c.

[49] *Lemerle*, L'Emirat d'Aydin, 187—189. For the exact dating of the action of the crusader fleet at Longos — May, 13, see Vizantijski izvori, 458, n. 325.

[50] *Cant.* II, 423—425. Cf. Istorija srpskog naroda I, 522. Commentary with all literature in Vizantijski izvori, 458—460.

[51] *Cant.* II, 424, 427.

[52] *Cant.* II, 468—469. For the dating, cf. Vizantijski izvori, 470, n. 361.

[53] Istorija srpskog naroda I, 522. For the dating of Apokaukos' arrival in Herakleia, cf. Vizantijski izvori, 457, n. 322. For Momčilo's change of side, dating and literature, cf. ibidem, 460—466.

befoıe Kantakouzenos' envoys arrived in Serrai.[54] The death of Alexios Apokaukos in June turned Kantakouzenos from Serrai towards Constantinople. However on this occasion also the Seljuks abandoned him and returned to Asia Minor.[55] The Serbian king once more laid siege to Serrai and entered the town without a struggle at the end of September. All the regions up to and including Christopolis became part of the Serbian state.[56] With this Stefan Dušan's conquests in the south-east came to an end.[57] On the other side the Serbian king succeeded to seize Verraia from Kantakouzenos.[58] Epirus came under his sway in 1347 and in the course of 1348 he took over Thessaly taking advantage of the situation following the serious epidemic of plague.[59] He never gave up the idea of conquering Constantinople and replacing the Byzantine Emperer on the Romaic throne,[60] but like the Bulgarian Emperor Simeon four centuries earlier, it remained just an unrealised dream. Even the ramparts of Thessalonika were too strong for the military strength and diplomatic ability of the Serbian ruler. The conquest of Serrai was of great significance for Stefan Dušan — from autumn 1345 Romania was included in his title[61] and at the end of the year he proclaimed himself tzar in the cathedral of Serrai.

The really lightning spread of Serbian rule over Byzantine territory between autumn 1342 and autumn 1345 took place without a single battle.[62] The exhausting civil war induced many Byzantine cities to surrender to the Serbian king in their desire for peace and stability, which he richly rewarded giving gifts of property, privileges and positions to his followers. The only battle fought by the Serbs at that time — against the Seljuks in May 1344 — ended in defeat for the army of Stefan Dušan. The battle at Stephaniana was the only event of the Serbian campaign in 1344, compared with the tempestous and for the Serbian king really successful actions in the course of 1343 and 1345. John Kantakouzenos' report of Stefan Dušan's stay in Zichna before the battle — the king sent his army commander Preljub against the Seljuks from the camp at Zichna — has not been specially commented on by science.[63] It was considered, especially as Kantakouzenos reports that the

---

[54] Concerning the retreat of the Serbian king before the arrival of envoys to Serrai, Kantakouzenos speaks, *Cant.* II, 546. Cf. Istorija srpskog naroda I, 522—523.

[55] *Cant.* II, 536—551. Cf. Istorija srpskog naroda I, 523.

[56] Istorija srpskog naroda I, l.c. For the extent of the Serbian king's conquest, cf. Vizantijski izvori, 263, n. 122.

[57] For the spreading of despot Jovan Uglješa's state towards the east, see *Ostrogorski*, Serska oblast, 31—37 (=SD IV, 471—478).

[58] For the dating of the conquest of Verroia in autumn 1345, with the review of all other opinions, cf. Vizantijski izvori, 486, n. 411 a.

[59] Istorija srpskog naroda I, 543—544. *B. Ferjančić*, Tesalija u XIII i XIV veku, Beograd 1974, 227—229.

[60] Istorija srpskog naroda I, 541. *Lj. Maksimović*, Grci i Romanija u srpskoj vladarskoj tituli, ZRVI 12 (1970) 61.

[61] Thus in the signature on the charter for the monastery St. John the Prodrome near Serrai, issued in October 1345, Les Archives de Saint Jean Prodrome, 131. For Romania in the title of Stefan Dušan, see *Maksimović*, o.c.

[62] *Ostrogorski*, Dušan i njegova vlastela, 79 (=SD IV, 190).

[63] Only *T. Florinskij*, Južnie Slavjane i Vizantija vo vtoroj četverti XIV v, II, St. Peterburg 1882, 98, considered that Stefan Dušan conquered Zichna in January/February 1344. For literature, cf. Vizantijski izvori, 457, n. 302. *V. Kravari*, o. c., 299, only states that Stefan Dušan camped in Zichna 1343/44, which means at the time when the charter is issued.

king, frightened by defeat, immediately returned to his own country, that Stefan Dušan did not hold anything under his permanent rule in south-east Macedonia before autumn 1345. An isolated opinion remains that the Serbian king captured Zichna and stayed in this region after the battle at Stephaniana to continue his conquest of Byzantine cities, which he crowned with the acquisition of Serrai.[64] There are indications in the sources that some regions in this part of the Empire, caught up in civil war, fell under Serbian power before autumn 1345. The Serbian king's campaign in summer 1341, deep into Byzantine territory, even as far as Cretans on Chalcidike, was only pillaging. However, when the Seljuks, coming to Kantakouzenos' assistence, landed in the vicinity of Thessalonika, they spent a certain period pillaging the areas under the Serbian king.[65] These were probably areas north-west and north of Thessalonika — towards Vodena and in the valley of the Vardar — which Stefan Dušan had conquered in 1342—1343. Data from the charter of July 1344 preserved in the archives of Philotheou show clearly that the Serbian king at that moment, at least a month after the battle of Stephaniana, held Zichna in his power. As already mentioned, it was only in this way that he could present to the archontopouloi the estate which had belonged to Ralena who, fleeing before him, left property and city.

Summarising the testimonies from the sources, the following course of events in 1344 can be reconstructed. In spring Stefan Dušan arrived with his army in Zichna, sometime before the battle of Stephaniana. It is probable that he took the city immediately, because he remained there taking reconnaissance of the developments so that he could attack his former ally when the time seemed opportune. From Zichna he also sent a unit under Preljub against the Seljuks. At Stephaniana the battle itself was on a limited scale. As he had retired to Serbia immediately after the battle, Stefan Dušan returned to Zichna before July, because further events were developing unsatisfactorily for Kantakouzenos — the Seljuks returned to Asia Minor, Momčilo attacked Kantakouzenos and Alexios Apokaukos continued with operations in Thrace.[66] If we accept the dating of the above mentioned report by John Kantakouzenos of the siege of Serrai, which Stefan Dušan gave up because the inhabitants had gone over to Kantakouzenos at the end of 1344, it would mean that in the second halt of the year the Serbian king again attempted by prolonged and arduous siege to subjugate the city.[67] If we don't accept this

[64] *Florinskij*, o. c. I, 85 considered that Stefan Dušan conquered all as far as Christopolis, even Serrai and Verroia. More recently, *G. Soulis*, The Serbs and Byzantium during the Reign of Tzar Stephen Dušan (1331—1355) and his Successors, Washington D. C. 1984, 25—26, expressed the opinion that the Serbian king turned towards Serrai after Stephaniana. He continued then with a description of the siege of Serrai in 1345, not giving any chronological data — so it seems according to Soulis that Stefan Dušan conquered Serrai during the same campaign. Cf. Vizantijski izvori, 460, n. 330 a.

[65] *Greg*. II, 672 and *Cant*. 391—392. For differences in reports of these two sources and literature, see Vizantijski izvori, 253, n. 90 and 450, n. 302.

[66] See note 53.

[67] In autumn 1344 John Kantakouzenos negotiated with envoys of the Constantinople government in Didymoteichon. He accused Constantinople of aggravating the civil war and ceding lands to the Bulgars and Serbs. The story continues with a description of the arrival of the envoys of the inhabitants of Serrai, who worn out by Stefan Dušan's prolonged and arduous siege decided to submit to Kantakouzenos. They begged him to receive them and send his deputy. He did so and sent his envoys to the Serbian king to remined him

dating of Stefan Dušan's movements after July 1344, we are in the dark as we have no other date. January 1st, 1345 finds him in Serbia — in Skoplje[68] which shows that he left from Serbia to start his new attack against Serrai in spring 1345. He probably left in Zichna the followers whom he had rewarded, like the sixteen archontopouloi, and his deputy who may even have been John Masgidas, his courtier, to whom the archontopouloi sold their zeugelateion. The sources do not tell us how the Serbian king entered Zichna but it could be supposed that the "Serbian party" surrendered the city — as we see from the charter they were immediately well rewarded for this. To summarise, thanks to data from the charter newly discovered in the Philotheou monastery archive, the beginning of the Serbian occupation of the Struma valley and the area around Serrai can be dated more than a year earlier — in spring 1344.

How sixteen citizens of Zichna regulated among themselves ownership of the land which they had received, we do not know — the king presented the zeugelateion to them in common ownership — nor do we know why they sold their new property so quickly to John Masgidas. However, the fact that they sold it and the regulations in the charter concerning the way in which they would possess the presented land, introduce an interesting question concerning the development of relations in property ownership in the middle of the XIV century. Data from the preserved documents dealing with the assignment of the confiscated estates to adherents of the winning side indicate that the new properties were given as hereditary but on condition — as pronoia,

---

of their agreement and mutual oath. The envoys of the Empress — Mother Anne of Savoy returned to Constantinople soon after. *Cant.* II, 468—470 and 473. This campaign of Stefan Dušan against Serrai is dated to the end of 1344, cf. Vizantijski izvori, 470, n. 361. Some details from Kantakouzenos' story give the impression that this episode with the envoys of the Serrai citizens relates to spring 1343. At that time Kantakouzenos has abandoned the siege of Serrai because the inhabitants of the town had murdered his deputy. He set off for Didymoteichon. The Serbian king continued the siege of the city and "devastating and destroying the land, he raised everything to the ground". Kantakouzenos quickly returned to Stefan Dušan's camp in the Strumica area, to which the king had retreated from Serrai. In April the Byzantine pretendent left the Serbian king and went to Verroia, in fact breaking their pact. *Cant.* II, 328—333 and 351—355. In the report concerning the representatives of the citizens of Serrai, Kantakouzenos says that the king devastated everything and imposed a long siege after his departure. The citizens recognised Kantakouzenos' rule and then Stefan Dušan offered armistice and withdrew his camp from the city. (Kantakouzenos advised them to do so through his envoy whom they killed, refusing proposition). Kantakouzenos speaks further of how the king's nobles advised the citizens of Serrai to accept Kantakouzenos' deputy because in this case Stefan Dušan would retreat completely. This, as well as the deputation sent by Kantakouzenos to the Serbian king to remind him of their oath, indicates that at the time of the siege they were still allies. Kantakouzenos further writes that he criticized the envoys from Serrai who now cry and look for mercy, while they killed his envoy mercilessly. This also points an event in spring 1343. It seems that the entire affair with the envoys from Serrai took place in spring 1343 at the time when Kantakouzenos moved toward Didymoteichon. Acceptance of the offer to send his deputy to Serrai and his message to the Serbian king would show that Stefan Dušan retreated to Strumica because of this course of events, where Kantakouzenos returning quickly met him. Including this episode in the description of negotiations with the envoys from Constantinople at the end of 1344, Kantakouzenos probably wanted to show that he always, even during his alliance with the Serbian king, took care that the Romaic cities do not fall into foreign hands.

[68] On January, 1, 1343 by order of the lord holy king, logothete Hrs wrote a charter for the Chilandari pyrgos in the glorious city of Skoplje, Actes de Chilandar II, No. 34.

that the owner was obliged to serve in the army and this would be extended to the heirs. During the civil war the pronoias, in parts or the entire properties, were converted into hereditary ownership at the request of the owners themselves, seeking tokens of gratitude for their fidelity. As we see from the charters, this does not change the basic quality of the ownership, conditioned by military service. Pronoiares strove to secure hereditary rights to the estates from which they received incomes, more and more frequently with tax immunity. During the civil war the conversion of pronoias into hereditary ownership became very frequent.[69] However, this was always done at the request of the pronoiares: a special certificate was issued and most important, it was always on condition that the heirs must serve in the army so that they can enjoy the property.[70] Among the numerous examples in the preserved sources, as far as the beginning of the XV century, there were only two cases noted where a pronoia was converted into an inheritance with the right to dispose of it freely. In one case the deed was of itself extraordinary — a part of the pronoia's income was given as a gift to the widow of the owner, a nun, while the largest part of the income was inheritaed by the pronoiar's son with obligation to serve in the army. The fact that a gift was made to the pronoiar's widow meant that this part of the property lost its most important asset and the Emperor presented with it a special certificate of full ownership.[71] The second case was of the already aged pronoiar, a Serb who passed to the service of the Byzantine emperor after 1371, permitting part of his pronoia to be given to a monastery, again on his request and by a special act.[72] It is to be expected that the Serbian king after the conquest of Zichna, would present his followers with property such as pronoia — rewarding them for their cooperation but at the same time ensuring the essential military force in the newly acquired regions.[73] However, the regulations of the charter which speak of the manner in which the archontopouloi will own the zeugalateion Kraniare are clear — they obtained the right, freed of all taxes, to collect all the usual tributes in the Romaic custom and to do what they like with the property — to sell it, give as a gift, exchange, give as a dowry, present to churches and monasteries or what ever they wished without hinderance, and even to hand it over to their children and other inheritors with all the improvements which may have been made to the property (ἕτερον πᾶν ἔτι βούλεται

69 *Ostrogorski*, Pronija, 83 (=SD I, 228). *N. Oikonomidès*, A propos des armées des premiers Paleologues et des compagnies de soldats, Travaux et mémoires 8 (1981) 371.

70 *Ostrogorski*, Pronija, 84, 86, 91 and 93 (=SD I, 224, 231—232, 238 and 240—241).

71 *Ibidem*, 87—88 (=SD I, 234—235).

72 *Ibidem*, 86—87 (=SD I, 232—234).

73 This probably led *V. Kravari*, o. c., 301, to conclude that the archontopouloi of Zichna were a group of pronoiars who received their property from the Serbian king. At the same place Kravari discusses the term archontopouloi, citing its appearance in Byzan tine charters. Archontopouloi, she concluded, corresponds to the Serbian term vlasteličići — she cited Serbian documents in which it appears. It should be emphasized that the charter for Dubrovnik from 1362, which she cites after *T. Taranovski*, Istorija srpskog prava u nemanjićkoj državi I, Beograd 1931, 17, is not a document of Tzar Stefan Dušan (he died in December 1355), but of his son, Tzar Uroš. See, *S. Novaković*, Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka, Beograd 1912, 186—187. Taranovski does not expressly say that a charter of Uroš is in question but speaks of several documents, contemporary with Dušan's Code of Law and later than it.

πράττειν ἐπ'αὐτῶ, ἤγουν πολήν, δωρήσθαι, ἀνταλάττειν, πρωίζειν, εἰς ἐκκλησίας καὶ μοναστήρια καὶ ἀλαχοῦ ἔνθα βούλεται παραπέμπειν ἀκολίτος, ἀλα δὴ καὶ πρὸς τοὺς ἐξ ὀσφίως γνησίους παίδας καὶ λοιποὺς διαδόχους καὶ κληρονόμους αὐτῶν μετὰ καὶ των παρ'αὐτῶν γενησομένων βελτιόσεόν τε καὶ συστημάτων...)[74].

The manner in which the archontopouloi enjoyed their gifts of land was identical to that of those who received unconditional gifts from the Byzantine emperors.[75] The charter of September, 1347 confirms that they really held the estate as an inheritance — decided quickly to sell it and the new owner donated it to the monastery Philotheou. Stefan Dušan himself behaved in the Romaic custom in the regions which he annexed to his state, in fact posing as one of the sides in the Byzantine civil war, offering the greatest hope of peace and stability in the situation in the provinces exposed to prolonged devastation and pillage. He was able to allow himself that which the Byzantine rulers avoided — to make gifts of estates without insisting on military service in return. The archontopouloi of Zichna made use of their new master's generosity. How many of the followers of Stefan Dušan availed of the change of ruler in this way we do not know, as we do not know to what extent this phenomenon, undoubtedly not an innovation introduced by the Serbian king, spread in the Empire.

One item from Stefan Dušan's charter issued to the monastery Philotheou in September 1347, shows that the government in Constantinople presented land which they confiscated from their enemies to their allies in the course of the civil war, with full rights of inheritance. The charter speaks of the Philotheou monks' plea to Tzar Stefan Dušan to return that area of the metoch Tzainou which was unjustly taken from them and annexed to the neighbouring estate of the late Kantakouzina. The Metropolitan of Skoplje investigated the case on the order of the Tzar and found in favour of the monastery. The case however became more complicated as a result of the chaotic situation in these areas during the civil war. Despoina Palaiologina, who according to the publisher of the charter is without doubt the Empress-Mother Anne of Savoy, presented the property, obviously confiscated from the Kantakouzenoi to Margarites, whose name is not mentioned in the charter. Margarites sold the land to a landowner who did not want to return it to Philotheou. By a new order of the Tzar to the Metropolitan of Serrai, a commission was formed which included the Metropolitan of Zichna and clerks of both metropolises. A survey was carried out on the spot and the commission decided in favour of Philotheou. The Tzar thus issued a charter which confirmed the monastery's ownership of the disputed land, but on condition that the landowner receives compensation of the money with which he bought the land from Margarites.[76]

Despoina Palaiologina presented Margarites with the land taken over from the Kantakouzenos family, not as a pronoia but with full rights of in-

---

[74] *Kravari*, o. c., 301 1.10—14.

[75] *Ostrogorski*, Pronija 91—92 (=SD I, 238—239) cites the example of a property which Emperor Andronikos III presented to Theodore Kalothetes in 1328.

[76] *Kravari*, o. c., 307, 1.21—22. The Tzar decided thus, because the landowner bought the disputed land legally from the new owner Margarites and not to satisfy the representative of the Serbian monastery — so *Kravari*, o. c., 304.

heritance — probably by the same established formula which we meet in the chrysobull of Stefan Dušan to the archontopuloi of Zichna. After a certain time, but before 1347, Margarites had sold the property to Chilandar. V. Kravari identified Margarites as Georgios Margarites who by the charter of November 1342 had received as a pronoia from Emperor John V the land captured from his "infidel" followers. Among these estates was half of the zeugalateion Tzainou, formerly owned by Kantakouzenos.[77] Together with other estates, John Margarites received as a pronoia in January 1342 the zeugalateion and land Tzainou formerly owned by Kantakouzenos — which the praktikos preserved in the monastery Karakala testifies.[78] V. Kravari is of the opinion that there are two members of the Margarites family in question and that these two documents from 1342 deal with different estates, one in Kalamaria and the other in the Zichna region, and with different parts of the Kantakouzenos property in Tzainou.[79] If we accept the proposed identification of Georgios Margarites with Margarites in the charter of Stefan Dušan to Philotheou, and there are convincing reasons for that — it is a question of the Kantakouzenos land in Tzainou[80] and both charters are preserved in the Philotheou archive — Despoina Palaiologina at some time between November 1342 and autumn 1345 converted at least that part of the pronoia into a hereditary property for Georgios Margarites with the right of free disposal including the right to sell. That would mean that the Constantinople government, wishing to satisfy its followers, made the final concession — converting hereditary pronoia into full ownership thus formally renouncing their right to dispose of these properties. If we do not accept the proposed identification of two Margarites, it would mean that a third member of this family received a part of the Kantakouzenos land Tzainou, which is not impossible, hereby imposing the conclusion that the land taken from the enemy in the civil war was presented to individual followers as hereditary pronoia without the right of transfer outside the circle of legal inheritors, and with the obligation of military service, and to others in full, hereditary and unconditional ownership. In any case this would be the only example up to date, confirmed by the sources.

Syntagma "according to Romaic custom" from the charter to the archontopouloi of Zichna, states the essence of Stefan Dušan's politics in the Greek regions of his realm. Guaranteeing the archontopouloi on the strength of his chrysobull the collection of taxes according to Romaic custom as well as the enjoyment of the given estate in the same way as the previous owners, Stefan Dušan further on forbids representatives of the administrative power to interfere with them in any way.[81] If the data from this charter, which clearly state that the Serbian king did not change anything with regard to the functioning of the administrative body in the conquered areas, were inter-

[77] *Ibidem*, 292. Text of the charter, 297—298.

[78] *P. Lemerle*, Un praktikon inédit des archives de Karakala (janvier 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène, Athenes 1965, 278—298.

[79] *Kravari*, o. c., 295.

[80] In the charters to Georgios and John Margarites Kantakouzenos' land is spoken of, and in Stefan Dušan's charter of that which belonged to the late Kantakouzina. Is that an indication that different parts of the Kantakouzenos family property were in question?

[81] *Kravari*, o. c., 301, 1.18—19.

preted thus, that this was a moment when the Serbian conquest had not yet ended nor was the situation stable enough for the new ruler to change the administration,[82] then the chrysobull of Philotheou of September 1347 would negate this interpretation. The way in which very complicated land law questions concerning the Philotheou metoch in Tzainou were solved is very characteristic in the functioning of the state administration of the then Tzar Stefan Dušan. As usual the monks appealed to the Tzar with a request to return the part of the metoch unjustly taken from them and annexed to the neighbouring estate. By order of the Tzar, the Metropolitan of Skoplje examined the submitted documents and judged in favour of the monks. Since in the meantime the property was confiscated and was given to a new owner who then sold it, the Tzar ordered the Metropolitan of Serrai to investigate the case on the site. As the decision of the Metropolitans of Serrai and Zichna was in favour of Philotheou, the Tzar returned the property, on the condition that they paid the owner at the time the sum for which he had legally bought the disputed estate. By a new order of Stefan Dušan 1355 the Metropolitan of Serrai formed a new commission which included the Metropolitan of Zichna, megas domestikos and kephale Raul, their officials and the Tzar's courtier Duka Koreses. They visited the site and established the exact boundaries of the Philotheou metochs Tzainou and Kremna. On the basis of the document which was then issued, the monks of Philotheou owned the above mentioned properties undisturbed as before.[83] The whole legal procedure was completely the same as in Byzantine times under the jurisdiction of the same authorities. The Metropolitan of Skoplje made the first decision only on the basis of the documents submitted because the monks had approached the Tzar at his court in Skoplje. A survey of the situation on the site was carried out by the local authorities who issued ownership documents with the exact boundaries of the estate. Data from these three new documents supplement the facts at our disposal from the sources already known, documents issued in the time of Serbian rule in these regions. They also confirm the opinion already mentioned that in the "Greek part" of his empire Stefan Dušan left everything as it was.[84] The Serbian ruler acted as an heir of the Byzantine emperors in the regions which he conquered.[85] He certainly changed the people who headed the administration and did not accept him, just as he confiscated the estates of those Byzantines who remained loyal to the ruler in Constantinople.[86] Subjects of the Byzantine emperor who came over to Ste-

[82] Similar decrees are contained in the documents which Stefan Dušan issued in September and October 1345 to the monastery St. John the Prodrome near Serrai and St. Anastasia near Zichna. Les archives de Saint Jean Prodrome, Nos. 38, 39 and 40. However, it is characteristic that a Serb, courtier Rajko, kephale of Trilission and Vrontos, appears in a document of Stefan Dušan. *Ibidem*, No. 37. This document is dated in autumn 1345. It is possible that the new kephale was appointed even before the Serbian conquest of Serrai. In any case the administration continued to function unchanged.

[83] *Kravari*, o. c., No. 5.

[84] *Ostrogorski*, Dušan i njegova vlastela, 83—84 (=SD IV, 193—195). See *M. Živojinović*, Sudstvo u grčkim oblastima srpskog carstva, ZRVI 10 (1967) 197—249, and *Lj. Maksimović*, Poreski sistem u grčkim oblastima srpskog carstva, ZRVI 17 (1976) 101—125.

[85] In the prooimion of the charter for the Holy Virgin of Periblepta in Ochrid which is usually dated in autumn 1345, Stefan Dušan thanks the Virgin for helping to conquer big and glorious Greek cities and to become a successor of the great and holy Greek Emperors in the city of Ochrid, cf. *A. Solovjev*, Odabrani spomenici srpskog prava od XII do XV veka, Beograd 1926, 127—129.

fan Dušan not only remained in their properties and positions, but as the case of the archontopouloi o Zichna shows, they were rewarded for their fidelity with new properties. The supreme lord changed — now people went to Stefan Dušan in Skoplje to beg for his mercy and justice. In fact life continued in all aspects "in the Romaic custom". The new documents from the archive of Philotheou bear witness to this, — all three are issued in Greek, one with the Greek signature of the Serbian tzar and maybe stamped with his seal bearing a Greek inscription, as we shall see later.

King Stefan Dušan was first among the Serbian rulers who issued charters in Greek — he was the first to move the boundaries of his realm so far into the Byzantine territories. It is considered that the first Greek charters of Stefan Dušan were issued to the monastery of St. John the Prodrome on the mountain of Menoikaion in autumn 1345 — the prostagma in the course of the siege of Serrai in September and the great confirmation chrysobull after the fall of Serrai in the month of October.[87] Besides the general charter to the monasteries of Mount Athos from November 1345, two other documents are preserved — the prostagma to the monastery St. Anastasia near Zichna and to the kephale of Trilisson and Vrontos which are dated to the period between the conquest of Serrai at the end of 1345 and the proclamation of Stefan Dušan as tzar, because he signed both documents as king.[88] However the charter to the archontopouloi from July 1344 shows that the first Greek charter of Stefan Dušan, preserved to this day, was issued more than a year earlier than was thought. As he did immediately after the conquest of Serrai in autumn 1345, Stefan Dušan, in spring and summer 1344, as the new master of the Byzantine regions, issued documents which guaranteed his new subjects the security of the law for their old and newly acquired estates. It appears from this that the prostagma by which the Serbian king not only makes a gift of new lands to St. Anastasia near Zichna, but confirms the immunity of all the properties, could be dated to the period immediately after the conquest of Zichna — in 1344.

The first Greek charter which is preserved has the king's signature in Serbian — Stefan faithful in Christ God, King of the Serbs and Greeks.[89] As we have already mentioned, the use of this royal title coincides with the

[86] Apart from the properties which Stefan Dušan presented to the monasteries, we know from the preserved sources of some other properties confiscated after the Serbian conquest of these regions. So megali domestikissa Anne Kantakouzene Palaiologina was left without her property Mariana on Kalamaria during the Serbian reign, and in 1373 after the renewal of Byzantine rule she sold it very reasonably to the monastery Dochiariou because on her return she found a neglected and ruined estate, Actes de Docheiariou, No. 42. Manuel Deblitzenos in 1381 renounced his right to the property which was taken from him under Serbian rule, in favour of Docheiariou in exchange of three adelphats, *ibidem*, No. 48. In December 1376 Theodora Palaiologina Philanthropene donated the village St. George Mperitzitzikon in the plain of Serrai, the property of her late nephew Alexios Palaiologos, to the monastery Philotheou. Alexios Palaiologos had inherited the property from his father but due to the irregular circumstances he was unable to take it over and soon after that died, *Kravari*, o. c., No. 6. It seems that these irregular circumstances which prevented Alexios Palaiologos from taking over his inherited property was Serbian rule in these regions and not Byzantine-Turkish struggle or usurpation by Andronikos IV, as *Kravari* thinks, o. c., 317.

[87] Les Archives de Saint Jean Prodrome, Nos. 38 and 39.

[88] *Ibidem*, Nos. 40 and 37.

[89] *Kravari*, o. c., 302.

date of issue of the charter and is yet another proof of its authenticity.[90] Namely, science has noticed long ago that Stefan Dušan's title in the charters belongs to a date between spring 1343 and the end of 1345. With the usual Serbian and coastal regions, the Greek lands appear as a result of successful campaigns by the Serbian king against Byzantium in 1342 and 1343.[91] Even though these charters has been written about several times,[92] it seems important to check once more all the sourees at our disposal. These are, the confirmation charter for the monastery Dečani,[93] the charter for Our Lady in Tetovo,[94] St. Peter on the Lim,[95] St. Nicholas in Vranje,[96] the Chilandar Pyrgos,[97] the monastery Chilandar concerning the gift of the landowner Rudl,[98] Our Lady of Periblepta in Ochrid,[99] the monastery Chilandar concerning Hrelja's gift,[100] and the monastery Treskavac near Prilep.[101] There are, then, a note on the four Gospels copied in the monastery Lavra for King Stefan Dušan, now in Chilandar[102] and the inscription on the king's portrait in the church of St. George in the village of Pološko.[103] All these sources are written in Serbian except the signature on the portrait in Pološko which is in Greek, of which we will speak later. In the charters we have mentioned, Stefan Dušan appears as the master of a newly conquered Byzantine regions — he is king and autocrat of the Serbian and Littoral lands, and holder of the part (čestnik) of the Greeks,[104] holder of the part of the Greek sides[105] and of Greek and Bulgarian regions,[106] and Greek lands,[107] and in one charter the king and autocrat of the Serbs and the Littoral lands, the Greeks and Bulgars.[108] According to the note in four Gospels of Chilandar Stefan Dušan held under his rule Serbian and Greek land and all of Diocletia.[109] In the Greek signature

---

90 See earlier.

91 *A. Solovjev*, Povelja kralja Dušana o manastiru Sv. Nikole u Vranji, Prilozi za KJIF VII (1927) 109. *Dinić*, Za hronologiju Dušanovih osvajanja vizantijskih gradova, 9.

92 Review of literature in *G. Subotić*, Prilog hronologiji dečanskog slikarstva, ZRVI 20 (1981) 118, n. 27, 28 and 31. *Korać*, Povelja kralja Stefana Dušana manastiru Sv. Bogorodice u Tetovu, 157, n. 90 and 93.

93 *P. Ivić* and *M. Grković*, Dečanske hrisovulje, Novi Sad 1976.

94 Most complete edition in Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija III, Skoplje 1980, 306—322.

95 *Solovjev*, Kad je Dačanski proglašen za sveca, 14—16.

96 *Solovjev*, Povelja kralja Dušana o manastiru Sv. Nikole u Vranji, 110—115.

97 Actes de Chilandar II, No. 34.

98 *Ibidem*, No. 35.

99 *Solovjev*, Odabrani spomenici srpskog prava, 127—129.

100 Actes de Chilandar II, No. 27.

101 Latest edition in Spomenici na Makedonija IV (1981) 113—126.

102 *D. Bogdanović*, Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara, Beograd 1978, No. 15.

103 *C. Grozdanov* and *D. Ćirnakov*, Istorijski portreti u Pološkom (I), Zograf 14 (1983) 62.

104 In the charter to St. Nicholas in Vranja.

105 In the charters for the Chilandar pyrgos, concerning the noble Rudl and Hrelja's gift to Chilandar.

106 In the chrysobull of Dečani.

107 In the charters for Our Lady in Tetovo, St. Peter on Lim and Our Lady Periblepta.

108 In the charter for the monastery Treskavac.

109 The entitlement was more detailed — the Serbian land and Zagorje to Vidin, Greek land as far as city Morunac called Christopolis and to Thessalonika and Diocletia as far as Dyrrachion.

on the portrait in Pološko Stefan Dušan is ΚΡΑΛΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΠΑΣΙΣ ΣΕΡΒΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΘΑΛΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΡΟΜΕΩΝ.[110] In this group of Stefan Dušan's charters one is undoubtedly a forgery — concerning Hrelja's gift to Chilandar, which appeared in the last quarter of the XIV century, but as its model served Dušan's mislaid document which can be dated to 1343,[111] and thus also the king's title, which is important for us. The authenticity of Stefan Dušan's second charter to the Treskavac monastery is for several reasons extremely suspect[112] and a proper analysis of dates from all three royal charters to the monastery may separate the different levels in these documents.[113] One of the reasons for doubt is the king's signatuie which formulated in this way resembles Stefan Dušan's signatures when tzar but even among them there is no parallel either.[114] As well as this there is no date on this charter and for all these reasons it should be excluded from the group of sources important for our problem. The remaining six charters, it seems, contain authentic texts, but as far as we can judge none is preserved as an original[115]. There are dates on the charter of Lim — October 25,1343 and the charter to the Chilandar pyrgos — January 1, 1345 The charter concerning the landowner Rudl was issued on March 28, 1345, but the indict belongs to 1343 and the charter was usually dated thus. It seems however that the date of choice should be 1345.[116] The charters of Tetovo and Vranje have no date but

---

110 *Grozdanov — Ćornakov*, l. c.

111 *S. Ćirković*, Hreljin poklon Hilandaru, ZRVI 21 (1982) 115.

112 *B. Ferjančić*, O poveljama kralja Stefana Dušana manastiru Treskavcu kod Prilepa, ZRVI 7 (1961) 161—168.

113 With the publication of Stefan Dušan's charters for Treskavac in Spomenici na Makedonija IV, 55—185, there is a detailed commentary. Many questions, however, still remain open.

114 In the most detailed formula of the imperial signature of Stefan Dušan in Serbian only Serbs and Greeks appear. If the title were in a more detailed form new elements were represented by the extention of ethnicon Greek. Inclusion of the Littoral, which in this form appear only in the imperial signatures, in the first part of the title — ethnicon Serbs, speaks seriously against the authenticity of the signature and document. The mention of Bulgarians in Stefan Dušan's imperial title is also very rare — it appears in just those documents which are not authentic. In the royal title Bulgarian lands appear only in the chrysobull of Dečani which is understandable — it reminds one of the victory at Velbužd which father and son, Stefan of Dečani and Stefan Dušan, won together against the Bulgarians.

115 The chrysobull of Dečani is preserved in the form of a bound manuscript. The charter of Tetovo is preserved in a copy from the third quarter of the XIV century, cf. *Korać*, o. c., 146, n. 32. The charter of Lim is preserved in a copy from the XV—XVI century, cf. *Solovjev*, Kada je Dečanski proglašen za sveca, 284. The charter concerning the noble Rudl is preserved in a copy — the text of the charter narrows symmetrically towards the end, which is unique in Serbian and Byzantine diplomatics. The charter for St. Nicholas in Vranja seems to be an original or a copy from the XIV century, cf. *Solovjev*, Povelja kralja Dušana o manastiru Sv. Nikola u Vranji, 108. The charter for the Chilandar pyrgos seems to be original but had the imperial seal of Stefan Dušan which could cause suspicion. The charter for Our Lady Periblepta seems to be original but it is not yet analysed from the diplomatic point of view.

116 It is usually dated by the indict in 1343 because Stefan Dušan mentions in it his conquest of Strumica. However Strumica was conquered in 1331. It has already been mentioned that according to the diplomatic characteristics it looks like a copy — see n. 115 and Vizantijski izvori, 213, n. 119. Apart from that, the charter of St. Peter in Koriša issued on May 19, 1343 does not include Greek lands in the royal title. It was considered, bearing in mind that in the charter concerning Rudl issued two months earlier Stefan Dušan is king of the Greek parts, that in spring 1343 certain hesitancy appeared in the title, cf. *Dinić*, Za

on the basis of the general mood and the ideas expressed in their prooimia they can be dated before the canonisation of Stefan of Dečani, that is before the issue of the charter of Lim Moreover the charter of Tetovo, according to the date known about the king's movements in autumn 1343, could be dated immediately before the issue of the Lim charter.[117] For the charters of Dečani and Our Lady Periblepta the general chronological frame remains the same as for the entire group of charters — the conquests of Stefan Dušan in 1343 and his proclamation as tzar at the very end of 1345. It should be mentioned that the charter for the church in Ochrid can not be dated to autumn 1345 as is sometimes done.[118] The note in the four Gospels is dated to the year when the work began on the building of the Holy Archangels near Prizren that was in 1343 as we know from a charter of Stefan Dušan.[119] The composition with the portrait of Stefan Dušan in Pološko is dated to the period after his great conquest 1342—1343 — since the Serbian king is presented, and that only in Pološko, receiving the sword of victory from the hands of an angel.[120] Mention of Romai would indicate that the inscription appeared at the period immediately before the proclamation of the Empire, while the future tzar was perhaps still considering the formulation of the imperial title.

In this group of charters the Greek lands in the title of the Serbian king, appear in his signature only in the chrysobulls for Dečani and Tetovo and in the other charters they appear in the text — in the intitulation, However, on the Lim and Vranje charters the signature is not preserved, and the charters for the Chilandar pyrgos and the one concerning the landowner Rudl have a modest signature in which the lands under the sceptre of Stefan Dušan are not mentioned. Only in the charter for Our Lady of Periblepta are the intitulation and the signature different. The intitulation contains also the Greek territories, and in the signature only the Serbian and Littoral lands are mentioned.[121] The newly discovered charter from the Philotheou archive is the third charter which has the Greeks in the signature, and also the third which can be dated with certainty.

---

hronologiju Dušanovih osvajanja vizantijskih gradova, 9. However since the first mention of Greek lands in the title of the Serbian king can be dated in autumn 1343, it would suggest the dating of the Rudl charter in March 1345. It should be said that the prooinia in the Rudl charter is identical to the one in the charter for the Chilandari pyrgos from January 1, 1345 but is carefully adapted to the content of the new charter which would also indicate that the charter concerning Rudl was issued in 1345. Cf. *Korać*, o. c., 158, n. 97.

[117] *Korać*, o. c., 159—162.

[118] Dated thus by *Solovjev*, Odabrani spomenici srpskog prava, 127. However, autumn 1345 Stefan Dušan spent in Serrai. Following the siege which lasted some time the king entered the city on September 24. Here he proclaimed himself tzar at the end of the year and probably here also he issued his first preserved charter with imperial signature — for the monastery Iviron in January 1346, *Solovjev—Mošin*, o. c., No. 6.

[119] It was written thus by the copyist of the Gospel. The charter is the already mentioned document about St. Peter in Koriša issued on May 19, 1343 in Prizren. However, the text mentions that the Serbian king held the Greek land as far as Christopolis which could indicate the year 1345.

[120] Representation is very rare in Byzantine and Serbian art, see *Grozdanov—Ćornakov*, o. c., 62. Of this particular aspect of divine investiture, *V. J. Đurić*, Novi Isus Navin, Zograf 14 (1983) 5—16.

[121] Why the intitulation and signature differ in such an important detail, one can not explain. Entitlements in Serbian diplomacy are ordinarily more detailed than the signature, *Subotić*, o. c., 118, n. 31, but here in the signature only a part of the title is missing.

The charter of July 1344 conforms with the Serbian royal diplomatic sources preserved up to date and introduces a new question. The formulation of Serbs and Greeks is characteristic of the imperial Serbian signatures of Stefan Dušan. It is unique among his royal intitulations. From among the charters issued between 1343 and 1345, which we have examined, only on the charter of Vranje Stefan Dušan is holder of the part (česnik) of the Greeks, but before this the Serbian and Littoral lands are mentioned. It is characteristic of the Serbian royal title that it has geographical designations. Only with the imperial crown did Stefan Dušan's title as ruler include ethnic names, which gave to the title greater weight and value.[122] In Serbian signatures with the full title, Stefan Dušan is always tzar of the Serbs and Greeks. In cases where the title is extended, and that with geographical designations, the new elements presented the dismembering of the concept Greeks.[123] However in his Greek signatures Stefan Dušan consistently used geographical designations — he is Tzar and autocrat of Serbia and Romania, never usurping the title of the Byzantine ruler — the title of Emperor and autocrat of Romai.[124] The title of the king of Serbs and Greeks in the signature on the first Greek charter of Stefan Dušan has no parallel among the king's contemporary Serbian documents. There is no real parallel either in the few Greek royal charters of Stefan Dušan. Of five known charters three are prostagmas with the short signature — Stefan King.[125] The general charter to the Mount Athos community from autumn 1345 had the king's modest signature in Serbian — Stefan in Christ God faithful king.[126] The full title is only found on the chrysobull to St. John the Prodrome on the mountain of Menekaion from October 1345 — Στέφανος ἐν Χριστῶ τῶ θεῶ πιστὸς κράλης καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας.[127] This title, unchanged, Stefan Dušan used as tzar in all his Greek signatures. It is important to mention that in the inscription in Pološko Stefan Dušan retained the geographical names — Serbia and Littoral lands — in his Greek title. Serbia and the Littoral appeared in the royal title in the inscription written in Greek in the monastery Treskavac several years before Pološko.[128] The signature on the charter to the archontopouloi of Zichna from July 1344 indicates that the variation of the imperial title in Serbian also had been already formed in the period of the king's conquests 1343—1345, — the undertaking which had as a final consequence the proclamation of Stefan Dušan as tzar. It should be emphasised that Stefan Dušan as tzar

---

122 *I. Đurić*, Titles of the Rulers of the Second Bulgarian Empire in the Eyes of the Byzantines, Charanis Studies, Rutgers University Press 1980, 36.

123 *M. Dinić*, Dušanova carska titula u očima savremenika, ZRVI 5 (1958) 16.

124 *Maksimović*, Grci i Romanija u srpskoj vladarskoj tituli, 75.

125 To Rajko, kephale of Trillision and Vrontos, for the monastery St. John the Prodrome on the mountain of Menekaion and the monastery St. Anastasia near Zichna, Les archives de Saint Jean Prodrome, Nos. 37, 38 and 40. Concerning the diplomatic peculiarities of these prostagmas, see *G. Ostrogorski*, Prostagme srpskih vladara, Prilozi za KJIF XXXIV (1968) 245—257.

126 *Solovjev—Mošin*, o. c., No. 5. Actes de Lavra III, Appendice XIII.

127 Les archives de Saint Jean Prodrome, No. 39.

128 Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς κράλης καὶ αὐτοκράτωρ πάσης Σερβίας καὶ Παραθαλασσίας. For the editions of the inscription and differences in the transcription, see *Grozdanov—Ćornakov*, o. c., 62, n.

also signed some of his Greek charters in Serbian — to the monasteries Zographou in April 1346, Lavra in December 1347 and Vatopedi in April 1348.[129] In all three signatures the tzar's title is modest — Stefan in Christ God faithful tzar.[130] However the Serbian charter to the monastery of St. Panteleimon of January 1349 and several charters to the monastery Chilandar he signed using his full title — the tzar of the Serbs and Greeks.[131] Stefan Dušan was specially attached to Chilandar — while still king he presented great estates in Serbia to the monastery and later as tzar, even though Chilandar was legally only one of the monasteries on Mount Athos, he behaved towards it as the descendant of St. Simeon and St. Sava, as a Serbian ruler. At the moment when he issued the charter to St. Panteleimon, the Russian monastery had a Serbian igumen and probably the majority of the monks were Serbs. It is characteristic that the first chrysobull for the Panteleimon monastery was written in Greek and bears the usual Greek signature of the Serbian tzar, as is customary, and that Stefan Dušan, although married to the sister of the Bulgarian tzar, issues to the monastery Zographou a Greek charter and signs it only as a faithful tzar. It is important to stress that the charter of July 1344 was issued to the secular landowners and that it only reached the Philotheou archive indirectly.

Although both the Greek and Serbian variation of Stefan Dušan's imperial title in fact mean the same, Serbia and the Serbs refer to the regions under the sceptre of the Serbian king till the conquests of 1342—1343, and Romania and Greeks to the Byzantine lands conquered in the course of the fifth decade of the XIV century. The apparent inconsistency in Stefan Dušan's signatures indicates, it seems, that his office paid very careful attention to nuances in his title, nuances which were conditioned by the refined imperial ideology of the first Serbian tzar. The title in the signature of the newly discovered charter from 1344 and in the Serbian signatures on the Greek charters for the Mount Athos monasteries indicate that Stefan Dušan not only paid attention to avoid the expression emperor of Romai in his Greek title by using geographical terms, but even in his title in Greek charters to the Athos monasteries, signed in Serbian, he avoided calling himself emperor of the Greeks.

New discoveries in the archive of the Philotheou monastery brought to light the first Greek charter of Stefan Dušan with a Serbian signature, but also the first seal of tzar Stefan Dušan with a Greek signature. The seal is to be found today on the forged charter of Andronikos II.[132] On the obverse is the standing figure of Jesus Christ in front of a law throne and on the re-

---

[129] *Solovjev—Mošin*, o. c., 9, 16 and 18. The charter for Lavra is published in Actes de Lavra III, No. 128, and for Zographou in *L. Mavromatis*, Le Chrysobulle de Dušan pour Zographou, Byzantion LII (1982) 351—356.

[130] Only the signature on the charter for Lavra is more detailed — Stefan Dušan in Christ God, faithful Tzar, in the first line and of the Serbs and Greeks and the Despotate of the western land in the second. *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, 336, already considered that the second line of the signature was added later — the signature on the charter for Vatopedi is modest, and at the end of the signature on the Lavra charter there is a cross which would mark the end of the original signature.

[131] See more chrysobulls in Actes de Chilandar II.

[132] *Kravari*, o. c., Appendice I.

verse the standing figure of the emperor with the sceptre in his right hand and acacia in his left. The inscription on both sides of the ruler's figure — Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεύς. The images on the seal are typical of the imperial bulls from the Palaiologoi period. The inscription without doubt points to Stefan Dušan. Imperial seals with Serbian inscriptions of Stefan Dušan are preserved in several variations and in several copies — in sufficient number to attempt classification and dating. It seems that immediately after the proclamation, that is his coronation as tzar, Stefan Dušan used a seal which iconographically completely imitated the Byzantine imperial bull. The entitlement was modest — with little differences, on the first seals it was the translation of the Byzantine formula — ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεύς. In 1348 and 1349 two types of imperial seals appeared — one with the usual iconography of Serbian rulers' seals and the title of the tzar of all Serbian lands, and the other with the iconography of the Byzantine imperial bulls and the title of the tzar of all Serbian, Littoral and Greek lands.[133] A new type with Greek signature, most probably from the charter of September 1347,[134] is completely the same as the first type with the Serbian inscription, as is found in the general charter for the Philotheou monastery in 1346. This means that the seal with the Greek inscription appeared after the type with the Serbian signature. It is impossible to say whether it was later abandoned or by chance was not preserved in more copies. Otherwise, the seal is less well carved then the first imperial seal with a Serbian text which is known — that on the chrysobull for the monastery Iviron from January 1346,[135] — but the workmanship is better than on the seal on the charter for St. Nicholas in Bari and the seals which appeared in 1348 and 1349.[136]

The charter written in Greek issued in the middle of 1344 and the Greek seal of Stefan Dušan introduce again an old question concerning Serbian diplomatics — the question of the Greek office at the court of Stefan Dušan. The royal charter to the archontopouloi of Zichna is composed according to all the regulations of Byzantine diplomatics, but at the same time the usual reference to the basileus is carefully replaced by the king's title, the signature is in Serbian, and the orthography is worse.[137] After the conquest of Zichna in spring 1344 a whole series of documents probably appeared by which the new ruler regulated many questions concerning his new subjects — hellenophones. The contents of the charter to Philotheou from 1347 also tells us that at the Serbian court Greek and Serbian documents were used naturally concurrently. The Metropolitan of Skoplje examined the old documents submitted by the monks of Philotheou and made a decision, then the tzar ordered the Metropolitan of Serrai to do a survey and this being done the Metropolitan sent his report, certainly in Greek. On the basis of all these documents, both Serbian and Greek, the tzar's logothete wrote the charter in September

133 *Korać*, o. c., 154.

134 Thus *Kravari*, o. c., 334. On the back of the charter it was noted that it had a seal, *ibidem*, 302. The charter from April 1346 had a seal with a Serbian inscription, now lost, cf. Actes de Philothée, No. 9. On the king's charter from July 1344 there was a seal with the royal title.

135 Photography in *Dölger*, Aus den Schatzkammern, Tf. 117, No. 4.

136 *G. Cioffari*, The Tzars of Serbia and the Basilica of St. Nicholas in Bari, Nicolaus 9 i, Istituto di teologia ecumenico-patristica, Bari 1981, 172—173.

137 Note on orthography in *Kravari*, o. c., 298.

1347 for the monks of Philotheou. Great affirmative charters to the Athos monasteries, at least the ones known to have been drawn up in Skoplje,[138] were issued on the basis of documents by Byzantine and local authorities which the monastery had at its disposal and upon which the Serbian tzar often calls. In Stefan Dušan's state, after the quick conquest of Byzantine lands, two groups of territories with different traditions were included — Byzantine, where the new tzar left the established order unchanged, and the traditionally Serbian in which besides, the Littoral towns existed also as particular entities. There was one tzar, one court and one central power — various legal problems were solved in one place, and consequently the imperial documents were issued there in Serbian, Latin and Greek. A knowledge of Greek in Serbia at the time of Stefan Dušan was apparently something completely normal — the tzar himself had spent seven years in Constantinople as a boy, — the court environment and the nobles spoke Greek, judging by John Kantakouzenos' descriptions of his sejourn at the Serbian court, and the church, at least in the higher circles of the hierarchy, was "hellenised". With time many Byzantines were to be found among the court officials and even among high ranking imperial dignitaries.[139]

These two newly discovered documents of Stefan Dušan would also indicate that V. Mošin's opinion, already half a century old, that there was no Greek office at the Serbian court can no longer hold.[140] Even if we accepted the possibility that some Athos monasteries as receivers brought already prepared charters to Stefan Dušan for signature, the sixteen archontopouloi could hardly have presented for the king's signature a charter concerning a property that he had just presented to them, nor could the monks of Philotheou bring a charter which was issued after a complicated and certainly long lasting legal procedure. Stefan Dušan's state was too large and the work too complex for the Empire to function without an office in which the Greek documents, which were so carefully signed and verified with various types of imperial seals, were issued.

Two new chrysobulls of Stefan Dušan and the Metropolitan of Serrai's document from the archive of Philotheou also produced much new prosopographic data. In the commentary the publisher carefully searches among the already known sources for data which could be connected with the persons mentioned in these three documents. Therefore we will discuss here only a

---

[138] For the monasteries Vatopedi, Xiropotamou and Esphigmenou in April/May 1346 — on all three there is a note about the intervention of the Metropolitan of Skoplje, Jovan. Most probably the charters for Iviron, Philotheou and Zographou, dated in April 1346, were also issued in Skoplje where the Athos protos and igumens gathered to be present at the coronation of Stefan Dušan as tzar.

[139] Still the only work devoted to this question is by *A. Solovjev*, Grečeskie arhonty v serbskom carstve XIV veka, Byzantinoslavica II/2 (1930) 275—287. About the citizens of Serrai who passed to Serbian service, see Vizantijski izvori, 478, n. 391. About the nobles who in Thessaly joined the Serbian tzar, see *A. Solovjev*, Fessalijske arhonty v XIV veke, Byzantinoslavica IV/1 (1931) 166—171.

[140] *V. Mošin*, Gab es unter den serbischen Herrschern des Mittelalters eine griechische Hofkanzlei, Archiv für Urkundenforschung 13 (1935) 183—197. Dölger contradicted the opinion of Mošin and in the course of the following years a number of articles appeared. For bibliographic data about this polemic, see *F. Dölger*, Die byzantinische und die mittelalterliche Herrscherkanzlei, Actes du XIIe Congres international d'Etudes byzantines, Beograd 1963, 100. See also suppl. paper by *V. Mošin*, o. c., 333—338.

few figures who are significant in the history of the Serbo-Greek empire of Stefan Dušan.

In the charter from 1347 the tzar confirms Philotheou in ownership of a property which his courtier kyr John Mazgidas presented to it. V. Kravari correctly identified John Mazgidas with Kalojan Mazgidas from Zichna, whose hereditary properties Stefan Dušan presented to the monastery St. Panteleimon in January 1349.[141] A part of these estates is mentioned in 1353 in the charter of John V to the same monastery, where Mazgidas is referred to as deceased,[142] and the second village from his inheritance is mentioned as a property of Iviron in the charter of John VI Kantakouzenos from 1351.[143] These data led V. Kravari to conclude that a part of the properties presented to St. Pantaleimon in 1349 were later returned to Mazgidas, to be presented again to the monastery in 1351 and 1353.[144] However the question of the relationship between the Serbian and Greek charters of Stefan Dušan for St. Panteleimon and the chrysobull of John V from 1353 is cleared[144a] — both charters of Stefan Dušan are authentic. With the chrysobull of 1353 John V confirmed the monastery in the ownership of a part of Mazgidas' estate, so there is no reason to suppose that a part of the property was returned to him, to be given again to the same monastery in 1353. With the property Kotzakion, which is mentioned in 1351 as a property of Iviron, the situation is more complicated — F. Dölger earlier considered that it was a question of a real bellum diplomaticum between two Athos monasteries about a property.[145] The question will probably be solved when all documents from the archive of the monastery Iviron are published. John Mazgidas was one of the local nobles from Zichna who accepted the rule of Stefan Dušan. Between July 1344 and September 1347 he bought the land, which the Serbian king had presented to the archontopouloi of Zichna, from them and donated it to Philotheou. In 1347 he is the tzar's courtier which shows that he was one of the more important personalities. In 1353 he is not longer alive — he died maybe even before January 1349 when the Serbian tzar presents the Russian monastery with properties from his estate. Is it possible that he became a Serbian deputy in Zichna already in 1344?

To the list of Byzantines who became courtiers of the Serbian tzar we can add kyr Doukas Koreses who in 1355 participated in the commission of the Metropolitan of Serrai to establish the exact boundaries of the metochs of Philotheou in Tzainou and Kremna. Information from the Metropolitan's document, also signed by Koreses, indicated that he, as well as Mazgidas, was a local noble who joined the Serbian tzar — the monks specially requested that he take part in the establishing of the boundaries as he knew the exact boundaries and limits of their property.[146] V. Kravari considers it pos-

---

[141] *Kravari*, o. c., 306.

[142] Actes de Pantéléèmôn, No. 11 1. 17. V. Kravari did not register this fact.

[143] *M. I. Gedeon*, Ἐφημερίδες ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας 1500—1912, I, Athénes 1926, 44—49.

[144] *Kravari*, l. c.

[144a] *M. Živojinović*, Le chrysobulle grec de l'empereur Dušan pour le monastère de Saint-Pantéléèmôn, ZRVI 23 (1984) 167—169.

[145] *F. Dölger*, Empfängerausstellung in der byzantinischen Kaizerkanzlei, Byzantinische Diplomatik, Ettal 1956, 173—174.

[146] *Kravari*, o. c., 314.

sible that in the Chilandar document of 1360 the same Doukas Koreses is in question.[147] This is also a document of the Serrai Metropolitan Jacob, by which several estates taken unjustly by neighbours, with Doukas Koreses among them, are returned to the metoch of the monastery Chilandar, St. Nicholas in Kamenikia.[148] It could be said with complete certainty that in both documents of the Metropolitan of Serrai the same person is in question — in the time-span of only five years it was hardly likely to find two nobles in the same region with the same name and surname, which was not very frequent in Byzantium.[149] The tzar's courtier protected the land rights of an Athos monastery in 1355, and five years later expanded his estate by infringing on the rights of another monastery. It seems that it was he who fifteen years later in 1375 disputed with a third Athos monastery, Alopou, about the ownership of the land in Klopotica belonging to the monastery metoch of Christ the Saviour in Serrai. The process lasted more than thirty years — already in 1341, by decision of the general judge, the property was awarded to the metoch and Koreses (whose name we do not know) who held it, was ordered to leave.[150] As we see from the document from August 1375 of the Metropolitan of Serrai, the Serb Theodosios, the decision was not upheld because of the establishment of Serbian rule. During the Serbian reign the officials of the Serrai metropolis who had been chosen by the igumen of the monastery Alopou and Koreses, judged in favour of Koreses. However he could not submit this document in 1375 and the Metropolitan of Serrai confirms the decision of the general judge in 1341 in favour of the monastery.[151] This means that Koreses remained in the region and on his property during the Serbian rule, continued the process and won it. He won this process legally, but only because he did not show the documents which he had called upon in August 1375 the court of the Metropolis of Serrai confirmed the verdict from 1341. However, two more documents from the archive of the Koutloumoussiou monastery indicate that the process was not so simple — the opinion of the megas chartophylax of Thessalonika concerning the legal value of the document from 1341,[152] and the decision of the office of the general judge in Thessalonika by which the documents from 1341 and August 1375 are confirmed.[153] Koreses got the disputed property during the Serbian reign, but legally — perhaps the igumen of the Alopou monastery easily renounced the demand for the property because he was engaged in a process against one of Stefan Dušan's courtiers.

Thanks to the new Philotheou documents we have seen that the circle of Byzantine archons in the Serbian empire was enlarged by two more personalities.[154] The document of the Metropolitan of Serrai from 1355 uncovers very interesting facts about a personality already known at the Serbian

[147] *Ibidem*, 310.

[148] Actes de Chilandar I, No. 146.

[149] G. *Ostrogorsky*, Alexios Raul, Grossdomestikos von Serbien, Festschrift Percy Ernst Schramm, Wiesbaden 1964, 349 (=SD IV, 239).

[150] Actes de Kutlumus, No. 19.

[151] *Ibidem*, No. 33.

[152] *Ibidem*, No. 32.

[153] *Ibidem*, No. 34.

[154] See note 139.

court — the document was signed by the servant and the uncle of the tzar, megas domestikos Alexios Doukas Raoul. G. Ostrogorsky has devoted a special paper to Alexios Raoul.[155] By dating to the time of Stefan Dušan a prostagma of the tzar, which confirms Alexios Raoul's gift to the monastery Asomatos near Zichna.[156] Ostrogorsky has identified him with the megas domestikos of Serbia, Raoul from Zichna, in the document of 1366 in the monastery Vatopedi.[157] Ostrogorsky considered that it would be possible to identify the megas domestikos from Zichna with Doukas Alexios Raoul, Kantakouzenos' follower who is referred to by both Nicephorus Gregoras and John Kantakouzenos as one of the participants in the murder of Alexios Apokaukos in 1345.[158] He concluded that Alexios Raoul was one of the Byzantine nobles who passed to the service of the Serbian tzar, continuing his career and becoming the megas domestikos at the court of Stefan Dušan. He mentioned that Alexios Raoul was particularly favoured by the Serbian tzar, who in the above mentioned prostagma addressed the megas domestikos with expressions usual for persons related by blood or by marriage to the tzar. Ostrogorsky emphasised that the title megas domestikos was one of the highest in Byzantium, and consequently in the Serbian hierarchy of titles, being intended for princes of royal blood. Facts gleaned from Alexios Raoul's signature on the Philotheou document support G. Ostrogorsky's conclusions and provide us with the possibility of making some further suppositions about relations between the megas domestikos and the Serbian tzar. This, third document where Raoul is mentioned refers to the estates in the surrounding of Zichna, which confirms the identification in the two documents already known. In December 1355 Alexios Raoul is megas domestikos — which means during the lifetime of Stefan Dušan and this confirms that the Serbian tzar issued a prostagma concerning Raoul's gift to the monastery Asomatos. That the expressions by which the tzar mentions the megas domestikos in this document are really related to the ruler's relative, is proved by Raoul's signature on the Philotheou document — Alexios Raoul signed himself as the tzar's uncle. Let us consider how Alexios Raoul of Zichna could have become an uncle of the Serbian tzar Stefan Dušan. The first wife of Stefan of Dečani, Queen Theodora, the mother of Stefan Dušan, was a Bulgarian princess, the daughter of the Bulgarian tzar Smilac. Immediately after Stefan of Dečani's return from exile and his coronation as king, Theodora died.[159] In 1324 the Serbian king married the daughter of panhypersebastos John Palaiologos, the deputy of Thessalonika and the nephew of Andronikos II.[160] While his father, King Milutin, married a five year old daughter of the Byzantine basileus, Stefan of Dečani became related by marriage to a side branch of the imperial family — the twelve year old Maria Palaiologina was the granddaughter of the Emperor's brother and Simonida's nie-

---

[155] *Ostrogorsky*, Alexios Raul, Grossdomestikos von Serbien.

[156] Les archives de Saint Jean Prodrome, No. 25. *Ostrogorsky*, Alexios Raul, 341—348 (=SD IV, 229—238).

[157] *V. Mošin*, Akti iz svetogorskih arhiva, Spomenik SKA XCI (1939) No. 1. *Ostrogorsky*, Alexios Raul, 343 (=SD IV, 232).

[158] *Ostrogorsky*, Alexios Raul, 349 (=SD IV, 238).

[159] Istorija srpskog naroda I, 501.

[160] On the date of the marriage of Stefan of Dečani and Maria Palaiologina, cf. Vizantijski izvori, 195, n. 78.

ce.[161] There is not much data preserved concerning the new queen. The latest information is dated 1331 — according to Serbian sources Stefan of Dečani was removed together with his wife to Zvečan where they were imprisoned, after he surrendered to his son in the fortress Petrič.[162] Of the fate of Maria Palaiologina after the death of Stefan of Dečani at the end of the same year nothing is known. Her son Siniša — Simeon Palaiologos remained in the court of his half-brother. After the proclamation of Stefan Dušan as tzar, he received the title of despot and soon after became the deputy of the conquered Epirus.[163] After the death of Stefan Dušan he proclaimed himself tzar, proudly emphasising his name Palaiologos.[164] On the basis of data from a charter of King Stefan Dušan from 1340 a supposition was made, partly accepted by science, but also justly disputed,[165] that in 1336—1337 John Oliver married Maria Palaiologina. It seems that it would not be completely unfounded to suppose on the basis of indications from sources concerning Alexios Raoul that the widow of Stefan of Dečani returned to Byzantium and married this noble from Zichna. As the husband of the former Serbian queen Raoul moved to Serbia, was very quickly promoted to the high title of megas domestikos and earned the right to be called uncle of the Serbian king. It seems that this supposition is corroborated by the last signature on the document of the Metropolitan of Serrai from December 1355. Beneath Megas Domestikos a signature was found — "servant and son of my holy master Demetrios Palaiologos Raoul". Shortened and somewhat unskilled formula Ὁ δοῦλος καὶ υἱὸς τοῦ ἁγίου μοι αὐθέντου Δημήτριος Παλαιολόγος Ο ʻΡΑΟΥΛ, tells us maybe that it is the son of the Megas Domestikos in question, and not Stefan Dušan's which in any case could not be explained. The surname Raoul certainly points to this.[166] If we accept that Demetrios Palaiologos is the son of Alexios Raoul, that would mean that his wefe, Demetrios' mother, was of the Palaiologos family — for this reason the son bore the name of his mother's family. If this was Maria Palaiologina, she became Alexios Raoul's wife at the latest in the middle of the fourth decade of the XIV century.[167] If this supposition is accepted, then the identification of the megas domestikos with dux Alexios Raoul who in 1345 took part in the assassination of Alexios Apokaukos should be also accepted. It would not be impossible, that after the return from Serbia, Maria Palaiologina married the noble from Zichna who probably moved in Salonikan circles and as a nephew of Alexios Apokaukos,[168] in the vicinity of the emperor. This course of thought

[161] On the dating of the birth of Maria Palaiologina, cf. Vizantijski izvori, 211, n. 114.

[162] Istorija srpskog naroda I, 509—510. Vizantijski izvori, 212, n. 117.

[163] Istorija srpskog naroda I, 544.

[164] *B. Ferjančić*, Tesalija u XIII i XIV veku, 241—259. The charters of Symeon Palaiologos are published in *Solovjev—Mošin*, Nos. 29—34.

[165] Review of opinions and literature in Vizantijski izvori, 380, n. 90.

[166] The usual formula in Byzantine and Serbian documents in Greek run as follows Ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως. Cf. *Lj. Maksimović*, Vizantijska provincijska uprava u doba Paleologa, Beograd 1972, 14 and 75, n. 56 (= The Byzantine Provincial Administration under Palaiologoi, Amsterdam 1988, 22—23 and 123, n. 69).

[167] If we suppose that Demetrios Palaiologos Raoul was at least 18 years at the moment when he signed the document in 1355, he would have been born in 1337.

[168] *Cant.* II, 543. Cf. *Kravari*, o. c., 309.

means perhaps that too much is supposed, yet it is certain that the relations between megas domestikos Alexios Raoul and Stefan Dušan could originate only from Raoul's connection with the family of Maria Palaiologina, the former stepmother of the Serbian tzar.[169]

The Philotheou document, however, names the megas domestikos also as kephale.[170] Having in mind that the other two documents in which Alexios Raoul is mentioned are connected with the properties in the surrounding of Zichna, it is possible that the megas domestikos was also the kephale of Zichna.[171] Even if the megas domestikos is one of the highest titles in the Byzantine hierarchy of titles, it has only honorary significance, marking the rank of its bearer. The title itself does not tell us anything about the real functions of the bearer.[172] If Alexios Raoul was kephale of Zichna as megas domestikos, he received this high title as a relative of the tzar. With high rank at the Serbian court he received all honour and governed the region in which his family property lay.[173]

New data about megas domestikos Alexios Raoul permit us, at least, to suppose what his family relationship was with the Serbian tzar. Data in the charter from September 1347 direct us to Stefan Dušan's relationship with the Byzantine imperial family of which we otherwise know nothing. Speaking of the lands of the late Kantakouzina the tzar Stefan Dušan says that this property was received by Margarites as a gift from "my sister the Empress Palaiologina" — τῆς ἀδελφῆς μου δεσποίνης τῆς Παλαιολογίνης. V. Kravari identified the despoina Palaiologina with the Empress-Mother Anne of Savoy.[174] Indeed, Despoina Palaiologina could not be related to anybody else. Besides, in the period before the Serbian conquest of south-east Macedonia only Anne of Savoy was able, as a leader of one of the sides in the civil war, to present to her followers lands confiscated from the enemy. What relationship existed between Stefan Dušan and the Byzantine Empress,

---

169 *M. Laskaris*, Vizantiske princeze u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd 1926, 88—96, considered that after the death of Stefan of Dečani, Maria Palaiologina did not return to Byzantium. She remained in Serbia where she died on April 7, 1355 as a nun Martha and was burried in Skoplje. Lascaris based his conclusion on the commemorative volume of the monastery Dečani where together with Stefan Uroš III and Tzar Stefan, a "queen nun Martha" is mentioned. From the text of an epitaph, discovered in Skoplje, one sees that on April 7, 1355 during the reign of her son Stefan, tzar of Serbs and Greeks, a nun died, whose name, spiritual or secular, was not recorded. Lascaris accepted Grujić's reconstruction of the text of the damaged inscription, but he supposed that the grave monument belongs to Maria Palaiologina and not to Queen Theodora, the mother of Stefan Dušan, as Grujić assumed. Even if one accepts Lascaris' opinion that Maria Palaiologina died in Skoplje in spring 1355 as the nun Martha and that her name was found in the commemorative volume of Dečani, it is possible that after the death of Stefan of Dečani she married Megas Domestikos Alexios Raoul and that she became a nun before her death in Serbia.

170 μεγάλου δομεστίκου καὶ κεφαλῆς τοῦ 'Ραοὺλ, *Kravari*, o. c., 313.

171 *Solovjev*, Grečeskie arhonty, 284, mentions that in March 1355 the kephale of Zichna was Michel. He stated that on the basis of a Chilandar document, Actes de Chilandar I, No. 143. However it seems that the surname is in question — τοῦ Κεφαλᾶ κῦρ Μιχαὴλ . . .

172 *Ostrogorsky*, Alexios Raul, 350 (=SD IV, 240).

173 *Concerning* the known kephales who bore high titles independently of their positions, *Maksimović*, Provincijska uprava, 72 (= The Byzantine Provincial Administration, 119—120).

174 *Kravari*, o. c., 305.

that allowed him to call her sister? It has already been mentioned that in summer 1343 an alliance was concluded between Stefan Dušan and Anne of Savoy, aiming to unit their forces against John Kantakouzenos. The new military alliance should have strengthen the family connections — the Empress' daughter, the sister of young John V, should have married the young king Uroš, heir to the Serbian throne. After the betrothal was arranged[175] and all seemed likely that a marriage would take place, the Serbian king could consider the mother of his future daughter-in-law, the Byzantine empress, as his sister. The expression would be too strong even in such a close connection but one should not forget that Constantinople was forced to such a step and that the entire marriage plan was of more importance to Stefan Dušan. It is possible that underlining his family connections with the imperial family Stefan Dušan exaggerated to such a degree that he called Anne of Savoy his sister. It is not known what happened later to the marriage arranged between the Serbian heir to the throne and the Byzantine princess, but in winter 1347 John Kantakouzenos entered Constantinople and Anne of Savoy was defeated.[176] Could it have been possible that the Serbian tzar, in the document issued nearly half a year after the coronation of Kantakouzenos in St. Sophia, remembered his old relationship with Anne of Savoy and insisted on it, or is it a question of another relation with the mother of the still legitimate Emperor John V, a relation of which we know nothing today?

The charter of Stefan Dušan from September 1347 gives us new data about the Metropolitan of Skoplje — he was ordered by the tzar to decide on the basis of documents submitted by the monks of Philotheou the justifiableness of their protest to Stefan Dušan. V. Kravari rightly concluded that we are dealing with the Metropolitan of Skoplje John, known from the notes concerning the intervention, preserved in the charters of Stefan Dušan to the Athos monasteries Vatopedi, Xeropotamou and Esphigmenou, issued in spring 1346.[177] The Metropolitan John is mentioned in the Lesnovo charter of Stefan Dušan from 1347 and that as archbishop of Skoplje, Metropolitan John.[178] As archbishop he is also mentioned on the epitaphios which is now kept in the Chilandar monastery.[179] In the centre of the material inscriptions in Serbian are embroidered and somewhat later fourteen scenes from the life of Christ and the Virgin were embroidered along the border with Greek inscriptions. Here John is referred to as archbishop and as Saint, which indicates that the scenes were worked after his death.[180] The data from the charter to Philotheou would explain the appearance of the note about the Metropolitan's intervention in connection with the issue of the chrysobulls to the Athos monasteries in spring 1346. The Metropolitan of Skoplje most pro-

---

175 *Ljubić*, Listine, II, No. 323. Vizantijski izvori, 238, n. 50 — Venetian document of September 4, 1343 notes that the senate decided to congratulate the Serbian king on the betrothal of his son with the sister of John V.

176 *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, 485.

177 *Kravari*, o. c., 305.

178 *Novaković*, Zakonski spomenici, 676.

179 *R. Grujić*, Skopska mitropolija, Skoplje 1935, 99—100.

180 *D. Bogdanović*, *V. J. Đurić*, *D. Medaković*, Hilandar, Beograd 1978, 112, 116, Fig. 94. *Grujić*, l. c., considered that the Greek and Serbian inscriptions were written at the same time.

bably submitted a report to the tzar concerning the demand of the Athos monasteries for a confirmation chrysobull which he produced on the basis of documents which the Mount Athos monks submitted to the tzar's office. The text on the epitaphios was done after his death proving to what extent the Serbian and Greek languages were parallelly used in Stefan Dušan's court and its close circles.

The newly discovered documents from the archive of the monastery Philotheou have given us, as we have seen, many new facts about the conditions, relationships and personalities in the Greek parts of the state, of king and tzar Stefan Dušan. His chrysobulls from July 1344 and September 1347 and the document of the Serrai Metropolis from December 1355 are authentic according to their diplomatic characteristics and content. They refer to the same group of properties and their data supplement one another. On the basis of the charter from 1344 the Serbian conquest of Zichna may date more than a year earlier than it was considered up to now. The date of issue of the first Greek chrysobull of Stefan Dušan can be put forward one year. Its diplomatic characteristics, complex legal process which preceded the issuing of the charter in 1347, as well as Stefan Dušan's imperial seal with which this same chrysobull was probably certified, the first as far as we know seal of Stefan Dušan with a Greek inscription, may confirm the opinions that a Greek office existed in the Serbian court. Facts from the new documents might prove what has long since been said, but is a frequently overlooked opinion, that Stefan Dušan in the traditionally Byzantine regions of his Empire did not change the existing administrative system. Many among the Byzantine nobles accepted the new ruler and in reward received positions and new estates. Even the sixteen archontopouloi of Zichna received in communal ownership a property which the Serbian king confiscated from followers of the opposing side and that, which is very important, not as a pronoia but in full hereditary ownership. Beside the names of the sixteen citizens of Zichna in the Philotheou documents new figures appeared also from the circle of Stefan Dušan's courtiers, up to now unknown Greek archons of the Serbian tzar, John Mazgidas from Zichna and Douka Koreses. Both are already known as landowners in these regions, but it was not known that they were courtiers of Stefan Dušan. New data about megas domestikos Alexios Raoul have been discovered in the document of 1355. It has been proved that data from sources known up to now refer to the same person. It seems that there is a basis on which to suppose that the Byzantine noble married the widow of King Stefan III Uroš of Dečani, Maria Palaiologina, and thanks to this marriage Alexios Raoul acquired the high title megas domestikos at the court of the first Serbian tzar. Data from the charter of 1347 may also indicate the existence of a very close relationship between Stefan Dušan and the Empress Anne of Savoy, which could maybe be explained by the plans for the marriage of the young king Uroš to the daughter of the Byzantine empress in summer 1343. Some of the conclusions presented here remain only on the level of suppositions — maybe new documents, which will certainly be discovered from the darkness of the incompletely researched Athos archives, will unveil data which will confirm these suppositions or completely refute them.

Душан Кораћ

О НОВИМ ПОВЕЉАМА СТЕФАНА ДУШАНА МАНАСТИРУ ФИЛОТЕЈУ

Међу недавно објављеним, досад делимично издатим или сасвим непознатим документима из архива светогорског манастира Филотеја налазе се и три нова акта из епохе Стефана Душана којима се регулишу земљопоседнички односи у долини Струме. То су хрисовуља краља Стефана Душана из јула 1344. године архонтопулима Зихне, златопечатна повеља цара Стефана Душана издата септембра 1347. године којом се манастиру Филотеју потврђују неки поседи и акт серског митрополита којим се по царевој наредби извршено омеђивање два поседа Филотеја правно санкционише. Сва три документа су по својим дипломатичким одликама и садржају аутентични. Донели су нове податке о приликама, односима и личностима у грчким деловима државе краља и цара Стефана Душана. На основу повеље из јула 1344. године српско освајање Зихне може да се датује више од годину дана раније него што се до данас сматрало. Годину дана раније датује се сада и издавање прве грчке хрисовуље Стефана Душана. Њене дипломатичке одлике, дуг правни процес који је претходио издавању повеље из септембра 1347. године, као и царски печат Стефана Душана пронађен у Филотеју, први познат Душанов печат са грчким натписом, потврђивали би мишљење да је на српском двору постојала грчка канцеларија. Подаци нових докумената потврдили би и давно изречено, али често превиђано мишљење да Стефан Душан у традиционално византијским областима свог царства није мењао постојећи управни систем. Многи византијски великаши прихватили су његову власт и као награду добили положаје и нове поседе. Шеснаесторица властеличића из Зихне добила је у заједничко власништво и то баштинско, а не као пронију, имање које је српски краљ одузео присталицама византијског цара које су пред њим напустиле град. Поред њихових имена документи доносе и имена личности из круга дворана Стефана Душана. Јован Мазгида из Зихне и Дука Коресис били су већ познати као поседници у тој области, али није се знало да су били и цареви дворани. Нове податке донео је и акт серског митрополита из децембра 1355. године о великом доместику Алексију Раулу. Потврдио се да су се сви подаци досад познатих извора односили на исту личност. Чини се и да има основа да се претпостави, додуше само претпостави, да се Раул Алексије оженио Маријом Палеолог, удовицом српског краља Стефана Дечанског, и да је управо захваљујући том браку стекао високу титулу на двору првог српског цара. Подаци из повеље издате 1347. године упућивали би и на постојање блиских односа Стефана Душана и царице Ане Савојске у том тренутку, што би можда могло да се објасни плановима о браку краља Уроша са кћерком византијске царице у лето 1343. године.

Зборник радова Византолошког института, XXVII — XXVIII, 1989.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXVII — XXVIII, 1989

УДК 949.711 "13":7.033.2 (=886) (495) (093)

НИНОСЛАВА РАДОШЕВИЋ
ГОЈКО СУБОТИЋ

БОГОРОДИЦА ГАВАЛИОТИСА У ВОДЕНУ

У новом издању збирке средњовековних исправа манастира Лавре објављена су и два непозната грчка акта којима су маја 1375. деспот Тома Прељубовић и његова жена василиса Марија Палеологина угледном братству на Атосу поклонили своју задужбину Богородицу Гавалиотису у Водену, њене поседе и драгоцености.[1] Први од докумената, састављен у виду даровног писма, био је касније и посебно разматран, углавном због својих дипломатичких особености и покушаја да се разреши помен једног поседа који је деспот Тома у Србији наследио са својом мајком кесарисом Ирином.[2] Други акт, писан у виду катастиха, пружио је увид у обим и карактер богослужбених предмета, икона и књига који су припадали Богородици Гавалиотиси и са њима били завештани Лаври. Сами издавачи, уз исцрпан опис докумената, учинили су напор да их и као занимљив извор учине лакше доступним различитим истраживањима, посебно уметничке прошлости.[3]

Вест да је у време своје управе над Воденом млади Тома Прељубовић са супругом подигао храм и богато опремио његову унутрашњост убрзо је побудила пажњу стручњака и навела на покушај да се непознати споменик наслути у једној од сачуваних старих цркава у граду.[4] Непосредних трагова у Водену данас нема, а не спомиње га ни В. Григорович који је град посетио још у време турске управе, 1844, и донео попис свих храмова у њему.[5] Једино сећање на Богородишу Гавалиотису сачувао је један топоним северно од града, у близини села Црковјана (Еклисохорион, Клисохори), које је припадало задужбини Прељубовића и било с њим у одређеној вези.

---

[1] Actes de Lavra, III, Paris 1979, 100—107 (éd. *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos* et *D. Papachryssanthou*); о постојању докумената обавестио је у току припрема њиховог издања *Л. Мавромашис*, Ἡ σερβικὴ κοινωνία στὸν ΙΔ' αἰῶνα, Βυζαντινά 11 (1982) 162—164.

[2] *L. Mavromatis*, A propos des liens de dépendance en Epire à la fin du XIVe siècle, ЗРВИ 19 (1980) 275—281.

[3] Lavra, III, 100—103, 105—106.

[4] *Т. Пайазойос*, Ὁ Θωμᾶς Πρελιύμποβιτς καὶ ἡ Μαρία Παλαιολογίνα κτήτορες τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Γαβαλλιωτίσσης στὰ Βοδενά, Κληρονομία 13 Β' (1981) 509—516; *Е. Циїаридас*, Σχετικά με την ονομασία της παλιάς Μητροπόλεως της Ἐδεσσας, Μακεδονικά ΚΔ' (1984) 257—260.

[5] *В. Григорович*, Очерк путешествия по Европейской Турции, Москва 1877,[2] 93.

Према речима даровне исправе, црква Богородице Гавалиотисе се налазила у самом граду (ἐν μέσῳ τοῦ τοιούτου ἄστεος),[6] некада добро утврђеном,[7] над водама које су великим делом окруживале његове бедеме и у слаповима падале са висоравни на плодну равницу у подножју.

Судбина Водена у деценијама око средине XIV столећа данас је знатно боље позната захваљујући темељној обради византијских извора, пре свега списа цара Јована Кантакузина који је догађаје овог времена добро познавао и у њима сам учествовао.[8] Град је дошао под Душанову власт већ 1342/3. и са кратким прекидом од неколико месеци — у јесен и зиму 1350/1, када га је посео Кантакузин[9] — остао у српским рукама више од четири деценије. Воден није, као што се помишљало, са Веријом доспео под византијску управу 1375. Пуних десет година доцније, марта 1385, Никола Балдовин Багаш поклонио је братству Светог Павла манастир Богородице Месонисиотисе у близини Водена.[10] Град је у то време, дакле, још био у његовој власти[11] и вероватно тек у јесен исте године пао под Турке.[12]

У периоду који је претходио издавању исправе манастиру Лаври није тешко одредити године у којима је подигнута Богородица Гавалиотиса. Јањинска хроника врло одређено бележи да је Тома Прељубовић у Водену боравио до 1366/7, када су га посетили представници Јањине и позвали да преузме власт над њиховим градом.[13] Пре њега, Воден је још од пролећа 1351, а можда и раније, држао Радослав Хлапен.[14] Сам почетак управе младог Томе Прељубовића није у изворима тачно назначен, али има сасвим одређено место у брзом следу догађаја након смрти деспота Нићифора и Симеоновог заузимања Тесалије. Пошто је учврстио власт, са новом престоницом у Трикали, цар је кренуо ка Епиру, а Хлапен освојио тврђаву Дамасис на северном прилазу Тесалији и угрозио, изгледало је, његову нову тековину.[15] Начињен је, ипак, договор којим се млади Тома, пасторак Радослава Хлапена из првог брака кесарисе Ирине, оженио Маријом, ћерком цара Симеона и Томаиде Палеолог.[16] Горда на своје порекло, принцеза је у јавним исправама и ознакама крај портрета истицала да је изданак великих царских династија, називајући се Марија Ангелина Дукена Палеологина.[17] Споразумом су

---

[6] Lavra, III, 103.

[7] О положају и снажним зидинама в. Кантакузинов опис града: Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV graece et latine, III, cura *L. Schopeni*, Bonnae 1832, 127; Византијски извори за историју народа Југославије (= ВИИНЈ), VI, Београд 1986, 509—510 (превод и коментари *Б. Ферјанчић*).

[8] ВИИНЈ, VI, 414—416, 509—511, 540—543 et pass. (*Б. Ферјанчић*).

[9] ВИИНЈ, VI, 414—415, нап. 172—173; 509—511, нап. 479, 483—484 (*Б. Ферјанчић*).

[10] *Г. Суботић*, Манастир Богородице Месонисиотисе, ЗРВИ 26 (1987) 164—165 et passim.

[11] *Исто*, 164 и д.

[12] *Исто*, 167—168.

[13] Τὸ χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημώδη ἐπιτομήν, изд. *Л. Вранусис* (= Јањинска хроника), Атина 1965, 80.

[14] ВИИНЈ, VI, 520—521, нап. 514 и 516 (*Б. Ферјанчић*).

[15] Јањинска хроника, 78; *Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, 242.

[16] Јањинска хроника, 78—79; *Б. Ферјанчић*, Тесалија, 242—243.

[17] Натпис крај њеног лика на реликвијару из катедрале у Куенки (*G. Ostrogorsky — Ph. Schweinfurth*, Das Reliquiar der Despoten von Epirus, Seminarium Kondakovianum 4 (1931) 165—166 (= *Г. Острогорски*, Реликвијар епирских деспота, Сабрана дела, III,

биле потиснуте претензије које је Хлапен могао полагати на Тесалију преко кесарисе Ирине, а Тома као син кесара Прељуба који је освојио и до смрти држао најјужнију област Душановог царства.

Након венчања које је у Трикали обавио лариски митрополит, Тома Прељубовић се — прича даље Јањинска хроника — кратко задржао у новој престоници и вратио Радославу Хлапену, а за њим је стигла и невеста.[18] Хлапен је, нема сумње, младом брачном пару одмах уступио Воден. За избор управо овога града постојали су и посебни разлози. Богородица Гавалиотиса, види се из исправе, била је подигнута на земљишту које је припадало прадеди Марије Палеологине, протовестијару кир Андронику.[19] У околини града, од њега су такође потицала одређена добра.[20] Андроник Анђео Палеолог био је, наиме, отац Ане Палеолог и деда царице Томаиде,[21] у току грађанског рата познат као присталица старог Андроника II.[22]

Радослав Хлапен је новим супружницима препустио управу над Воденом вероватно већ 1360. године. Своју задужбину Богородицу Гавалиотису они су, дакле, изградили следећих година, свакако пре 1366/7, када су прешли у Јањину.

У разматрању даље судбине града указана је могућност да га је Хлапен одмах након тога уступио Николи Багашу, ожењеном једном од његових кћери. Багаш се, међутим, као Хлапенов зет спомиње тек знатно доцније, у пролеће 1385. У то доба његова жена, по свему судећи, није више била у животу.[23] Не зна се, штавише, ни њено име ни да ли је била кћи кесарисе Ирине или потицала из првог Хлапеновог брака. Сасвим је, дакле, неизвесно време када се она удала за Багаша, па није искључено да је после Томе Прељубовића Воден још једном држао Радослав Хлапен.[24]

Даровница манастиру Лаври из маја 1375. не спомиње господара града и не види се да ли је Хлапен тада био жив. У то доба у његовој власти свакако није више била Верија коју је као значајно утврђење на путевима ка Солуну и Тесалији најдуже држао. Наиме, јуна 1375. пред судом Солунске митрополије вођен је спор из чијег се акта сазнаје да је у Верији пре тога поново успостављена византијска управа.[25] Могуће

Из византијске историје, историографије и просопографије, Београд 1970, 343—344; *S. C. Estopañan*, Bizancio y España. El legado de la basilissa María y de los déspotas Thomas y Esaú de Joannina, I, Barcelona 1943, 4), потпис на даровном писму брату цару Јовану Урошу-Јоасафу и монасима манастира Преображења у Метеорима (*S. C. Estopañan*, Byzancio y España, II, 31—32), белешка крај портрета на икони из Метеора (каталог изложбе 'Η βυζαντινὴ τέχνη — τέχνη εὐρωπαϊκή, Атина 1964, 218 — *А. Ксинйойулос*), протаксис на даровници манастиру Лаври из маја 1375 (Actes de Lavra, III, 100, 103).

[18] Јањинска хроника, 79.

[19] Lavra, III, 101, 103—104; *L. Mavromatis*, A propos des liens, 277—279.

[20] Lavra, III, 104.

[21] *L. Mavromatis*, A propos des liens, 279.

[22] *A. Papadopulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453, Amsterdam 1962, 31.

[23] *Г. Субойић*, Манастир Богородице Месонисиотисе, 164.

[24] *Исйо*.

[25] *Г. Теохаридис*, Μία διαθήκη καὶ μία δίκη βυζαντινή. 'Ανέκδοτα βατοπεδινὰ ἔγγραφα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος περὶ τῆς Μονῆς Προδρόμου Βεροίας, Солун 1962, 43.

је да је ова промена била везана за Хлапенову смрт. Познији турски извори, додуше, бележе да су отоманске снаге први пут поселе Бер већ 1373. или 1374. године,[26] али њихово сведочење, особито у хронологији, није увек поуздано,[27] а наведени судски документ споменуо је само претходну српску власт. До одређених политичких померања је дошло свакако пре пролећа 1375, јер је након одласка српских господара из Верије и сам византијски цар о покренутом питању издао једну оризму.

После 1375. године није се више осећао утицај Радослава Хлапена, некада снажне фигуре у средишту разгранате породице чији су чланови почетком седамдесетих година држали велики део средње и северне Грчке.

Да ли је смена политичке власти у суседној Верији деловала на одлуку деспотског пара да своју цркву препусти манастиру Лаври? Поклони и помоћ српских велможа монашким заједницама на Атосу били су све чешћи после маричке битке, када је будућност читавог подручја на домаку турских снага постајала неизвесна.[28] Морало се, с друге стране, знати да су монаси Свете Горе признали нову власт и на Порти добили уверавања да ће њихов живот и поседи бити безбедни.[29] Могло се у тим околностима сматрати да ће и положај Богородице Гавалиотисе у саставу великог и угледног манастира бити извеснији.

---

[26] *Г. Хионидис*, Ἱστορία τῆς Βεροίας, II, Солун 1970, 59—60.

[27] О несигурним и накнадно уношеним хронолошким подацима у делима турских писаца в. *Г. Остроїорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 158—159.

[28] *Р. Грујић*, Светогорски азили за српске владаоце и властелу после Косовске битке, ГСНД XI (1931, Скопље 1932) 65—69; *М. Живојиновић*, Аделфати у Византији и средњовековној Србији, ЗРВИ 11 (1968) 241—266.

[29] Г. Смирнакис је нашао фермане из времена док је престоница била у Адријанопољу, којима је султан признавао монасима Свете Горе да су се пре остале раје потчинили његовој власти (*Г. Смирнакис*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Атина 1903, 109). Манастири су се, међутим, нашли у тешком положају непосредно после маричке битке. Опис драматичних збивања под њиховим зидинама сачувало је Житије св. Нифона. Након погибије деспота Јована Угљеше, Исмаилићани су сакупили силне бродове и, занимљиво је, са заплењеним српским оружјем предузели напад, довукавши за освајање утврђених манастира и опсадне справе. Монахе су спасле снаге великог примикирија Јована Палеолога којима су се неочекивано — деловало је као чудо — придружиле три велике наоружане млетачке лађе (*Г. Остроїорски*, Света Гора после Маричке битке, Зборник Филозофског факултета XI 1, 1970, 279—281). Напади се после тога нису понављали и Н. Икономидис је у својој изврсној студији о манастирима у доба турског освајања закључио да су калуђери одмах после тога изразили покорност султану и добили документ којим су им потврђена права и неприкосновеност поседа (*N. Oikonomidès*, Monastères et moines lors de la conquête otomane, Südost-Forschungen XXXV, 1976, 2—5). То се десило вероватно у исто време када је посебним ферманом братству Светог Јована Претече на Меникејској гори — још под византијском влашћу, између 27. децембра 1372. и 5. јануара 1373 — и његовим великим поседима обећана пуна слобода и заштита Мурата I и његових наследника (*исто*, 5). У том смислу, боље се може разумети и податак да је Манојло II, у измењеним приликама после ангорске битке, забранио монасима Свете Горе непосредне односе са Турцима. Тиме је, по сопственим речима, желео да избегне да се манастири на постепен начин поново подреде султану (*исто*, 5—6). Кораци које су манастири предузели у време турског надирања још једном су их представили као стабилне и неповредиве установе. У општој несигурности, њихов углед је био веома значајан — он им је омогућио да увећају своје поседе и да се, штавише, упусте у финансијске послове који нису били у традицији монашких заједница на Истоку (*исто*, 6).

Т. Папазотос је, чини се, наслутио и непосредне разлоге који су подстакли ктиторе да донесу своју одлуку. У самој исправи се говори да су они, страхујући од изненадне смрти, тражили начин да избегну оно што се често догађало, тј. да дарови посвећени Богу постану нечији плен, па су се решили да Гавалиотису предају братству манастира Лавре.[30] Треба признати, само објашњење у многоме делује као опште место једне експозиције и у основи се не разликује од низа сродних размишљања о неизвесном тренутку смрти, али у светлу збивања у Епиру која описује Јањинска хроника има, рекли бисмо, посебан смисао. Неспокојни живот у Јањини, под сталним притиском албанске властеле, нашао се управо у то време и под ударом куге која је две године узастопно харала овим крајевима. Погодила је 1373/4. Арту, а следеће године и Јањину где је покосила мноштво становника.[31] На самом двору деспота Томе преминула је тада и његова кћи Ирина коју је болест савладала за само два дана.[32]

Ирина која је име добила по очевој мајци, кесариси, рано је постала супруга Јована, сина албанског властелина Петра Љоша[33] коме је цар Симеон доделио високо достојанство деспота.[34] Брак је склопљен док је она била још дете да би се смирио обесни господар Арте који је нападао Томине поседе. Након тога — казује Хроника — односи су пет година били добри, све до поменуте пошасти у Епиру. Њена жртва био је 1373/4. и сам Петар Љош.[35] Ирина се, дакле, удала пет година пре тога, вероватно 1369, када је могла да има највише осам година.

Као што се види, деспот Тома и деспотица Марија заиста су се у време издавања исправе суочили са смрћу. У тексту се, истина, не спомиње да су изгубили кћер, иако их је та несрећа највише морала да погоди и пре могла да буде истакнута као мотив одлуке него општа забринутост ктитора за будућност задужбине. У закључном делу документа, међутим, утврђујући трајност учињеног дара, господари Јањине су помишљали само на своје сроднике, а не и потомке који би могли да оспоре њихово завештање. Вероватнијим се због тога чини да је Ирина Прељубовић подлегла болести пре писања исправе, негде између септембра 1374. и маја 1375. године.

У основи жеље да се брига о Богородици Гавалиотиси препусти братству највећег светогорског манастира лежале су, назначено је већ, политичке промене које су јој претходиле. Након успостављања нове власти над Веријом, иако у корист Византије, несигурним је морао изгледати и положај Водена у њеном суседству. Саме турске снаге још нису непосредно угрожавале тврди град на „царском путу“, како је у

---

30 Actes de Lavra, III, 103; Т. Папазотос, 'О Θωμᾶς, 514—515.

31 У Јањинској хроници назначене су године 6882. и 6883, тј. 1373/4. и 1374/5 (Јањинска хроника, 85). Епидемија се, међутим, у току зиме обично стишавала, па су у питању вероватно биле две сезоне и претпостављамо да је 1374. године болест захватила Арту, а 1375. Јањину.

32 У народној верзији Хронике (*исто*, 85).

33 *Исто*, 84.

34 *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 168.

35 Јањинска хроника, 84—85.

изворима овог времена називана Via Egnatia, али су њеним правцем све чешћи били продори османлијских одреда са циљем да сталним узнемиравањем припреме освајање ових крајева.

У време издавања исправе манастиру Лаври управа над Воденом свакако је већ била поверена Николи Багашу. За његову власт у граду сазнаје се, иначе, тек марта 1385. Пред опасношћу од припреманог похода на Албанију, Багаш је тада Богородицу Месонисиотису, задужбину свога покојног таста Радослава Хлапена, предао братству Светог Павла на Атосу.[36]

На избор манастира коме је деспотски пар поверио Богородицу Гавалиотису утицао је, изгледа, поред високог угледа Лавре, и посебан однос према њеном игуману Кирилу кога он у своме акту, у складу са правима деспотског достојанства, назива „оцем нашег царства".[37] Није нам позната ранија прошлост ове, изгледа, веома способне личности ни где је деспот имао прилику да је упозна. На чело највеће светогорске обитељи Кирило је дошао вероватно после Макарија.[38] Из докумената који га наводе већ као старешину братства — од фебруара 1374. до јула 1378 — види се да је у сложеним имовинским споровима био „спретан преговарач",[39] познат и у Србији где је Лавра имала своје поседе. Са господином Црепом, који се помиње и у хиландарским актима, Кирило је 1375/6. боравио на двору кнеза Лазара који му је повељом потврдио завештање Цреповог брата, монаха Дионисија.[40]

Везе Томе Прељубовића са манастиром Лавром свакако нису биле ограничене само на даривање Богородице Гавалиотисе, њених добара и драгоцености. Један златни суд из Лавре није том приликом доспео у њену ризницу, јер га нема у катастиху предмета из Гавалиотисе и само захваљујући натпису са именом деспота Томе могао се одвојити од многобројних дела непознатих приложника.[41] Могуће је да се међу њима налазе и други поклони господара Јањине, али, лишени идентитета, чине историјски неодређени део ове богате збирке византијских старина.

Изглед и величина цркве Богородице Гавалиотисе не могу се наслутити из даровног писма Лаври. Храм је био подигнут у унутрашњости града — у два маха је истакнуто — „из самих основа његових" (ἐξ αὐτῶν τῶν βάθρων),[42] на месту које је припадало протовестијару Андронику Палеологу.[43] Данас измењена структура тврђавског простора, без старих здања, и одсуство ближих података о положају Гавалиотисе препуштају само случају могућност да се приликом већих грађевинских захвата наиђе на њене трагове. Познати споменици које су у градовима Македоније подизали локални господари и духовни достојанственици

[36] *Г. Суботић*, Манастир Богородице Месонисиотисе, 125 и д.

[37] Actes de Lavra, III, 103; *Б. Ферјанчић*, Деспоти, 19—20.

[38] Макарије се на дужности игумана последњи пут спомиње јануара 1371 (*P. Lemerle*, Chronologie de Lavra de 1204 à 1500, Actes de Lavra, IV, Paris 1982, 46, 62).

[39] *Ibidem*, 46—47.

[40] Actes de Lavra, IV, 182 (S. Ćirković).

[41] Ближи подаци о овом изузетном златарском раду нису објављени. Снимак у боји доноси Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, Θ', Атина 1980, 191.

[42] Actes de Lavra, III, 103.

[43] *Ibidem*.

током друге половине XIV века били су махом скромне величине и једноставног изгледа, најчешће без живописног керамопластичног украса који се још сретао углавном на манастирским црквама изван градова.[44]

Само кир Андрониково земљиште у Водену пружало је можда нешто већи простор за изградњу, мада је у збијеном насељу и оно морало бити стешњено. Питање је, међутим, далеко сложеније, јер је на почетку катастиха јасно назначено да су се драгоцености „налазиле *у манастиру*, у Гавалиотиси у Водену" (ἅπερ εὑρίσκονται εἰς τὸ μοναστῆριν, εἰς τὴν Γαβαλιώτισσαν εἰς τὰ Βοδενά),[45] а не *у храму*. То, разуме се, није измакло пажњи стручњака. Већ приликом расправе да ли се Богородица Гавалиотиса може препознати у великој цркви Богородичиног успења, Старој митрополији, истакнуто је да је Гавалиотиса у Водену била, изгледа, манастирски католикон.[46]

Да ли је задужбина младих Прељубовића у граду била подигнута на месту где се и пре тога налазио храм или чак манастир? На неговање посебног и свакако старијег култа упућује сам Богородичин епитет Гавалиотиса који иначе није познат. У вези са тим важан је део даровнице који поред цркве у граду наводи знатна имања и чак два манастира који су са њом били предати Лаври.

Садржина акта пропраћена је вредним коментарима већ приликом његовог објављивања, па се појединим питањима која су образложена овде не треба више бавити. Нису, међутим, довољно искоришћени подаци о карактеру и положају највећег броја имања. Због тога ће се навести важније вести које доноси диспозиција даровне исправе и — мада није било прилике да им се трагови у околини Водена непосредно истраже — изложити све што се могло утврдити на основу географских карата које су сачувале старију топонономастичку грађу, нарочито оних секција које је Српски генералштаб издао у току првог светског рата.[47]

Својом даровницом из маја 1375. деспот Тома и деспотица Марија уступили су Лаври следеће поседе:

---

[44] Једина стара црква за коју се помишљало да би могла бити истоветна са задужбином Прељубовића, позната као Стара митрополија и данас посвећена Успењу Богородице (*Т. Пайазоūос*, Ὁ Θωμᾶς Πρελιούμποβιτς, 515—516), ретка је по своме тробродном типу и великим димензијама, а свакако је била саборна, јер се у изворима спомиње као Света Софија (*Е. Цийаридас*, Σχετικά με την ονομασία της παλιάς Μητροπόλεως, 258—259). Спољни изглед и основу ове монументалне грађевине, у многоме измењене у страдањима и обновама, доноси *Н. Муцойулос* Οἱ ἐκκλησίες τοῦ Νομοῦ Πέλλης, Солун 1973, 16, 109, 110), скрећући посебно пажњу на изванредне јустинијанске капителе изнад стубова, за које помишља да су могли бити преузети и са другог места. Неки елементи источног дела и основа олтарске апсиде говоре за датовање цркве у XIII век (*исто*, 16, 112, 113). Од средњовековних споменика у Водену значајан је био и храм св. Петра и Павла, чији је изглед у највећој мери преиначен приликом реконструкције 1864 (*исто*, 17, 114, 115).

[45] Actes de Lavra, III, 106.

[46] *Е. Цийаридас*, нав. дело, 259—260.

[47] Основу су представљале карте Војиште солунског фронта, 1 : 50 000, састављена у топографским одсецима I, II и III Армије Врховне команде, репродукована у Картографској радионици 1916—1918 (секције *Мойленица* и *Водена*) и Карта југословенских земаља, 1 : 200 000, израђена и штампана у Топографском одељењу и Картографској радионици Врховне команде 1916—1918, привремено аутографско издање.

а) *Гавалиотису* са *селом Црковјани* и уз њих *Трулоти* са свим правима и областима њиховим, млином и оним што је наслеђено од протовестијара (Андроника) у граду и изван њега, било да су то куће, земљишта за грађење, радионице, вртови, виногради, њиве, млинске радионице или друго од малог и великог, а са њим и *село Аворјани*;

б) *село Кривосхијади* које је цаконикон;

в) у *Светој Параскеви* оно што су јој приложили ктитори и што је дао Анђео Маврозумис;

г) *манастир по имену Визова* са парицима који су под њим и свим правима и областима његовим;

д) *манастирић у Нисопулу* са виноградом стеченим куповином;

ђ) *виноград* који је (ктиторима) поклонио Анђео Маврозумис, а они га засадили и уредили;

е) *два врта* испред града, с једне и друге стране зиданог моста.[48]

То су, истиче се у закључку првог дела, били поседи, а остало — било да су свете мошти, књиге, сасуде или друго од малог до великог — уписано је у катастих који је уз акт предат пречасним монасима. „А сада са свим овим . . . посебно прилажемо" — наводи се даље — у Србији село звано Сушица које је стечено наследством са свиме што има, правима и областима његовим и планином. Ктитори то поседују на основу хрисовуља благочастивих царева кир Стефана и његовог сина Уроша, које се овом приликом такође показују и дају најчаснијим монасима.[49]

У дугој санкцији на крају искључена је била могућност да дародавци или неко са њихове стране преиначи написану одлуку. У вези са тим, били су поменути само сродници, а не и млада кћи која је вероватно нешто пре тога умрла.

Начин излагања и редослед наведених имања допуштају да се издвоје одређене целине. На првом месту истакнута су, изгледа, само добра која је Марија Палеологина наследила од свога прадеде протовестијара Андроника. Његово име се, истина, јавља тек после помена права и поседа везаних за село Црковјане, али из самих речи καὶ εἴ τι ἔνε ἀπὸ γονικότητος τοῦ πρωτοβεστιαρίου[50] стиче се утисак да су и претходна добра припадала њему, као и село Аворјани које је, верујемо, из истих разлога наведено у овој скупини.[51] Следили су затим различити поседи

---

[48] Actes de Lavra, III, 104.

[49] *Ibidem.*

[50] *Ibidem.*

[51] Помен протовестијарових поседа у Водену и околини доприноси бољем разумевању једне епизоде из грађанског рата у Византији са почетка 1328. године. Успеси Андроника III изазвали су нагло осипање присталица старог цара, које су настојали да окупе кир Андроник и Михаило Асен, према Григори, намесници „у Београду (Берату) и осталој Македонији" (Nicephori Gregorae Byzantina historia graece et latine, I, cura *L. Schopeni*, Bonnae 1829, 394—395; ВИИНЈ, VI, 202, превод и коментари *С. Ћирковић*). Од њих се у престоници очекивало да обезбеде македонске градове и уклоне из њих непоуздане личности, а затим да се са својим снагама придруже одредима српског краља. При томе су се у самом Водену, верујући у његову приврженост Андронику II, склониле жене са децом деспота Димитрија, префекта Мономаха и Исакија Раула (Cant., I, Bonnae 1828, 273; ВИИНЈ, VI, 325). Али након преузимања власти у Солуну, прича Кантакузин, млади владар се простагмама обратио градовима у Маке-

у селу Кривосхијади и Светој Параскеви, манастир Визова, манастирић у Нисопулу, виноград који је ктиторима поклонио Анђео Маврозумис и, на крају, вртови испред воденске тврђаве.

Сва имања су очевидно била у ближој или даљој околини града, а одвојено од њих — након помена уметничких предмета, књига и др. — истакнуто је село Сушица у Србији. Разлог њеног издвајања није, чини се, била околност што се Сушица налазила изван области којом је у време дизања своје задужбине Тома Прељубовић непосредно управљао. Она је тада *посебно приложена* (τὰ νῦν προσθέτωμεν ἰδίως), што говори да су претходни поседи и раније припадали Богородици Гавалиотиси, а не, као Сушица, придружени тек приликом даривања Лаври. У питању су, изгледа, била знатна добра Богородице Гавалиотисе која је у власништву имала и два манастира.[52]

За сва имања нисмо у прилици да одредимо где су се налазила, али се један њихов број у сличним, а понекад и истоветним називима да препознати.

Село *Црковјани* (данас 'Εκκλησοχωρίον, Κλεισοχώρι), око два километра североисточно од Водена, у секцијама Српске команде из првог светског рата убележено је као *Церковени* и *Черковјан*. Према турском пописном дефтеру број 16 из 1481. део села *Черковјани* био је додељен двојици тимариота муслиманске вере са годишњим приходом опорезованим у износу од 1118 акчи.[53]

Трулоти је вероватно био заселак или мање село у близини Црковјана, због чега се спомиње уз њих, као део једне целине. За млин који

донији и они су убрзо променили држање. У Водену су чак браћа Радипори поменуте великашке породице ставили под стражу, па су присталице старог цара, дошавши до града, одустале од покушаја да га поврате и упутиле се српском краљу (Cant., I, 274—275; ВИИНЈ, VI, 325). Жена протовестијара Андроника налазила се у то време са знатним драгоценостима у Охриду, док је он боравио у крају око Водена, где се посредно спомињу и његова добра. Дошло је, наиме, прича Кантакузин и до побуне Миза, вероватно бугарских најамника у служби старог владара који су разграбили стада кир Андроника, иако им се он сам покушао да супротстави (Cant., I, 275—276; ВИИНЈ, VI, 326—327). Поседи које је касније наследила Марија Палеологина помажу да се боље схвати ово недовољно јасно место из Кантакузиновог списа и отклањају дилему да ли су у питању била протовестијарова породична имања у овом делу Македоније или су се стада кретала за њим (ВИИНЈ, VI, 326, нап. 86). На своје поседе у Водену и његовој околини Андроник се никада више није вратио. У намери да ослободи породицу, упутио се према Охриду, али је стигао касно: претходног дана утврђени град већ је био отворио капије присталицама младог цара, тако да је и протовестијару преостало једино да потражи уточиште код српског владара. Узалудни су после тога били и покушаји великаша оданих Андронику Старијем да краља придобију за напад на унука у време док је био у близини. Сам протовестијар се у ишчекивању расплета настанио у Прилепу, али је, скрхан несрећом и бедним положајем, убрзо умро (Cant., 277—278, 280—282, 284—285; ВИИНЈ, VI, 328, 329, 331, 333, нап. 111).

[52] Манастир Визова и манастирић у Нисопулу морали су бити у поседу Богородице Гавалиотисе и пре него што су предати Лаври, јер Прељубовићи нису њима могли располагати после преласка у Јањину.

[53] Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XV век, изд. *М. Соколоски*, II, Скопје 1973, 472. — Данашњи храм Црковјана, посвећен Преображењу, налази се североисточно од села и припада млађем времену, али велики фрагменти архитектонске пластике са рељефима, уграђени у зидове и расути око њега, потичу од једне ранохришћанске базилике која се на истом месту или у близини морала налазити — *Н. Муцопулос*, Οἱ ἐκκλησίες, 116, 117.

им је припадао није речено ближе где се налазио, као ни за многобројна, свакако вредна добра која је некада поседовао кир Андроник Палеолог. Она су углавном само уопштено споменута, тако да се једино зна да је одређени њихов део био у граду.

На крају прве скупине имања појединачно је наведено и село *Аворјани*. Под овим називом данас су позната два. На карти српског порекла из првог светског рата (у размери 1 : 150 000) једно село *Јаворјан* (сада Πλατάνη) уцртано је око пет километара јужно, а друго око три југозападно од Водена, отприлике на средокраћи између првог села и железничке станице Владово (Ἄγρας). На другој карти из истог времена (1 : 50 000) *Јаворина* је око четири километра јужно од града, док другог локалитета овог имена — иако је у питању крупнија размера — уопште нема. Обрнуто, у секцију мање размере (1 : 200 000) унесен је само *Јаворјан* ближи граду. На грчким картама издатим пред други светски рат назначено је само село Πλατάνη.

Село *Кривосхијади* (Κριβοσχιάδη) изгубило је, изгледа, свој траг. Судећи по првом делу, његов назив је био словенског порекла. У непосредној близини, северно од Водена, протиче Крива река (Криви Дереки), која се ниже, испод слапова, улива у Нисју Воду. У изворном облику, име села је можда било истог корена као Кривошије. Карактер имања у селу, одређен изразом ὅσον ἦν τζακωνικόν, опширно је коментарисан већ у издању даровне исправе.[54]

Света Параскева је вероватно данашња црква, у прошлости, по свему судећи, село овог имена, око девет километара северозападно од Водена (на картама српског порекла обележена као *Света Петка*). У њеној близини некада је било село Миријево до којег је допирао један од поседа Богородице Месонисиотисе.[55] Задужбини Прељубовића, види се, Света Параскева није припадала у целини, него само оно што су јој приложили ктитори и Анђео Маврозумис.[56] Из речи τὸ ὅσον ἐπροσεθήκαμεν ἡμεῖς καὶ ὅσον ἀνέθεσεν ὁ Μαυροζούμης ὁ Ἄγγελος јасно је да је реч била о одвојеним добрима, али није познат њихов карактер.

Већи посед представљао је манастир *Визова* чије се име, верујемо, може препознати у називу села *Бизова* или *Бизове* (данас Μεγαπλάτανος), петнаестак километара северозападно од Водена. У непосредној близини, километар и по јужно, налазио се манастир по коме је касније село на овом месту названо Μοναστηράκιον (Манастирче). Имајући у виду поседе Богородице Месонисиотисе у суседству, истакли смо раније могућност да су село и, недалеко од њега, потес Манастирска коса били у вези са задужбином Радослава Хлапена.[57] Чини се, ипак, вероватнијим да се овде налазио манастир Визова. Од земљишта која су му заједно са одређеним парицима и правима припадала могло би се одређеније помишљати једино на поменуту Манастирску косу.

---

[54] Actes de Lavra, III, 102.

[55] *Г. Суботић*, Манастир Богородице Месонисиотисе, 134.

[56] Личност Анђела Маврозумиса није ближе позната. Види се да је располагала одређеним поседима у околини Водена док је њиме владао Тома Прељубовић (између 1360. и 1366/7). О појединим члановима породице Маврозумис, који се од последњих деценија XIII до друге половине XIV века спомињу на разним странама, в. *E. Trapp*, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, 7, Wien 1985, 163—164.

[57] *Г. Суботић*, Манастир Богородице Месонисиотисе, 139.

Манастирић εἰς τὸ Νησόπουλον именом се везује за многе топониме око реке Воде, западно од Водена, која у свом првом делу ствара мочварно тло са „острвима“ по којима је, рекло би се, цео крај називан Нисја. Велико село северно од старог римског и средњовековног пута звало се, као и данас, Нисион, а у његовој близини некада се налазио и знаменити манастир Богородице Месонисиотисе или Нисиотисе, подигнут над остацима ранохришћанског светилишта са базиликом.[58] Сам манастирић у Нисопулу, с обзиром на положај имања Богородичиног манастира, највероватније се налазио ближе Водену, у доњем току реке.

Уз *виноград* који је деспоту Томи и његовој супрузи поклонио Анђео Маврозумис није забележен ниједан други податак. Млади ктитори су га, види се из акта, засадили и затим поклонили Богородици Гавалиотиси.

Најзад, *две баште* испред Водена, с једне и друге стране зиданог моста (περιβόλια δύο ἔμπροσθεν τοῦ κάστρου, τὸ μὲν ἓν ἐν τῷ ἑνὶ μέρει τοῦ κτιστοῦ γαιφηρίου, τὸ δὲ ἄλλο ἐν τῷ ἑτέρῳ μέρει), биле су свакако на прилазу тврђави коју је и „царски пут“ са северне стране обилазио и спуштао се у равницу испод ње.[59] Уз одређену опрезност, положај поменутог зиданог моста могуће је наслутити — чини се, наиме, да се налазио на месту где је данас стари Суви мост (Ξερογέφυρο), изнад Криве реке, северно од града. Његов ранији изглед, вероватно из година после првог светског рата, забележио је снимак објављен у књизи Е. Стујанакиса, где је исцрпно описана и околина Водена.[60] Ниже од Сувог моста, речица ствара мали живописни слап, па нема сумње да се и у средњем веку на овој страни пут преко реке трајно могао да обезбеди једино каменом градњом. Мост, разуме се, није у истом облику опстао до данас, јер га је бујичарска вода са севера увек угрожавала. У прилог претпоставке да се мост који даровно писмо спомиње налазио управо овде говори и близина других имања која су припадала задужбини Прељубовића, пре свега Гавалиотиса у непосредном његовом суседству, а затим и недалеко село Црковјани које је с њом чинило целину. Ако се, дакле, поменути зидани мост, значајан за приступ тврђави са северне стране, налазио на овом месту, вртови Богородице Гавалиотисе лежали су лево и десно од њега, нешто узводно свакако, јер је речица, као што је казано, испод моста образовала водопад.

У наставку исправе, након уопштеног помена моштију, сасуда и књига које ће се овде на основу катастиха посебно разматрати, дародавци су посебно истакли *село Сушицу* у Србији, подсећајући на исправе које су у вези са њом издали благочастиви цареви Србије.[61] Повељом од 15. априла 1357. Урош је кесариси Ирини са сином признао више добара и приход од царине Китрос, наводећи на првом месту Сушицу са засеоком

[58] *Исто*, 144—145.

[59] *N. G. L. Hammond — M. B. Hatzopoulos*, The Via Egnatia in Western Macedonia, Part II: Via Egnatia from Mutatio Ad Duodecimum to Civitas Edessa, American Journal of Ancient History 8, 1 (1983) 48—53, Map II.

[60] *Е. Стујанакис*, Ἔδεσσα, ἡ Μακεδονική, ἐν τῇ ἱστορίᾳ, Солун 1932, 29.

[61] Actes de Lavra, III, 101—102, 104; мишљење издавача да се село налазило код Серввје, а не у Србији с разлогом је оспорио *L. Mavromatis*, A propos, 277—278, 280.

Селце.[62] Данас је, међутим, тешко рећи где се налазило ово село, јер је у питању било често име. Најпознатија, Сушица код Скопља, у непосредној близини Марковог манастира, свакако није припадала кесару Прељубу, јер је морала бити у границама властелинства образованог већ у време краља Вукашина који је основао овај манастир и саградио цркву.[63]

Ако се вратимо питању посебног Богородичиног култа везаног за епитет Гавалиотиса, сада се — са потпунијим увидом у карактер и распоред имања — другачијом чини и могућност да је постојало старије светилиште чију је традицију наставила црква у Водену. Потребно се зато још једном забавити првим делом прегледа у даровници, који спомиње Гавалиотису. Као и највећи део акта са називима имања, сам почетак — „најпре Гавалиотиса са селом Црковјани..."[64] — у напоменама издавача није коментарисан, можда и због тога што се под овим називом подразумевала Гавалиотиса у Водену. Већ је забележено, међутим, да се и крај села Црковјана налази локалитет Гавалиотиса, који, на први поглед, као једно од добара задужбине у граду чува успомену на њу. На једној од секција из првог светског рата топоним *Гаваљошица* је убележен као потес западно од Црковјана и неодређеног је садржаја, док је на једној грчкој карти овде уцртан храм Παναγία Καβαλλιώτισα, 700—800 m западно од села, близу пута који Воден везује са Драгоманцима (Ἄψαλος) на северу. Није нам познато из ког времена потиче ова црква, означена као да је данас напуштена, и да ли у њеној близини има остатака старијих објеката. Податак картографа из првог светског рата да се Богородичиним епитетом називало земљиште западно од села свакако је изражавало традицију која је морала сезати дубоко у прошлост. Гавалиотиса је чинила природну целину са суседним селом, управо као што је — уз Црковјане — наведена и у даровници деспотског пара. Верујемо зато да се топоним Гавалиотиса из прегледа имања није односио на храм у Водену чије је даривање пре тога посебно истакнуто, него на Гавалиотису у околини града. Уз могућност да Црковјани своје име дугују поменутим остацима ранохришћанског објекта североисточно од села, не треба искључити ни претпоставку да се у суседству, на месту које се зове Гавалиотиса, налазило једно старо Богородичино светилиште. У сваком случају, назив села Τζερχόβιανι био је везан за цркву, док сам епитет Гавалиотиса говори о одређеном култу који је негован пре него што су му млади Прељубовићи посветили свој храм. Теренска и, посебно, археолошка истраживања вероватно би могла да разјасне карактер

---

[62] У коментарима Урошеве хрисовуље С. Ћирковић је забележио шест села овог имена на подручју СР Македоније — Actes de Lavra, IV, 178 (*S. Ćirković*).

[63] Део кесарисиног поседа лежао је у области Мариова (*Р. Михаљчић*, Крај Српског царства, Београд 1975, 15), али сва наведена села нису била на окупу, а нека су се чак налазила у области Водена (Actes de Lavra, IV, 178, *S. Ćirković*). Једно од њих, село Сирмориново на картама из првог светског рата уписано је као Црмариново, Шармориново и Саморина, око 12 km јужно, а село Липарино као Липохор (Липохорион) око 11, односно Липара (Липарон, Липариново) око 16 km југоисточно од Водена. О пореклу ових поседа могло се, можда, нешто више сазнати из касније изгубљене Душанове повеље Прељубу, која је са Урошевом била предата Лаври.

[64] Actes de Lavra, III, 104.

и прошлост овог места.[65] Не би, иначе, тешко било наслутити побуде ктитора у избору дедикације. Гавалиотиса, село Црковјани и други поседи наведени у првој скупини добара припадали су Андронику Палеологу, што је могло да подстакне његове наследнике да на земљишту у граду, које су такође од њега стекли, истом култу посвете своју цркву и приложе јој све што су од њега као претка добили. У документу се управо зато на почетку истичу имања протовестијара Андроника. Они нису били мали и занимљиво је да се готово пола столећа након његове смрти памте и, углавном села, поименично наводе, а куће, виногради, њиве, радионице и др. уопштено спомињу.

Прихватајући домаћу традицију и негујући је дизањем споменика у Водену, Тома Прељубовић и Марија Палеологина следили су пример Радослава Хлапена. У време своје управе над овим градом, вероватно педесетих година XIV века, Хлапен је обновио манастир Богородице Месонисиотисе чији један део и данас видљивих остатака поред Viae Egnatiae потиче из ранохришћанског доба.[66]

Самом питању због чега се у катастиху, у приказу покретних вредности Богородице Гавалиотисе, каже да су се оне налазиле у манастиру *у самом Водену* нисмо се до сада знатније приближили. Видели смо да су Гавалиотиси припадали знатни поседи, међу којима читава села и чак манастир Визова и манастирић у Нисопулу, као и да су са задужбином у граду образовали сложену целину. Већ у том смислу, Богородица Гавалиотиса је представљала одређену духовну и економску заједницу блиску манастиру. С друге стране, недвосмисленост наведених речи са почетка катастиха — εἰς τὸ μοναστῆριν, εἰς τὴν Γαβαλιώτισσαν εἰς τὰ Βοδενά — не остављају места сумњи да је црква деспота Томе и деспотице Марије припадала *манастиру у граду*, који је носио то име. Говорећи о дизању своје задужбине, ктитори ипак наводе само цркву, додајући да су је украсили колико им је било могуће (ὡς ἐφικτὸν ἡμῖν ἐκοσμήσαμεν) и то учинили многим трудом и знојем (καὶ πόνοις πολλοῖς καὶ ὑδρῶσι τοῦτο πεποιήκαμεν). Украшавање се, без сумње, односило пре свега на сликање њене унутрашњости, јер је у многим натписима израз ἐκοσμήθη означавао довршетак рада на фрескама. Напомена ктитора Богородице Гавалиотисе да је у то уложено много труда подразумевала је, ипак, трајнију бригу о споменику, па је и реч ἐκοσμήσαμεν могла да има шири

---

65 У прегледу орографије и водених токова северно од Едесе Е. Стујанакис у два маха спомиње и Гавалиотису. Први пут, када описује поменуту Криву реку, наводи да она у свом току, после зиданог моста и водопада, скреће ка југу и да јој се код Сарија придружује сличан *поток Гавалиотисе* (παρὰ τὸ Σαρὴ ἀφοῦ ἐδέχθη τὸν παρόμοιον ῥύακα Γαβαλιωτίσσης·) — *Е. Стујанакис*, Ἔδεσσα, 29. Из наведених речи, међутим, није јасно да ли речица носи ово име или је њиме означено место одакле долази. Други пут, приказујући планински венац на северу коме у близини Водена припада Караман, Стујанакис додаје да се од *места Гавалиотисе* брда степенасто спуштају према југоистоку (*исто*, 40—41). И овде, без могућности да се непосредно осмотри предео на који се опис односи, остајемо у недоумици да ли израз ἀπὸ τὴν θέσιν Γαβαλιώτισσα означава само једно *место* или је тако називано одређено земљиште које се, као на поменутој карти из првог светског рата, *извесном дужином* пружа према истоку.

66 При писању рада о Богородици Месонисиотиси измакло је пажњи да њу под овим именом раније спомиње Димитрије Хоматијан. На то нам је пријатељски скренуо пажњу колега С. Кисас.

смисао чији се пуни обим да̂ проценити из прегледа богато украшених икона, скупоцених богослужбених предмета, тканина и књига којима су Богородицу обасули њени оснивачи, а затим и многи дародавци из духовних кругова.

Зидне слике Богородице Гавалиотисе нису могле да избегну судбину здања и само у аналогијама сачуваним у другим споменицима овог времена можемо да наслутимо вредности и карактер некадашњег украса. Као и у случају Хлапенове цркве у манастиру Богородице Месонисиотисе, треба рећи да средњовековни храмови у Водену нису сачували веће целине зидног сликарства, које би својим особеностима сведочиле о делатности локалних радионица, али су Верија и, посебно, Костур у близини представљали жива средишта чији су мајстори управо у овим деценијама оставили значајна дела не само у матичним градовима него и на ширем подручју које им је, као вештим живописцима, упућивало позиве.

Из даровнице се види да је црква била подигнута и затим украшена у време док је Тома Прељубовић владао градом и „целом облашћу" (αὐθεντευόντων ἡμῶν τὴν τοπαρχίαν πᾶσαν καὶ τοῦ θεοφρουρήτου κάστρου τῶν Βοδενῶν). Дизање своје задужбине млади брачни пар је почео ускоро по доласку у Воден, вероватно 1360. године. Грађење је захтевало бар једну или две сезоне, а живописање унутрашњости, по обичају, није предузимано одмах по довршетку здања него тек две-три године касније. Најзад, и за сликање фресака било је потребно више месеци, у одвојеној сезони, између пролећа и јесени, па је, по свему судећи, Богородица Гавалиотиса у целини била довршена тек пред одлазак ктитора у Епир 1366/7. У то време, црква је свакако већ била снабдевена многим иконама и богослужбеним предметима који су наручивани упоредо са градитељским и сликарским радовима на споменику. О њиховом броју и карактеру сведочи катастих који заслужује посебну пажњу.

Према речима даровнице, ἐν καταστίχῳ је изложен преглед свега „од малог до великог",[67] што је у њој као основном документу само на уопштен начин назначено. Попис је састављен истовремено, 1375. године, и као анекс предат манастиру Лаври где је сачуван у добром стању.

Пописи манастирских реликвија, икона, светих сасуда, тканина, књига и, уз њих, предмета неопходних за свакодневни живот — обично називани кревијима (τὰ βρέβια) — састављани су у разним приликама, најчешће у оквиру оснивачког типика, при писању опорука или приликом увођења новог игумана у дужност.[68] Инвентари су обично чинили

---

[67] Actes de Lavra, III, № 146, 104, 1. 41—43. Катастих је издат под № 147, 105—107.

[68] Преглед инвентара̂ чија је садржина, понекад и скромног обима, поређена са катастихом Богородице Гавалиотисе наводи се овде по редоследу настанка:

P. Lemerle, Le testament d'Eustathios Boïlas. Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977, 24—25 (=Воила) из 1059. године;

Практик имања која је Михаило VIII даровао Андронику Дуки, *MM* VI 5—6 (=Дука) из 1073;

P. Gautier, La Diataxis de Michel Attaliate, REB 39 (1981) 88—99, 122—130 (=Аталијат) из 1077;

део ширег основног акта, а понекад, као код Гавалиотисе, представљали и посебан документ, због чега су се често губили.[69]

У прегледу дела дарованих Лаври нису, као у неким другим инвентарима, посебно издвојена поједина поглавља, али су предмети груписани по њиховој врсти и намени. Прво се наводе иконе (l. 1—7), затим свете утвари (l. 7—9), богослужбене тканине и одежде (l. 9—15), књиге (l. 15—21) и, на крају, кухињски прибор и предмети домаћинства (l. 21—24). Посебно су побројане књиге манастира Визове (l. 24—25).

P. Gautier, Le typikon de sébaste Grégoire Pakourianos, REB 42 (1984) 118—125, 135 (=Бачково) из 1083;

Тајни тестамент светог Христодула, *MM* VI 84 (=Христодул) из 1093;

Symbatii Calisque testamenta, Извори за българската история, XIV, София 1965, 72—75 (=Кали) из 1098;

Е. Л. Врануси, Πατμιακὰ Γ' — Ἰωσὴφ Ἰασίτης, ΔΧΑΕ 4 (1964—65) 349 (=Јасит) из 1103;

P. Gautier, Le typikon de la Théotokos Kécharitoménè, REB 43 (1985) 152—155 (=Кехаритомени) пре 1118;

Inventaire de Xylourgou, Actes de Saint-Pantéleemôn, edd. *P. Lemerle*, *G. Dagron*, *S. Ćirković*, Paris 1982, 73—76 (=Ксилург) из 1142;

Типик Лава, епископа Аргоса и Навплија, *MM* V, 188 (=Лав) пре 1143;

L. Petit, Le Monastère de Notre-Dame de Pitié, ИРАИК 6 (1900) 118—124. За ново датовање в. *V. Laurent*, Recherches sur l'histoire et le cartulaire de Notre-Dame de Pitié à Stroumitza, EO 33 (1934) 5—27 (=Вељуса) из 1164;

Попис књига Георгија Мастуниса, *П. Н. Пайайеоргиу*, Περὶ χειρογράφου Εὐαγγελίου Θεσσαλονίκης, BZ 6 (1897) 542—44 (=Мастунис) из 1188;

A. Guillou, Les archives de S. Maria di Bordonaro (Sicile), ЗРВИ 8,1 (1963) 144 (=Бордонаро) из 1189;

Тестамент монаха Геронтија у корист Св. Марине, *MM* IV 202 (=Геронтије) из 1192;

S. G. Mercati, Un testament en faveur de Saint-Georges des Manganes, REB 6 (1948) 46—47 (=Св. Ђорђе) из XII—XIII в.;

Ch. Astruc, L'inventaire (1200) du trésor et de la bibliothèque de Patmos, TM 8 (1981) 20—30 (=Патмос) из 1200;

Донација Алексија Тесаита манастиру Лемвиотиси, *MM* IV, 56—57 (=Тесаит) из 1232/3;

С. Евсӣраӣијадис, Ἡ ἐν Φιλαδελφίᾳ Μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κοτεινῆς, Ἑλληνικά 3 (1930) 331—332, 337 (=Котини) из 1247;

Testament de Skaranos, Actes de Xéropotamou, ed. *J. Bompaire*, Paris 1964, 79—82 (=Скаранос) око 1270—1274;

Исправа о предавању Св. Ђорђа Ексокастрита манастиру Лемвиотиси, *MM* IV 45 (=Св. Ђорђе Ексокастрит) из XIII в.;

Тестамент Герасима игумана манастира Петра и Павла у Калабрији, *Сӣ. Ламброс*, Ὀκτὼ ἀνέκδοτα ἔγγραφα, NE 7 (1910) 40—41 (=Св. Петар и Павле) из XIII в.;

Тестамент игумана Саве Патмоског, *MM* VI 241—245 (=Сава) из XIII—XIV в.;

Тестамент Теодора Караве, Actes de Chilandar, ed. *L. Petit*, Санктпетерсбург 1911, 61 (=Карава) из 1314;

Г. Теохаридис, Μία διαθήκη, 18—25 (=Сарандин) из 1327;

Catalogus librorum Monasterii insulae Patmi, PG 149, col. 1047—1052 (=Патмос, 1355) око 1355;

Г. Суботић, Свети Константин и Јелена у Охриду, Београд 1971, 17—20, 107 (=Св. Константин и Јелена) око 1385;

Инвентар трезора Свете Софије у Цариграду, *MM* II (=Св. Софија) из 1397;

А. Пайадойулос-Керамевс, Κατάλογος ἀγνώστου βιβλιοθήκης, Виз. врем. 11 (1904) 395—596 (=Ријак) из XIV в.;

Иконе

Према Катастиху, Гавалиотиса је у тренутку завештања имала 13 икона. На челу списка налазила се посебно поштована икона патрона храма — εἰκόνα τῆς Γαβαλιωτίσσης ἐγκοσμημένον, λείπει γοῦν ἐξ αὐτῆς τὸ χέριν καὶ βοῦλλαι β΄. Инвентар не објашњава коме је иконографском типу припадала представа Богородице, везана очевидно за одређен старији култ, али се види да је имала оков. Забележено је, наиме, да су на икони недостајала два „печата“ (βοῦλλαι), па се може закључити да је на себи, поред осталог, имала ову врсту округлих украса.[70] Недостајала је такође једна рука, највероватније и сама део скупоценог окова који је представљао привлачан плен.

Поред слике Богородице Гавалиотисе попис набраја још пет икона са ликом Богородице:

— ἑτέρα εἰκόνα ἡ Θεοτόκος ἐγκοσμημένον, λείπει γοῦν ἐξ αὐτῆς εἰς τὸ κάτω μέρος ἀσήμιν σπιθαμὴ καὶ δύμοιρον,
— οἰκονοστασόπουλον μικρὸν ἡ Θεοτόκος ἐγκοσμημένον,
— καὶ ἄλλο σαροῦτιν θεοτοκίον ἐγκοσμημένον,
— ἑτέρα εἰκὼν ἐγκοσμημένη ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος,
— ἑτέρα εἰκονίσματα δύο ἐγκοσμημένα τὸ ἓν θεοτοκίον . . .

У Гавалиотиси се још наводе окована икона Христа (ἑτέρα εἰκόνα ὁ Χριστὸς ἐγκοσμημένον), две иконе са ликовима св. Ђорђа, од којих је на једној приказан са светим Димитријем (ἑτέρα εἰκὼν ὁ ἅγιος Γεώργιος ἐγκοσμημένος и ἕτερον οἰκονοτάσιν ὁ ἅγιος Γεώργιος καὶ ὁ ἅγιος Δημήτριος ἐντάμα ἐγκοσμημένον) и једна икона само светог Димитрија (ἕτερα εἰκονίσματα δύο ἐγκοσμημένα . . . τὸ ἄλλο ὁ ἅγιος Δημήτριος)

Каталог бележи још иконе архистратига, вероватно Михаила (οἰκονοστάσιν ὁ ἀρχιστράτηγος ἐγκοσμημένον), светог Константина представље-

---

Инвентар Св. Николе у Солуну, *Папалеоргиу*, BZ 6 (1897) 545 (=Св. Никола) из 1406;

Sp. Lambros, Das Testament des Neilos Damilas, BZ 4 (1895) 585—587 (=Дамила) из 1417;

Списак познатих византијских тестамената донео је *Г. Теохаридис*, Μία διαθήκη, 4—7. За типике византијског доба в. *C. Galatariotou*, Byzantina ktetorika typika: A comparative study, REB 45 (1987) 77—138. За средњовековне каталоге грчких манастирских књига в. *J. Bompaire*, Les catalogues de livres-manuscrits d'époque byzantine (XIe—XVe s.), Mélanges Ivan Dujčev, Paris 1979, 59—81. Уп. и *К. А. Манафис*, Μοναστηριακὰ τυπικά — διαθῆκαι, Атина 1970, 9—18, 113—123.

[69] О неким инвентарима сачуван нам је само помен у основном документу — на пример, списак књига које је св. Христодул, оснивач манастира Св. Јована Богослова на Патмосу, поклонио својој задужбини (Христодул, 183); преглед икона, светих утвари, крстова и реликвија наведен у типику Неофита на Кипру из XIII века и сличан попис манастира Св. Маманта у Цариграду (*Th. Nissen*, Die Diataxis des Michael Attaleiates, Jena 1894, 71—73). В. типик епископа Нила на Кипру (*MM* V 397, 428) и типике цариградских манастира Пантократора и Евергетиде (*P. Gautier*, Le typikon de Christ Sauveur Pantocrator, REB 32, 1974, 38 n. 31; *idem*, Le typikon de la Theotokos Evergetis, REB 40, 1982, 18 n. 10).

[70] Поред орнамената бадемастог облика и оних у облику слова Г, на оковима икона и металним корицама раскошнијих примерака књига често су се јављали „печати“ — в. на пример, Воила — l. 145; Ксилург — l. 7; Патмос — l. 48 sq., l. 63, l. 68; Св. Софија, 567. *Cf. Nissen*, Diataxis, 84/85.

ног — веома је чудно или је опис непотпун — без свете Јелене (ἕτερον οἰκονοστάσιν ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος ἐγκοσμημένον) и, најзад, једну икону неодређене садржине коју је цркви даровао архиепископ (ἕτερον εἰκόνισμα τὸ ἔδωκεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος).

У изложеном прегледу пада у очи израз „иконостас", којим у ово време још није означавана олтарска преграда. Ни у једном од познатих инвентара нисмо наишли на овај термин, али се зато у спису Псеудо Кодина, који је настао највероватније у шестој деценији XIV века и временски био близак састављању Катастиха, описује цариградски обичај да се на Бадњи-дан цару у двор доноси иконостас на коме је причвршћено неколико икона. На оваквим посебним конструкцијама излагане су у црквама нарочито поштоване иконе.[71]

Изненађује да је Гавалиотиса имала релативно велики број — четири — иконостаса, од којих су два била са представама св. Константина и архистратига (вероватно Михаила), трећи (мали иконостас, οἰκονοστασόπουλον) са ликом Богородице, а четврти са приказима св. Ђорђа и св. Димитрија. У последњем случају могле су бити у питању и две одвојене иконе на иконостасу, али је вероватније да су прослављени свети ратници — често приказивани заједно — и овде били на истој слици.[72]

Готово све иконе у Гавалиотиси биле су украшене (ἐγκοσμημέναι) оковом. За једну од Богородичиних слика знамо да је оков био сребрн, захваљујући напомени да су у њеном доњем делу недостајали педаљ и две трећине (σπιθαμὴ καὶ δύμοιρον) овог драгоценог метала.[73]

Једна од окованих икона са представом Богородице окарактерисана је различито тумаченим термином (σαροῦτιν). Познати су нам примери ове речи само из сличних инвентара и увек се односе на иконе. Истраживачи су се на основу Диканжовог речника, уз одређене резерве, махом определили за тумачење да је у питању био печени бакар или бронза. Једино Теодор Нисен у својој акрибичној анализи Аталијатовог типика сматра да εἰκὼν σαρούτη означава мозаичку икону.[74]

---

71 *Ps Kodinos*, Traité des offices, éd. *J. Verpeaux*, Paris 1966, 189, 11. Како је могао заправо изгледати један такав иконостас, научници закључују на основу неколико примера на минијатурама — *A. Grabar*, L' iconoclasme byzantin: Dossier archéologique, Paris 1957; 202; il. 1; Βυζαντινὴ τέχνη — τέχνη εὐρωπαϊκή, № 311; *Г. Бабић*, О живописаном украсу олтарске преграде, ЗЛУ 11 (1975) 14/15. По свему судећи иконостаси су представљали самосталне конструкције са стубићима, наткриљене пирамидалним кровом или неком врстом балдахина. Оваквом изгледу иконостаса говорила би можда у прилог и погрешна графија писара у катастиху Гавалиотисе, који иконостас увек пише οἰκονοστάσιν. Очигледно је да у његовој свести реч иконостас није била везана за икону (εἰκών) већ за кућу, грађевину (οἶκος).

72 В. Патмос — l. 16; Тесаит, 56/57. С обзиром да издавачи (Actes de Lavra III, 105) истичу да је било 13 икона, очигледно сматрају да су представе св. Ђорђа и св. Димитрија биле на једној икони.

73 Овај податак нам донекле говори о димензијама оштећене Богородичине слике: с обзиром да је један σπιθαμή износио 23,4 cm, била је шира од 40 cm — в. *E. Schilbach*, Byzantinische Metrologie, München 1970, 19 sq.

74 В. Воила — l. 136: ἕτερες εἰκόνες σαρούτια δώδεκα· Аталијат — l. 1204; Ἑτέρα εἰκὼν ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος σαρούτη μετὰ περιφερίων ἀργυρῶν διαχρύ

Што се порекла тиче, знамо да је једну икону Гавалиотиси поклонио архиепископ, док је слику св. Ђорђа епископ Антоније дао као залог за трошкове своје сахране. Најзад, три иконе је деспот Тома послао у време када је већ боравио у Јањини (између 1366/7. и 1375). За остале иконе можемо претпоставити да су их оснивачи даровали пре тога. С друге стране, поменута оштећења на двема иконама говоре у прилог њихове старине и посредно указују на раније постојање култа Богородице Гавалиотисе.

За боље познавање уметничких дела која су припадала задужбини Прељубовића у Водену драгоцено је да су се сачувале друге слике истих наручилаца из времена док су живели у Јањини. Оне допуштају да се ближе наслути стилски круг из којег је потекао део прилога и да се, особито је значајно, упозна карактер украса на њима. Чувени реликвијар из катедрале у Куенки, у виду диптиха са фигурама Христа и Богородице којима се у молитви обраћају деспот Тома и деспотица Марија, представља својеврсно ремек-дело јањинских сликара и златара који су га прекрили позлаћеним оковом у филигранској техници и посули стотинама комада бисера и полудрагог камења. Диптих је, штавише, имао своју пуну реплику даровану цару Јовану Урошу — монаху Јоасафу у Метеорима, али се од ње сачувало само лево крило са ликом Богородице и сјајно изведеним портретом василисе Марије, на жалост, без украса и светитељских моштију које примерак у Шпанији још чува. Вероватно нешто касније, деспотица Марија је своме брату, у манастир Преображења, послала и малу, изванредно сликану икону Неверовања Томиног.[75]

О карактеру других икона и њиховој вредности говори и сума од 24 дуката[76] за коју је епископ Антоније заложио икону св. Ђорђа, очекујући да ће у замену за њу толико бити утрошено на његове погребне трошкове.

σων — l. 1207. Ἑτέρα εἰκὼν σαρούτη ὁ ἅγιος Νικόλαος, καὶ αὐτὴ μετὰ περιφερίων ἀργυρῶν διαχρύσων, ἀμφότεραι μικραί. Бачково — l. 1688: Εἰκὼν ὁ ἅγιος Γεώργιος καὶ ὁ ἅγιος Θεόδωρος σαρούτην μετὰ ἀργυρῶν περιφερίων· Вељуса, 118, 16: Εἰκὼν σάρουτ ἡ ἁγία θεοτόκος κάθισμα μετὰ βρέφους ἔχουσα περιφέρια στενὰ ἀργυρᾶ διάχρυσα. 120, 4: Εἰκὼν σαρούτη σκουτάριον ὁ σωτὴρ λαιμίν· Патмос — l. 9: ἑτέρα εἰκὼν ὁ ἅγιος Νικόλαος σαρούτη μετὰ περιφερίας. Cf. et *Ch. Diehl*, Le trésor et la bibliothèque de Patmos au commencement du 13ᵉ siècle, BZ l (1892) 312; *Nissen*, Diataxis, 80; *A. Шанидзе*, Грузинский монастырь в Болгарии и его типик, Тбилиси 1971, 321; *В. А. Арутюнова-Фиданян*, Типик Григория Пакуриана, Ереван 1978, 116; Извори за бълг. ист, XIV, 61; *Lemerle*, Cinq études 37 (објашњења термина уметничких предмета дала je Danica Lecco).

Неопходно је истаћи да су у већини ових примера иконе σαρούτη имале позлаћене оквире.

[75] *G. Ostrogorski — Ph. Schweinfurth*, Das Reliquiar 165—172 (=Г. Острогорски, Сабрана дела, III, 343—348); *А. Ксинопулос*, Νέαι προσωπογραφίαι τῆς Μαρίας Παλαιολογίνης καὶ τοῦ Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς, ΔΧΑΕ 4 (1964—65); каталог изложбе Βυζαντινὴ τέχνη — τέχνη εὐρωπαϊκή, 210 № 193; 217—218 № 211.

[76] *Schilbach*, Byz. Metrologie 181—2; Actes de Lavra, III, 37.

Реликвије и свете утвари

Од моштију Богородица Гавалиотиса је имала само главу св. Мартинијана (ἡ κάρα τοῦ ἁγίου Μαρτινιανοῦ).[77] Нема никаквих детаља о карактеру саме реликвије нити о изгледу ковчежића у коме се она обично чувала.[78]

Катастих даље наводи свете утвари — диск, путир и звездицу (καὶ δισκοποτῆριν ἀργυροῦν μετὰ ἀστερίσκου χωρὶς λαβίδος). Дискос на који су полагане честице хлеба и путир у који се сипало вино — симболи тела и крви Христове—представљали су целину, због чега су на грчком једном речју (τὸ δισκοποτῆριν) обележавана оба сасуда неопходна за свету причест.[79] У Гавалиотиси су диск и путир били од сребра. Уз њих је обавезна била и звездица, начињена од два укрштена метална полукруга на чијем се пресеку налазила мала звезда, симбол звезде у Витлејему. Она је штитила од додира честице на диску које је прекривала тканина.[80] За кашичицу којом се делила причест овде је забележено да је недостајала.[81] У трезору манастира Лавре сачуван је један златни диск, а у збирци манастира Ватопеда и позлаћени путир, оба са натписима дародавца Томе Прељубовића.[82] Мада примерак из Лавре, као што је речено, није потицао из Гавалиотисе, јер се у прегледу изричито наводи да је био од сребра, изванредна дела са Свете Горе могу да послуже као паралеле у трагању за изгледом дела која су ови ктитори приложили Богородици Гавалиотиси.

У попису затим следе, изгледа, предмети чије је место такође било у олтару — три сребрна кандила (κανδῆλαι ἀργυραὶ τρεῖς),[83] оковани крст од скупоценог дрвета алоје (σταυρὸς ξυλαλώη ἐγκοσμημένος),[84] два окована

---

77 О житију св. Мартинијана в. — *F. Halkin*, Bibl. hag. graeca, II, Bruxelles 1957, 88—89.

78 Уп. Св. Софија, 567 — „света глава светог Стефана Новог са позлаћеним сребрним украсом", в. и 569.

79 В. Воила — l. 122, 124; Дука, 5; Аталијат — l. 1209; Бачково — l. 1690, 1693; Кехаритомени — l. 96, 98, 100, 103; Ксилург — l. 13, 14, 45; Лав, 188; Бордонаро — l. 46; Патмос — l. 29; Скаранос — l. 10; Св. Петар и Павле 40, 7; Св. Никола 545. V. et Stephanus, s. v.; *R. Engdahl*, Beiträge zur Kentniss der byz. Liturgie, Berlin 1908, 139; *J. Braun*, Das christliche Altargerät in seinem Sein u. in seiner Entwicklung, München 1932 — Hildesheim — New York 1973, 17, 19, 23, 47, 41, 64, 174, 197, 232; *R. Janin*, Les églises orientales et les rites orientaux, Paris 1955, 57; *Л. Мирковић*, Православна литургика, I, Београд 1965², 115 сл.

80 Воила — l. 122; Аталијат — l. 1209; Кехаритомени — l. 97; Ксилург — l. 14, 45; Патмос — l. 31; Св. Софија, 566; Св. Никола, 545. Cf. et *Engdahl*, Beiträge, 140; *Braun*, Altargerät, 461; *S. Salaville*, Liturgies orientales, Paris 1932, I, 137; *Мирковић*, Литургика, 117.

81 Као и остале свете утвари, кашичица се јавља готово у свим црквеним инвентарима. Cf. et *Stephanus*, s. v.; *Braun*, Altargerät, 265; *Salaville*, Liturgies orientales, I, 173; *Мирковић*, Литургика, I, 118.

82 *Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић*, Хиландар, Београд 1978, 128.

83 Воила — l. 131/2; Бачково 1754. Cf. *Nissen*, Diataxis, 81; *Braun*, Altargerät, 498.

84 Упореди крст у Бачкову — 1. 1682 „древни крст опточен златом, са пет тамномодрих драгих каменова". В. и Ксилург — l. 45, 47.

јеванђеља (εὐαγγέλιον ἐγκοσμημένον· ἕτερον εὐαγγέλιον καὶ ἐκλάπη ὁ κόσμος του) и једно четворојеванђеље, такође у окову (τετραευάγγελον ἐγκοσμημένον).[85]

У опису икона и књига израз ἐγκοσμημένον свакако се односио на оков од ретког метала и, можда драгог или полудрагог камења. Са једног од јеванђеља, изричито се каже, оков је био украден (καὶ ἐκλάπη ὁ κόσμος του). Начин на који се епитет ἐγκοσμημένον понекад јавља доводи нас у недоумицу при покушају да наслутимо изглед одређеног дела. Када је реч о рукописима, наведени придев није, изгледа, подразумевао и украс у тексту — иницијал, орнаменте на почецима заглавља и минијатуре са ликовима јеванђелиста који су вероватно постојали у једном броју наведених књига. У ствари, катастих манастира Гавалиотисе посебно је истицао дела са украсима који су већ сами, по својој грађи, били драгоцени, а редослед појединих скупина у основи је почивао на вредности предмета. Због тога су и књиге у Катастиху биле изложене на два места. У питању није била, као што на први поглед може да изгледа, подела на јеванђеља и рукописе друге садржине: и у другом делу пописа наводи се једно четворојеванђеље, али оно, као и друге књиге с њим, није било оковано. Дела су, дакле, била разврстана по вредности грађе којом су украшена. Разуме се, чешће су управо јеванђеља добијала скупи оков и због тога била чувана у олтарском простору, на склоњеном месту, заједно са судовима од племенитог метала, тканинама везеним златном и сребрном жицом и другим вреднијим предметима. Једно од јеванђеља се при томе увек налазило на часној трпези и било коришћено у току богослужења.

Необично је, такође, да се епитет ἐγκοσμημένον више пута јавља у средњем роду, и када је у питању икона уз коју би требало да стоји облик ἐγκοσμημένη, па је неизвесно да ли се придев увек односио само на слику — нпр. ἑτέρα εἰκόνα ἡ Θεοτόκος ἐγκοσμημένον — или и на украс иконостаса где је икона стајала и којем је израз по роду одговарао (нпр. οἰκονοστάσιν ὁ ἀρχιστράτηγος ἐγκοσμημένον. На жалост, не знамо како су ти иконостаси изгледали и да ли су уопште били украшени.

Катастих не наводи посебно иконе које су се налазиле на олтарској прегради, иконостасу у каснијем смислу речи, али нема сумње да су оне биле обухваћене исцрпно начињеним прегледом који је забележио чак употребне предмете мале вредности. На самом његовом почетку истакнута је, видели смо, слика Богородице Гавалиотисе, главни култни објекат и без сумње старије дело, с обзиром да су на њему већ тада недостајали делови украсног окова.

Највише поштована икона обично се није налазила на олтарској прегради него на неком посебном месту, па би се и за Гавалиотису најпре могло претпоставити да је била на „иконостасу“ какав су у четири поменута случаја имале слике св. Георгија и Димитрија, Богородице, архистратига (Михаила) и св. Константина. Катастих то, међутим, не каже и могуће је да се лик Богородице Гавалиотисе чувао у олтарском

[85] Уп. Воила — l. 141 sq.; Аталијат — l. 1228; Бачково, — l. 1699 sq.; Ксилург — l. 5 sq.; Вељуса, 120, 13; Патмос — l. 46 sq; Котини, 331, 7; Св. Петар и Павле 40, 18 sq.; Св. Софија, 567; Св. Никола, 545.

простору, слично као икона Богородице Нисиотисе у олтарској апсиди главне цркве манастира Светог Павла.

У наставку Инвентара, на другом и трећем месту наведене су украшене иконе Христа и Богородице, за које би се с основом могло претпоставити да су управо оне биле престоне и стајале с једне и друге стране царских двери: од тринаест икона само је једна — забележена одмах после Гавалиотисе — имала представу Спаситеља, док је за икону Богородице после ње речено да на доњем крају недостаје украс у дужини од готово 40 cm, што значи да је слика била још шира и укупним димензијама могла да одговара уобичајеним размерама престоне иконе. Необично је свакако да у прегледу нема царских двери са приказом Благовести, које су припадале обавезном програму олтарских преграда у XIV веку. Такође пада у очи да се у Катастиху не наводе иконе из манастира Визове и манастирића у Нисопулу који су морали да имају своје храмове са олтарским преградама и иконама, као што су поседовали књиге које се, из Визове, посебно набрајају на крају пописа књижног фонда.

Богослужбене тканине

У Гавалиотиси је свештеничких одежди било знатно мање од литургијских тканина. Инвентар бележи један свилени фелоностихар (φελωνοστίχαρον μεταξωτόν), свакако пар доње и горње одежде, стихара и фелона, затим још један свилени фелон (καὶ ἄλλο φελώνιν μεταξωτόν), три епитрахиља и два пара наруквица:

— ἐπιτραχήλιν χρυσοκλαδαρικὸν καὶ ἐπιμάνικα χρυσοκλαδαρικά,
— ἐπιτραχήλίν καὶ ἐπιμάνικα ἀνάχλυ(φα?),
— καὶ ἄλλον ἐπιτραχήλιν ἀπὸ βλατίν.[86]

Од литургијског текстила Гавалиотиса је, према Катастиху, имала два покривача за свете дарове, девет подеа, четири завесе, један покривач за часну трпезу, једну заставу са мотком и неколико покрова. У овом делу Инвентара нашли су своје место и нојева јаја која су ходочасници доносили са Истока, из светих места, и њима украшавали цркве:[87]

---

[86] Уп. Воила — l. 127, l. 129; Ксилург — l. 12, l. 21 — 23; Бордонаро — l. 49/50; Патмос — l. 43; Котини, 331, 40; 332, l; Св. Петар и Павле, 40, 14—16; Св. Константин и Јелена — l. 16—19; Св. Софија, 568; Св. Никола, 545. Cf. et *Fr. Bock*, Geschichte des liturgischen Gewänder des Mittelalters, I—II, Bonn 1859—1871, II 44, 101, 138; *J. Braun*, Die liturgische Gewändung im Occident und Orient, Freiburg im Breisgau 1907, 92, 98, 154 sq., 601; *Engdahl*, Beiträge, 97 sq., 119 sq.; *E. Turdeanu*, La broderie religieuse en Roumanie, Bul. Inst. roman din Sofia I 1 (1941, București) 5—62; *Janin*, Eglises orientales, 34, 35; *Мирковић*, Литургика, I, 124, 125, 127, 128; *P. Johnstone*, The Byzantine Tradition in Church Embroidery, London 1967, 13 sqq., 28 sq.; *М. Теохари*, Ἐκκλησιαστικὰ χρυσοκέντητα, Атина 1986, 17, 19 с., 21.

[87] Такву врсту украса нашли смо још у инвентару манастира Ксилурга — l. 25 ὦα στρυθοκαμίλων β΄. Овај помало чудни обичај сачувао се још и данас у светогорским манастирима.

— καλύμματα χρυσοκλαδαρικὰ β',
— ποδέα χρυσοκλαδαρικὴ ἡ Θεοτόκος,
— ποδέαι δύο ανασίν,
— ἕτεραι ποδέαι δύο διχάραγαι,
— καὶ ἕτεραι ποδέαι β' μεταξωταὶ κόκκιναι ἱστορισμέναι,
— ἕτεραι ποδέαι β' μεταξωταί,
— βηλόθυρον... ἑξάμιτον, κόκκινον, χρυσοκλαδαρικόν,
— βηλόθυρον βλατὶν διχάραγον,
— καὶ ἕτερον βηλόθυρον ὅμοιον αὐτῶ,
— καὶ ἕτερον βηλόθυρον χρυσοκόκκινον,
— τραπεζόφορον βλατὶν διχάραγον,
— φλάμουλον με τὸ σκῆπτρον,
— σκέπη βενετικὴ,
— καὶ ἕτεραι σκέπαι,
— αὐγὰ στρουθοκαμηλιτικὰ δ'.

Помен двају покривача (καλύμματα) на почетку вероватно се односио на тканине којима су у току богослужења дискос и путир одвојено прекривани, али се може помишљати и на два аера (ἀήρ, у нашој цркви *воздух*), веће покриваче који су полагани преко светих сасуда заједно.[88]

Од девет подеа (тканина причвршћених за доњи део иконе, које су и саме могле постати предмет култа и бити сматране чудотворним) поједине су биле украшене.[89] Тако је прва од споменутих подеа, са представом Богородице, свакако висила испод једне од Богородичиних икона, можда баш Гавалиотисе. Још два примерка била су са ликовним представама (ἱστορισμέναι), али не знамо каквим. Остале су, изгледа, имале нефигуралне мотиве или су биле без икаквог украса и могле да стоје испод икона са било којом представом.

Изнад царских двери, на олтарској прегради, висила је завеса (βυλόθυρον), која се откривала само у одређеним тренуцима литургије.[90] Четири поменута примерка из Гавалиотисе била су можда различито украшена, сходно одговарајућим празницима. Међу најстаријим познатим

---

[88] Уп. Воила — l. 125; Аталијат — l. 1302, l. 1793; Ксилург — l. 18, l.50; Вељуса. 143; Патмос — l. 32; Котини — 322, 2; Скаранос — l. 10; Св. Петар и Павле, 40; Св. Софија 569. Cf. et *Bock*, Liturgische Gewände II, 272; *Engdahl*, Beiträge 110; *I. D. Stefanescu*, Voiles d'iconostase, tentures du ciboire, aers, aers ou voiles de procession, Analecta Inst. de istoria artei Univeristatea din București 1 (1943) 99—110; *G. Millet*, Broderies réligieuses de style byzantine, Paris 1947, 73; *Johnstone*, Church Embroidery, 35; *R. Bornert*, Les Commentaires byz. de la Divine Liturgie du VIIe au XVe siècle, Paris 1966, 163; *Теохари*, 'Εκκλ. χρυσοκέντητα, 24.

[89] *A. Frolov*, La podéa, un tissu décoratif de l'Eglise byzantine, Byz. 13 (1938) 461 sq.; Millet, Broderies, 74, 85; *A. Frolov*, Un bijou byz. inédit, Mélanges Réne Crouzet, Poitiers 1966, I 625—632; *Johnstone*, Church Embroidery, 22 sq.; 'Εκκ. χρυσοκέντητα 28. В. и Аталијат — l. 1313; Вељуса, 123; Скаранос, — l. 6; Св. Софија, 569—570; Св. Никола, 545.

[90] В. Дука, 6; Ксилург — l. 10; Св. Софија, 568. Cf. et *Salaville*, Liturgies orientales, I, 107; *Stefanescu*, Voiles d'iconostase, 99 sq.; *A. Grabar*, Deux notes sur l'histoire de l'iconostase d'après des monuments de Yougoslavie, ЗРВИ 7 (1961) 15—16; *Johnston*, 19, 21; *Теохари*, 27. Уп. и Аталијат — l. 1304: καταπέτασμα βλατίον τοῦ τέμβλου.

завесама истиче се чувена, богато везана тканина коју је, четврт века после састављања Катастиха, Угљешина удовица монахиња Јефимија поклонила манастиру Хиландару.[91]

Покривач за часне трпезе који се у попису Гавалиотисе јавља под називом трапезофор (τραπεζόφορον) више је познат као ендити (ἐνδύτη). То је најраскошнији од олтарских прекривача (уз катасарку која лежи непосредно на часној трпези и илитон који се за време богослужења ставља испод светих дарова).[92] Колико је улога овог покривача била важна види се из обичаја да је у Цариграду у три најважније цркве ендите мењао сам цар.

Поред покривача *σκέπη* венецијанског порекла, који је даровала кесариса, мајка Томе Прељубовића, у Гавалиотиси је било још неколико примерака ове врсте, у чију функцију издавачи Катастиха нису сигурни. Према Марији Теохари, једном од најбољих познавалаца византијског текстила, скепи је била тканина која је покривала одређену икону и повлачила се устрану само у дане празника.[93] Као и подеа, скепи је на себи често имала исту представу као икона коју је покривала. На жалост, у Катастиху нема никаквог помена о украсу ових покривача.

Не знамо, такође, шта је било приказано на црквеној застави Богородице Гавалиотисе. Спис Псеудо Кодина говори о царским заставама са представама архистратига, светог Ђорђа, светих јерараха, великомученика и др.[94]

У инвентару Гавалиотисе предмети од текстила, као и књиге, нису били изложени према врстама и намени, него по вредности тканина.[95] Прве су биле златом везене (χρυσοκλαδαρικά).[96] После њих наведене су две подее ἀνασίν. Заједно са издавачима морамо да установимо да нам је реч непозната.[97] Једини одговарајући пример из прегледаних пописа среће се у инвентару Свете Софије (569) из 1396. године и такође је везан за подеу — *ποδέαι δύο βλατὶν ανασίν*. Влатин, односно влатион (βλατίον) првобитно је представљао пурпурну, а временом богату свилену тка-

---

[91] *Millet*, Broderies religieuses, 76; *Д. Стојановић*. Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века, Београд 1959, 23—4; *Боїдановић*, *Ђурић*, *Медаковић*, Хиландар, 120, сл. 99.

[92] В. Воила — l. 130; Дука, 6; Аталијат, — l. 1299, l. 1303, l. 1781; Бачково — l. 1730; Кехаритомени, 332; Ксилург — l. 5; Вељуса 123, 16; Бордонаро — l. 47/48; Патмос — l. 36; Тесаит, 57. Cf. et *Salaville*, Liturgies orientales, I 129; *М. Теохари*, Ἡ ἐνδύτη τοῦ ἁγίου Μάρκου, ΕΕΒΣ 29 (1959) 193 сл.; *eadem*, Sur le Sébastocrator Constantin Comnène Ange et l'endyté, BZ 56 (1963) 273—283; *P. Speck*, Die Ἐνδύτη JÖBG 15 (1966) 323—375; *idem*, Nochmals die ἐνδύτη, Ποικίλα βυζαντινά 6 (Bonn 1987) 333; *Теохари*, Ἐκκλ. χρυσοκέντητα, 23.

[93] Actes de Lavra III, 106; *Теохари*, Ἐκκλ. χρυσοκέντητα, 29—30.

[94] Уп. Воила — 126; Вељуса, 123; 28. Cf. et Ps. Kod. 195, 29 sqq.; *Petit*, ИРАИК 6 (1900) 143; *S. Dufrenne*, Aux sources des gonfanons, Byz. 43 (1973) 59—60.

[95] О овом термину в. Ps. Kod. 142, 1—2 et n. 2; *Теохари*, Ἐκκλ. χρυσοκέντητα, 31. В. и Котини 331/332; Св. Софија, 568—9.

[96] Уп. Бачково — l. 1733; Патмос — l. 36, l. 40; Скаранос — l. 16; Св. Константин и Јелена — l. 17—18; Св. Софија, 568.

[97] Actes de Lavra, III, 106.

нину различитих боја.[98] За следеће примере у Гавалиотиси који су били од влатиона, две завесе (βηλόθυρον) и олтарски прекривач, употребљен је нејасан термин διχάραγον. То су могле да буду две декоративне линије, а можда је у питању била и сама материја, слична брокату, у коју су већ у току ткања били утиснути мотиви у два тона. Морамо истаћи да су ова тумачења сасвим хипотетичка и да на аналогне примере ни у инвентарима ни на другим странама нисмо наишли. Уз један епитрахиљ се израз влатион налази без ознаке дихарагон. Насупрот томе, две подее су означене само као дихараге, док је за један епитрахиљ и пар наруквица речено да су „рељефни" (ἀνάγλυφα), што је, по свему судећи, означавало пуни вез на овим деловима свештеничке одеће. Две црвене свилене подее имале су ликовне представе, највероватније везене. За заставу, фламулон не каже се од какве је тканине била начињена. Венецијански покривач (за икону) кесарисе Ирине био је од неке раскошне материје, док се за остале покриваче ове врсте ништа подробније не наводи. На крају, изложени су предмети од свиле без икаквих украса — фелоностихар, фелон и две подее.

Као што смо видели, један од примерака литургијског текстила био је поклон кесарисе Ирине, а златом везени епитрахиљ и пар наруквица даровао је Гавалиотиси епископ Сланице. Поред њих, две завесе и две подее које је деспот Тома послао из Јањине свакако су биле израђене у Епиру, чувеном по уметничком везу.[99]

Књиге

Богородица Гавалиотиса је имала 47 књига, претежно литургијског садржаја (34), неколико хагиографских зборника (5) и неколико патристичких дела (8). За десетак година, колико је приближно протекло од њеног дизања до издавања даровног писма Лаври, сабрано је све што је било неопходно за свакодневни живот једне монашке заједнице.

Од јеванђеља чија је садржина прилагођена читањима на служби преко целе године постојала су само два окована примерка, док је поред четворојеванђеља окованог у сребру споменут још један примерак ове врсте (τετραευάγγελον).[100] Псалтира (ψαλτῆριν)[101] су била два, а пракса-

98 Ps. Kod. 154 n. 1; *R. Guilland*, Sur quelques termes du Livre de Cérémonies de Constantin VII Porphyrogénète, REG 62 (1949) 328—350; *Криарас*, s. v. В. и Воила — l. 125; Аталијат — l. 1296, l. 1303, l. 1779; Бачково — l. 1725; Кали, 73; Ксилург — l. 18/19; Вељуса, 120; Патмос — l. 9.

99 *Теохари*, Ἐκκλ. χρυσοκέντητα, 8.

100 О црквеним књигама уопште упореди *Salaville*, Liturgies Orientales, I; *H.-G. Beck*, Kirche u. theologische Literatur, München 1959; *Мирковић*, Православна литургика, I; *Ђ. Трифуновић*, Азбучник српских средњовековних појмова, Београд 1974.
За разлику од јеванђеља у којима су текстови били распоређени за лигургијску употребу у четворојеванђељима се налазио пуни првобитни новозаветни текст.
В. и Воила — l. 146; Дука, 6; Аталијат — l. 1232; Бачково — l. 1700; Јасит — l. 1; Вељуса, 121; Патмос — l. 46; Котини, 331, 7; Св. Петар и Павле, 40, 18; Св. Константин и Јелена — l. 10; Ријак, 395; Св. Софија, 568; Св. Никола, 545; Дамила, 585.

101 В. Воила — l. 153; Аталијат — l. 1246: Бачково — l. 1718; Кали, 73; Јасит — l. 2; Ксилург — l. 26; Вељуса, 121; Патмос — l, 67, l. 72, l. 121, l. 140, l. 200, l. 204; Тесаит, 57; Св. Ђорђе, 47; Скаранос — l. 11, 1. 60; Св. Петар и Павле, 41; Св. Константин и Јелена — l. 9; Ријак, 395; Дамила, 585.

постола (πραξαπόστολον) три.[102] Поред триода на пергаменту (τριῶδιν βέβρανον), који је могао бити и посни и цветни, у списку се даље наводи и један пентикостар (πεντηκοστάριν), односно цветни триод.[103] Катастих бележи и два примерка панагирика (πανηγυρικόν), зборника хомилија за целу годину.[104] Службе светитељима и празницима календарске године обухваћене су збирком од шест књига у минејима (μηναῖον) за март, април, мај, јун, јул и септембар, као и једном књигом за шест зимских месеци (μηναῖον ἑξαμηναῖον χειμωνικὸν ἔχον καὶ ψαλτῆριν).[105] Уколико састављач Катастиха није погрешио приликом набрајања, Гавалиотиси је недостајао миней за август. Уз шестомесечни миней у истој књизи налазио се и псалтир. Од три примерка синаксара (συναξάριν), један је обухватао четири месеца (συναξάριν τετραμηναῖον), док су се друга два вероватно односила на целу годину.[106] Теотокара (θεοτοκάριον) или богородичника са канонима Богородици била су у Гавалиотиси три примерка,[107] а ирмолога (εἱρμολογεῖον),[108] евхологија (εὐχολογεῖον)[109] и хорологија (ὡρολόγιν)[110] само по један. Од стихирара (στιχεράριν), зборника са стихирама (строфама које су се додавале стиховима псалама), Гавалиотиса је имала два рукописа.[111] Наведене три литургије (λειτουργίαι γ′) можда

---

[102] В. Воила — 1.148; Аталијат — l. 1276; Јасит — l. 4; Вељуса 121; Патмос — l. 66; Котини, 331; Св. Петар и Павле, 40, 21; Дамила, 585.

И у псалтиру и у праксапостолу библијски текст је распоређен према захтевима богослужења, у првом случају су псалми, у другом Дела апостолска и Посланице.

[103] В. Воила — l. 169, Дука, 6; Аталијат — l. 1248; Јасит — l. 3; Вељуса, 123, 27; Геронтије, 202; Св. Ђорђе, 46; Патмос — l. 69, l. 129, l. 166, l. 169; Тесаит, 57; Котини, 331/332; Св. Петар и Павле, 41; Сава, 242; Св. Константин и Јелена — l. 8—9.

[104] В. Аталијат — l. 1259; Кали, 73; Вељуса, 121/122; Бордонаро — l. 51; Патмос — l. 87, l. 89; l. 104; тестамент Неофита (*Nissen*, Diataxis 72, n. 2); Скаранос — l. 12.

[105] В. Воила — l. 164; Аталијат — l. 1247, l. 1253; Бачково — l. 1713, l. 1722; Ксилург — l. 26, l. 59; Вељуса, 121/122; Бордонаро — l. 51; Геронтије, 202; Св. Ђорђе 47; Патмос — l. 69, l. 74, l. 115, l. 117, l. 123, l. 125, l. 167, l. 198, l. 223; Тесаит, 57; Св, Ђорђе Ексокастрит, 45; Котини, 331, 17; Скаранос — l. 12, l. 60; Св. Петар и Павле,. 40, 27; Сава, 242; Св. Константин и Јелена. — l. 4—5; Ријак, 395; Св. Никола, 545; Дамила, 586.

[106] Синаксар је зборник са кратким житијама светитеља распоређених према данима године.

В. Воила — l. 154; Аталијат — l. 1806; Бачково — l. 1715; Ксилург — l. 26, l. 121; Мастунис, 544; Патмос — l. 74, l. 167, l. 206, l. 215; Котини, 331, 14; 332, 50; Св. Петар и Павле, 40, 23; Св. Константин и Јелена — l. 13—14; Ријак, 395.

[107] Бачково — l. 1711; Патмос — l. 72; Котини, 332, 55; Скаранос — l. 12.

[108] Ирмолог је зборник ирмоса, строфа које су представљале узор за сваку песму у канону.

В. Воила — l. 163; Аталијат — l. 1286; Ксилург — l. 26; Вељуса, 122, 19; Патмос — l. 120; Котини, 331, 14; Св. Петар и Павле, 41,5.

[109] Евхологион, на словенском требник, садржао је молитве за рођење, крштење, венчање, смрт, погреб и за обављање других чинова.

Уп. Воила — l. 151; Бачково — l. 1716; Ксилург — l. 7; Бордонаро — l. 53; Патмос — l. 136; Тесаит, 57; Котини, 332, 20; Св. Ђорђе Ексокастрит, 45; Св. Константин и Јелена — l. 10; Ријак, 395.

[110] Хорологион, словенски часловац, садржао је молитве за богослужење током једног дана.

В. Ксилург — l. 26; Вељуса, 122, 21; Патмос — l. 178; Св. Петар и Павле, 41, 5; Ријак, 395; Св. Никола, 545.

[111] Уп. Воила — l. 163; Аталијат — l. 1545, l. 1769; Вељуса, 121, 23, Бордонаро

нису биле три засебне књиге већ једна која је обично обухватала литургије Василија Великог, Јована Хризостома и преждеосвештених дарова.[112] У том случају, Гавалиотиса је имала 45, а не 47 рукописа.

„Метафраст" (Μεταφραστής), споменут у два примерка, представљао је зборник житија која је у X веку прерадио и за своје доба осавременио Симеон Метафраст „Преводилац". Као Метафраст или, још чешће, Метафрасис — „Преводи", ова се књига јављала и у другим познатим пописима.[113] Још имамо два хагиографска дела пригодна за тзв. назидање монаха у време које проводе ван богослужења. Два примерка патерика (πατερικὰ β') са приповестима о пустињожитељима од IV до VI века[114] и „Лавсаик" (λαυσαϊκόν) или Лавсијска историја о египатским монасима.[115] Књига под насловом По Матеју (κατὰ Ματθαῖον) биће да није једно од јеванђеља, већ егзегетско дело једног од отаца, највероватније Јована Хризостома, чији су коментари јеванђеља били чувени.[116] Три примерка књиге под називом Теолог (Θεολόγος) представљају различита дела оца Григорија Богослова.[117] „Бисери" (οἱ Μαργαρῖται) уобичајен је назив за зборник аскетских текстова Јована Хризостома.[118] Не знамо ко је био аутор шестоднева (ἑξαήμερον) у библиотеци манастира Гавалиотисе, с обзиром да се поред егзегетског дела Василија Великог у инвентарима често под тим насловом јављају и беседе на Књигу постања Јована Хризостома.[119] Мање је вероватно да је у питању одговарајуће дело Северијана из Гавале или поема у византијском дванаестерцу великог песника Георгија Писиде.

За тешко читљиво место у l. 17 Βουλ . . . . издавачи Катастиха предлажу два решења.[120] Уколико би се дубиозна реч читала Βουλγάραν,

— l. 51; Геронтије, 202; Патмос — l. 72, l. 120—125, l. 168, l. 202; тестамент Неофита (*Nissen*, Diataxis, 72 n. 2); Котини, 331, 13; Св. Петар и Павле, 41, 1—2; Св. Константин и Јелена — l. 6—7; Ријак, 395.

[112] В. Мастунис, 544; Геронтије, 202; Патмос — l. 140; Котини, 331; Скаранос — l. 11; Св. Петар и Павле, 40; Св. Константин и Јелена — l. 11, l. 14; Св. Никола, 545; Дамила 586.

[113] В. Воила — l. 154; Аталијат — l. 1252, l. 1739; l. 1748; Јасит — l. 5; Вељуса, 122, 4; Патмос — l. 80, l. 85, l.88, l. 93—94, l. 98; Котини, 331, 17.

[114] Воила — l. 163; Аталијат — l. 1755; Ксилург — l. 26; Вељуса, 122, 19; Сава, 242; Св. Константин и Јелена l. 9—10.

[115] „Лавсаик" је дело Паладије, епископа Хеленопоља у Битинији (IV/V в.). История Византии, I, Москва 1967, 54, 420 сл. В. Геронтије, 202; Патмос 1. 83.

[116] V. *Gautier*, REB 39 (1981) 92/93 n. 29. Уп. Аталијат — l. 1756: Κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιον, τὸ πρῶτον καὶ δεύτερον, καὶ Χρυσοστομικόν. Вељуса, 121, 8; Патмос — l. 77/78, l. 106, l. 149, l. 156; Котини, 331, 9; Патмос (1355) col. 1047; Ријак, 396.

[117] Уп. Воила — l. 152; Аталијат — l. 1250; Бачково — l. 1706; Јасит — l. 2; Бордонаро — l. 58; Патмос — l. 92, l. 107/110, l. 176, l. 181, l. 206—7; Котини, 321, 23; Скаранос — l. 12; Патмос (1355) col. 1049.

[118] V. *Bompaire*, Catalogues, 67; Gautier, REB 39 (1981) 124/125 n. 40. Уп. и Аталијат — l. 1775; Котини, 331, 21.

У српској средњовековној књижевности овај зборник носи назив Маргарит.

[119] В. Воила — l. 157; Аталијат — l. 1256; Јасит — l. 5; Вељуса, 122, 8/9; Патмос — l. 79, l. 87, l. 92, l. 182; тестамент Неофита (*Nissen*, Diataxis, 72, n. 2); Котини, 331, 11; Патмос (1355), col. 1050; Дамила, 586.

[120] Actes de Lavra, III, 106.

радило би се о неком химнографском или музичком тексту. Уколико је правилно читање Βουλγαρίας, у питању је било неко од егзегетских дела охридског архиепископа Теофилакта (XI—XII век). С обзиром да је *вулiара* придев који означава врсту напева а никако врсту рукописне књиге[121] и с обзиром на примере из других катастиха где τῆς Βουλγαρίας означава чувеног охридског архиепископа, определили смо се за ауторство Теофилакта Охридског.[122]

Књига догматик (δογματικόν) такође представља проблем. У тестаменту Нила Дамиле из 1417. године спомињу се „догматик светог Паламе и попа кир Матије против Варлаама и Антипе и против Јудеја", као и „догматске хартије" Теофана из Никеје из истог периода.[123] Догматик је и словенски назив за чувену Догматску паноплију Евтимија Зигавина (XII век) у једном рукопису из каталога манастира Хиландара из средине XVI века.[124] Догматицима се такође називају и посебне стихире везане за Богородицу, али би тешко оне чиниле посебну књигу.[125] Претпостављамо да је у питању био неки спис везан за теолошке расправе. Ако се радило о „догматику" Паламином, значило би да је Гавалиотиса поседовала рукопис једног готово истовременог дела.

У манастиру Визови забележено је девет књига. По један примерак јеванђеља (εὐαγγέλιον), четворојеванђеља (τετρευάγγελον), типика (τυπικόν),[126] схиматолога (σχηματολόγιον),[127] параклитика (παρακλητικόν),[128] триода, апостола и два примерка минеја (вероватно шестомесечних) чинили су састав библиотеке овог малог манастира.

Ни у Гавалиотиси ни у Визови, према Катастиху, није било ниједне књиге световне књижевности.

За првих пет рукописа на почетку пописа истиче се да су књиге биле од пергамента (βέβρανον). За остале рукописе материјал се не спомиње изриком, али са сигурношћу можемо закључити да је већи део библиотечког фонда Гавалиотисе био од папира. На жалост, о изгледу самих рукописа, писму и илуминацијама нема ни помена.

---

121 На овом обавештењу топло захваљујемо академику Димитрију Стефановићу.

122 В. Аталијат — l. 1725; Патмос —— l. 189; Котини — 131, 11.

123 Дамила, 586. Cf. et *Bompaire*, Catalogues, 72.

124 *Д. Боiдановић*, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978, 104.

125 *Д. Сшефановић*, Codex Peribleptos, ЗРВИ 8, 2 (1964) 397.

126 Типик је представљао зборник правила за обављање богослужења и одвијање манастирског живота. В. Патмос — l. 72, l. 221; тестамент Неофита (Nissen, Diataxis 72, n. 2); Тесаит, 57; Котини, 331, 16; Скаранос — l. 12; Св. Ђорђе Ексокастрит, 45; Св. Петар и Павле, 41, 4—5; Ријак, 395; Св. Никола, 545; Дамила, 585.

127 Схиматолог је књига служби везаних за замонашење и друге чинове монашког живота. В. Аталијат — l. 1289; Вељуса, 121, 9; Патмос — l. 205; Котини, 331, 16; Св. Петар и Павле, 41, 5; Дамила, 586.

128 Параклитик или такозвани „велики октоих" чини збирку канона осам гласова. В. Бачково — l. 1720; Ксилург — l. 26; Вељуса, 121, 25; Патмос — l. 71; Котини, 331, 14; Скаранос — l. 11; Св. Петар и Павле, 41; Св. Константин и Јелена — l. 4.

Поред пет пергаментних рукописа (триод, коментар јеванђеља по Матеју, Григорије Богослов, Маргарит и панагирик), Тома Прељубовић је пре доласка из Водена оставио још осам књига (синаксар, два теотокара, ирмолог, пентикостар и три литургије). Све остале књиге, њих тридесет на броју, послате су касније, у три наврата, из Јањине. Баш овим каснијим пошиљкама библиотека се попунила и обезбедила монасима литургијско и теолошко штиво.

Предмети домаћинства

Поред предмета везаних за култ, икона, светих сасуда и литургијских тканина, поред књига такође тесно везаних за богослужење и духовни живот монаха, катастиси често обухватају и покретне предмете везане за практични, свакодневни живот у кухињи и у газдинству. На почетку пописа оваквих предмета у Гавалиотиси су три ливена свећњака (*μανουάλια*) која се у другим катастисима спомињу обично међу црквеним предметима.[129] Била су ту и два звона (*καμπάναι*), затим један — изгледа већи — казан (*κακάβιν*)[130] и шест мањих (*κακαβόπουλα*), од којих су два била ливена (*χυτά*), а два дар неког Брајка. Пет предмета од калаја неодређене намене (*σταγόνια*),[131] две чиније (*σαλτζερά*),[132] ланац за котлић над огњиштем (*κρεμαστάλυσον*),[133] два дрвена врча за одржавање хладне воде (*κρυοντήρια*),[134] двострука мешина за уље (*σκορτζίδιν διπλοῦν*) — ваљда са два грлића,[135] два тигања (*τηγάνια*),[136] бакарни суд са дршком (*μαστραπᾶς*)[137] и аван са тучком (*ἰγδὶν μὲ ἰγδοχέριν*)[138] припадали би кухињским потребама. Вино се чувало у бурадима (*βαγένια*),[139] у три велика и четири мала, и у бачвама — једној великој (*καρούτα μεγάλη*) и двема малим (*καρούτια μικρά*).[140] За обраду земље било је нешто алата — шест мотика (*τζαπία*),[141] четири пијука

---

[129] В. Воила — l. 138; Дука, 5; Бачково — l. 1738—1741; Кали, 179; Кехаритомени — l. 1598; Ксилург, l. 11; Вељуса, 123, 30; 124, 1/2; cf. et 143—4; Бордонаро — l. 48; Тесаит, 57; Котини, 332,5; Скараносс — l. 9; cf. et p. 76; Св Петар и Павле, 41, 25—6. Уп. и Криарас, s. v.

[130] В. Ксилург — l. 28; Котини, 332, 30; Скараносс — l. 13; Карава — l. 54; Сарандин — l. 107—108; Св. Константин и Јелена — l. 14/15; Св. Никола, 545. Уп. и Ф. *Кукулес*, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός II², Атина 1948, 99, 100 и н. 1, 2.

[131] В. Скараносс — l. 10, l. 13; p. 72.

[132] *Кукулес*, Βίος καὶ πολιτισμός, V, 40, 154.

[133] В. *Кукулес*, Βίος καὶ πολιτισμός, II 2, 102; *Криарас*, s. v. κρεμαστάλυσις.

[134] Уп. и Карава — l. 55; Сарандин — l. 109. В. и *Кукулес*, Βίος καὶ πολιτισμός, V, 164.

[135] Actes de Lavra III, p. 106. Cf. et Const. Porph. De Caerim. I, 463.

[136] В. Геронтије, 200; Тесаит, 57; Скараносс — l. 15; Св. Петар и Павле, 41; Сарандин — l. 109.

[137] В. Котини, 332, 33; Скараносс — l. 14; p. 72. Уп. *Криарас*, s. v.

[138] В. Св. Петар и Павле, 41, 23. Cf. et Stephanus, s. v. ; *Кукулес*, Βίος καὶ πολιτισμός II 2, 103.

[139] В. Ксилург — l. 34; Скараносс — l. 12, l. 38, l. 42; Карава — l. 54. Уп. *Криарас*, s. v.

[140] В. Скараносс — l. 13; p. 77.

[141] В. Ксилург — l. 27; Геронтије, 200; Тесаит, 57; Скараносс — l. 15; Сарандин — l. 110; Св. Никола, 545. Уп. и *Кукулес*, Βίος καὶ πολιτισμός, V, 269.

(διχελλια),[142] четири раоника (ὑννία)[143] и две секире (τζυκούρια).[144] Међу овим судовима и алатом наведено је и сто оваца (πρόβατα) и двадесет куница (κουνάκια). У другим катастисима стока се обично наводила уз предмете газдинства, а не међу њима. Склони смо да прихватимо предлог издавача да се ради о кожама оваца и куна које су на разне начине могле бити од користи.[145]

По своме карактеру и композицији катастих Богородице Гавалиотисе био је у многоме сличан другим пописима. Од икона, богослужбених сасуда, тканина и одежди, преко књига, до обичних судова и алата, Катастих је навео предмете који су одговарали духовним и практичним потребама монашког живота. У описима, међутим, преглед је био штур. Извесне појединости о изгледу дела знамо захваљујући околности да су неки делови били украдени или нестали на неки други начин. Код икона је увек био назначен лик и истакнут украс. Једина од реликвија глава св. Мартинијана наведена је без икаквих других података, а уз литургијски текстил били су бележени материјал и врста декорације. У приказу књижног фонда посебно су поменута дела на пергаменту, док су рукописи уопште само побројани по садржини. Као и у другим инвентарима, судови су у грубим цртама подељени на предмете од бакра и гвожђа.

Покретни инвентар Богородице Гавалиотисе био је веома функционалан. Постепено, уз основну донацију, предмети су смишљено прикупљани да би манастир у тренутку састављања Катастиха, без изузетног обиља, имао све без чега једна верска установа ове врсте не би могла да живи — тринаест икона, по неколико примерака потребних богослужбених предмета, књиге искључиво литургијске намене и теолошког садржаја, као и нешто судова и неопходног алата.

Ако попис Богородице Гавалиотисе упоредимо са другим катастисима, наћи ћемо да је она, уз мање или веће разлике, поседовала готово све предмете који су се сретали у другим срединама. Треба, ипак, издвојити помен четири иконостаса непознатог изгледа који се у другим храмовима не наводе, као и две ознаке везане за текстил — διχάραγος и ἀνασίν. Први од израза такође се у познатим инвентарима не среће, док сама појава другог није помогла његовом разумевању. У тумачењу назива којим су обележени рукописи „по Матеју", „Теолог" и „Бугарски" могли смо да се ослонимо на сличне примере других катастиха. Остаје, најзад, неизвесно да ли би речи πρόβατα и κουνάκια требало схватити дословно или у њима видети предмете. Ту нам други катастиси, на жалост, нису могли бити од помоћи.

---

142 В. Ксилург — l. 27; Скаранос — l. 15; Сарандин — l. 210. Cf. et Stephanus, s. v.; *Кукулес*, Βίος καὶ πολιτισμός, V, 269 н. 5, 285.

143 В. Ксилург — l.. 27; Скаранос — l. 15; Котини, 332, 36; Св. Петар и Павле, 41,21. Cf. et Stephanus, s. v.; *Кукулес*, Βίος καὶ πολιτισμός, V, 255/6.

144 Скаранос — l. 15, v. et p. 77.

145 Actes de Lavra, III, 106.

Вредни су пажње подаци да се Тома Прељубовић и његова жена након одласка из Водена нису престали да брину о својој задужбини. Из новог града којим су владали они су слали иконе, литургијске предмете и, нарочито, књиге. Готово две трећине рукописног фонда накнадно је, из Јањине, стигло у Гавалиотису.

За храм који су у Водену подигли Прељубовићи тешко је претпоставити да је у питању било раскошно здање, јер ни у другим градовима нису у то време зидани богати споменици, али су црква и манастир очевидно уживали велики углед. То су особито видело у даровима који су са разних страна стизали и били брижљиво бележени. Разлоге уважавања овог светилишта треба можда тражити већ у околности да су га млади ктитори градили и опремали још док су у животу били и иза њих стајали њихови родитељи, с једне стране, цар Симеон Урош и царица Томаида Палеолог, а са друге моћни Радослав Хлапен и кесариса Ирина. Чини се, међутим, да је и сама Богородица Гавалиотиса као култно место уживала одређен углед. Он је можда утицао и на помало необичну одлуку епископа Антонија да у Гавалиотиси, а не у својој катедралној цркви буде покопан — одлуку која, верујемо, с разлогом може да се препозна у споразуму да се Гавалиотиси преда икона св. Ђорђа у надокнаду за трошкове његове сахране у вредности од 24 дуката.[146]

Говорећи о пореклу појединих предмета и начину на који су доспели у Богородицу Гавалиотису, Катастих наводи више угледних дародаваца који су прилозима обогатили њену збирку, као и личности по којима су их ктитори из Јањине слали своме манастиру. Све особе, разуме се, нису потицале из истих политичких и духовних кругова и све нису имале већег значаја у животу Водена и Јањине. Оне су, међутим, биле познате деспотовом двору, због чега их Катастих понекад спомиње само по имену. То знатно отежава да им се сагледа место у српском и византијском друштву треће четвртине XIV века.

Поред скупоцене иконе епископа Антонија, вредна дела су била везана и за друге црквене великодостојнике. Златом везени епитрахиљ и наруквице, по драгоцености истакнути на првом месту, били су дар епископа Сланице (τοῦ ἐπισκόπου Σλανίτζης).[147] У издању Катастиха, личност овог архијереја није тражена у ретким вестима о мало познатој епархији у суседству Водена, док је за Антонија — због могућности да му се гроб налазио у Гавалиотиси — опрезно изложена претпоставка да је био епископ Водена.[148] Давно објављени запис из једног охридског рукописа допуњује недореченост Катастиха. Подужи текст, забележен јануара 1368, почиње речима + τὸ τοιοῦτον θεῖον ἅγιον εὐαγγέλιον ἦν τοῦ πανιερωτάτου ἐπισκόπου Σλανίτζης ἤτοι Πέλλης κυροῦ Ἀντωνίου[149], недвос-

[146] Actes de Lavra, III, 106.

[147] *Ibidem*, 107.

[148] *Ibidem*, 106.

[149] *П. Успенский*, Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1898 году, ИРАИК IV 2 (1899) 133—134; *С. Ламброс*, Σύμμικτα, Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (1911) 100 (преноси део записа према читању П. Успенског); *В. Мошин*, Ракописи на Народниот музеј во Охрид, Зборник на трудови, изд. Народног музеја, Охрид 1961, 185; *Г. Суботић*, Свети Константин и Јелена у Охриду, 38—39 (препис В. Мошина).

мислено показујући да су епископ Антоније и епископ Сланице били иста особа. Домаћој средини добро познати архијереј и приложник у попису је најпре наведен са именом, а затим — чинило се довољним — означен епархијом којом је управљао.

Белешка на јеванђељу коју је први запазио П. Успенски значајна је не само за познавање личности епископа Антонија него и за историју охридске уметности шездесетих година XIV века. Из ње се види да је епископ Сланице затекао у Охриду цркву пресвете Богородице коју је из основа подигао игуман манастира Светог Климента и одлучио је да јој посвети једно јеванђеље и о њој се стара до краја живота.[150] Смрт га је, међутим, задесила у његовој епископији и претекла у жељи да охридском храму подари оно што му је одредио,[151] па је игуман Јаков — свакако иста личност са поменутим ктитором, старешином Климентовог манастира[152] — предао цркви намењено дело.

Занимљива белешка пружила је могућност да се наведени споменик препозна у охридској цркви Богородице Болничке и изведе више закључака везаних за њену каснију судбину и ктиторе.[153] Белешка, с друге стране, самог епископа шире осветљава као мецену, остављајући утисак да није био особито везан за епархију која му је поверена. То разумљивијим чини и његов однос према цркви Прељубовића и његову жељу да почива у живописном граду над водама.

Захваљујући запису у охридском рукопису, сазнаје се да је кир Антоније преминуо пре јануара 1368. Можда предосећајући крај — вероватно док су Тома Прељубовић и Марија Палеологина били још у Водену — Антоније је Гавалиотиси предао икону св. Ђорђа којом је покрио издатке предвиђене за свој погреб и поклонио јој скупоцене делове свештене одежде. Ктитори су свакако били обавештени о његовим даровима, а можда и дали сагласност на договор да се манастир постара о његовој сахрани. Није, ипак, извесно време смрти епископа Антонија. Сама белешка није настала знатно касније, због чега се прихватљивим чини да је умро негде ујесен 1367, када су Прељубовићи већ били у Епиру. Занимљиво је у сваком случају да у документу сачињеном маја 1375. Антоније ниједном приликом није забележен као покојни.

За богато украшену слику св. Ђорђа и делове службене одежде које је сланички епископ дао Гавалиотиси не може се, као за неке од икона, рећи да ли су у питању била старија дела, али је очувано охридско четворојеванђеље — види се по особинама писма и раскошно сликаним заставицама — потицало из прве половине XIII столећа[154] и представљало висок домет византијске преписивачке и илуминаторске традиције.

---

[150] Чини се да се речи καὶ ἐπίτροπον ἔταξεν τοῦτον εἶναι αὐτοῦ ἔτι ζῶν односе на самог епископа Антонија, тј. да се сам прихватио старања над црквом, а не да је неку другу личност одредио да буде епитроп (уп. *Г. Суботић*, Свети Константин и Јелена, 39).

[151] *В. Мошин*, Ракописи, 185.

[152] *Г. Суботић*, Свети Константин и Јелена, 39.

[153] *Исто*, 36—43; *Ц. Грозданов*, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 144—145, 168—169.

[154] *В. Мошин*, Ракописи, 183—185.

[155] *J. Darrouzès*, Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes, Paris 1981, 32, 236.

Посмртни запис о поклону Антонија, ἐπισκόπου Σλανίτζης ἤτοι Πέλλης, истакао је двојни назив епархије која је у прошлости различито означавана. Само под именом Пеле, древне престонице македонских владара, епископија је, изгледа, први пут забележена у једној листи суфрагана Солунске митрополије из IX века.[155] У актима Василија II, где се говори о катедрама Охридске цркве око 1020, ова епископија није споменута,[156] али нешто касније, у додатку једног пописа — у Τάξις τῶν θρόνων τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς — забележен је престо ὁ Σλανίτζης ἤτοι Πελλῶν,[157] а у варијанти истог додатка само ὁ Σθλανίτζης.[158] Повест ове епархије, пре него што је у време турске власти придружена Воденској, није довољно проучена.[159] Ослањајући се на запис из охридског рукописа, С. Ламброс, Е. Стујанакис и М. Фазмер су закључили да је Сланица била словенско име за Пелу,[160] док су Х. Гелцер и И. Снегаров, поредећи титуле епископа овога краја у време турске власти, дошли до уверења да је она била истоветна са Јаницом (Јенице Вардаром).[161]

Дародавцима Гавалиотисе се из духовних кругова придружио и сам „архиепископ". У Катастиху је без сумње тако био означен сâм поглавар Охридске цркве у чијим се границама налазио Воден.[162] Оскудни опис — εἰκόνισμα τὸ ἔδωκεν ἀρχιεπίσκοπος[163] — само за његову од укупно тринаест икона није навео који је лик био представљен. Такође, једино за њу, и поред високог достојанства приложника, није речено да је била украшена. Природно је претпоставити да је архиепископ слику наручио у једној од охридских радионица које су трећој четвртини XIV века, у старом духовном средишту, извеле више целина зидног украса[164] и оставиле значајна дела у иконопису.[165] С друге стране, колико нам је познато, Охрид се у ово доба није истицао вештином својих златара као Јањина, па се унеколико чини разумљивим да икона није на себи имала уметнички изведен оков.

Неименованог охридског архиепископа није тешко препознати у истакнутој фигури Григорија II чија се управа подударала са временом

---

[156] *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ II (1893) 42—46.

[157] *J. Darrouzès*, Notitiae, 152, 372.

[158] *Ibidem*, 372.

[159] У средњем веку Воденска епископија је била одвојена од Сланичке. У наведеној листи епископија Охридске цркве забележен је ὁ Ἐδέσσης ἤτοι Μογλένων, а у њеној другој варијанти ὁ Βοδένων (J. Darrouzès, Notitiae, 372). Тек осамдесетих година XVI века она се наводи као Воденско-сланичка — *И. Снегаров*, История на Охридската архиепископия-патриаршия от падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394—1767 г.), II, София 1932, 175.

[160] *С. Ламброс*, ΝΕ 8 (1911) 100; *Е. Стујанакис*, Ἔδεσσα, 273; *M. Vasmer*, Die Slaven in Griechenland, Leipzig 1970, 201.

[161] *H. Gelzer*, Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden, Leipzig 1902, 10; *И. Снегаров*, История на Охридската архиепископия (от основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците), I, София 1924, 191.

[162] *J. Darrouzès*, Notitiae episcopatuum, 372.

[163] Actes de Lavra, III, 106.

[164] *Ц. Грозданов*, Охридско зидно сликарство, 121—149 (са старијом литературом).

[165] *В. Ђурић*, Иконе из Југославије, Београд 1961, 27—28 et passim (са старијом литературом).

даривања Богородице Гавалиотисе, чак и ако се узме у обзир да су дела могла да притичу до самог састављања пописа (1375). Разуме се, архиепископ је своју икону поклонио вероватно ускоро по довршетку цркве, што је најраније могло да буде почетком шездесетих година. Тада се Григорије, по свему судећи, већ налазио на престолу Охридске дијецезе. Истина, у ктиторском натпису Богородице Захумске из 1361, и поред близине Охрида, архиепископ уопште није наведен,[166] али је необично одсуство његовог помена Ц. Грозданов добро објаснио надлежношћу локалног архијереја чија граница у овом крају није била уочена: јужне обале језера, заједно са манастиром Светог Наума, нису биле под управом охридског архиепископа, него деволског епископа,[167] у то време Григорија који је са кесаром Гргуром био и ктитор овог храма. Већ 1364/5. у параклису св. Григорија, који је уз Богородицу Перивлепту подигао и живописао исти деволски епарх, наведен је и архиепископ Григорије.[168] Његово присуство забележено је потом, иако без имена, 1368/9, у Богородичиној цркви на острву Мали Град, јер је оно са одговарајућим делом Преспе било непосредно подређено охридском поглавару.[169] Познато је, такође, да је Григорије II управо у то време, 1369, боравио у Серу и учествовао у синоду деспота Јована Угљеше,[170] а затим на челу Охридске цркве остао бар још десетак година: последњи пут се јавио у ктиторској поруци над вратима Малог Светог Климента јула 1378, када је Охридом управљао велики жупан Андреја Гропа.[171]

Архиепископ из Катастиха свакако је, дакле, био Григорије II који је свој дар можда и лично предао Богородици Гавалиотиси. На то посредно наводи сазнање да је овај охридски архијереј предузимао путовања и до удаљених делова своје дијецезе и вероватно посећивао Воден.

Појаву и утицај архиепископа Григорија на серском двору високо је оценио Г. Острогорски, видећи у њему најприснијег деспотовог саветодавца. Из приказа једног спора који је на челу свог синода Јован Угљеша водио фебруара 1369, сазнало се да је охридски архиепископ био најугледнија личност и заузимао прво место у владаревом савету.[172] Истовремено, уживајући поверење, Григорије је био и његова драгоцена веза у односима са краљем Вукашином[173] чије су земље делом припа-

---

[166] Препис су објавили *V. Makušev*, Nekoliko novih izvora za historiju južnih Slovena, Rad JAZU V (1868) 155; *Б. Нушић*, Крај обала Охридског језера. Белешке из 1892 године, Београд 1894, 98; *П. Н. Милюков*, Христианския древности Западной Македонии, ИРАИК IV 1 (1899) 83—84; *H. Gelzer*, Der Patriarchat, 21; Й. Иванов, Български старини из Македония, София 1931[2], 55; *Ц. Грозданов*, Охридско зидно сликарство, 103. О ктиторима Заума: *Ђ. Радојичић*, Ко је подигао манастир Заум? Историски преглед I 1 (1954) 44—46.

[167] *Ц. Грозданов*, Охридско зидно сликарство, 103—104.

[168] Натпис доносе *Ц. Грозданов — Г. Суботић*, Црква светог Ђорђа у Речици код Охрида, Зограф 12 (1981) 72 (са копијом и прегледом ранијих издања).

[169] Натпис је последњи публиковао, на основу старијих преписа, уз превод на српскохрватски језик, *В. Ђурић*, Мали Град — Св. Атанасије у Костуру — Борје, Зограф 6 (1975) 31—32, где је изложен и преглед старијих издања.

[170] *Г. Острогорски*, Серска област, 84.

[171] Ново читање текста са копијом: *Г. Суботић*, Свети Константин и Јелена, 64, 112.

[172] *Г. Острогорски*, Серска област, 84—85.

[173] *Исто*, 140.

дале Охридској цркви. Посебан смисао Григоријевог учешћа у животу деспотовог двора протумачио је Ц. Грозданов, запазивши важну чињеницу да су се у јурисдикцији охридског поглавара налазиле и поједине епархије Серске државе. У њеној хијерархији он је био највиши духовни достојанственик, па му је природно припадало место иза самог деспота када су се разматрала питања црквено-правног карактера.[174] С друге стране, Григоријев боравак у Серу подударао се са познатим настојањем деспота Угљеше да поврати духовно јединство своје земље са Васељенском патријаршијом. У том смислу у Серу је већ била донета одлука да се Цариградској цркви врате одузете митрополије и очекиван је одговор из престонице.[175] Као старешина у црквеним пословима, с разлогом закључује Ц. Грозданов, охридски архиепископ је у овим односима имао важну улогу и помагао деспоту у остварењу подухвата стратешки веома значајног, јер је споразумом требало да се створе услови за заједничку акцију против турског надирања.[176] Већ пре тога Григорије је био у преписци са цариградским патријархом Филотејом који га је позивао на сабор посвећен односима са Римском црквом. Те везе биле су за српску страну свакако драгоцене, што је по свему судећи, навело још О. Халецког да у Григоријевој личности види заступника патријархових схватања у преговорима о измирењу.[177]

За боље познавање прилика у Охридској цркви чини се важном и садржина Катастиха. Податак да је охридски архиепископ обдарио Богородицу Гавалиотису и приврженост сланичког епископа Охриду и Водену откривају срдачне односе између црквених личности и институција овог подручја, али сведоче и о држању охридског архијереја према световној власти у једној од његових јужних епархија, јер је Богородичина црква била задужбина самог господара Водена и његове жене. Разуме се, претерано би било сматрати да су се везе између духовних достојанственика у свему подударале са политичким односима властеле одговарајућих области, али — ако се остави по страни нејасно и необично казивање о брачном неверству Маркове жене Јелене која је наводно Костур предала Балши Балшићу[178] — током шездесетих и почетком седамдесетих година XIV века нема података о међусобним сукобима српске властеле у овим крајевима. Штавише, носиоци политичке власти у Македонији, Епиру и Тесалији знатним делом су били у блиским сродничким везама, па су поједини чланови овог породичног круга у доброј мери размештани договорима, пре свега пара Симеона и Радослава Хлапена.

Посебно је питање у каквом су односу у овом раздобљу биле велможе — у суштини независни господари појединих подручја — према власти цара Уроша. Натписи у Богородици Перивлепти и Зауму показују да је до 1364/5. његов суверенитет био поштован и да је он у Охриду и Деволу имао поуздан ослонац.[179] Пажњи Ц. Грозданова није промакло

174 *Ц. Грозданов*, Охридско зидно сликарство, 18.
175 *Исто*, 19.
176 *Исто*.
177 *Исто*.
178 *М. Орбин*, Краљевство Словена, Београд 1968, 60 (коментари *С. Ћирковића*).
179 *Ц. Грозданов*, Охридско зидно сликарство, 16.

да је 1361. звање првопрестоног имао деволски, а не, као пре тога, костурски епископ,[180] јер се управо у Костуру Симеон прогласио за цара и предузео поход против легитимног владара коме је Охрид остао веран. Политички расцеп је очевидно имао за последицу и разлаз Охридске архиепископије са Костуром или бар одлуку да му се ускрати традиционално првенство међу суфраганима. Изгледа, међутим, да је ускоро по Симеоновом преласку у Тесалију ослабила напетост у односима између двају средишта и Костур поново дошао у крило Охридске цркве. Додуше, преко три деценије — све до 1383/4, када се из натписа у Светом Атанасију сазнаје да је Костурска епископија опет првопрестона[181] — нема вести о њеном положају. У међувремену, поправљени односи посредно су се исказали у самом Охриду: већ 1364/5. у параклису Богородице Перивлепте, исти деволски епископ није назначен као πρωτοθρόνος.[182] Очигледно, вишевековне црквене споне биле су снажне, па се и после жестоких политичких обрта духовни живот брзо вратио старом току.

Признавање старог првенства у Охридској дијецези било је, без сумње, везано и за држање нове политичке управе у Костуру. Није познато ко се на њеном челу налазио у годинама након премештања Симеонове престонице у Трикалу, али више околности подсећа на могућност да се иза недовољно уверљиве приповести о Марковим невољама са Хлапеновом ћерком Јеленом, ипак, крије одређен период његове власти над овим градом.[183] То би свакако говорило у прилог доста брзом враћању старог примата епископије — иако само посредно, у обнови веза могла би се видети потврда да није личност привржена Симеону следећих година била господар ове чувене тврђаве и важног средишта на раскрсници привредних путева.

Племство у овом делу Македоније различито је било везано за стару легитимну власт у Србији, с једне, и за ново царство у Тесалији, с друге стране. Због тога се признавање одговарајућег суверенитета у оштром виду вероватно није ни постављало, а управо у време Троминог господства над Воденом десиле су се и велике промене у врховима српске власти. Вероватно још у пролеће 1365. на западној фасади малог Григоријевог здања у Охриду упоредо су били представљени локални господари Вук и Гргур Бранковић, цар Урош као суверен, архиепископ Григорије II и вероватно сам ктитор, истоимени деволски епископ,[184] а ускоро, изгледа, након Вукашиновог проглашења за краља и савладара,

---

[180] *Исто*, 103.

[181] Последње, најпотпуније издање натписа са копијом: *Г. Суботић*, Манастир Богородице Месонисиотисе, 161, 163.

[182] *Г. Грозданов*, Охридско зидно сликарство, 16, нап. 85; *Ц. Грозданов — Г. Суботић*, Црква светог Ђорђа у Речици, 72.

[183] Х. Матанов верује да је Радослав Хлапен по Симеоновом одласку у Тесалију проширио власт и на Костур: *H. Matanov*, Radoslav Hlapen — souverain féodal en Macédoine méridionale durant le troisième quart du XIVe siècle, Etudes balkaniques 4 (София 1983) 77; *исти*, Югозападните български земи, 71. Марко је могао да добије Костур на управу и као Хлапенов зет. У вези са претпоставком да је држао Костур в. Г. Суботић, Манастир Богородице Месонисиотисе, 158—159 (са старијом литературом).

[184] *Ц. Грозданов*, Охридско зидно сликарство, 122—124.

почела је да се мења и пракса да се у свечаним текстовима о настанку споменика истиче царево име. Први од сачуваних натписа, у Богородичином храму на Преспи (1368/9), поменуо је само власт краља Вукашина.[185]

Насупрот недовољно јасном држању појединих велможа у политичким збивањима шездесетих година XIV века, односи у оквиру Охридске архиепископије — с изузетком Костура — нису били нарушавани. Податак о архиепископовом поклону Гавалиотиси подразумевао је да је Воденска епископија, као и раније, била подређена Охриду, док је посмртни запис о Антонију из охридског четворојеванђеља сведочио да је истом црквеном средишту — на граници према Угљешиној области — припадала и Сланичка епископија. Истраживања Г. Острогорског су показала да се власт серског деспота протезала и на област око Струме и чак прелазила на десну обалу Вардара.[186] По нашем мишљењу, није сигурно да је и сам крај око Пеле припадао његовој држави, као што нема основе ни за претпоставку да је био у области Томе Прељубовића, оног краја на који се у даровном писму односе речи *αὐθεντευόντων ἡμῶν τὴν τοπαρχίαν πᾶσαν καὶ τοῦ θεοφρουρήτου κάστρου τῶν Βοδενῶν*.[87] Чини се највероватнијим да је шездесетих година XIV века Сланица била у власти Радослава Хлапена који је пре тога из подручја под својом управом издвојио Воден и поверио га пасторку Томи.

Утицај Радослава Хлапена, видели смо, није се после 1375. године ни посредно осећао у политичком животу ових области. Његова супруга Ирина надживела га је бар неколико година.[188] У Катастиху, додуше, где је она означена само титулом кесарисе, стеченом у браку са Прељубом, нема знакова да је била у животу, као што се ни за епископа Антонија не каже да је преминуо. Б. Ферјанчић је, међутим, опазио да је њена смрт на необичан начин тек касније оставила трага у Тесалији, међу монасима аскетских станишта у Метеорима, где је после повлачења са престола живео и сам цар Јован Урош — Јоасаф. Свети Атанасије, духовни отац последњег српског владара у Тесалији, који је у свом пећинском пребивалишту на Широкој стени поживео до 1383, три године раније (1380) прорекао је кесарисину смрт.[189] Житије оца Атанасија написао је један од непосредних следбеника овог чувеног исихасте, очевидно добар познавалац прилика у Тесалији, због чега не треба сумњати у основни временски однос ових догађаја.

Свој поклон Богородици Гавалиотиси, покривач од венецијанске тканине, кесариса је, изгледа, лично предала манастиру. Због значаја дародавца и посебног квалитета њен покривач је одвојено истакнут, док су други предмети ове врсте, чији број није наведен, поменути само уопштено — *σκέπη βενετικὴ ἣν ἔδωκεν ἡ κεσάρισσα*.[190] Ирина у то време свакако није више била у Верији, некадашњем тврдом граду свога су-

---

[185] *Исто*, 18.
[186] *Г. Остроїорски*, Серска област, 22—24, уп. и карту у прилогу.
[187] Actes de Lavra, III, 103.
[188] О личности кесарисе Ирине: *Б. Ферјанчић*, Тесалија, 230, 238, 242—243 (са старијом литературом); Actes de Lavra, IV, 178 (*S. Ćirković*).
[189] *Б. Ферјанчић*, Тесалија, 243, нап. 61.
[190] Actes de Lavra, III, 107.

пруга, али ни Јањинска хроника која поуздано и прегледно прати збивања на двору деспота Томе не спомиње њено присуство. Мало је, такође, вероватно да је за последње године свога живота кесариса изабрала Воден који је држао њен зет Никола Балдовин Багаш. Деспот Тома би вероватно забележио присуство своје мајке у граду где је подигао задужбину, нарочито ако се има у виду да је актом уступио и део поседа Лаври за које је Ирина с њим добила потврду од цара Уроша. Пророчанство оца Атанасија говорило би да је кесариса боравила ближе његовом пребивалишту у Метеорима. Највероватније се налазила у Трикали код своје друге ћерке, Марије, чији је муж Алексије Анђео Филантропин после повлачења последњег владара из куће Немањића преузео власт над Тесалијом.[191] Ако је претпоставка тачна, Ирина је живот завршила у крају где је некада, у годинама великог политичког успона, пратила успехе свога првог мужа у освајању најјужнијих делова Царства.

Остале, махом духовне личности, које се у Катастиху наводе, у другим изворима нису оставиле трага. Само је једна од њих била још дародавац, и то скроман: извесни Брајко, највероватније са двора у Водену, дао је манастиру два мања казана.

У вези са пореклом појединих предмета у попису се на три места спомиње поп Сава. Само његово име, чешће у нашој него у грчкој средини, упућује на могућност да је био српског порекла, можда свештеник из деспотове пратње. У документу се за њега најпре каже да је у Гавалиотису однео оковом украшену Богородичину икону, затим златно-црвену завесу и, на крају, две свилене подее.[192] То, разуме се, не значи да је наведени јереј три пута одлазио у Воден — његово име се спомиње у вези са различитим предметима који су у прегледу одвојено изложени по врстама.

За игумана Мелетија који је у Гавалиотису донео икону св. Димитрија ништа није речено о братству на чијем се челу налазио, али би се смело помишљати да је био управо старешина Богородице Гавалиотисе. Слично би се, најзад, могло претпоставити и за Софронија Трустала,[193] Теофилакта и Макарија да су припадали братству Гавалиотисе и били познати деспотовој средини. Њих тројица су, рекло би се, нарочито долазили у Јањину да преузму књиге које су ктитори набављали за потребе свога манастира. Катастих овде прегледно излаже не само њихову садржину него и предочава како су рукописи пристизали док нису образовали целину чији нас обим изненађује. У попису су најпре поменута три јеванђеља (чувана, изгледа, у олтарском простору), потом тринаест књига које је деспот „оставио“ (1366/7)[194] и, на крају, они рукописи које је из главног града Епира у три маха послао. Њихов однос

---

191 *Б. Ферјанчић*, Тесалија, 265—275 (са старијом литературом). *Х. Матанов*, Югозападните български земи, 102—103, сматра да је на политичке промене у Тесалији непосредно утицао Радослав Хлапен.

192 Занимљиво је да је Катастих писан — издавачи су већ приметили (Actes de Lavra, III, 105) — у првом лицу једнине (ἀφῆκα, ἔστειλα, ἀπέστειλα), иако у даровном писму, када говори о себи, у складу са деспотским достојанством, Тома користи израз ἡ βασιλεία ἡμῶν.

193 Прва два слова имена Τρουστάλος издавачи су обележили као несигурно прочитана — Actes de Lavra, III, 107.

194 τὰ βιβλία ἅπερ ἀφῆκα ἐγώ — ibidem.

врло је занимљив. Гавалиотиса је пре одласка Прељубовића имала укупно 16 књига, од којих су прва три јеванђеља могла бити старија — са једног од њих украс је већ био украден — и можда нису представљала дар самих ктитора. Тринаест рукописа је, изричито се вели, сам Тома пре одласка из Водена оставио манастиру, а у три наврата — по Софронију (16), Теофилакту (8) и Макарију (7) — из Јањине послао 31 књигу. Ако се, дакле, оставе по страни рукописи из манастира Визове, вероватно старији и у додатку наведени, без посебних података о пореклу, запажа се да је двоструко већи број дела набављен тек касније. Од укупно 47 књига којима је Гавалиотиса, без Визове, располагала, манастир је у прво време имао само 16, а доцније добио још 31.

Посматрана у целини, збирка Богородице Гавалиотисе састојала се из три скупине, различите по пореклу и времену настанка. Прва, најмања, представљала је старија дела, везана можда за култ Богородице Гавалиотисе и манастире који су придружени задужбини Томе Прељубовића и Марије Палеологине; другу су чиниле иконе, богослужбене тканине, свештене одежде и књиге које су ктитори набавили и поклонили у току дизања и опремања споменика, пре напуштања Водена; трећу су образовала дела послата из Јањине. Сви предмети нису потицали из времена када су приложени Гавалиотиси, али је знатан њихов број без сумње био израђен по наруџбини. Такав закључак намеће поређење рукописа које су ктитори касније дали манастиру са делима које су прибавили док су се налазили у Водену. Преписи свих потребних књига нису се могли начинити у кратком року, па су на том послу, по свој прилици, током неколико година били ангажовани преписивачи из Јањине и можда других, суседних средишта.

Велика збирка чији нам је преглед у целини познат захваљујући ретком, брижљиво састављеном документу у деспотовој писарници,[195] поднела је, бар једним делом, судбину споменика коме је припадала. Остаје, ипак, неизвесно да ли је одређен број дела — у обиљу необичном за млад споменик — био после 1375. године склоњен у манастир Лавру. Насупрот Богородици Месонисиотиси коју је Никола Балдовин Багаш предао Светом Павлу тек марта 1385, готово пред сам пад Водена у османске руке, Гавалиотиса је са својим добрима и драгоценостима дошла у посед светогорског братства пуних десет година раније. Не чини се вероватним да је Лавра, на челу са искусним и смотреним игуманом Кирилом, у временима пуним искушења, препустила неизвесној судбини богатство које јој је поверено и потврђено пуноважним документима. Већ смо подсетили и на податак да се у једној икони из Светог Павла, захваљујући необичном епитету Богородичиног лика, могла препознати светиња из Месонисиотисе.[196] Не би због тога требало сумњати да је на време учињен био и напор да се благо из Богородице Гавалиотисе обезбеди. Фонд уметничких дела у самој Лаври, на жалост, највећем броју стручњака није доступан. Раскошна ризница коју је колега С. Пападопулос обрадио још током припрема за прославу хиљадите годишњице Свете Горе (1963) није добила каталог. Верујемо да ће се трагањем

---

[195] Акт је као основу без сумње имао један попис претходно начињен у самом манастиру.

[196] *Г. Суботић*, Манастир Богородице Месонисиотисе, 147—148.

за радовима одговарајућих стилских одлика у збирци овог највећег светогорског манастира наићи и на неке предмете из легата Прељубовића. При томе, златни суд деспота Томе, изванредни рад јањинских мајстора, једини је поуздано везан за њега, али није доспео преко Богородице Гавалиотисе, већ у некој другој прилици био подарен Лаври.

Судбина самог Богородичиног храма у Водену може се са више основа претпоставити у деценијама које су наилазиле. Изгледа да је споменик, делећи опаку судбину града, ускоро нестао или бар претрпео тешка оштећења. Сам пад Водена под турску власт, верујемо, није угрозио његов опстанак, јер тврђава по свој прилици није била поседнута силом оружја. Из познијих турских дефетра може се разабрати да је више средишта у Македонији тада доспело под турску управу без борбе, тако да су поједини становници, а затим и њихови потомци, дуго у овим градовима уживали одређене повластице. Сигурно је да Воден, мада обезбеђен снажним зидинама и језером, у време великих успеха осмаиске војске — средином осамдесетих година — није имао изгледа да се одупре. Видели смо, с друге стране, да је у пролеће 1385. град још држао Никола Багаш. Вероватно подстакнут непосредном опасношћу коју су наговестиле припреме за велики турски поход ка јонској обали, Багаш је тада задужбину свога таста Радослава Хлапена, Богородицу Месонисиотису, даровао Светом Павлу на Атосу. У исцрпном завештању овом братству Никола Балдовин је занимљиво сведочио о приликама које су владале и са неизвесношћу говорио о будућим господарима града, помишљајући да то могу бити и Ромеји и муслимани и Срби.[197] Један други, непотпуни али значајни акт недвосмислено открива да је он већ пре тога признавао турску власт. Са страхом се припремајући за одлазак на султанов двор, Багаш је и сам тада приложио нека села манастиру Богородице Месонисиотисе, молећи је за заштиту у данима који су били пред њим.[198] Исте 1385. године, после битке на Саурском пољу, Турци су задобили више важних тврђава у Македонији, међу којима Битољ и Охрид, а у повратку из Албаније покушали чак да освоје Солун. Не чини се зато прихватљивим да је на значајној саобраћајници коју су Турци у целини запоселе једино Воден остао у рукама српског велможе и не би требало поклањати поверење речима познијих турских хроничара да је добро утврђени град освојен тек после косовске битке.[199] У том смислу, нема значаја ни народно предање о снажном отпору Водена, освојеном наводно тек захваљујући обавештењима неког Петра,[200] као ни казивање Евлије Челебије да су рушевине које је он касније видео биле везане за насилно преузимање града. Један летопис непознатог аутора, објављен уз путопис Игњатија Смоленског,[201] и једна од кратких грчких хроника из доба турских похода бележе да је Воден тешко страдао у земљотресу октобра 1395.[202] Несрећа је била утолико већа што

[197] *Исто*, 149.

[198] *Д. Синдик*, Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла, Miscellanea VI (1978) 186—187.

[199] *А. Стојановски*, Градовите, 17 (са изворима).

[200] *Е. Стујанакис*, Ἔδεσσα, 229 и д.; *А. Стојановски*, Градовите, 18.

[201] *С. В. Арсеньев*, Хождение Игнатия Смолнянина, Православный палестинский сборник IV 3 (С. Петербург 1887) 32.

[202] *P. Schreiner*, Die byzantinischen Kleinchroniken, 1, Wien 1975, 53; 2, 1977, 358. На ову белешку скренуо ми је пажњу колега Р. Радић. Топло му захваљујем.

је и вода из језера, кроз оштећене зидине, продрла у његову утонулу унутрашњост. Као што обично бива, тло се није одмах смирило и низ нових потреса које је хроничар помно бележио донео је нове невоље.[203] У покори је највероватније изгубљена или тешко страдала и задужбина српског деспота и његове супруге. Познијих вести о њиховом некада богато украшеном храму, препуном драгоцености, данас нема. Сећање се сачувало једино у називу места Гавалиотиса у околини града, где је, верујемо, било и извориште овог мало познатог Богородичиног култа.

Ninoslava Radošević — Gojko Subotić

LA VIERGE GABALLIOTISSA A EDESSA

Deux documents grecs inconnus auparavant sont publiés dans l'édition des Actes de Lavra, III, Paris 1979, p. 100—107. Il s'agit de deux actes par lesquels le despote Thomas Preljubović et son épouse la basilissa Maria Palaiologina ont fait don à ce célèbre monastère athonite de leur fondation de la Vierge Gaballiôtissa à Vodéna (Edessa) avec tous les biens et objets précieux lui appartenant. Par la suite le premier de ces deux documents a fait l'objet d'une étude, principalement en raison de ses particularités diplomatiques ainsi qu'en vue d'élucider le problème posé par la mention d'une possession située en Serbie dont ont hérité le despote Thomas et sa mère la kaisarissa Irina. Le second, un inventaire (Katastichon), offre, quant à lui, un aperçu de l'ampleur et du caractère des objets, des icônes et des livres liturgiques qui appartenaient à cette fondation et ont été légués, avec elle, à Lavra. D'autre part, les éditeurs se sont efforcés de rendre ces deux documents, en tant que sources originales, les plus accessibles possibles aux divers types de recherches, particulièrement à celles concernant l'art du passée.

L'église de la Vierge Gaballiôtissa qui se trouvait à l'intérieur même de la ville, n'a pas été conservée. Il ne subsiste aujourd'hui aucune trace de cette édifice et déjà V. Grigorovič ne la mentionne pas dans la liste des églises de Vodéna qu'il a établie en 1844 à l'occasion d'une visite de cette ville qui était encore, à cette époque, sous l'autorité turque. Le seul souvenir de cette église apparaît dans un toponyme désignant un terrain situé au nord de la ville, aux environs du village de Tzerkobianè (Ekklisohorion, Klisohori), localité qui appartenait à la fondation des Preljubovićs et était, d'une certaine façon, lié à ce lieu-dit.

Le destin de Vodena au XIVe siècle est aujourd'hui beaucoup mieux connu grâce aux études très poussées des sources byzantines, et avant tout des écrits de l'empereur Jean Cantacuzène (Vizantijski izvori za istoriju naroda

---

[203] *С. В. Арсеньев,* Хождение, на нав. месту.

Jugoslavije, VI, Beograd 1986). La ville est passée sous l'autorité de Dušan dès 1342/3, et si ce n'est une courte interruption de quelques mois en 1350/1, lorsqu'elle fut reprise par Cantacuzène, elle est restée aux mains des Serbes pendant plus de quatre décennies. En mars 1385 elle était encore sous l'autorité de Nicolas Baldovin Bagaš. L'église de la Vierge Gaballiôtissa à été édifiée entre 1360, date la plus probable à laquelle l'administration de Vodéna a été confiée à Thomas Preljubović par son parâtre Radoslav Hlapen, et 1366/7, époque où Thomas a reçu la visite de représentants de Iôannina qui lui ont offert de prendre leur ville sous son autorité.

Après le départ de Thomas Preljubović, Hlapen a peut-être immédiatement remis Vodéna à Nicolas Bagaš, époux de l'une de ses filles. Toutefois ce dernier n'étant mentionné en tant que gendre de Hlapen qu'en 1385, il n'est pas exclu qu'entre temps cette ville ait à nouveau été placée sous l'autorité de Hlapen. L'acte de donation à Lavra ne mentionne pas le nom du seigneur qui régnait alors sur Vodéna et l'on ne peut pas préciser par ailleurs si Hlapen était encore vivant en 1375. A cette époque Véria n'était très certainement plus sous son autorité car un acte de la métropole de Thessalonique nous apprend qu'avant cette date l'autorité byzantine avait été rétablie dans cette ville. Evénement qui est peut-être à mettre en relation avec la mort de Hlapen.

Ce changement intervenu au niveau du pouvoir politique au voisinage de Vodéna et la menace turque de plus en plus forte après la bataille de la Maritsa ont pu influer sur les Preljubovićs en ce qui concerne leur décision de céder leur église à Lavra, cherchant ainsi à renforcer la position de la Gaballiôtissa en la plaçant au nombre des biens de ce grand monastère. Par ailleurs, dans l'acte même, il est dit que les fondateurs redoutaient une mort soudaine et ont cherché un moyen pour éviter que les présents qu'ils avaient consacrés à Dieu ne soient la proie du premier venu. Une telle explication semble pour une grande part être un *topos*, toutefois la chronique de Iôannina nous apprend que la vie des habitants de Iôannina, déjà rendue difficile du fait de la menace constante que faisaient peser les seigneurs albanais, a également été durement touchée à cette époque par la peste. L'épidémie qui avait tout d'abord touché Arta en 1373/4, a atteint Iôannina l'année suivante. Le despote Thomas a alors perdu sa fille Irina qui avait reçu le prénom de sa grand-mère paternelle, la kaisarissa, épouse, en second mariage, de Radoslav Hlapen. Très tôt, vraisemblablement en 1369, alors qu'elle devait avoir au plus huit ans, Irina avait été mariée au seigneur albanais Jean, fils Pierre Ljoš qui menaçait alors les terres de Thomas Preljubović. Il apparait donc que le despote et son épouse se trouvaient réellement confrontés à la mort à l'époque où a été délivré ce document.

Cet acte de donation à Lavra n'offre aucune indication permettant de se faire une idée de l'aspect et de la taille de l'eglise de la Vierge Gaballiôtissa. Cet édifice avait été construit „à partir des fondations mêmes", sur un terrain qui appartenait au protovestiaire kyr Andronic Paléologue, arrière grand-père de Maria Palaiologina. Par ailleurs, au début de l'inventaire, il est clairement indiqué que les objets précieux se trouvaient „dans le *monastere*, à la Gaballiôtissa à Vodéna", aussi a-t-il été déjà avancé que cette église pouvait être le catholicon d'un monastère. La vénération d'un culte particulier et très certainement plus ancien semble être indiquée par l'épithète

Gaballiôtissa, attribuée à la Vierge. Concernant cette remarque, une attention particulière doit être attachée au passage de l'acte de donation qui, outre l'église en ville, cite les très vastes domaines également légués avec elle à Lavra.

Notre attention est ici consacrée aux biens dont la position a pu être établie en se basant sur des cartes géographiques ayant partiellement conservé l'ancienne toponymie, et tout particulièrement sur des cartes détaillées éditées par l'Etat-major serbe au cours de la Première Guerre mondiale. Le début même de la liste des domaines légués est particulièrement intéressant: ἀρχ(ὴ) ἡ Γαβαλλιώτισα μετὰ τοῦ χωρίου Τζερκόβιανην, Le nom Gaballiôtissa apparaissant ici était jusqu'à present, semble-t-il, compris comme désignant la fondation même, située à Vodéna. Cependant, au voisinage même du village de Tzerkobianè, se trouve un lieu-dit appelé Gaballiôtissa qui, seulement à première vue, semble avoir conservé le souvenir de cette fondation en tant qu'un de ses biens. Sur une des anciennes cartes serbes le toponyme *Gavaljotica* désigne un terrain, dont l'occupation du sol n'est pas précisée, situé à l'ouest de ce village, tandis que sur une carte détaillée grecque on trouve en ce lieu une église de la Παναγία Καβαλλιώτισσα à proximité de la route reliant Edessa et Dragomanci (Apsalos) au nord. A l'occasion de ce travail il n'a pas été possible d'effectuer une reconnaissance sur ce site même et de déterminer l'époque de la construction de l'église que la carte grecque signale comme abandonnée. Ce lieu-dit Gaballiôtissa constituait certainement ici une unité naturelle avec le village voisin de Tzerkobianè, tout comme cela apparaît précisément dans la façon dont sont mentionnés ces deux biens dans l'acte de 1375. Par conséquent, Gaballiôtissa ne désigne pas ici l'église en ville, mais plus vraisemblablement ce lieu-dit situé dans les environs d'Edessa.

Le village de Tzerkobiané doit son nom aux ruines bien connues d'un édifice paléochrétien situées au nord-est de cette localité, mais il est également possible qu'ait existé dans son voisinage, à *l'ouest*, un lieu consacré à un ancien culte de la Vierge. Par conséquent il semble facile d'établir ce qui a inspiré la dédicace des Preljubovićs. Le lieu-dit Gaballiôtissa, le village de Tzerkobianè et les autres possessions mentionnées dans la première partie des biens de l'église appartenaient auparavant au protovestiaire Andronic Paléologue. Ceci a pu inciter ses héritiers à consacrer au culte de la Gaballiôtissa leur église édifiée sur un terrain en ville qu'ils avaient également reçu d'Andronic Paléologue et à lui rattacher tous les biens qu'ils avaient hérités de celui-ci.

En acceptant cette tradition locale et en la perpétuant par la construction de ce monument à Vodéna, Thomas Preljubović et son épouse ont suivi l'example de Radoslav Hlapen. Celui-ci, à l'époque où il gouvernait cette ville, vraisemblablement durant les années cinquante du XIVe s., avait en effet fait restaurer le monastère de la Vierge Mésonissiôtissa dont les ruines sont encore aujourd'hui visibles en bordure de la Via Egnatia.

Les fondateurs indiquent qu'ils ont orné leur église dans la mesure de leurs possibilités. Cette formule se rapporte sans aucun doute avant tout aux peintures de sa décoration intérieure, compte tenu qu'une telle expression apparaissant sur de nombreuses inscriptions signifiait habituellement, la fin des travaux sur les fresques. Toutefois elle pouvait aussi avoir un sens plus large: celui-ci apparaît ici dans toute son ampleur lorsqu'on considère l'inventaire des icônes, des objets et des tissus liturgiques que le monastère avait

reçus en grand nombre de la part de donateurs divers. Cette décoration murale a connu le même sort que l'édifice et c'est seulement par analogies avec d'autres monuments qu'il est possible d'avoir une idée de la valeur et du caractère des peintures disparues.

Pour sa part, l'inventaire offre une liste „du plus petit au plus grand" de tout ce qui est designé, de façon très sommaire dans l'acte de donation. Lors de ce legs la fondation des Preljubovićs possédait 13 icônes. En tête de la liste on trouve une représentation particulièrement vénérée de la Vierge Gaballiôtissa, patronne de l'église. Cette icône était de toute évidence liée à cet ancien culte marial et était, elle même, très ancienne, puisqu'elle offrait un revêtement en métal duquel on précise que deux ornements circulaires („des sceaux") s'étaient détachés. Viennent ensuite cinq autres icônes représentant la Vierge et une sixième avec la figure du Christ. L'église possédait également une icône de saint Georges, une de saint Démétrios et une troisième sur laquelle ces deux saints étaient représantés ensemble. Pour finir l'inventaire mentionne encore une icône représentant un archistratège (vraisemblablement Michel), une de saint Constantin et une dernière, dont le sujet n'est pas précisé, offerte paı un archevêque.

On remarque dans l'inventaire le terme *iconostase* qui, à cette époque, ne désignait pas encore la construction servant à isoler le sanctuaire, et que l'on ne rencontre dans aucun autre inventaire connu. Un écrit, légèrement ultérieur, du Pseudo-Kodynos nous décrit l'habitude d'apporter à l'empereur, la Veille de Noël, une iconstase sur laquelle étaient accrochées plusieurs icônes. L'église de la Vierge à Vodéna possédait un nombre relativement important de telles iconostases, quatre, mais leur aspect nous reste inconnu.

Presque toutes les icônes étaient ornées d'un revêtement en métal, et pour l'une d'elles il est précisé qu'il s'agissait d'un revêtement en argent. Plusieurs de ces icônes avaient été offertes par le despote Thomas après son départ de Vodéna (entre 1366/7 et 1375). Pour la connaissance de ces oeuvres, aujourd'hui disparues, nous avons la chance d'avoir à notre disposition d'autres icônes conservées, réalisées pour les mêmes commanditaires du temps où ils résidaient à Iôannina (le célèbre reliquaire de Cuenca, en forme de diptyque, les icônes des Météores et d'autres). Ces oeuvres permettent de se faire une idée plus précise du style de peinture et du caractère de la décoration qu'offrait les icônes de la Gaballiôtissa. Concernant leur valeur nous avons l'indication selon laquelle l'évêque Antoine a remis l'icône de saint Georges en garantie d'une somme de 24 ducats devant être dépensée pour couvrir les fraiecs de ses obsèques.

Pour les reliques l'inventaire mentionne le chef de saint Martinianos, et pour les vases sacrés, un disque, un calice et un asterisque en argent. Dans le trésor de Lavra on ne connaît aujourd'hui qu'un disque d'or avec une inscription du donateur Thomas Preljubović, lequel a surement était offert ultérieurement. Toutefois, ce disque, tout comme la coupe du despote Thomas se trouvant à Vatopédi, peuvent servir de parallèles lors des recherches visant à reconstituer l'aspect des objets de la Vierge Gaballiôtissa.

On trouve ensuite mentionnés trois lampes en argent, une croix en bois précieux d'aloés, sertie de métal, et trois évangéliaires dotés d'un revêtement en métal. En ce qui concerne les objets en textiles l'inventaire révèle que les

vêtements sacerdotaux étaient nettement moins nombreux que les tissus liturgiques. Pour les premiers nous trouvons mentionnés un phèlônostichar en soie, un phèlon en soie, trois épitrachèlia et deux paires d'epimanikia, tandis que pour les seconds nous avons deux voiles pour les offrandes sacrées, neuf podéa, quatre rideaux, un trapézophoron pour la saint table, une bannière avec sa hampe et plusieurs voiles. Cet inventaire mentionne également des oeufs d'autruche que le pélèrins ramenaient d'Orient pour décorer les églises. Certains des podéa offraient une décoration originale.

Ces objets en textile ne sont pas consignés d'après leur type et leur fonction, mais suivant la valeur de leur tissu. On trouve tout d'abord ceux qui étaient brodés d'or, puis viennent les podéa ἀνασὶν. Deux rideaux et deux podéa, envoyés de Iôannina par le despote Thomas, avaient très certainement été réalisés en Epire, région célèbre pour sa broderie d'art.

La Vierge Gaballiôtissa possédait 47 livres, essentiellement des ouvrages liturgiques (34), quelques recueils hagiographiques (5) et plusieurs ouvrages patristiques (8). Durant les dix années environ s'etant écoulées entre sa construction et l'établissement de l'acte de donation à Lavra, cette église avait été dotée de tout ce qui est nécessaire à la vie quotidienne d'une communauté monastique. On trouve mentionnés à part neuf livres du monastère de Bizoba, établissement qui, faisant partie des possessions de la Vierge Gaballiôtissa, a été offert à Lavra, avec le monydrion de Nèsopoulon.

En plus des objets liturgiques, l'inventaire mentionne également des ustensiles de cuisine et domestiques liés à la vie quotidienne. On trouve tout d'abord trois chandeliers moulés qui dans les autres inventaires apparaissent d'habitude parmi les objets liturgiques, puis deux cloches, dont une de grandes dimensions, semble-t-il, six petits chaudrons, cinq objets en étain dont la fonction n'est pas précisée et toute une série d'autres récipients et ustensiles.

Compte tenu de son caractère et de sa composition, cet inventaire est sur bien des points semblable aux autres documents de ce type, mentionnant des objets très variés destinés à satisfaire les besoins spirituels et domestiques de la vie monacale. Toutefois, ce document ne donne qu'une description très succincte de ces objets. Certaines particularites de leur aspect ne nous sont connues qu'en raison du vol ou de la disparition de certains de leurs éléments décoratifs ou autres. La seule relique mentionnée, le chef de saint Martinianos, n'est accompagnée d'aucune indication, tandis que pour les textiles liturgiques on précise parfois le matériel et le type de décoration. Lorsqu'il s'agit du fonds de livres les ouvrages écrits sur parchemin sont présentés à part, tandis que les autres manuscrits ne sont mentionnés que par leur contenu. Tout comme dans les autres inventaires, les objets domestiques sont grossièrement séparés en objets de cuivre et de fer. Cet inventaire mobilier a un caractère essentiellement fonctionnel. Progressivement, suite à la donation de base, ces objets ont été systématiquement réunis de sorte que, lors de la rédaction de l'acte de donation à Lavra, le monastère, sans qu'il soit question d'un excés de biens, disposait de tout ce qui était nécessaire à un établissement religieux de ce type pour lui assurer une existence normale.

Il est intéressant de noter que Thomas Preljubović et Maria Palaiologina ont continué à s'occuper de leur fondation après leur départ de Vodéna. Presque deux tiers des manuscrits ont été envoyés de Iôannina après 1375.

La Vierge Gaballiôtissa jouissait de toute évidence d'une grande renommée. Ceci apparaît à travers les offrandes provenant de divers donateurs, ainsi qu'à travers la décision de l' évêque Antoine d'être inhumé dans cette église et non dans sa cathédrale. Indiquant l'origine de certains objets, l'inventaire cite plusieurs donateurs et personnages grâce auxquels les fondateurs ont fait parvenir ces objets à Vodéna. Tous ces personnages n'appartenaient pas aux mêmes cercles politiques et spirituels, mais il étaient tous connus à la cour du despote, raison pour laquelle ils ne sont parfois mentionnés que par leur prénom.

L'évêque Antoine qui a remis à la Gaballiôtissa la précieuse icône de saint Georges est le même personnage que l'évêque de Slanitza qui a fait don d'un épitrachèlion brodé d'or et d'une paire des épimanikia: une note apposée en janvier 1368 sur un évangéliaire d'Ochrid, ayant déjà fait l'objet d'une publication il y a longtemps, mentionne kyr Antoine en tant qu'évêque de Slanitza ou de Pella et le présente comme un généreux mécène. Le texte de cette note signale que l'ouvrage en question devait être remis de sa part à une église dédiée à la Vierge à Ochrid, très probablement celle de la Vierge de Bolnica, dont il avait décidé de s'occuper j'usqu'à la fin de sa vie. Toutefois ceci n'a pu être réalisé du fait de son décés, survenu vraisemblablement en automne 1367.

„L'archevêque" mentionné comme donateur d'une icône était sans aucun doute celui d'Ochrid puisque Vodéna faisait partie de son diocèse. Cette icône est la seule dont le sujet ne soit pas précisé. Il semble naturel de supposer que cette oeuvre a été commandée à un des ateliers d'Ochrid. Durant le troisième quart du XIVe siècle, ceux-ci ont exécuté dans cet ancien centre spirituel plusieurs ensembles de peintures murales et laissé des oeuvres remarquables en ce qui concerne la peinture des icônes. Cet archevêque anonyme— était certainement Grégoire II dont les dates de fonction à la tête de l'archevêché d'Ochrid correspondent à l'époque de la donation de la Vierge Gaballiôtissa et de la rédaction du Katastichon. Grégoire avait une grande influence à la cour du despote Jean Uglješa, à Serrès, dans le conseil duquel il occupait la première place en tant que dignitaire ecclésiastique ayant le rang le plus haut sur son territoire.

Parmi les donateurs on trouve également mentionnée la „kaisarissa" (Irina), mère du despote Thomas, qui était encore vivante à l'époque de la rédaction de ce document et résidait vraisemblablement à la cour de Trikkala, chez sa fille Maria. Elle était mariée avec Alexis Ange Philantropènos qui après l'abdication de l'empereur Jean Uroš (moine sous le nom de Joasaph) a pris le pouvoir en Thessalie. Si cette supposition est exacte, Irina a fini ses jours dans la région même où elle avait autrefois, suivi les succès de son premier mari, le césar Preljub, à l'époque de sa montée politique.

Les autres personnages cités, pour la plupart des dignitaires de l'église, n'apparaissent dans aucune autre source. En ce qui concerne le prêtre Sava, qui a remis à l'église de la Vierge Gaballiôtissa une icône de la Vierge ornée d'un revêtement en métal, un rideau brodé d'or et de rouge et deux podéa en soie, on peut supposer qu'il faisait partie de la suite du despote et qu'il était d'origine serbe. Concernant l'higoumène Mélétios qui a apporté de Iôannina l'icône de saint Démétrios, il est possible de supposer qu'il s'agissait du supérieur du monastère de la Vierge Gaballiôtissa. Enfin on peut supposer que

Sôphronios, Théophylaktos et Makarios, qui ont apporté des livres, appartenaient à ce même monastère. Sur ce point, l'inventaire nous apprend de façon précise comment les manuscrits sont arrivés à la Gaballiôtissa pour constituer un ensemble dont l'ampleur nous surprend. On trouve tout d'abord mentionnés 3 évangéliaires (conservé semble-t-il dans l'autel), puis 13 livres que le despote a „laissés" (en 1366/7) et, pour finir, 31 manuscrits qu'il a fait parvenir à trois reprises de la capitale d'Epire par l'intermédiaire de Sôphronios (16), Théophylaktos (8) et Makarios (7).

Dans l'ensemble, la collection d'objets de la Gaballiôtissa se composait de trois groupes distincts par leur origine et par l'époque de leur création. Le premier, le moins important, était constitué par d'anciennes oeuvres, peut-être liées au culte de la Vierge Gaballiôtissa et aux monastères qui avaient été rattachés à la fondation des Preljubovićs; le deuxième, par des icônes, des tissus liturgiques, des vêtements secerdotaux et des livres religieux que les fondateurs avaient acquis et offerts à leur église au cours de sa construction et de son équipement, avant leur départ de Vodéna; et le troisième, par les oeuvres envoyées de Iôannina. Tous ces objets ne dataient pas de l'époque même de leur donation à la Gaballiôtissa, toutefois la plupart d'entre eux avaient certainement été réalisés suite à des commandes en vue d'être offerts à cette église.

Cette grande collection, du moins une partie de celle-ci, a connu le sort du monument auquel elle appartenait. Il reste cependant difficile d'établir si une partie de ces oeuvres ont été transférées au monastère de Lavra après 1375. A la différence de l'église de la Vierge Mésonissiôtissa dont Nicolas Bagaš a fait don au monastère Saint-Paul en 1385 (pratiquement à la veille de la prise de Vodéna par les Turcs), la Gaballiôtissa est entrée avec ses biens et ses objets précieux au nombre des possessions du monastère athonite dix ans plus tôt. Il semble donc possible d'envisager que des efforts ont été entrepris à temps pour mettre en lieu sur le trésor de la Gaballiôtissa. Pour cette raison nous croyons que des recherches portant sur des oeuvres présentant les traits stylistiques ici indiqués permettront de mettre à jour des objets ayant fait partie du legs des Preljubovićs.

Le destin de l'église même de la Vierge Gaballiôtissa peut être retracé de façon sûre. Il semble que cette église, partageant le sort tragique de la ville, ait bientôt disparu ou du moins subi des dommages très importants. La conquête même de la ville par les Turcs n'a, croyons-nous, pas remis en question l'existence de cette fondation. En dépit des récits relatant la défense de la ville, la forteresse n'a pas été enlevée, semble-t-il, par la force des armes. La lecture des defters turcs plus tardifs permet de conclure que de nombreux centres de Macédoine ont accepté l'administration turque sans combattre. Un acte de Nicolas Bagaš nous révèle que celui-ci avait reconnu l'autorité turque déjà avant mars 1385, et qu'après une grande victoire en Albanie, en automne de cette même année, les Turcs ont reçu la soumission de plusieurs forteresses importantes en Macédoine. Il semble ainsi impossible d'accepter la thèse selon laquelle, de toutes les places fortes situées sur l'axe particulièrement important conduisant à la mer Ionienne, seule Vodéna serait restée entre les mains d'un seigneur serbe. Par ailleurs le récit d'un auteur inconnu (publié avec le récit de voyage d'Ignace de Smolensk), ainsi qu'une courte chronique grecque datant de l'époque de la pénétration turque mentionnent

que cette ville a été durement touchée par un tremblement de terre en 1395. Cette catastrophe a été d'autant plus grave que l'eau du lac entourant les murailles a pénétré à travers les fissures et inondé l'intérieur de la ville qui s'était affaissée. La fondation du despote Thomas et de la basilissa Maria a très certainement disparu ou été très gravement endommagée dans les destructions qui s'en sont suivies. Le souvenir de cet établissement n'a subsisté que dans le toponyme Gaballiôtissa désignant un lieu-dit situé dans les environs de la ville, et où se trouvait, semble-t-il, les origines de ce culte marial peu connu.